

ISSN (Print): 2304–5809
ISSN (Online): 2313–2167

Науковий журнал
«МОЛОДИЙ ВЧЕНИЙ»

№ 9 (85) вересень 2020 р.

Редакційна колегія журналу

Сільськогосподарські науки

Базалій В.В. – д-р с.-г. наук
Балашова Г.С. – д-р с.-г. наук
Клименко М.О. – д-р с.-г. наук
Коковічін С.В. – д-р с.-г. наук
Лавриненко Ю.О. – д-р с.-г. наук
Писаренко П.В. – д-р с.-г. наук

Історичні науки

Змерзлий Б.В. – д-р іст. наук

Юридичні науки

Бернацька Н.І. – д-р. юрид. наук
Стратонов В.М. – д-р юрид. наук

Політичні науки

Наумкіна С.М. – д-р політ. наук
Яковлев Д.В. – д-р політ. наук

Педагогічні науки

Козяр М.М. – д-р пед. наук
Рідей Н.М. – д-р пед. наук
Федяєва В.Л. – д-р пед. наук
Шерман М.І. – д-р пед. наук
Шипота Г.Є. – канд. пед. наук

Психологічні науки

Шаванов С.В. – канд. псих. наук

Філологічні науки

Шепель Ю.О. – д-р філол. наук

Філософські науки

Лебедева Н.А. – д-р філос.
в галузі культурології

Технічні науки

Гриценко Д.С. – канд. техн. наук
Дідур В.А. – д-р техн. наук
Шайко-Шайковський О.Г. – д-р техн. наук

Економічні науки

Іртищева І.О. – д-р екон. наук
Козловський С.В. – д-р екон. наук
Шапошников К.С. – д-р екон. наук

Медичні науки

Нетюхайло Л.Г. – д-р мед. наук
Пекліна Г.П. – д-р мед. наук

Ветеринарні науки

Морозенко Д.В. – д-р вет. наук

Мистецтвознавство

Романенкова Ю.В. – д-р мистецт.

Соціологічні науки

Шапошникова І.В. – д-р соц. наук

Хімічні науки

Козьма А.А. – кандидат хімічних наук

Військові науки

Можаровський В.М. – доктор військових наук

Міжнародна наукова рада

Adam Wrobel – Doktor, Associate Professor (Poland)
Arkadiusz Adamczyk – Professor, Dr hab. in Humanities (Poland)
Giorgi Kvinikadze – PhD in Geography, Associate Professor (Georgia)
Inessa Sytnik – Professor, dr hab. in Economics (Poland)
Janusz Wielki – Professor, dr hab. in Economics, Engineer (Poland)
Javad Khamisabadi – Professor, PhD in Industrial management (Iran)
Michal Sojka – Doctor in Engineer (Poland)
Stanislaw Kunikowski – Associate Professor, Dr hab. (Poland)
Wioletta Wojciechowska – Doctor of Medical Sciences (Poland)
Вікторова Інна Анатоліївна – доктор медичних наук (Росія)
Глуценко Олесь Анатоліївна – доктор філологічних наук (Росія)
Дмитрієв Олександр Миколайович – кандидат історичних наук (Росія)
Марусенко Ірина Михайлівна – доктор медичних наук (Росія)
Швецова Вікторія Михайлівна – кандидат філологічних наук (Росія)
Яригіна Ірина Зотовна – доктор економічних наук (Росія)

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
НБУ ім. В.І. Вернадського, Google Scholar, CrossRef, Index Copernicus.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 18987-7777Р,
видане Державною реєстраційною службою України 05.06.2012 року.

ЗМІСТ**БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

- Махнюк В.М., Антомонов М.Ю.,
Очеретяна Г.В., Чорна В.В.,
Горваль А.К., Могильний С.М.**
Розробка програми (алгоритму)
санітарно-епідеміологічної оцінки
архітектурно-планувальних рішень
розміщення закладів охорони здоров'я,
вбудованих в житлові будинки..... 91

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

- Іваніщева О.А., Пахомська О.В.**
Особливості впровадження системи НАССР
на м'ясопереробних підприємствах України...98
- Корнієнко Ю.М., Шерман М.І.**
Інформаційно-довідкова система
навчального призначення з біології..... 102
- Фурсов І.І., Шматко О.В.**
Питання визначення порушень безпеки
кіберфізичних систем.....109

**ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ
ТА СПОРТ**

- Бойченко К.Ю.**
Сучасні підходи діагностики та корекції
функціонального стану хребта..... 115

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Максим О.В., Рябовол Т.А.**
Особливості прогностичних умінь
та ціннісних орієнтацій у контексті
очікувань від майбутнього
у підлітків з девіантною поведінкою.....120
- Ярослав Л.О.**
Інтерактивні технології як засіб формування
конфліктологічної компетентності
у майбутніх студентів-психологів 125

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

- Братусь І.В., Свердлик З.М., Гунька А.М.**
Історико-культурні вияви
доби «перебудови» в Україні.....130

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

- Логвінова Д.А.**
Виклики системі адаптації біженців
у провінції Квебек.....135

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

- Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С.**
Деконфліктизація соціуму: досвід Німеччини...141
- Бондар В.Д., Якуніна К.І.**
Патріотизм як інтерсуб'єктивне явище:
соціально-філософський дискурс..... 148

- Ярмоліцька Н.В., Москальчук М.М.**
В.Г. Антоненко про художньо-естетичний
світогляд як ідейну основу розвитку
соціалістичного реалізму.....153

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

- Афанасьєва Е.Ю.**
Сучасна музична освіта
в контексті урбаністики.....159
- Драч Т.А.**
Важливість танцювальної підготовки
в процесі виконання вправ
на полотнах, кильці та гамаках.....163
- Костюк Л.Б.**
Етноментальний аспект українського
декоративно-прикладного мистецтва
як складової частини художньої культури.....167
- Смірнова С.Д., Сушко В.А., Смірнова О.А.**
Хімічна обробка поверхні
в реставрації художніх виробів зі срібла.....172
- Філіппова О.Н.**
Творчество Жана-Франсуа Милле
(1814–1875) – пейзажиста и поэта
крестьянского труда.....176

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Білас А.А., Цибеленко Ю.П.**
Функціональні особливості розмовного
синтаксису у романі Дж. Р. Р. Толкіна
«The Lord of the Rings».....184
- Захарченко І.В., Волощук І.П.**
Лінгвістичні засоби актуалізації
аргументативних стратегій
на платформі TEDTalks.....188
- Каламбет Я.І., Сляна Х.Ю.**
Мовне вираження етнічних
та расових стосунків в художньому
дискурсі (на матеріалі книги "The Help").....193

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

- Вінтюк Ю.В.**
Дослідження відчуттів у навчальній роботі
зі студентами-психологами.....196
- Дітчик С.Ю., Деркач Ю.Я.**
Теоретичні засади формування навичок
читання у процесі вивчення іноземної мови
у початковій школі.....201
- Крохмальна Г.І., Захожа Ю.-Г.В.**
До питання використання інформаційно-
комунікаційних технологій на уроках
української мови в початковій школі.....205
- Макар Л.М., Деркач Ю.Я.**
Ігрові форми роботи як засіб
формування іншомовної комунікативної
компетентності школярів..... 209
- Покась Л.А., Олефіренко А.М.**
Модель використання сучасних
технологій в освітньому процесі
профільного навчання.....214

Проц М.О., Козак Т.Я. Науково-теоретичні засади педагогічної інноватики в системі початкової освіти.....	218	Стрілець С.О., Кузнєцов Р.В. Шляхи вдосконалення підготовки та підвищення кваліфікації судових експертів експертної служби МВС.....	236
Суродейкіна Т.В., Сапожник І.В., Гнатковська О.М. Відповідність письмових завдань у підручнику «Англійська мова (11-й рік навчання, рівень стандарту)» М.А. Нерсисян та А.О. Піроженко програмі складання ЗНО з англійської мови.....	222	Ярема О.Г. Предмет і об'єкти державного контролю та нагляду в сфері охорони здоров'я.....	242
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ			
Фещенко О.А. Процес застосування інформаційно-комунікативних технологій на уроках англійської мови під час формування мовленнєвих навичок.....	228	Крючко А.С., Халатур С.М., Карамушка О.М., Калугіна В.В. Просування – як один з основних елементів маркетинг-міксу.....	248
ЮРИДИЧНІ НАУКИ			
Єпринцева І.О. Актуальні питання криміналістичних обліків генетичних ознак людини.....	232	Середа Д.Ю. Удосконалення асортименту продовольчих товарів.....	253
		Стільник В.В., Клочан В.В., Колесник І.В. Ефективність виробництва зернових культур в ССПП «Куйбишева» Братського району Миколаївської області.....	258

CONTENTS

BIOLOGICAL SCIENCES

- Makhniuk Valentina, Antomonov Michael, Ocheretiana Ganna, Chorna Valentina, Gorval Alla, Mogilny Sergey**
Development of the program (algorithm) of sanitary-epidemiological evaluation of architectural-planning decisions of location of built-in health facilities.....91

ENGINEERING SCIENCES

- Ivanishcheva Olga, Pakhomska Olena**
Peculiarities of HACCP system implementation at meat processing enterprises of Ukraine.....98
- Korniienko Yurii, Sherman Mychailo**
The information and reference system for educational purposes in biology.....102
- Fursov Ihor, Shmatko Alexandr**
Issues of determining security breaches of cyber-physical systems.....109

PHYSICAL EDUCATION AND SPORT

- Boichenko Kyrylo**
Modern approaches to diagnosis and correction of the functional condition of the spine.....115

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

- Maksym Olha, Ryabovol Tatyana**
Features of prognostic skills and value orientations in the context of future expectations in adolescents with deviant behavior.....120
- Yaroslav Liudmyla**
Interactive technologies as a means of formation of conflictological competence in future students-psychologists.....125

HISTORICAL SCIENCES

- Bratus Ivan, Sverdlyk Zoriana, Gunka Anna**
Historical and cultural manifestations of the period of "perestroika" in Ukraine.....130

POLITICAL SCIENCES

- Logvinova Dariya**
Challenges of the refugee adaptation system in Quebec.....135

PHILOSOPHICAL SCIENCES

- Averianova Nina, Voropayeva Tetiana**
The deconflictization of society: the experience of Germany.....141
- Bondar Vitaliy, Yakunina Kateryna**
Patriotism as intersubjectivity: sociological and philosophical discus.....148

- Yarmolitska Nataliia, Moskalchuk Maryna**
V.G. Antonenko about artistic-aesthetic worldview as idea basis of development socialistic realism.....153

HISTORY OF ART

- Afanasieva Ella**
Modern music education in the context of urban planning.....159
- Drach Tamara**
Importance of the dancing preparation in the process of execution exercises on the aerial silks, aerial hoop and hammock.....163
- Kostyuk Larysa**
Ethnomental aspect of Ukrainian arts and crafts a component of artistic culture.....167
- Smirnova Selina, Sushko Valentyna, Smirnova Olha**
Chemical surface treatment in restoration articles of silver.....172
- Filippova Olga**
The creative work of Jean-Francois Millet as an landscape painter and poet of peasant labor (1814–1875).....176

PHILOLOGICAL SCIENCES

- Bilas Andriy, Tsybelenko Yulia**
The functional features of colloquial syntax in J.R.R. Tolkien's novel "The Lord of the Rings".....184
- Zakharchenko Iryna, Voloshchuk Iryna**
Linguistic means of actualization of argumentative strategies based on TEDTalks speeches.....188
- Kalambet Yaryna, Sliana Kristina**
Language expression of ethnic and racial relations in artistic discourse (on the material of the book "The Help").....193

PEDAGOGICAL SCIENCES

- Vyntyuk Yuriy**
The study of feelings in educational work with students-psychologists.....196
- Ditzyk Solomiya, Derkach Yulia**
Theoretical bases of formation of reading skills in the process of learning a foreign language in elementary school.....201
- Krokhmalna Halyna, Zakhosha Yuliiana-Hanna**
The use of information and communication technologies in the lessons of the Ukrainian language in primary school.....205
- Makar Lesya, Derkach Yuliya**
Formation of foreign language communicative competence through game forms of learning.....209
- Pokas Liliia, Olefirenko Anna**
The model of using modern technologies in the educational process of profile level education.....214

Prots Marta, Kozak Tetiana Scientific and theoretical principles of pedagogical innovation in primary education system.....	218	Strilets Serhii, Kuznetsov Roman Ways to improve training and qualification improvement forensic experts of the expert service of the Ministry of Internal Affairs.....	236
Surodeikina Tetiana, Sapozhnyk Iryna, Hnatkovska Olena Correspondence of writing tasks in the textbook “English (year 11, standard level)” by M.A. Nersysyan and A.O. Pirozhenko to the programme of the English EIE.....	222	Yarema Oksana Subject and objects of state control and supervision in the field of healthcare.....	242
ECONOMIC SCIENCES			
Feshchenko Olha The process of application of information and communication technologies in English lessons during the formation of speaking skills.....	228	Kriuchko Lesia, Khalatur Svitlana, Karamushka Oleksandr, Kaluhina Viktoriia Promotion – as one of the main elements of marketing mix.....	248
LAW SCIENCES			
Yeprynseva Iryna Current issues of criminal accounting of human genetic traits.....	232	Sereda Darina Improving the range of food products.....	253
		Stilnik Vita, Klochan Vyacheslav, Kolesnik Irina Efficiency of grain production in peasant union of private shares «Kuibysheva» of Bratsk district of Mykolaiv region.....	258

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-22>

УДК 351.77:725.5:728.2

Махнюк В.М., Антомонов М.Ю., Очеретяна Г.В.
ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О.М. Марзєєва
Національної академії медичних наук України»

Чорна В.В.
Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова

Горваль А.К., Могильний С.М.
ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О.М. Марзєєва
Національної академії медичних наук України»

РОЗРОБКА ПРОГРАМИ (АЛГОРИТМУ) САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНОЇ ОЦІНКИ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНИХ РІШЕНЬ РОЗМІЩЕННЯ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я, ВБУДОВАНИХ В ЖИТЛОВІ БУДИНКИ

Анотація. У рамках реалізації реформи галузі охорони здоров'я набула широкого розвитку мережа закладів охорони здоров'я амбулаторного типу як державної, так і приватної форми власності, що вбудовані у житлові будинки. Оскільки заклади охорони здоров'я є об'єктами громадського призначення з підвищеним епідемічним ризиком, їх розміщення вимагає дотримання гігієнічних та санітарно-протиепідемічних вимог санітарного та містобудівного законодавства України, які пред'являються до громадських об'єктів. Враховуючи відсутність уніфікованих методичних підходів до гігієнічної оцінки закладів охорони здоров'я, вбудованих в житлові будинки, на етапі проектування та з метою поглибленого та комплексного вивчення факторів впливу взаєморозміщення вбудованих ЗОЗ та житлових будинків нами розроблено Програму (алгоритм) санітарно-епідеміологічної за архітектурно-планувальними рішеннями щодо розміщення закладів охорони здоров'я, вбудованих (прибудованих) в житлові будинки. Представлена в статті Програма дозволить вивчити гігієнічні та санітарно-протиепідемічні умови розміщення вбудованих закладів охорони здоров'я та оцінити їх за розробленою нами шкалою санепідблагополуччя: низький, середній та високий, і у разі потреби, розробити заходи щодо покращення умов їх функціонування. Питання, що вивчаються, є надзвичайно актуальними в умовах реформування та розвитку медичної галузі для оптимального функціонування вбудованих закладів охорони здоров'я ЗОЗ та збереження здоров'я населення.

Ключові слова: вбудовані заклади охорони здоров'я, програма санітарно-епідеміологічної оцінки, інтегральний показник санітарно-гігієнічної оцінки проектних рішень, санітарно-гігієнічні умови проживання, умови праці медпрацівників.

Makhniuk Valentina, Antomonov Michael, Ocheretiana Ganna
State Institution «O.M. Marzeev Institute of Public Health
of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine»

Chorna Valentina
National Pirogov Memorial Medical University

Gorval Alla, Mogilny Sergey
State Institution «O.M. Marzeev Institute of Public Health
of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine»

DEVELOPMENT OF THE PROGRAM (ALGORITHM) OF SANITARY-EPIDEMIOLOGICAL EVALUATION OF ARCHITECTURAL-PLANNING DECISIONS OF LOCATION OF BUILT-IN HEALTH FACILITIES

Summary. As part of the health care reform, a network of outpatient health facilities, both public and private, built into residential buildings has been widely developed. As health care facilities are public facilities with an increased epidemic risk, their placement requires compliance with the hygienic and sanitary-anti-epidemic requirements of the sanitary and urban planning legislation of Ukraine, which are presented to public facilities. Given the lack of unified methodological approaches to the hygienic assessment of health care facilities built into residential buildings, at the design stage and for the purpose of in-depth and comprehensive study of the factors influencing the inter-location of built-in health care facilities and residential buildings, we have developed a program (algorithm) of sanitary-epidemiological architectural and planning decisions for the placement of health care facilities built into (attached) to residential buildings. The definition of integrated hygiene assessment of embedded health care projects includes three main areas: the characteristics of the master plan for the placement of the health care facility, the characteristics of the residential building in which the facility is located, and the study of working conditions for patients and creating conditions for patients. The questions are formulated in such a way that they allow to conduct research of the health care institution both by filling in the Program by a medical worker or patient, and by the method of entering the necessary data from the project materials of the built-in health care institution. The answers are provided in three versions, which provide comprehensive information, ie in the process of filling out the possibility of difficulties with the answer. The program presented in the article will allow studying the hygienic and sanitary and anti-epidemic conditions

of the built-in health care facilities and assess them according to the scale of sanitary well-being developed by us: low, medium and high, and if necessary, develop measures to improve their functioning. The issues being studied are extremely relevant in the context of reforming and developing the medical sector for the optimal functioning of built-in health care facilities and public health.

Keywords: built-in health facilities, sanitary-epidemiological assessment program, integrated indicator of sanitary and hygienic assessment of design decisions, sanitary and hygienic living conditions, working conditions of medical workers.

Постановка проблеми. Розвиток міської інфраструктури, ущільнення забудови, проектування і будівництво нових житлово-адміністративних комплексів багатоповерхової забудови створює умови, за яких виникає дефіцит у закладах охорони здоров'я, який покривається за рахунок вбудованих у житлові будинки закладів охорони здоров'я амбулаторно типу. Зазначені заклади є об'єктами обов'язкового повсякденного обслуговування населення з метою отримання якісних медичних послуг з надання медичної допомоги [1; 2].

Архітектурно-планувальні рішення сучасної забудови міст, спрямовані на раціональне використання земельних ділянок та поєднують в одному будівельному об'ємі споруди житлові та нежитлові приміщення, гармонізуючи їх сумісне функціонування нестандартними для типового будівництва рішеннями.

У рамках реалізації реформи галузі охорони здоров'я набула широкого розвитку мережа закладів охорони здоров'я амбулаторного типу як державної, так і приватної форми власності, що вбудовані у житлові будинки.

Розміщення та функціонування закладів охорони здоров'я у вбудованих нежитлових приміщеннях житлових будинків вимагає дотримання санітарно-протиепідемічних та гігієнічних вимог санітарного та містобудівного законодавства України та потребує подальших досліджень і розробки вимог безпеки функціонування в сумісному будівельному об'ємі житлових будинків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При дослідженні особливостей розміщення закладів охорони здоров'я, вбудованих у I-II і вище поверхи та цокольний поверх (далі – вбудовані ЗОЗ) нами розроблено Програму (алгоритм) санітарно-епідеміологічної оцінки (далі – програма СЕО) архітектурно-планувальних рішень щодо розміщення вбудованих закладів охорони здоров'я, яка є важливою у гігієнічному та епідемічному відношенні.

У зазначеній Програмі СЕО виділено блок санітарно-протиепідемічних параметрів, що характеризують розмежування території житлової забудови та вбудованих ЗОЗ, дотримання яких слугує профілактиці інфекційних контагіозних захворювань, зокрема COVID-19. До цих параметрів відносяться: розміщення медичних приміщень та вхідної групи з вуличного фасаду за межами внутрішньодворового простору житлової частини будинку; наявність окремої ізольованої від житлової частини вхідної групи з елементами інклюзивності [5; 6]; наявність під'їзду та пішохідної зони з облаштуванням окремої ділянки для паркування автомобілів медпрацівників та відвідувачів; наявність окремого майданчика для збору твердих побутових відходів з контейнерами на території господарської зони житлового будинку.

Другий блок Програми СЕО має санітарно-гігієнічне спрямування, яке стосується: обґрунтування оптимального необхідного набору та площ медичних та допоміжних приміщень [4]; доступності для маломобільних груп населення [6]; вентиляції та кондиціювання повітря вбудованих ЗОЗ; умов інсоляції; особливостей оздоблення внутрішніх приміщень [7]; наявності умов для встановлення та експлуатації високотехнологічного медичного обладнання у вбудованих ЗОЗ, яке є джерелом іонізуючого випромінювання [3]; дотримання санітарно-протиепідемічного режиму в ЗОЗ [8; 9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У рамках роботи дослідженнями були охоплені 50 житлових будинків, у яких на I, II і вище та цокольному поверсі розміщувались 50 вбудованих ЗОЗ. За результатами досліджень вивчено вплив цих об'єктів на санітарно-гігієнічні умови проживання мешканців житлової частини будинку та розроблені заходи щодо його мінімізації.

Таким чином, при розміщенні вбудованих ЗОЗ важливим є комплекс архітектурно-планувальних заходів, спрямованих на забезпечення дотримання санітарно-гігієнічних умов проживання мешканців житлового будинку, в якому розміщується заклад охорони здоров'я, збереження здоров'я відвідувачів, пацієнтів, медичного персоналу вбудованих ЗОЗ, а також виконання санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів з метою профілактики контагіозних інфекційних захворювань в умовах пандемії коронавірусної інфекції в країні та попередження професійних захворювань медичного персоналу і збереження його високого ступеню працездатності.

Питання розбудови мережі первинної ланки медичної допомоги та збереження здоров'я населення прилеглої житлової забудови, вивчення оптимального функціонування вбудованих ЗОЗ при розміщенні їх в житлових будинках є надзвичайно актуальними в реформування та розвитку медичної галузі.

Мета статті. Розробка та апробація Програми (алгоритму) санітарно-епідеміологічної оцінки архітектурно-планувальних рішень щодо розміщення закладів охорони здоров'я амбулаторного типу, вбудованих в житлові будинки.

Матеріали та методи дослідження. Матеріалами досліджень були нормативні документи національного санітарного та містобудівного законодавства і архітектурно-планувальні рішення щодо розміщення, обладнання та експлуатації вбудованих в житлові будинки ЗОЗ.

У роботі використовувалися такі методи: бібліосемантичний (для аналізу використання нормативно-правового регулювання), теоретичні (ретроспективне використання даних науко-

вих досліджень), аналітичні (розробка методики гігієнічної оцінки архітектурно-планувальних рішень вбудованих ЗОЗ); санітарно-епідеміологічної експертизи проектних рішень щодо розміщення вбудованих ЗОЗ.

Викладення основного матеріалу. Створення безпечних санітарно-гігієнічних умов функціонування вбудованих ЗОЗ забезпечується дотриманням загальними вимогами санітарного та містобудівного законодавства України [1–4].

Проте, враховуючи відсутність уніфікованих методичних підходів до гігієнічної оцінки вбудованих ЗОЗ на етапі їх розміщення, для поглибленого та комплексного вивчення факторів впливу та подальшої інтегральної оцінки з встановленням кореляційної залежності фактор-плив-результат на здоров'я медичних працівників, відвідувачів та мешканців житлового будинку, в якому розміщено заклад охорони здоров'я, нами розроблено Програму (алгоритм) санітарно-епідеміологічної оцінки архітектурно-планувальних рішень щодо розміщення вбудованих ЗОЗ.

Визначення інтегральної гігієнічної оцінки проектів розміщення вбудованих ЗОЗ включає три основні напрямки: характеристики генерального плану при розміщенні закладу охорони здоров'я, характеристики житлової будівлі, в якій розміщується заклад, та дослідження умов праці медперсоналу та створення умов для пацієнтів. Питання сформульовані таким чином, що дозволяють провести дослідження закладу охорони здоров'я як шляхом заповнення Програми медичним працівником або пацієнтом, так і методом внесення необхідних даних з проектних матеріалів розміщення вбудованого ЗОЗ. Відповіді передбачені у трьох варіантах, які надають вичерпну інформацію, тобто в процесі заповнення виключена можливість труднощів з відповіддю.

У Програмі СЕО архітектурно-планувальних рішень вбудованих ЗОЗ містяться питання щодо особливостей розміщення закладу охорони здоров'я в об'ємному просторі житлового будинку, розміщення його вхідної групи, профілю надання медичних послуг, проектної потужності (відвідування за зміну), зростаючої автомобілізації населення, ситуації ущільнення забудови міст та дефіциту вільної території, умов доступу маломобільних груп населення, наявності контейнерного майданчика для збору відходів, умов освітлення, вентиляції, кондиціонування, розміщення високотехнологічного медичного обладнання та впровадження захисних (запобіжних) заходів від його впливу на здоров'я медичних працівників та пацієнтів, характеристики набору, площі медичних та допоміжних приміщень та характеристики їх оздоблення і санітарно-гігієнічного стану.

Блок питань Програми СЕО містить інформацію щодо умов праці медпрацівників та умов перебування пацієнтів, дані щодо графіку роботи закладу охорони здоров'я, тривалості черги пацієнтів, санітарно-побутових умов праці медпрацівників та забезпеченості в достатній кількості допоміжними приміщеннями.

В Таблиці 1 представлена Програма (алгоритм) санітарно-епідеміологічної оцінки архітектурно-планувальних рішень щодо розміщення

вбудованих ЗОЗ з шкалою оцінок за балами. Програма СЕО містить загальну уточнюючу інформацію про заклад охорони здоров'я та 31 показник, що характеризує стан санепідблагополуччя закладу охорони здоров'я, вбудованого в житловий будинок.

Дослідження на основі розробленої Програми СЕО архітектурно-планувальних рішень розміщення вбудованих у житлові будинки ЗОЗ рекомендується виконувати у три етапи [10].

На першому етапі проводиться оцінка за балами кожного показника за спеціально розробленою схемою, в якій за основу та ідеальну модель прийняте санітарне законодавство України, 1 бал означає повну відповідність вимогам санітарного законодавства; 0,5 балів – часткову відповідність вимогам санітарного законодавства; 0 балів – невідповідність вимогам санітарного законодавства.

На другому етапі розраховується інтегральна оцінка проекту за формулою:

$$IO_{II} = \frac{1}{31} \sum_{i=1}^{31} (n_i), \quad (1)$$

де IO_{II} – інтегральна гігієнічна оцінка проектних рішень вбудованого ЗОЗ;

n_i – бальна оцінка i -того показника;

31 – кількість показників, за якими оцінюється проектне рішення.

На третьому етапі проводиться оцінка отриманого інтегрального показника за шкалою гігієнічної оцінки проекту вбудованого ЗОЗ (таблиця 2).

Високий рівень інтегрального показника (III) свідчить про відповідність проектного рішення щодо розміщення вбудованого ЗОЗ завданню збереження здоров'я пацієнтів та медичного персоналу під час перебування за всіма гігієнічними критеріями, в тому числі достатністю набору і площі медичних та допоміжних приміщень включаючи маломобільні групи населення, достатністю розмірів функціональних зон на оточуючій прибудинковій території (гостьові автостоянки, пішохідні доріжки) та достатністю набору і площі медичних і допоміжних приміщень, оптимальністю світлового режиму, забезпеченню принципу потоковості руху медичного персоналу та пацієнтів. Такий проект відповідає гігієнічним вимогам.

Середній рівень III свідчить про часткову відповідність проектного рішення щодо розміщення вбудованого ЗОЗ в частині забезпечення санітарно-гігієнічних умов мешканців житлового будинку, збереження здоров'я пацієнтів та медичного персоналу ЗОЗ. Проектне рішення потребує доопрацювання.

Низький рівень III свідчить про невідповідність проектного рішення щодо розміщення вбудованого ЗОЗ, як такий, що не відповідає завданням оптимального взаєморозміщення житлового будинку і його території та вбудованого ЗОЗ. Проектне рішення оцінюється як таке, що не відповідає вимогам санітарного законодавства і потребує суттєвих змін.

Методики зазначених Програми СЕО та III рекомендуються до використання при санітарно-епідеміологічній оцінці проектів будівництва закладів загальної середньої освіти, дошкільних навчальних закладів та інших громадських закладів.

Програма (алгоритм) санітарно-епідеміологічної оцінки архітектурно-планувальних рішень щодо розміщення вбудованих в житлові будинки ЗОЗ

Назва закладу охорони здоров'я (ЗОЗ)				
Адреса				
Спеціалізація (профіль надання медичних послуг)				
Проектна потужність (відвідувань за зміну)				
Кількість поверхів:		перший	другий	цокольний (підвальний)
Кількість медичних приміщень, в тому числі медичних приміщень денного стаціонару				
Наявність високотехнологічного медичного обладнання (так/ні)				
№	Показник	1 бал	0,5 бали	0 балів
1	2	3	4	5
ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПЛАН				
1	Характеристика прилеглої до ЗОЗ зовнішньої забудови	Прилегла забудова одно-, двоповерхова і знаходиться з дотриманням санітарної відстані	Прилегла забудова багатоповерхова з дотриманням санітарної відстані	Прилегла забудова багатоповерхова, санітарна відстань не дотримана
2	Характеристика внутрішньолікарняної території ЗОЗ	Прилегла забудова одно-двоповерхова Територія впорядкована, підхід до ЗОЗ зручний	Територія невелика, але підійти до будівлі зручно	Територія наявна, але на ній знаходяться автомобілі тощо, і підійти до ЗОЗ не зручно
3	Характеристика умов для зручного доступу до будівлі ЗОЗ людей з особливими потребами	Створені умови для доступу людей з особливими потребами згідно з Державними будівельними нормами України ДБН.В.2.2.-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд»	Умови для доступу людей з особливими потребами пристосовані, на практиці - незручно	Умови для доступу людей з особливими потребами не створені взагалі
4	Наявність окремої відкритої автомобільної стоянки або вільних місць для паркування автомобілів відвідувачів та медпрацівників на території ЗОЗ	В наявності	В наявності, але недостатня кількість	Немає
5	Дотримання санітарного розриву від автостоянки до будівлі ЗОЗ	Дотримано згідно з вимогами Додатку №10 ДСП №173-96	Санітарний розрив менше у 2 рази	Паркування автомобілів безпосередньо біля будівлі та вхідної групи
6	Наявність підземного паркінгу в ЗОЗ	Достатньо місця для відвідувачів та працівників ЗОЗ	Місця тільки для працівників ЗОЗ	Немає
7	Наявність спеціального майданчику для збору відходів	В наявності і знаходиться на нормативній санітарній відстані від будівлі у 25 м	В наявності, але знаходиться далеко або ближче 25 м до будівлі	Немає
8	Наявність високих дерев на прибудинковій території житлового будинку, в якому розміщений ЗОЗ	Знаходяться на нормативній відстані від будівлі	Нормативна відстань менша на 50%	Знаходяться на відстані 2 м від будівлі
9	Умови для дотримання природного освітлення медичних приміщень ЗОЗ	Умови відповідають санітарним нормам	Створені умови не відповідають санітарним нормам (менше норм на 50 %)	Будівля ЗОЗ знаходиться у світловій тіні прилеглих об'єктів, в т.ч. високорослих дерев
БУДІВЛЯ				
10	Кількість поверхів житлового будинку, в якому розміщений ЗОЗ	5	6-16	Більше 16
11	Поверх (поверхи) на якому (яких) ЗОЗ	1	1 і цокольний	Цокольний
12	Наявність окремої вхідної групи до ЗОЗ	В наявності, ізолюваний (окремий) вхід	В наявності, ізолюваний, але суміжний з вхідною групою інших об'єктів	Суміжний з вхідною групою інших об'єктів

(Продовження таблиці 1)

1	2	3	4	5
13	Кількість входів до ЗОЗ	2	1	-
14	Забезпеченість доступності приміщень для людей з особливими потребами згідно з Державними будівельними нормами України ДБН.В.2.2.-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд»	Створені умови для доступу людей з особливими потребами згідно з ДБН.В.2.2.-40:2018	Умови для доступу людей з особливими потребами пристосовані, на практиці - незручно	Умови для доступу людей з особливими потребами не створені взагалі
15	Набір приміщень ЗОЗ відповідає вимогам Державних санітарних норм і правил «Санітарно-протиепідемічні вимоги до закладів охорони здоров'я, що надають первинну медичну (медико-санітарну) допомогу. ДСанПіН 2.3-183-2013» та Державних будівельних норм України. Будинки і споруди. Заклади охорони здоров'я. ДБН В.2.2-10-2001»	Відповідає гігієнічним вимогам за ДСанПіН 2.3-183-2013 та ДБН В.2.2-10-2001	Набір приміщень зменшений на 30 %	Набір приміщень зменшений більш ніж на 50 %
16	Наявність умов для розміщення високотехнологічного медичного обладнання, яке є джерелом іонізуючого випромінювання в ЗОЗ за Державними гігієнічними нормативами. Норми радіаційної безпеки України ДГН 6.6.1.-6.5.001-98 (НРБУ-97)	Набір, площа, висота приміщення відповідає вимогам, компенсаційні заходи виконані	Площа, висота приміщення менша на 30 %	Площа, висота приміщення зменшена більше ніж на 30 %
17	Чи виконано захисні (компенсаційні, запобіжні) заходи, спрямовані на попередження негативного впливу фізичних факторів від високотехнологічного медичного обладнання, розміщеного в медичних приміщеннях ЗОЗ	Наявність окремих проектних рішень щодо попередження негативного впливу від фізичних факторів та натурні дослідження щодо підтвердження їх ефективності	Виконані заходи без проектної документації, наявні натурні дослідження щодо підтвердження відсутності впливу фізичних факторів	Захист не виконано, натурні дослідження відсутні
18	Площа та висота медичних приміщень ЗОЗ	Відповідають гігієнічним вимогам в усіх медичних приміщеннях	Мають зменшені площі медичних приміщень на 30 %	Мають зменшені площі медичних приміщень більше ніж на 30 %
19	Природне освітлення медичних приміщень ЗОЗ	Природне освітлення медичних приміщень відповідає гігієнічним нормам	Природне освітлення зменшене на 10 % від норми	Природне освітлення зменшене більше ніж на 10 % від норми
20	Наявність приточно-втяжної вентиляційної системи у медичних приміщеннях ЗОЗ	Наявність окремої приточно-втяжної вентиляції з механічним спонуканням з системами очистки повітря (НЕРА-фільтри) автономної від житлової частини	Наявність приточно-втяжної вентиляції відокремленої від житлової частини	Природна вентиляція (через квартирки)
22	Наявність системи кондиціонування повітря у медичних приміщеннях ЗОЗ	Наявність системи кондиціонування у всіх медичних приміщеннях	Наявність системи кондиціонування у 50% медичних приміщень	Немає
23	Санітарно-гігієнічний стан медичних приміщень ЗОЗ	Відповідає санітарно-гігієнічним вимогам у 100 %	Задовільний	Не задовільний
24	Санітарно-гігієнічний стан допоміжних (вестибюль, коридори, санвузли тощо) приміщень ЗОЗ	Відповідає санітарно-гігієнічним вимогам у 100 %	Задовільний	Не задовільний

(Закінчення таблиці 1)

1	2	3	4	5
25	Чи оздоблені медичні приміщення відповідно до їх функціонального призначення, що дозволяє проводити ефективну систему прибирання та дезінфекції	Так	Частково, тільки санітарно-побутові приміщення	Відповідне оздоблення відсутнє
26	Розташування медичних кабінетів забезпечує принцип потоковості руху медичного персоналу та пацієнтів	Забезпечується у всьому 303	Забезпечується у 303 частково	Не забезпечується
ПАЦІЄНТИ ТА МЕДИЧНІ ПРАЦІВНИКИ ЗАКЛАДУ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я				
27	Графік роботи медичного персоналу 303	У одну зміну	У 1,5 зміни	У 2 зміни
28	Тривалість черги пацієнтів, очікуючих прийому лікаря або медичної процедури	За графіком і попереднім записом (менше 5 хвилин)	За графіком і попереднім записом (15 хвилин)	Без попереднього запису (більше 15-30 хвилин)
29	Достатність площі санітарно-побутових приміщень для медпрацівників з метою створення комфортних умов праці	100-70 %	70-50 %	50 % і менше
30	Наявність набору допоміжних приміщень (гардеробні, кімнати відпочинку, санвузли тощо) для медичних працівників 303	Набір і площі відповідають санітарним нормам	Набір і площі допоміжних приміщень зменшені на 50 %	Наявний тільки санвузол
31	Наявність допоміжних приміщень у достатній кількості для пацієнтів (гардероб, санвузли тощо)	Набір і площі відповідають санітарним нормам	Набір і площі допоміжних приміщень зменшені на 50 %	Наявний тільки санвузол

Примітка: повна відповідність вимогам санітарного законодавства – 1 бал; часткова відповідність – 0,5 балів; не відповідність – 0 балів.

Таблиця 2

Шкала інтегральної гігієнічної оцінки проектних рішень щодо розміщення вбудованих 303

Інтегральна оцінка	Рівень відповідності проектного рішення вбудованого 303 завданню збереження і зміцнення здоров'я пацієнтів та медичного персоналу під час перебування
вище 0,67	високий
від 0,33 до 0,67	середній
менше 0,33	низький

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Дотримання безпечних санітарно-гігієнічних умов мешканців житлового будинку та санітарно-гігієнічних і протиепідемічних умов у вбудованих 303 забезпечується дотриманням вимог санітарного та містобудівного законодавства України.

Розроблена Програма (алгоритм) санітарно-епідеміологічної оцінки архітектурно-планувальних рішень щодо розміщення вбудованих в житлові будинки 303 базується на гігієнічних методичних підходах до закладів охорони здоров'я і пропонується до виконання на етапі розробки проектного рішення з метою поглибленого та комплексного вивчення факторів впливу на здоров'я медичних працівників, пацієнтів

та мешканців житлового будинку, в якому розміщено заклад охорони здоров'я.

Зазначена Програма СЕО та ІП дозволяє диференціювати за рівнем санепідблагополуччя вбудовані в житлові будинки 303. Методика передбачає як метод опитування медичних працівників, пацієнтів, мешканців житлових будинків, так і аналіз даних проектних матеріалів та проведення відповідних розрахунків.

Використання інтегральної гігієнічної оцінки при розгляді проектних рішень щодо розміщення закладів охорони здоров'я, вбудованих в житлові будинки, за трирівневою шкалою санепідблагополуччя є надійним маркером визначення ступеня відповідності проекту завданням збереження і відновлення здоров'я пацієнтів під час отримання медичних послуг, збережен-

ня здоров'я, високої працездатності та профілактики професійних захворювань медичного персоналу, а також виконання заходів із профілактики контагіозних інфекційних захворювань серед мешканців житлових будинків, пацієнтів та працюючого медперсоналу вбудованого ЗОЗ, що є актуальним в умовах пандемії коронавірусної інфекції (COVID-19) в Україні.

Зазначений метод санітарно-епідеміологічної оцінки проектних рішень розміщення вбудованих ЗОЗ сприятиме підвищенню рівня надання медичних послуг, збереженню та покращенню громадського здоров'я та реалізації угоди про співробітництво між Україною та Європейським Союзом (Угода про асоціацію / Глава 22 «Про суспільне здоров'я», статті № 426, № 427) і розвитку співробітництва в галузі охоро-

рони здоров'я з метою підвищення рівня безпеки та захисту здоров'я людей як передумови сталого розвитку та економічного зростання, а також забезпечуватиме впровадження підходу «охорона здоров'я у всіх політиках» і сприятимуть поступовій інтеграції України в європейські мережі охорони здоров'я.

Програма (алгоритм) санітарно-епідеміологічної оцінки архітектурно-планувальних рішень щодо розміщення ЗОЗ, вбудованих в житлові будинки, та інтегральний показник їх санепідблагополуччя є новими методами при проведенні експертних робіт проектної документації та слугують визначенню санітарно-епідеміологічного стану об'єкта та розробці у разі потреби компенсуючих оздоровчих заходів і можуть використовуватись як аналоги для інших громадських об'єктів.

Список літератури:

1. Гордеева Е.П. Организация медицинского обслуживания населения в новых микрорайонах. *Жилищное строительство: научно-технический и производственный журнал*. 2014. № 4. С. 7–8.
2. V.M. Machniuk, V.G. Hopperia, O.O. Polka, N.P. Pavlenko, G.V. Ocheretyana. Hygiene and ecology in state regulation of urban planning / edited by the corresponding member of NAMS of Ukraine N.S. Polky. Видавництво : МВЦ «Медінформ», 2020. 131 р. ISBN 978-966-409-230-9
3. Махнюк В.М., Очеретяна Г.В., Мишківська А.А., Янко Н.В. Гігієнічні питання використання високотехнологічного обладнання в медичних закладах стоматологічного профілю, вбудованих в житлові будинки. *Довкілля та здоров'я*. Київ, 2018. Вип. 4(89). С. 25–31.
4. Очеретяна Г.В., Махнюк В.М. До питання забезпечення санітарно-гігієнічних умов праці медперсоналу та пацієнтів в умовах сучасних стаціонарів. *Український журнал з проблем медицина праці*. 2018. № 1(54). С. 15–23.
5. Прядко А.Л., Бобкова Т.Е., Фокин С.Г. Гигиенические требования к организации придомовой территории, обеспечивающие благоприятные условия проживания населения. *Гигиена и санитария: журнал*. 2009. № 6. С. 34–36.
6. Куцевич В.В. Питання забезпечення доступності маломобільних груп населення до об'єктів житлово-цивільного призначення. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: збірник наукових праць*. URL: <http://ap.uu.edu.ua/article/517>
7. Матюха Л.Ф., Надутий К.О., Кондратюк Н.Ю. Стан модернізації первинної медичної допомоги в Україні. *Журнал Україна. Здоров'я нації*. 2013. № 2(26). С. 76–83.
8. Чибисова М.А. Радиационная безопасность при организации рентгенодиагностических обследований в амбулаторной стоматологической практике. *Журнал Медицинский алфавит. Стоматология*. 2013. № 4. С. 22–25.
9. Панчук О.Ю. Гігієнічна оцінка умов праці за основними спеціальностями стоматологічного профілю в умовах використання сучасних технологій діагностики, лікування та профілактики. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2017. Т. 21. № 1. С. 65–70.
10. Уилбер К. Введение в интегральную теорию и практику (Wilber, Ken. «Introduction to Integral Theory and Practice: IOS Basic and AQAL Map». *AQAL Journal*. № 1, 2006).

References:

1. Gordeeva, E.P. (2014). Organization of medical services for the population in new neighborhoods. *Housing construction: scientific, technical and production journal*, vol. 4, pp. 7–8.
2. Machniuk, V.M., Hopperia, V.G., Polka, O.O., Pavlenko, N.P., & Ocheretyana, G.V. (2020). Hygiene and ecology in state regulation of urban planning / edited by the corresponding member of NAMS of Ukraine N.S. Polky. «Medinform», pp. 97–113. ISBN 978-966-409-230-9
3. Makhniuk, V.M., Ocheretiana, G.V., Myshkovska, A.A., & Yanko, N.V. (2018). Hygienic issues of the use of high-technology equipment in medical stomatologic institutions, built into residential buildings. *Environment and Health*. Kyiv, vol. 4(89), pp. 25–31.
4. Ocheretiana, G.V., & Makhniuk, V.M. (2018). On the issue of providing sanitary and hygienic working conditions for medical staff and patients in modern hospitals. *Ukrainian Journal of Occupational Medicine*, vol. 1(54), pp. 15–23.
5. Pryadko, A.L., Bobkova, T.E., & Fokin, S.G. (2009). Hygienic requirements for the organization of the adjoining territory, ensuring favorable living conditions for the population. *Hygiene and Sanitation: Journal*, vol. 6, pp. 34–36.
6. Kutsevich, V.V. Nutrition for the availability of low-mobility groups of the population up to the level of living and civilization. Urgent problems of new people and people with special needs: collection of scientific works. URL: <http://ap.uu.edu.ua/article/517>
7. Matyukha, L.F., Nadutiy, K.O., & Kondratyuk, N.Yu. (2013). The modernization camp of the first medical aid in Ukraine. *Magazine Ukraine. Healthy nation*, vol. 2(26), pp. 76–83.
8. Chibisova, M.A. (2013). Radiation safety in the organization of X-ray diagnostic examinations in outpatient dental practice. *Medical alphabet magazine. Dentistry*, vol. 4, pp. 22–25.
9. Panchuk, O.Yu. (2017). Hygienic assessment of the minds of the pratsi for the main specialties of the dental profile in the minds of the current technologies of diagnostics, treatment and prevention. *Visnik of the Vinnytsia National Medical University*, t. 21, vol. 1, pp. 65–70.
10. Wilber, Ken. (2006). «Introduction to Integral Theory and Practice: IOS Basic and AQAL Map». *AQAL Journal*, vol. 1.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-23>

УДК 637.5.072

Іваніщева О.А., Пахомська О.В.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ НАССР НА М'ЯСОПЕРЕРОБНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджено методологічні основи впровадження НАССР як системи управління якістю та безпечністю на підприємствах м'ясної промисловості. Предметом дослідження є ключові принципи НАССР, переваги цієї системи, сучасний стан та перспективи розвитку в Україні. Проаналізовано актуальні проблеми впровадження системи НАССР на підприємствах м'ясопереробної галузі, можливості їх вирішення на сьогоднішній день. Визначено особливості процесу проведення аналізу небезпечних чинників (небезпек) на стадіях ідентифікації та аналізу небезпечних чинників. Уточнено користь від впровадження системи НАССР для виробників м'ясопереробної галузі та переваги від впровадження системи НАССР для держави. Окреслено роль навчання працівників м'ясопереробного підприємства і ознайомлення з цією системою споживачів як найважливіших аспектів ефективного впровадження НАССР.

Ключові слова: НАССР, система, м'ясо, небезпечні чинники, критичні точки контролю, виробничий процес, якість, безпечність.

Ivanishcheva Olga, Pakhomska Olena

Vinnytsia Institute of Trade and Economics of the
Kyiv National University of Trade and Economics

PECULIARITIES OF HACCP SYSTEM IMPLEMENTATION AT MEAT PROCESSING ENTERPRISES OF UKRAINE

Summary. The problem of food safety and quality is now acute around the world. It is a priority for governments, food producers, industry, trade and consumers. As practice shows, in the process of implementation of the HACCP system at meat processing enterprises of Ukraine there are constantly a number of objective and subjective obstacles that require detailed analysis and suggestions for possible ways to overcome them. The methodological bases of HACCP implementation as a quality and safety management system at the meat industry enterprises are investigated in the article. The subject of the research is the key principles of HACCP, the advantages of this system, the current state and prospects of development in Ukraine. The current problems of HACCP system implementation at the enterprises of the meat processing industry and the possibilities of its solution to date have been analyzed. The peculiarities of the process of conducting the analysis of dangerous factors (dangers) at the stages of identification and analysis of dangerous factors are determined. The benefits of implementing the HACCP system for meat producers and the benefits of implementing the HACCP system for the state are clarified. The role of training employees of the meat processing enterprise and acquaintance with this system of consumers as the most important aspects of effective implementation of HACCP is outlined. As the issue of quality of meat and meat products, which occupy a significant share in the diet of the population of Ukraine, is particularly important and priority, the analysis of the current state of implementation of the HACCP system, existing problems in meat processing enterprises, possible solutions are an urgent task that requires a comprehensive study. Potentially dangerous factors of biological, chemical and physical nature at each stage of technological process of production of meat products, their reasons and factors of distribution are analyzed.

Keywords: HACCP, system, meat, hazards, critical control points, production process, quality, safety.

Постановка проблеми. Проблема безпечності та якості харчових продуктів на сьогоднішній день гостро відчувається в усьому світі. Вона є пріоритетною для урядів, виробників харчових продуктів, представників промисловості, торгівлі та споживачів.

Сьогодні перед підприємствами м'ясної промисловості України стоять нові завдання, зокрема, освоєння нових ринків збуту своєї продукції. Потенційні зарубіжні партнери все частіше ставлять перед українськими виробниками харчових продуктів вимоги щодо існування на підприємстві діючої системи управління безпечністю харчових продуктів на основі принципів НАССР.

Оскільки питання якості м'яса та м'ясних продуктів, які займають значну питому частку в раціоні населення України, є особливо важливим та пріоритетним, аналіз сучасного стану впровадження системи НАССР, існуючих проблем саме на підприємствах м'ясопереробної галузі, можливих шляхів їх вирішення є актуальним завданням, що потребує всебічного дослідження та вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання якості та безпечності харчової продукції на основі впровадження системи НАССР на підприємствах харчової галузі займалося багато зарубіжних та вітчизняних науковців. Серед них можна назвати таких вчених, як В. Пла-

хотін, В. Андрійчук, Я. Жаліло, Й. Завадський, Л. Євчук, Д. Крисанов, П. Саблук, О. Піддубний, М. Портер, Б. Райзберг, В. Стівенсон, Р. Фатхутдінов, Д. Богатко, Т. Семко та ін. У працях даних науковців прослідковується глибокий аналіз суті системи управління безпечністю та якістю харчових продуктів, законодавчих основ для можливості впровадження системи НАССР в Україні, пропонується розробка конкретних елементів системи, плану НАССР для підприємств галузі, можливі шляхи його реалізації.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значні напрацювання з даної теми, окремі її аспекти потребують подальшого вивчення та обумовлюють доцільність проведення наукових пошуків з питань харчової безпеки. Як показує практика, у процесі впровадження системи НАССР на м'ясопереробних підприємствах України постійно виникає ряд об'єктивних і суб'єктивних перешкод, що вимагають детального аналізу та пропозицій можливих шляхів їх подолання.

Мета статті. Головною метою статті є дослідження методичних основ впровадження системи НАССР як системи управління якістю на м'ясопереробних підприємствах України, аналіз актуальних проблем у цій сфері та виявлення можливостей для її вирішення на сьогоднішній день.

Виклад основного матеріалу. Найважливішим завданням подальшого розвитку ринку м'ясних виробів є всебічне задоволення потреб споживачів в якісній продукції. Якість, як показник, є невід'ємною частиною продукту і займає особливе місце в харчовому ланцюзі «від поля до столу» у системі управління якістю та безпечністю харчових продуктів на основі НАССР.

Основними проблемами розвитку ринку м'ясної продукції в Україні на сучасному етапі є монополізація його окремими товаровиробниками у більшості регіонів країни; зниження обсягів промислового виробництва м'ясних виробів і зростання крафтових технологій; скорочення асортименту та зниження якості м'ясних виробів; ускладнення їх доставки у віддалені села та селища через відсутність транспортної і збутової інфраструктури; низька ефективність функціонування підприємств м'ясної галузі.

Аналіз літературних джерел свідчить, що безпека харчових продуктів – це відсутність токсичної, канцерогенної, мутагенної, алергенної та іншої несприятливої для організму людини дії харчових продуктів під час їх споживання в загальноприйнятих кількостях, межі яких установлюються Міністерством охорони здоров'я України [1].

На кожному етапі технологічного процесу виробництва м'ясних виробів є потенційно можливі небезпечні чинники біологічної, хімічної та фізичної природи. В процесі підготовки сировини до виробництва можуть виникнути небезпеки, зумовлені біологічними та фізичними факторами: зараження сировини мікроорганізмами та потрапляння сторонніх домішок. Небезпеки виникають в результаті порушення режимів приймання, зберігання, а також із навколишнього середовища по винні персоналу.

Проаналізовано потенційно можливі небезпечні чинники біологічної, хімічної та фізичної

природи на кожному етапі технологічного процесу виробництва м'ясних виробів, їх причини та фактори поширення є. В процесі підготовки сировини до виробництва можуть виникнути небезпеки, зумовлені біологічними та фізичними факторами: зараження сировини мікроорганізмами та потрапляння сторонніх домішок. Небезпеки виникають в результаті порушення режимів приймання, зберігання, а також із навколишнього середовища по винні персоналу.

З метою підвищення конкурентоспроможності м'ясних виробів і зменшення їх цін необхідно впроваджувати принципи системи НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points), що закріплено на законодавчому рівні Законом України № 2042-VIII «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» [2]. На даний час вона є найбільш прийнятною формою системи управління якістю і забезпечення безпечної м'ясної продукції в Україні та закордоном, оскільки дає можливість ідентифікувати конкретні види небезпечних чинників і встановити заходи щодо їхнього контролювання для гарантування безпечності харчових продуктів. Вона використовується для забезпечення безпечності харчових продуктів протягом усього ланцюга виробництва і реалізації харчового продукту.

Система НАССР – це інструмент управління, який забезпечує більш структурований та науковий підхід до контролю ідентифікованих небезпечних чинників, ніж підхід через традиційну інспекцію і процедури контролю якості.

Система НАССР використовує визначення критичних точок в технологічному ланцюзі виготовлення м'ясних виробів для попередження проблем якості і безпеки. У ній ідентифікуються конкретні мікробіологічні, хімічні, фізичні ризики, встановлюються заходи контролю для гарантії безпечності. Система НАССР надає впевненості у ефективності організації управління безпечністю харчових продуктів на м'ясопереробному підприємстві. НАССР планує зменшення потенційних ризиків для здоров'я споживачів запобігаючи, ідентифікуючи, коригуючи проблеми на всьому технологічному процесі від первинного виробництва до кінцевого процесу. Поряд з підвищенням безпечності харчових продуктів існують і інші вигоди від застосування системи. Вона підсилює відповідальність та ступінь контролю, призводить до кращого розуміння та гарантування всіма учасниками харчового сектору безпечності м'яса та м'ясних виробів, тим самим даючи нову мотивацію в їхній роботі [2].

Система НАССР ґрунтується на трьох основних принципах. Першим принципом системи є аналіз небезпечних чинників (небезпек). Сама назва НАССР передбачає, що аналіз небезпечних чинників є одним з найважливіших завдань. Неправильно проведений аналіз небезпечних чинників при виготовленні м'ясних виробів призведе до розроблення неадекватного плану НАССР. Аналіз небезпечних чинників вимагає володіння ґрунтовними технічними та науковими знаннями в різних сферах для належної ідентифікації всіх потенційних небезпечних чинників. Процес проведення аналізу небезпечних чинників (небез-

пек) включає дві стадії: ідентифікацію небезпечних чинників та аналіз небезпечних чинників [3].

Визначення критичних точок контролю – другий принцип системи НАССР. Настанова Комісії Кодекс Аліментаріус визначає критичну точку контролю (КТК) як «етап, на якому контроль можливий і суттєвий для запобігання чи усунення небезпечних чинників для харчових продуктів, або їхнього зменшення до прийняттого рівня» [4]. Точкою контролю може бути сировина, місце розташування м'ясопереробного підприємства та його приміщень, виробнича практика, процедури (методики), склад продукту або технологічний процес виробництва, де можуть застосовуватися заходи, щоб запобігти або мінімізувати вплив небезпечних чинників на безпечність м'ясних виробів. Слід зауважити, що застосовуваний тут термін «контроль» означає «знаходиться під контролем», і його не слід плутати з випробуванням, перевіркою або аудитом. Хоча застосування належної виробничої практики повинне гарантувати, що під час виготовлення безпечних харчових продуктів під контролем знаходиться багато точок, деякі важливі аспекти повинні бути проаналізовані з метою визначення, чи становлять вони КТК. Коли в деякій точці технологічного процесу виготовлення м'ясних виробів або на етапі його підготовки існує висока ймовірність появи потенційно небезпечних чинників, потрібні специфічні методи контролю.

Якщо будь-який небезпечний чинник було ідентифіковано на етапі, де для досягнення безпечності контроль є необхідним, і якщо жодного контрольного заходу не існує на будь-якому іншому етапі, тоді продукт або процес повинні бути модифіковані на цьому, попередньому або наступному етапах для введення контрольного заходу. Небезпечними чинниками можна управляти (контролювати) багатьма способами. Мікроорганізми можуть знищуватися нагріванням, а їхнє розмноження може запобігатися або обмежуватися низькими чи високими температурами, низькою вологістю, консервантами та ін. Ретельне відокремлення сировини або необроблених продуктів від оброблених буде запобігати або обмежувати перехресне забруднення. Візуальний огляд, застосування металевих детекторів, лабораторних приладів і т. ін. можуть бути ефективними для контролювання фізичних небезпечних чинників [5].

Визначення критичних точок контролю можна спростити застосуванням «дерева прийняття рішень» або «дерева рішень». Прикладом такого «дерева рішень» є дерево, що включено до документу Комісії Кодекс Аліментаріус «Система аналізу небезпечних чинників і критичні точки контролю (НАССР) і настанови щодо її застосування», яке зазначає підхід на основі логічного висновку. Застосування «дерева рішень» повинне бути гнучким і потребує ясного розуму та врахування типів операцій (наприклад, виробництво, оброблення, зберігання, розподілення чи інше). Але воно може не підходити для всіх операцій з харчовими продуктами, а тому користуватися ним слід з урахуванням професійних думок, а іноді його слід видозмінювати. Можуть використовуватися й інші підходи для визначення КТК, що базуються на аналізі ризиків.

Повідомлення про ризик – третій та кінцевий елемент аналізу ризику. Кодекс Аліментаріус стисло визначає поняття повідомлення про ризик: «інтерактивний процес обміну інформацією та думками стосовно ризику серед фахівців з оцінювання ризику, з управління ризиком та інших зацікавлених сторін». Інше ширше визначення дає Національна Академія наук США: «інтерактивний процес обміну інформацією та думками серед окремих осіб, груп та установ... (який) передбачає численні повідомлення про характер ризику та інші повідомлення, безпосередньо не зв'язані з ризиком, які виказують стурбованість, думки чи реагування на повідомлення про ризик або на законодавчі та інституційні положення щодо управління ризиком» [5].

Повідомлення результатів оцінки ризику та управління ризиком використовують для багатьох цілей. Якість та безпечність м'ясних виробів залежить від відповідального ставлення всіх залучених осіб на всіх стадіях в харчовому ланцюзі, включаючи споживачів. Споживачі вимагають доступу до адекватної інформації про потенційні небезпеки та відповідні застережні заходи, які мають вживатися під час остаточного приготування та споживання м'ясних виробів. Крім того, споживачі вимагають ознайомлення та розуміння заходів контролю за безпечністю м'ясних виробів, які впроваджує уряд в інтересах охорони здоров'я споживачів.

Користь від впровадження системи НАССР для виробників м'ясопереробної галузі беззаперечна: виробництво більш безпечної продукції, що знижує діловий ризик і підвищує задоволеність споживача; стабільна репутація і захист торговельної марки; узгодженість із законодавством; персонал має чіткіше уявлення щодо вимог до безпечності виготовлених виробів та методів їх виконання; демонструє зобов'язання підприємства щодо безпечності продукції; краща організація персоналу та використання робочого часу; ефективність витрат, зменшення збитків у перспективі; менша ймовірність одержати скарги від споживачів та їхня довіра; можливість збільшити доступ на ринки збуту.

Переваги від впровадження системи НАССР для держави: полегшення інспекцій та ефективніший контроль м'ясної галузі; поліпшення охорони здоров'я та зменшення витрат на охорону здоров'я; полегшення міжнародної торгівлі [6].

Незважаючи на всі вище зазначені переваги впровадження і функціонування системи НАССР, на сьогоднішній день у м'ясопереробній галузі є чимало проблем, що перешкоджають її впровадженню. На підприємствах відсутні зобов'язання з боку керівництва, недостатня підготовка кадрів, недолік коштів, не розуміння принципів НАССР, недоліки процедур по оцінці ризиків. Тому впровадження системи вимагає додаткових матеріальних витрат, які керівництво не завжди сприймає, вважає зайвими [7].

Шляхами вирішення цих проблем може повинно стати переобладнання процедур забезпечення якості або належної виробничої практики, вже встановлених на м'ясопереробному підприємстві, перегляду цих процедур як частини системного підходу та їхнього належного інтегрування у виробничий процес, що і передбачає впровадження НАССР.

Навчання працівників м'ясопереробного підприємства, ознайомлення з цією системою споживачів є найважливішими аспектами ефективного впровадження HACCP. Як допомога в організації спеціального навчання, що сприяє виконанню плану HACCP, мають бути розроблені робочі інструкції і методики, які встановлюють завдання для виробничого персоналу. Ці документи повинні бути в кожній критичній точці контролю [6].

Працівники підприємств м'ясної промисловості повинні мати більш високий рівень професійної підготовки з питань якості, тому що їм доведеться брати участь у всьому комплексі робіт з оцінювання потреб споживачів, дослідження кон'юнктури ринку, стратегічного планування компанії, розроблення нової продукції, контролю якості проектів, оцінювання ступеня підготовки виробництва і осмислення інших завдань, які вирішуються функціональними службами підприємства. Зростає особиста відповідальність кожного за виконання роботи на кожній конкретній ділянці. У виробництві повинні використовуватись інноваційні технології, більш складне

устаткування, контрольно-вимірювальні засоби, що призведе до зростання значення статистичних методів контролю, автоматизованого проектування нової продукції [8].

Висновки з даного дослідження і перспективи. В статті висвітлено особливості впровадження системи HACCP на м'ясопереробних підприємствах України, аналіз існуючих проблем та шляхів їх вирішення, адже саме HACCP дає можливість систематично забезпечувати високу якість і безпечність м'ясної продукції, виводити її на міжнародні ринки. Це – актуальна модель управління якістю та безпечністю харчових продуктів. При застосуванні принципів HACCP значною мірою знижуються рівні ризиків виникнення небезпек для життя і здоров'я споживачів м'ясної продукції.

Перспектива подальших досліджень передбачається у дослідженні можливих шляхів впровадження принципів HACCP у вітчизняну м'ясопереробну промисловість у контексті сучасних тенденцій, забезпечення високої гігієни м'яса та м'ясних виробів, створення сприятливих умов для виходу українських продуктів на ринки інших країн світу.

Список літератури:

1. Траченко Л.А. Блок-схема управління якістю на підприємствах харчової промисловості. *Науковий журнал «Вісник»*. Тернопіль : «Економічна думка» ТНЕУ, 2007. № 1. С. 79–86.
2. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19> (дата звернення: 15.04.2019).
3. Система аналізу ризиків і критичних контрольних точок HACCP. URL: http://www.milkiland.nl/upload/pdf/laws/ua/Instruktsiya_HACCP.pdf (дата звернення: 20.04.2019).
4. Комісія Кодекс Аліментаріус. Принципи і керівні вказівки по проведенню оцінки мікробіологічного ризику. SAS/GL, 1999. 30 с.
5. Крутяк Н.Р. Система HACCP. Довідник. Львів, 2003. С. 218.
6. Белов Ю.П. Розробка та впровадження системи управління безпекою харчових продуктів HACCP. *Світ якості України*. Київ, 2005. № 2. С. 42–45.
7. Семко Т.В., Іваніщева О.А. Вимоги ЄС щодо безпечності харчових продуктів та особливості впровадження систем HACCP у м'ясній промисловості України. *Продовольчі ресурси. Збірник наукових праць*. № 11. Київ : ТОВ «Видавництво «БАРМИ», 2018. С. 155–164.
8. Богатко Д.Л., Богатко Н.М. Особливості запровадження системи HACCP на м'ясопереробних підприємствах України. *Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини*. 2014. № 28(2). С. 49–55.

References:

1. Trachenko, L.A. (2007). Blok-skhemata upravlinnya yakystyu na pidpryyemstvakh kharchovoyi promyslovosti [Block diagram of quality management in the food industry]. *Naukovyy zhurnal «Visnyk»*. Ternopil: «Ekonomichna dumka» TNEU, vol. 1, pp. 79–86.
2. Pro derzhavnyy kontrol' za dotrymannyamy zakonodavstva pro kharchovi produkty, kormy, pobichni produkty tvarynnoho pokhodzhennya, zdorov'ya ta blahopoluchchya tvaryn [About the state control over observance of the legislation on foodstuff, forages, by-products of an animal origin, health and well-being of animals]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19> (accessed: 15.04.2019).
3. Systema analizu ryzykiv i krytychnykh kontrol'nykh tochok HACCP [HACCP risk analysis system and critical control points] URL: http://www.milkiland.nl/upload/pdf/laws/ua/Instruktsiya_HACCP.pdf (accessed: 20.04.2019).
4. Krutyak, N.R. (2003). Systema HACCP. Dovidnyk [HACCP system. Directory]. L'viv, p. 218.
5. Komisiya Kodeks Alimentarius. Prynysy i kerivni vkazivky po provedennyyu otsinky mikrobiolohichnoho ryzyku [Codex Alimentarius Commission. Principles and guidelines for microbiological risk assessment]. SAS/GL, 1999. 30 p.
6. Belov, Yu.P. (2005). Rozrobka ta vprovadzhennya systemy upravlinnya bezpechnisty kharchovykh produktiv HACCP [Development and implementation of the HACCP food safety management system]. *Svit yakosti Ukrainy*. Kyiv, no. 2, pp. 42–45.
7. Semko, T.V., & Ivanishcheva, O.A. (2018). Vymohy YES shchodo bezpechnosti kharchovykh produktiv ta osoblyvosti vprovadzhennya system HACCP u m'yasnyy promyslovosti Ukrainy [EU requirements for food safety and peculiarities of introduction of HACCP systems in the meat industry of Ukraine]. *Prodovol'chi resursy. Zbirnyk naukovykh prats'*. № 11. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «BARMY», pp. 155–164.
8. Bohatko, D.L., & Bohatko, N.M. (2014). Osoblyvosti zaprovadzhennya systemy HACCP na m'yasopererobnykh pidpryyemstvakh Ukrainy [Features of HACCP system introduction at meat processing enterprises of Ukraine]. *Problemy zoonzheneriyi ta veterynarnoyi medytsyny*, no. 28(2), pp. 49–55.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-24>

УДК 004.67:[37:502]

Корнієнко Ю.М., Шерман М.І.
Херсонський державний університет

ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВА СИСТЕМА НАВЧАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ З БІОЛОГІЇ

Анотація. В статті йде мова про використання інформаційних технологій в освіті, обумовлюються причини використання та їх переваги. Дається уточнене визначення поняття парсингу, його призначення та основні етапи. Також стаття розкриває основні аспекти створення інформаційно-довідкової системи навчального призначення для студентів біологічних факультетів, орієнтованої на вирішення завдань комп'ютерно-інформаційної підготовки майбутніх біологів в умовах сучасної вищої освіти. Розглянуто основні етапи процесу проектування та розроблення інформаційно-довідкової системи, обґрунтування відповідно до функціональних вимог до системи алгоритмів та програмних засобів їх реалізації. Реалізацію проекту було здійснено за допомогою серверної мови програмування PHP та системи керування вмістом Wordpress. Розроблена інформаційно-довідкова система виступає засобом формування професійної компетентності студентів закладів вищої освіти, що надає користувачам можливість здійснювати пошук в системі на тему, яка їх цікавить. Результатом пошуку є перелік статей, які відповідають пошуковому запити. Цей результат є засобом динамічного оновлення навчального матеріалу, передбаченого з біологічних та біолого-технологічних дисциплін, що є складовими професійної підготовки студентів спеціальності «Водні біоресурси та аквакультура», що, в свою чергу, сприяє одержанню суб'єктивно нових знань студентами у процесі навчання.

Ключові слова: інформаційно-довідкова система, ІДС, інформаційні технології в освіті, парсинг, пошук інформації, автоматичний збір даних, PHP, cURL, Simple HTML DOM, WordPress.

Korniienko Yurii, Sherman Mychailo
Kherson State University

THE INFORMATION AND REFERENCE SYSTEM FOR EDUCATIONAL PURPOSES IN BIOLOGY

Summary. The article deals with the usage of information technology in education, stipulates the reasons for its usage and its benefits. Gathering information on the Internet is a time-consuming and routine job that takes a lot of time, but which must be performed to constantly replenish the base of educational materials of the educational institution and maintain the current level of training. The development of an automated information collection system will significantly speed up this process. That is why parsers were developed. A parser is a program or a script that collects and saves the necessary data from web resources and displays it in a structured form. The concept of parsing, its purpose and main stages are defined. The article also describes the main aspects of creating an information and reference system for educational purposes for students of biological faculties, focused on the solution of problems of computer and information training for future biologists in modern higher education. The main stages of the information and reference system development process are considered. Examples of articles that testify to the relevance of research in the field of parsing are given. A feature of the created system is the automatic replenishment of the database of educational materials using a parser program. The developed information and reference system serves as a means of forming the professional competence of students of higher education institutions, which gives users the opportunity to search the system on a topic that interests them. The search result is a list of articles that match the search query. The project was implemented by means of the PHP programming language, cURL libraries and Simple HTML DOM and the Wordpress content management system. Thanks to this resource, users will be able to receive relevant information on a topic that interest them. The system also provides for the possibility of students learning materials by sorting training materials in the right order. The structure of the MySQL database for the informational system and the description of the fields of its main tables were given. The chart of precedents concerning the roles characteristic of the system (the administrator, the editor, the member, the guest), the chart of the sequences in the system, the chart of the sequences of the parser are presented.

Keywords: information and reference system, information technology in education, parsing, information retrieval, automatic data collection, PHP, cURL, Simple HTML DOM, WordPress.

Постановка проблеми. Враховуючи сучасні тенденції розвитку суспільства та технологій, інновації в управлінні навчальним закладом на базі інформаційних технологій є ключовим механізмом, який дозволяє перемагати в конкурентній боротьбі на ринку освітніх послуг та забезпечувати підготовку кваліфікованих фахівців на сучасному рівні [1].

Інформатизація освіти спрямована на підвищення ефективності, якості та доступності освіти. Її основне завдання – впливати на діяльність освітніх закладів так, щоб зменшити затрати ресурсів (часових, матеріальних, фінансових тощо) [2; 6].

Повсюдне використання інформаційних технологій в освітній сфері обумовлюється необхідністю підтримання сучасного високого рівня підготовки спеціалістів, як результат вдосконалення методики навчання.

Використання інформаційних технологій в освіті визначається наступними причинами:

- широкими можливостями інформаційних технологій по індивідуалізації освіти;
- підвищенням мотивації учнів та студентів при використанні інформаційних технологій та посилення емоційного фону освіти;

- надання широкого простору для активної самостійної діяльності учнів та студентів;
- високою наочністю представлення навчального матеріалу;
- все зростаючі інтерактивні можливості інформаційних технологій;
- доступність інформаційних технологій в будь-який зручний час [3].

Використання програмного та технічного забезпечення надає великі можливості в традиційній освіті, одним із яких є електронні освітні ресурси. Саме освітні ресурси являють собою базу для забезпечення високого рівня якості проходження учнями навчального процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження в області парсингу сайтів є актуальними й донині. Стаття В.А. Ільїна, Д.А. Скоसेлева [4] присвячена методу парсингу вебсторінок, який визначає посилання на певні HTML елементи. В статті Комарова А.В., Меншиков А.А. [5] розглядає метод автоматизованого вилучення адрес з неструктурованих текстів. В роботі Р.М. Яхшісарова [6] описуються методи й інструменти для парсингу даних з вебсайту. Проветов В.Л., Конєва Н.Є. [7] розглядають найбільш поширені методи і засоби агрегації даних, одним з яких є парсинг.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Збір інформації в мережі Інтернет – це трудомістка та рутинна робота, яка займає багато часу, але яку потрібно виконувати для постійного поповнення бази навчальних матеріалів освітнього закладу та підтримання сучасного рівня підготовки спеціалістів. Розробка системи автоматизованого збору інформації дозволить значно прискорити цей процес [2]. Саме тому були розроблені парсери.

Парсинг – це синтаксичний аналіз сайтів, який виконує спеціальна програма або скрипт. Після цього зібрана інформація відображається в певному вигляді, по певним правилам, або алгоритмам та виконується на одній із мов програмування. Головна особливість парсингу в тому, що аналіз і збір інформації відбувається не з книг, а з вебресурсів [6; 7].

Етапи парсингу даних:

1. збір контенту;
2. вилучення інформації;
3. збереження результатів [7].

Мета статті. Мета дослідження полягає в створенні інформаційно-довідкової системи навчального призначення для студентів біологічних факультетів з автоматичним поповненням бази навчальних матеріалів за допомогою парсингу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Реалізація проекту по розробці інформаційно-довідкової системи навчального призначення була здійснена за допомогою серверної мови програмування PHP, бібліотек Simple HTML DOM та cURL, а також системи керування вмістом WordPress. В якості сховища інформації була обрана база даних MySQL.

Процес розробки інформаційно-довідкової системи навчального призначення включає такі етапи:

1. Визначення теми, мети та цілей проекту.
2. Вибір макету інформаційно-довідкової системи з бібліотеки тем системи керування вмістом WordPress.
3. Пошук інформаційного ресурсу, що містить наукові матеріали з біології, який буде використовуватись для автоматизованого поповнення бази навчальних матеріалів інформаційно-довідкової системи.
4. Створення HTML і CSS-файлів.
5. Використання мови програмування PHP, бібліотек Simple HTML DOM та cURL для розроблення парсеру статей з біології.
6. Первинне інформаційне наповнення вебресурсу.
7. Розробка адаптивності сторінки для різного типу пристроїв [8].

В якості макету інформаційно-довідкового макету була обрана тема University Hub, автором якої є WEN Themes.

Даний макет був переоформлений відповідно до потреб системи. Були вказані дані про університет, його ректора, завідувача кафедри, контактні дані, логотип тощо.

Структура інформаційно-довідкової системи складається з п'яти вкладинок:

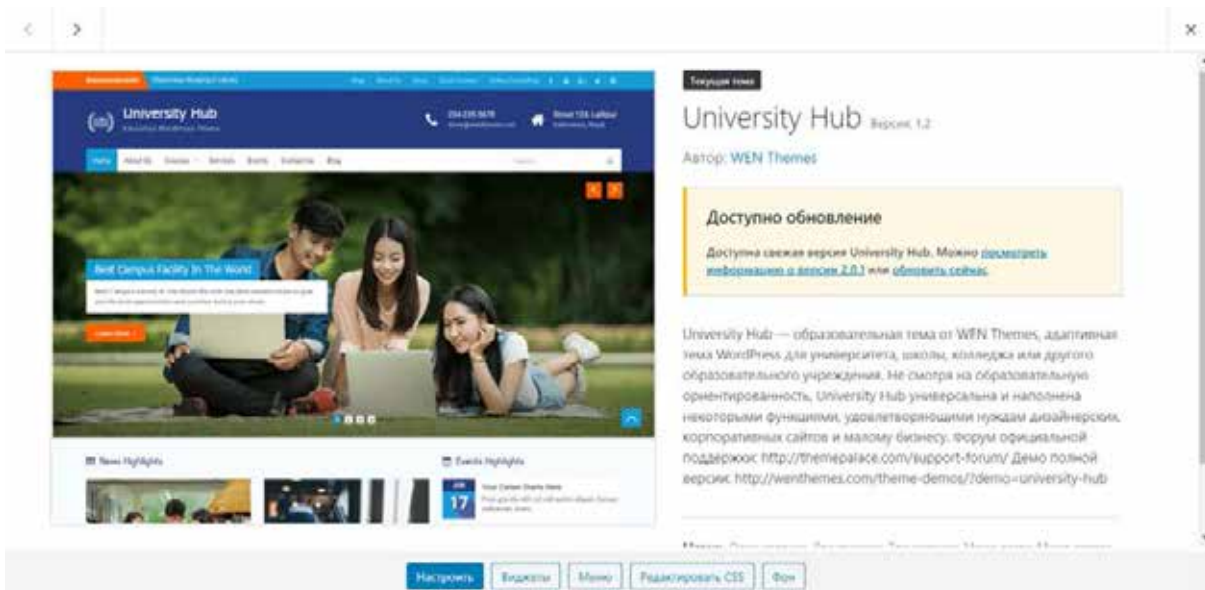

Рис. 1. Макет інформаційно-довідкової системи

- головна сторінка;
- сторінка з навчальними дисциплінами;
- сторінка з переліком додаткових матеріалів, отриманих за допомогою програми-парсера та посилання на них;
- галерея;
- сторінка з контактними даними, картою та формою зворотного зв'язку.

Для того, щоб користуватися розробленою системою не потрібно мати ніяких спеціальних навичок, достатньо лише володіти базовими навичками роботи з персональним комп'ютером.

В зазначеній інформаційно-довідковій системі присутні чотири ролі користувачів:

1. Адміністратор – має можливість видалення або створення користувачів, редагування консолі, файлів, сторінок, записів, приватних сторінок, опублікованих сторінок і записів, редагування тем і так далі.

2. Редактор – має можливість створення та редагування контенту, редагування категорій та посилань, модерування коментарів. Також має можливість редагування чужих записів, сторінок, приватних записів і опублікованих сторінок.

3. Учасник – зареєстрований користувач системи. Має можливість створення нового контенту. Але не може публікувати його напряму, оскільки публікація повинна бути виконана редактором після того, як він перевірить роботу учасника. Також має змогу коментувати записи.

4. Гість – незареєстрований користувач системи. Його можливості дуже обмежені. Може лише переглядати публічні записи та сторінки ресурсу.

На наступному рисунку подано діаграму прецедентів інформаційно-довідкової системи.

База даних, яка використовувалась при створенні інформаційно-довідкової системи, містить в собі більш ніж дванадцять таблиць. Далі наведено список та характеристику основних таблиць бази даних розроблюваної системи:

– wp_comments – ця таблиця містить всі коментарі та їх дані, залишені на сайті.

– wp_options – в цій таблиці зберігаються всі налаштування системи. Деякі плагіни додають свої налаштування в цю таблицю.

– wp_posts – в цій таблиці зберігаються всі параметри записів вебсайту. В ній знаходяться автор, дату створення, дата публікації, заголовок, посилання, статус коментування тощо.

– wp_terms – ця таблиця містить назви, слаги (slug) та кількість записів для категорій і тегів.

– wp_users – ця таблиця містить дані облікових записів користувачів.

На наступному рисунку подано діаграму послідовностей розроблюваної інформаційно-довідкової системи [9].

На головній сторінці створеної системи відображається календар, а також список останніх новин.

На сторінці додаткових матеріалів відображається список статей, коротка інформація по кожній із них, а також посилання на повну версію. Відображення статей відбувається за допомогою запиту до бази даних. Після цього формується вибірка із 10 останніх статей та відображається на сторінці. Внизу сторінки присутнє меню для навігації по всім статтям, які зберігаються в базі даних.

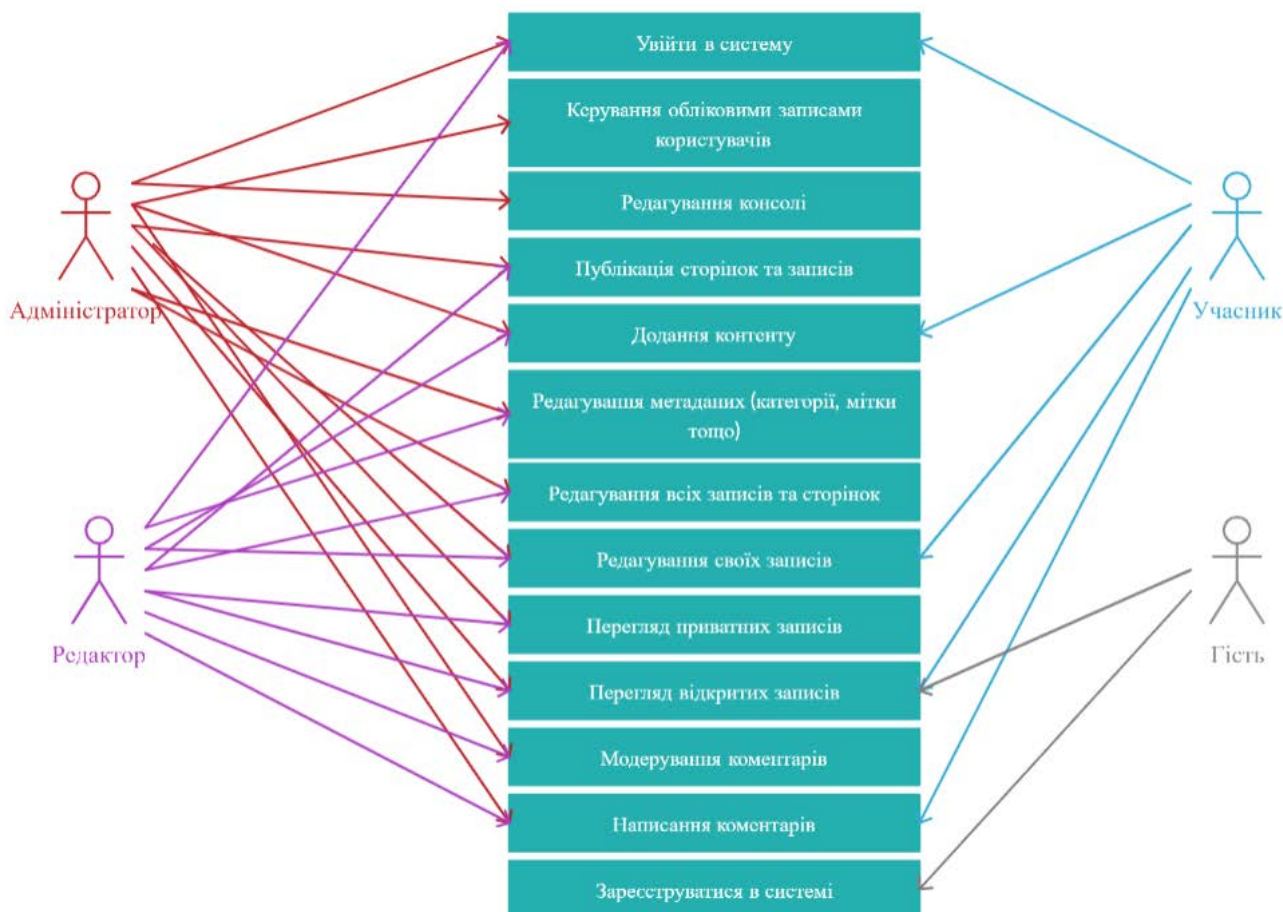

Рис. 2. Діаграма прецедентів системи

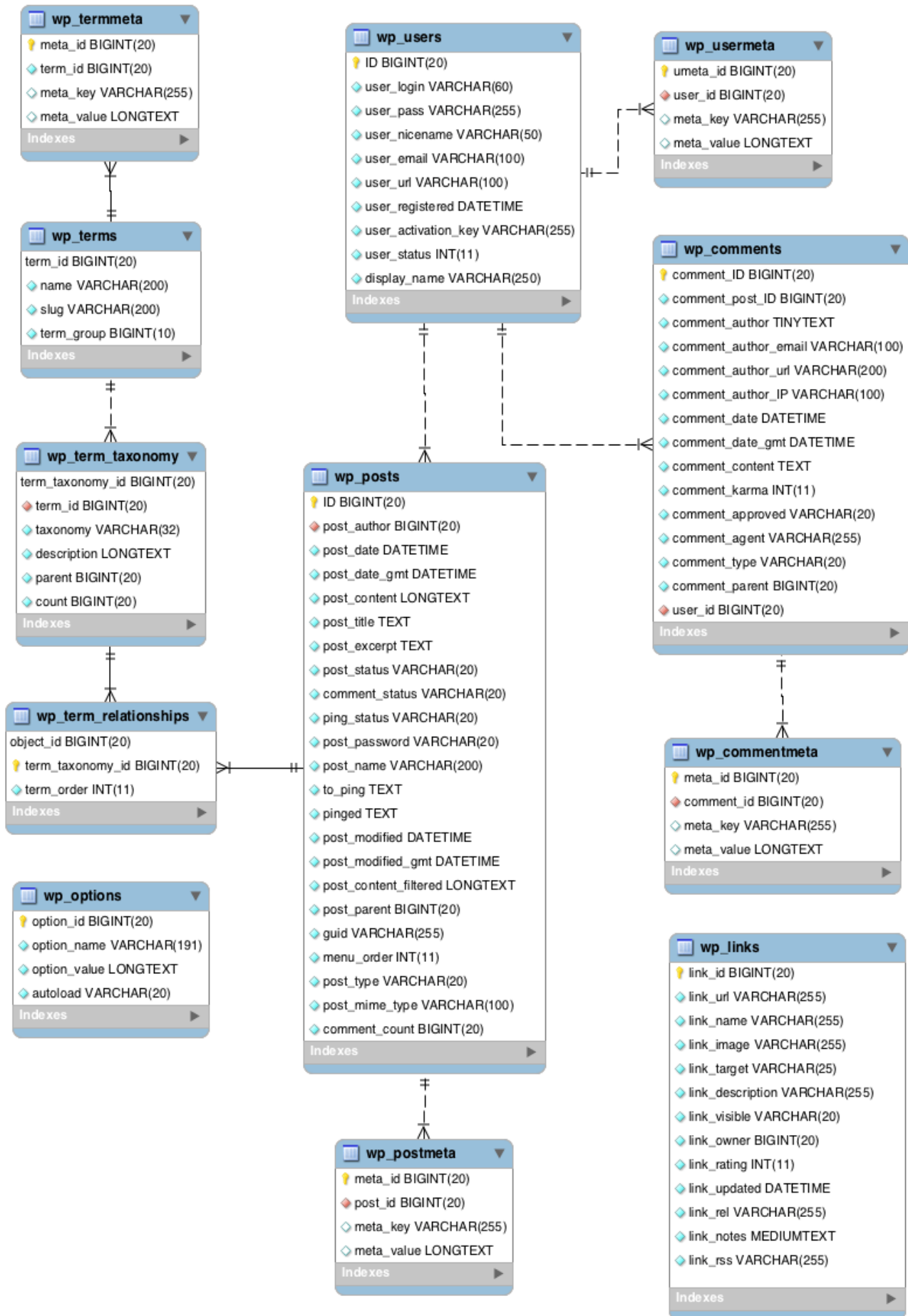

Рис. 3. Структура бази даних системи

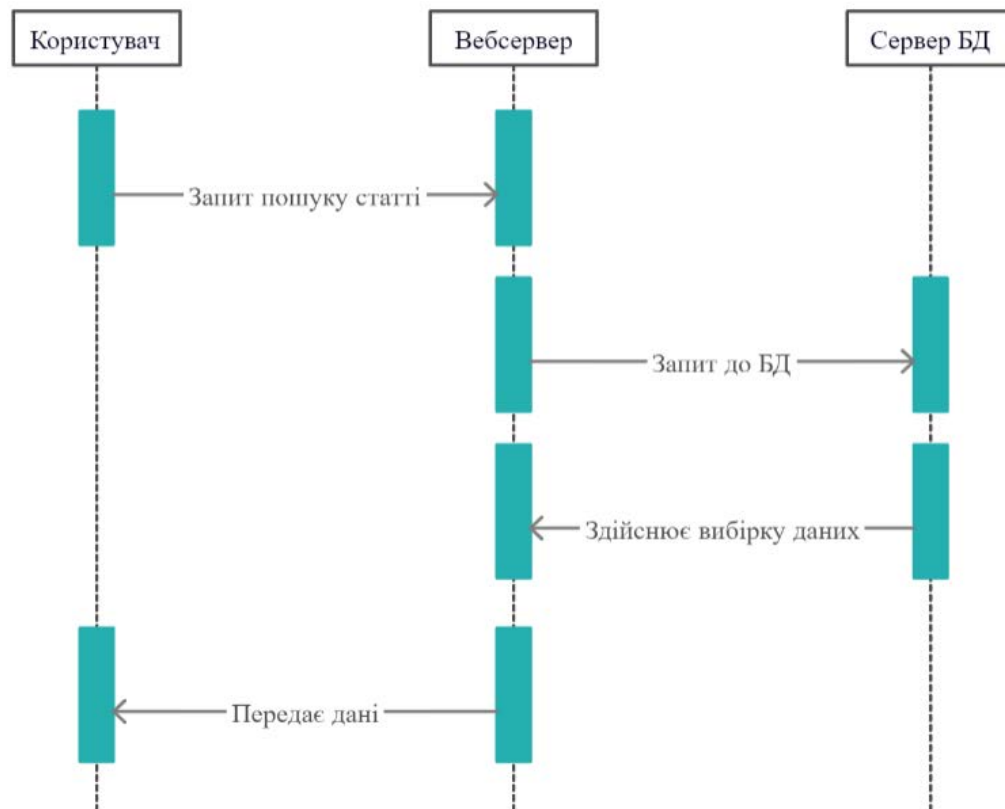

Рис. 4. Діаграма послідовностей системи

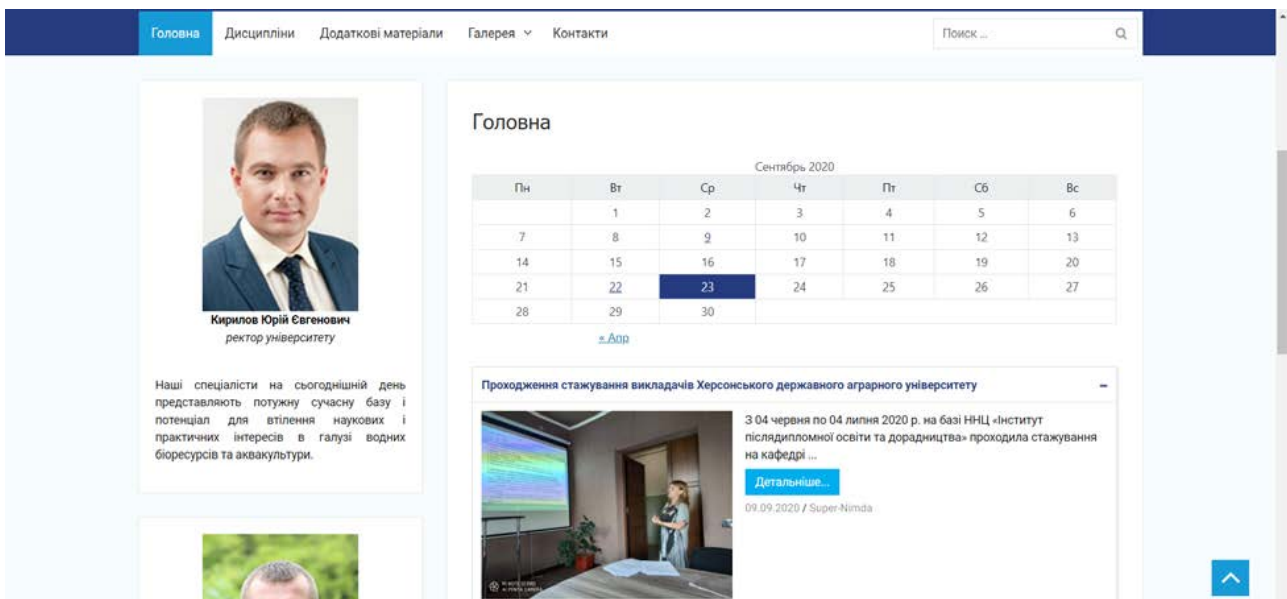

Рис. 5. Головна сторінка вебсистеми

Поповнення бази даних інформаційно-довідкової системи новими статтями відбувається за допомогою розробленої програми-парсера. Ця програма спочатку робить запит до вебресурсу, отримує від нього HTML сторінку, потім за допомогою бібліотеки Simple HTML DOM перебирає кожну статтю, виділяє важливу інформацію та структурує її по заданому алгоритму. Після цього отримана інформація додається до бази даних шляхом створення окремого запису для кожної статті за допомогою вбудованих функцій системи керування вмістом WordPress.

На наступному рисунку подано діаграму послідовностей для програми-парсера.

Далі наведено детальний алгоритм роботи програми-персера:

1. Зробити запит на сторонній вебсервер по протоколу `https` за допомогою бібліотеки `cURL` та передати всі необхідні заголовки.

2. Отримати від стороннього вебсерверу HTML сторінку та за допомогою бібліотеки Simple HTML DOM створити об'єкт зі всіма елементами DOM дерева, до яких можна швидко отримати доступ за допомогою вбудованих функцій.

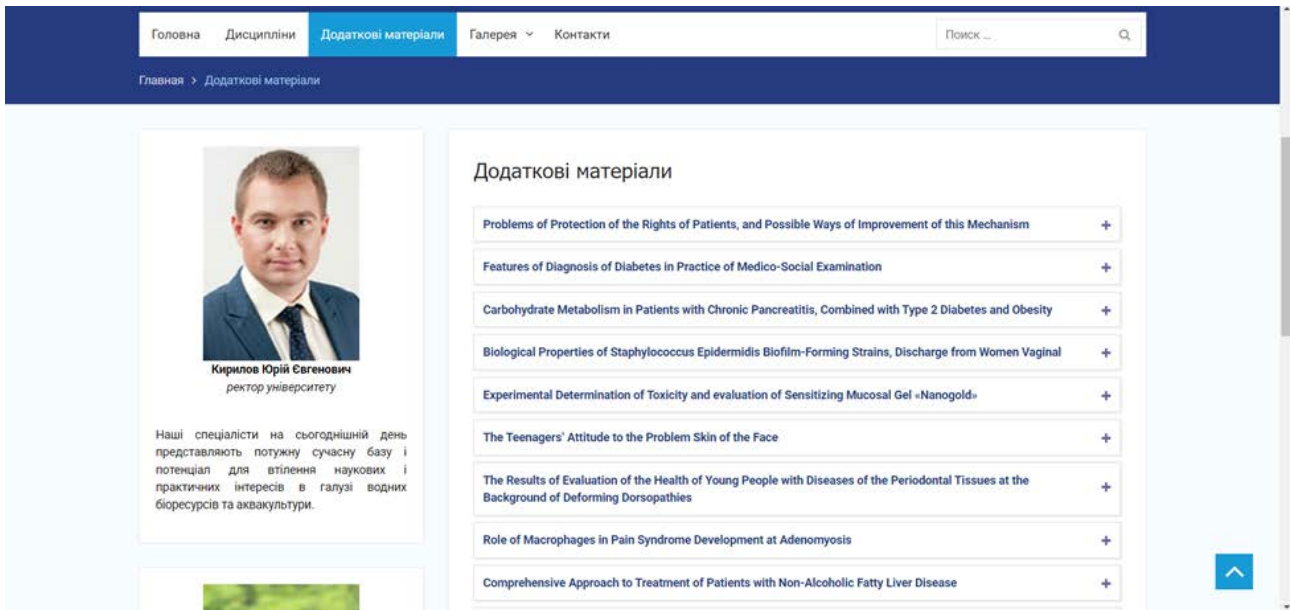

Рис. 6. Сторінка з додатковими матеріалами вебсистеми

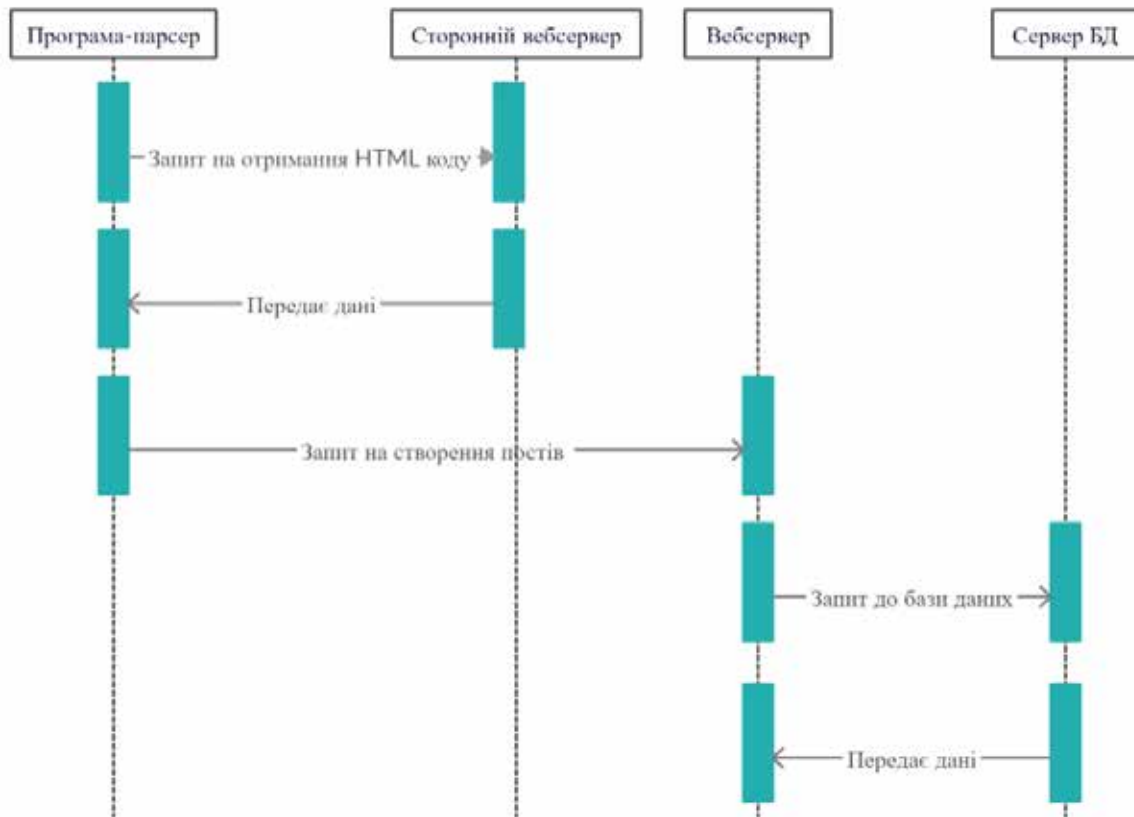

Рис. 7. Діаграма послідовностей програми-парсеру

3. В створеному об'єкті знайти всі посилання на статті та зберегти їх.

4. Обійти всі збережені посилання, вилучити необхідну інформацію про статті та зберегти цю інформацію в масив.

5. Перебрати масив статей та за допомогою вбудованих функцій WordPress створити для кожної статті окремий запис в системі: за допомогою функції `wp_insert_post()` створити новий запис, а за допомогою функції `wp_set_object_terms()` присвоїти кожному запису від-

повідну категорію для зручної навігації по статтям.

6. Попередньо в системі було створено новий шаблон запису для статей, в якому використовується спеціальний плагін `Advanced Custom Fields`, за допомогою якого було створено власні поля для запису, які не передбачені стандартними можливостями WordPress. Для заповнення таких полів використовувалася функція `update_field()`.

Після того, як парсер завершить свою роботу, в спеціальній таблиці бази даних будуть створені

нові записи зі статтями, які, в свою чергу, будуть відображені на сайті в посторінковому вигляді, як це було показано на рис. 6.

Висновки і пропозиції. Під час дослідження було створено інформаційно-довідкову систему навчального призначення, яка орієнтована на вирішення завдань по комп'ютерно-інформаційній підготовці майбутніх біологів.

Особливістю створеної системи є автоматичне поповнення бази навчальних матеріалів за допомогою програми-парсеру. Парсер – це програма або скрипт, яка виконує збір та збереження необхідних даних з вебресурсів та відображає їх в структурованому вигляді. Програма-парсер була реалізована за допомогою серверної мови програмування PHP, бібліотек cURL та Simple HTML DOM.

Було визначено поняття парсингу, його призначення та основні етапи. Приведено приклади статей, що свідчать про актуальність дослідження в області парсингу.

Розроблена інформаційно-довідкова система виступає засобом формування професійної компетентності студентів закладів вищої освіти, яка надає користувачам можливість здійснювати пошук в системі на тему, яка їх цікавить. Результатом пошуку є перелік статей, які відповідають пошуковому запиту.

Також під час дослідження було наведено структуру бази даних розробленої системи, описані та охарактеризовані її основні таблиці. Представлено макет системи, діаграму прецедентів в системі, діаграму послідовностей системи, діаграму послідовностей програми-парсеру, наведені зображення сторінок розробленої системи.

Подальшого дослідження потребують питання розробки предметно-орієнтованого програмного забезпечення та навчально-методичних ресурсів, спрямованих на підвищення якості професійної підготовки студентів біологічних спеціальностей в умовах сучасної освіти.

Список літератури:

1. Вдовін І.В. Актуальні питання автоматичного вилучення даних з веб-сторінок. *Перспективи розвитку інформаційних технологій*. Новосибірськ, 2015. С. 11–16.
2. Абрамова Т.А. Розробка парсинг-системи для отримання прихованих посилань зі сторінок соціальних мереж. *Вісник ПензГУ*. 2016. № 3. С. 22–31.
3. Вдовін І.В. Застосування технології Web Mining до вилучення наукових даних в мережі інтернет. *ОмГТУ*. 2015. С. 10–14.
4. Ильин В.А., Скозелев Д.А. Парсинг веб-сайтов с использованием шаблонов. *Мир современной науки*. 2018. № 2. С. 8–12.
5. Комарова А.В., Менщиков А.А. Метод автоматизованого вилучення адрес з неструктурованих текстів. *International Journal of Open Information Technologies*. 2017. № 11. С. 43–45.
6. Яхшисарова Р.М. Программная реализация парсинга данных раздела поиска недвижимости сайта avito.ru. *Математическое моделирование процессов и систем*: материалы VII Международной молодежной научно-практической конференции (Стерлитамак, 30 октября – 1 ноября 2019 г.). Стерлитамак, 2019. С. 437–441.
7. Просветов В.Л., Конева Н.Е. Анализ методов и средств автоматизации процессов обработки данных веб-сайтов. *Евразийское Научное Объединение*. 2019. № 1. С. 89–94.
8. Шерман М.І., Самчинська Я.Б. Інформаційно-довідкова система рідкісних та зникаючих видів тварин як засіб формування цифрової компетентності майбутніх екологів. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2019. № 4. С. 121–135.
9. Шерман М.І., Степаненко Н.В. Інформаційно-комунікаційні технології у професійній підготовці майбутніх екологів в умовах аграрного університету. *Нові технології навчання: Наук.-метод. зб.* 2008. № 54. С. 7–10.

References:

1. Vdovin, I.V. (2015). Aktual'ni pytannya avtomatychnoho vyluchennya danykh z veb-storinok [Current issues of automatic data extraction from web pages]. *Prospects for the development of information technology*, pp. 11–16.
2. Abramova, T.A. (2016). Rozrobka parsynh-systemy dlya otrymannya prykhovanykh posylan' zi storinok sotsial'nykh merezh [Development of a parsing system to obtain hidden links from social media pages]. *The Penza State University Herald*, vol. 3, pp. 22–31.
3. Vdovin, I.V. (2015). Zastosuvannya tekhnolohiyi Web Mining do vyluchennya naukovykh danykh v merezhi internet [Application of Web Mining technology to the extraction of scientific data on the Internet]. *The Omsk State Technical University Herald*, pp. 10–14.
4. Il'yn, V.A., & Skoselev, D.A. (2018). Parsynh veb-saytov s yspol'zovanyem shablonov [Parsing websites using templates]. *The world of modern science*, vol. 2, pp. 8–12.
5. Komarova, A.V., & Menshchikov, A.A. (2017). Metod avtomatyzovanoho vyluchennya adres z nestrukturnovanykh tekstiv [Method of automated extraction of addresses from unstructured texts]. *International Journal of Open Information Technologies*, vol. 11, p. 43–45.
6. Yakhshysarova, R.M. (2019). Prohrammnaya realizatsyya parsynha danykh razdela poyska nedvyzhymosti sayta avito.ru [Software implementation of data parsing of the real estate search section of the avito.ru website]. *Proceedings of the Mathematical modeling of processes and systems: materials of the VII International youth scientific-practical conference (Russia, Sterlitamak, October 30 – November 1, 2019)*. Sterlitamak, pp. 437–441.
7. Prosvetov, V.L., & Koneva, N.E. (2019). Analiz metodov y sredstv avtomatyzatsyy protsessov obrabotky danykh veb-saytov [Analysis of methods and tools for automating the processing of website data]. *Eurasian Scientific Association*, vol. 1, pp. 89–94.
8. Sherman, M.I., & Samchyns'ka, Ya.B. (2019). Informatsiyno-dovidkova sistema ridkisnykh ta znykayuchykh vydiv tvaryn yak zasib formuvannya tsyfrovoyi kompetentnosti maybutnikh ekolohiv [The information and reference system on rare and endangered species of animals as a computer tool for the formation of future ecologists' digital competency]. *Information technologies and teaching aids*, vol. 4, pp. 121–135.
9. Sherman, M.I., & Stepanenko, N.V. (2008). Informatsiyno-komunikatsiyni tekhnolohiyi u profesiyinyi pidhotovtsi maybutnikh ekolohiv v umovakh ahrarnoho universytetu [Information and communication technologies in the professional training of future ecologists in the conditions of agrarian university]. *New learning technologies: Scientific and methodical collection*, vol. 54, pp. 7–10.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-25>

УДК 004.49

Фурсов І.І., Шматко О.В.Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОРУШЕНЬ БЕЗПЕКИ КІБЕРФІЗИЧНИХ СИСТЕМ

Анотація. Збільшення числа атак на кіберфізичні системи (КФС) виробничих процесів, запущених в критичній інфраструктурі, великий об'єм інформації, що надходить з тисяч пристроїв, якими обладнані сучасні КФС, і питання захисту таких даних на фізичному та інформаційному рівнях, створили потребу в нових стратегіях, адаптованих для виявлення сучасних загроз інформаційної безпеки подібних складних систем без перешкод в роботі самої інфраструктури інтелектуальних систем та нових підходів до визначення коректності роботи. Задачами даного звіту стали такі питання розв'язання завдань забезпечення інформаційної безпеки КФС а саме, огляд питань забезпечення інформаційної безпеки КФС, розробка алгоритму забезпечення інформаційної безпеки КФС, розгляд обраного методу виявлення порушень безпеки КФС основаного на аналізі самоподібності процесів, та його удосконалень, в рамках задач наукових досліджень.

Ключові слова: кіберфізичні системи, фрактальний аналіз, часові ряди, показник Херста, скейлінгова функція, гомеостаза, само-подібність.

Fursov Ihor, Shmatko Alexandr

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

ISSUES OF DETERMINING SECURITY BREACHES OF CYBER-PHYSICAL SYSTEMS

Summary. Critical infrastructure items can include enterprises, institutions, and organizations, regardless of their form of ownership, that may carry out activities and provide services in the energy, chemical, transport, information and communication technologies, electronic communications, banking and financial sectors, provide services in the areas of life support for the population, in particular in the areas of centralized water supply, sanitation, electricity and gas supply, food production, agriculture, and health care, can be municipal, emergency and rescue services, emergency services for the population, may included in the list of enterprises of strategic importance for the economy and security of the state. The increase in the number of attacks on cyber security systems (CPS) of production processes running in critical infrastructure, the large amount of information that comes from thousands of devices that are equipped with modern CPS, and the issues of protecting such data at the physical and information levels, have created the need for new strategies adapted to detect modern threats to the information security of such complex systems without interfering with the operation of the infrastructure of intelligent systems and new approaches to determining the correctness of work. The objectives of this report are the following questions of theoretical analysis and practical recommendations for solving the problems of ensuring information security of the CPS. We should review the subject area of information security issues of the CPS, analyze the models and methods of information systems for solving issues of ensuring information security of the CPS, perform development of an algorithm for providing a methodological information and software basis for supporting the information security of the CPS, consider of the selected method for detecting security violations of the CPS based on the analysis of self-similarity of processes, and its improvements, in the framework of scientific research tasks. In this work, the inspection and analysis of the security problems of CPS were performed. Methods for determining extraneous interference in the operation of cyberphysical systems were analyzed. The disadvantages of existing methods for determining violations of the CPS were considered. A number of scientific papers were analyzed on the topic of determining the violation of the stationary state of digital systems were reviewed. Criteria for selecting methods for ensuring the correct operation of cyberphysical systems were considered.

Keywords: cyberphysical systems, fractal analysis, time series, Hurst exponent, scaling function, homeostasis, self-similarity.

Постановка проблеми. Процес виявлення порушень безпеки складних кіберфізичних систем в різних варіантах реалізації пов'язаний із обробкою великої кількості вхідних параметрів, що обумовлено масштабністю подібних кіберфізичних систем та аналізу спектрів роботи подібних систем на фізичному або інформаційному рівнях. Інформаційною основою розв'язання завдань роботи є статистичний аналіз великих об'ємів даних, надходжених до кіберфізичної системи з сенсорів та детермінуючих стан її роботи в певний момент часу. З огляду на це, необхідними програмними системами, що підтримуватимуть проведення досліджень за тематикою забезпечення інформаційної безпеки кіберфізичних систем є пакети програм STATISTICA та Microsoft EXCEL.

Дані програмні засоби дозволяють проводити велику кількість необхідних статистичних розрахунків, кореляційний аналіз параметрів роботи кіберфізичних систем, побудову двохвимірних та трьохвимірних діаграм, роботи регресійний аналіз вхідних параметрів, проводити аналіз часових рядів. Перевагами даних програмних засобів є простота організації роботи, докладна документація, досвід використання даних пакетів в подібних дослідженнях.

На основі аналітичного огляду робіт дослідників І.В. Котенко, Є.Ю. Павленка, та даних досліджень реальних кібератак [1; 7], встановлені такі проблеми забезпечення інформаційної безпеки кіберфізичних систем:

1) проблема створення методу виявлення порушень інформаційної безпеки (далі – ІБ) кібер-

фізичних систем, що забезпечує інваріантність до типу атак і способу їх реалізації. На даний час, процес виявлення різних типів деструктивних впливів на КФС вимагає істотних часових і обчислювальних витрат;

2) проблема створення методу, стійкого до кількості атак. Число можливих векторів атак на КФС і способів реалізації їх атак стає тим більше, чим складніше організована система. Інтеграція КФС з промисловістю та критичними галузями діяльності людини, робить такі КФС бажаною метою для атаки зловмисників;

3) проблема виявлення сучасного вірусного програмного забезпечення, направлено на порушення роботи КФС будь-якої конфігурації. Використання зловмисниками складного вірусного програмного забезпечення, створює труднощі зі своєчасним виявленням порушень в роботі КФС;

4) проблема створення методології динамічного захисту для забезпечення стійкості функціонування КФС в умовах кібератак. Існуючі методи захисту ІБ КФС направлені, передусім, на виявлення атаки, а не на стабілізацію її роботи після кібератаки, при цьому не розглядається питання відновлення параметрів КФС для забезпечення адекватності її роботи та збереженні функціональної стійкості [1];

5) проблема аналізу допустимих відхилів параметрів роботи системи в стаціонарному стані, для більш коректного визначення типу порушень роботи КФС, викликаних природними чинниками чи стороннім втручанням в її роботу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

В останні десятиріччя в світі відбулися інциденти порушення безпеки великих об'єктів критичної інфраструктури, в ході яких збій в роботі кіберфізичних систем ставив під загрозу здоров'я, безпеку і благополуччя не тільки окремих людей, а й цілих націй. На даний час відбулося близько сотні значних кібератак на об'єкти інфраструктури, та з кожним роком, згідно досліджень, їх кількість зростає. Кількість незначних випадків викрадення даних може сягати декількох тисяч в день [2].

Кіберфізичні системи (КФС) інтегрують фізичні та інтелектуальні компоненти при виконанні певних виробничих процесів. З огляду на збільшення кількості кіберфізичних систем в усіх критичних галузях інфраструктури, збільшенням можливостей шкідливого впливу на подібні системи шляхом фізичної чи інформаційної атаки на її компоненти, постає питання огляду предметної області забезпечення інформаційної безпеки подібних систем та обумовлюється актуальність роботи.

Ступінь інтернет-активності як організацій, так і окремих осіб значно збільшився, що сприяє зростанню числа потенційних напрямків атак. Крім того, в якості об'єкту атаки може виступати цілий ряд фізичних та інтелектуальних компонент складних кіберфізичних систем. Загрози стають все більш витонченими. Вірусне програмне забезпечення вдосконалюється та вже має можливість функціонувати автономно. Процес порушень інформаційної безпеки кіберфізичних систем, стає критично важливим для функціонування державного апарату та бізнесу у світовому масштабі. В даний час спостерігається тенденція до повернення вже відомих типів загроз, вдосконалених за допомогою сучасних технологій про-

грамування, що відкриває нові горизонти в сфері виявлення та аналізу загроз.

23 грудня 2016 року компанія Ernst & Young представила звіт про готовність компаній світового рівня протистояти кібератакам та недостатніх інвестиціях в розвиток напрямів по боротьбі з кіберзлочинами, відсутності планів усунення негативних наслідків таких атак.

Звіт підготовлений за результатами дослідження в області інформаційної безпеки «Шлях до кіберстійкості: прогноз, захист, реагування» (Path to cyber resilience: Sense, resist, react) за 2016 рік.

В опитуванні брали участь 1735 підприємств з різних країн і галузей промисловості. Згідно з дослідженням, половина опитаних (50%) не здатні, на їхню думку, виявити ретельно підготовлені кібератаки – найбільший рівень не впевненості з 2013 року – за рахунок нестачі інвестицій в засоби виявлення кіберзагроз для прогнозування наслідків атаки, а також за рахунок відсутності механізмів безперервного моніторингу, роботи операційних центрів інформаційної безпеки (Security Operation Center, SOC) і механізмів активного захисту.

Незважаючи на наявні інвестиції, 86% респондентів визнають, що їх служба кібербезпеки не відповідає повною мірою потребам організації.

Майже дві третини (64%) респондентів не мають спеціальних програм збору і аналізу інформації про кіберзагрози, або обмежуються несистемними заходами в цій області. Що стосується виявлення вразливостей, більше половини (55%) не мають у своєму розпорядженні відповідними технічними засобами і можливостями, або ж такі кошти використовуються нерегулярно, від випадку до випадку.

Більше половини (57%) респондентів відповіли позитивно на питання про інциденти порушень інформаційної безпеки в компанії. Майже половина (48%) вважають найбільшою вразливістю своєї організації застарілі засоби контролю, особливості архітектури інформаційної безпеки. Фізичні збитки при порушенні технологічних процесів оцінюються більше ніж викрадення даних [3].

Таким чином, на основі вищезгаданих загроз безпеки кіберфізичних систем, зростаючої кількості кібератак, нових викликів інформаційної безпеки промислових систем, пов'язаних зі розповсюдженням мережевих технологій та удосконаленням вірусного програмного забезпечення, в рамках досліджень даної роботи було обумовлено актуальність розробки виявлення методу виявлення порушень інформаційної безпеки складних кіберфізичних систем, стійкого до стратегій та типів атак, універсального до типів кіберфізичних систем.

Методи виявлення атак на кіберфізичні системи, як правило, пов'язані з обробкою часових рядів та великих об'ємів даних, проте в різних публікаціях описані різні методи виявлення порушень безпеки кіберфізичних систем. Далі опишемо основні дослідження по тематиці виявлення загроз кіберфізичних систем.

Наявні роботи з тематики забезпечення інформаційної безпеки кіберфізичних систем пропонують різні підходи до розробки методу виявлення порушень роботи кіберфізичних систем. Підходи визначення атак на кіберфізичні систе-

ми, запропоновані в сучасних наукових статтях, включають в себе:

1) методи забезпечення ІБ на основі використання мікроконтролерів, розглянуті в роботах автора І.В. Котенко. Дані методи ефективні в при заздальгідь обумовленій архітектурі КФС, проте наведено мало посилань на дослідження подібних методів на практиці, відсутні обґрунтування універсальності даного методу;

2) методи аналізу великих об'ємів даних, наведений в роботах автора М.А. Полтавцевої, розглядає теоретичні аспекти визначення порушень роботи КФС;

3) метод визначення порушень роботи КФС на основі мультифрактального аналізу, наведений в роботах Є.Ю. Павленка. Даний метод визначення порушень нормальної роботи КФС має широкий перелік застосувань та практику використання. Аналіз вхідних параметрів не наведено;

4) метод визначення атак на КФС з використанням нейронних мереж, автора Л.В. Сухостат. Даний метод застосування методів глибоких нейронних мереж до процесу розпізнавання атак на кіберфізичні системи добре зарекомендував себе при визначенні втручань в роботу КФС різного типу та різних типах атак. Проте універсальність методу обмежена, що обумовлено складністю навчання нейронних мереж та варіативністю атак.

В цілому, описані та досліджені методи виявлення порушень роботи КФС мають недоліки, пов'язані з недостатньою ефективністю методів при великій варіативності типів атак та різноманітності типів КФС, економічною складовою впровадження методів в реальних КФС, відсутністю механізмів відновлення параметрів роботи КФС при атаках на них, та відсутністю аналізу впливів на КФС, спричинених природними факторами, що обумовлює подальші дослідження даної тематики.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Відомо значне число робіт, присвячених забезпеченню інформаційної безпеки кіберфізичних систем, в яких проаналізований сучасний стан проблем безпеки та методи визначення кібератак на інформаційні системи, збереженню стійкості і коректності функціонування таких систем, дослідження ефективності методів забезпечення інформаційної безпеки кіберфізичних систем. До них відносяться роботи Л.В. Сухостат, П.Д. Зегжди, І.Б. Саєнко, І.В. Котенко, Ю.С. Васильєва, Д.В. Бірюкова, А.С. Міщенко, І.В. Красова, Р. Сенгера. Ряд робіт присвячений застосуванню саморегульованого управління складних систем. Серед них – роботи Ю.М. Горського, І. Геростатопулоса, Л.Г. Тєслинова, В.В. Курейчика, Є.Ю. Павленко, однак питання застосування методів оцінки допустимих відхилів вхідних параметрів кіберфізичних розглянуто недостатньо у вищезгаданих роботах і потребує детального аналізу, що буде обумовлено в даній роботі.

Сучасні атаки на кіберфізичні системи відбуваються одночасно на декількох рівнях – від незаконного втручання в системні компоненти на фізичному рівні, до експлуатації інформаційних вразливостей на рівні комп'ютерної мережі та датчиків контролю роботи кіберфізичних систем. При цьому самі атаки стають складними, багатокроковими і розтягнутими в часі, а також враховують особливості системи та її інфраструктуру.

Об'єктом дослідження є кіберфізичні системи, процес визначення несанкціонованого вторгнення в дані системи на основі характеристик самоподібності процесів, що в них відбуваються.

Предмет досліджень – моделі та методи визначення атак на кіберфізичні системи.

Мета роботи – аналіз та вибір найбільш універсального, інваріантного до типу атак методу визначення коректності роботи КФС.

Задачами даної роботи є огляд питань теоретичного аналізу і практичних рекомендацій:

1) огляд предметної області питань забезпечення інформаційної безпеки КФС;

2) аналіз моделей та методів інформаційних систем для вирішення питань забезпечення інформаційної безпеки КФС;

3) розгляд обраного методу виявлення порушень безпеки КФС, заснованого на аналізі самоподібності процесів, та його удосконалень, в рамках задач наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Кіберфізичні системи (КФС) інтегрують фізичні та інтелектуальні компоненти при виконанні певних виробничих процесів. З огляду на збільшення кількості кіберфізичних систем в усіх критичних галузях інфраструктури, як було зазначено у вступі, збільшенням можливостей шкідливого впливу на подібні системи шляхом фізичної чи інформаційної атаки на її компоненти, постає питання огляду предметної області забезпечення інформаційної безпеки подібних систем та обумовлюється актуальність досліджень даної предметної області.

За результатами експерименту, наведеному автором Л.В. Сухостат [4; 9] комбінація автоенкодеру та мережі глибокого навчання показала кращі результати виявлення атак ніж метод логістичної регресії та метод виявлення атак на основі згорткових нейронних мереж. Точність навчання пропонованого методу досягла 68.5%, що є високим показником зважаючи на варіативність класів атак.

Метод розпізнав 7 окремих підкласів атак та нормальний стан системи, на відміну від інших методів.

Проте, описаний вище метод не враховує різноманітність вхідних параметрів, відсутній аналіз застосовності методу при більшій кількості атак, та зазначається складність навчання методу при великій кількості варіацій вхідних критеріїв навчання. Отже, запропонований в роботі автора Л.В. Сухостат метод має недоліки при розв'язанні складної задачі визначення атак на кіберфізичні системи, через які даний метод не обирається як пріоритетний для виконання завдань даної наукової роботи.

У дисертаційній роботі автора Е.Ю. Павленко, за тематикою забезпечення інформаційної безпеки кіберфізичних систем запропоновано метод забезпечення інформаційної безпеки КФС на основі принципу гомеостазу [5].

Зазначається, що КФС являють собою замкнуту систему, що реалізує деяку цільову функцію (наприклад, функцію автоматичного очищення води, реалізованої в кілька взаємопов'язаних етапів). Наявність цільової функції системи обумовлює періодичність процесів, що в ній відбуваються.

Оскільки реалізовані КФС процеси є періодичними, робиться висновок про те, що потоки даних,

генерованих приладами КФС, як то сенсори параметрів навколишнього середовища, являють собою періодичні часові ряди, що володіють властивістю самоподібності, що доведено в роботах низки вітчизняних та закордонних авторів, (І.В. Мельник, О.І. Шелухін та ін.). Таким чином, пропонується оцінка самоподібності таких часових рядів, що дозволить зробити висновок про коректність роботи системи чи порушення в її роботі.

За результатами аналізу робіт Е.Ю. Павленка, І.В. Мельника, Л.О. Кіріченко було обрано фрактальні методи оцінки самоподібності, для розв'язання наявних проблем існуючих методів визначення порушень безпеки КФС:

1. Фрактальні методи.

До фрактальних методів відноситься розрахунок показника Херста – H . Даний параметр вказує на ступінь самоподібності процесу. Значення параметру H близьке до одиниці, вказує на фрактальні властивості процесу. Показник Херста обчислюється за допомогою R/S статистики (так звана статистика нормованого розмаху). При цьому обчислюється розмах ряду – R , за формулою 1, та стандартне відхилення S за формулою 2.

$$R = \min_{1 \leq i \leq N} \sum_{i=1}^u (x_i - X_{cp}) - \min_{1 \leq i \leq N} \sum_{i=1}^u (x_i - X_{cp}) \quad (1)$$

$$S = \sqrt{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^u (x_i - X_{cp})^2} \quad (2)$$

де – середнє арифметичне ряду спостережень за N періодів.

Показник Херста H можна розрахувати за формулою 3:

$$H = \log \frac{R/S}{\log(\alpha N)}, \quad (3)$$

де α – задана константа, $\alpha > 0$. Застосування коефіцієнта Херста для оцінки самоподібності даних, генерованих компонентами КФС, описано в роботах [5].

Низький показник H вказує на відсутність властивості самоподібності, і як висновок – на наявність кібератаки.

Показник Гельдера. Даний показник також використовують для визначення самоподібності як фрактальної властивості процесів, беручи до уваги що підпроцес володіє властивостями процесу в цілому та зміна в структурі роботи підпроцесу впливає і на зміну роботи цілого процесу.

Мультифрактальні властивості відображають мультифрактальний спектр Лежандра та показник Гельдера, зміна з плином часу якого дозволяє відслідкувати зміни у властивостях перебігу процесу, як то порушення роботи в наслідок стороннього втручання в роботу системи [5].

Графічно мультифрактальний процес відображається у вигляді мультифрактального спектра Лежандра (рис. 1).

Лівій частині спектра відповідають ділянки часового ряду з глобальними (значними) відхиленнями, а правій – з локальними (незначними) відхиленнями [5].

Спостереження за змінами мультифрактальних властивостей досліджуваного процесу дозволить виявити порушення в його стаціонарній роботі, що може бути викликано кібератакою на КФС та її компоненти.

Зміна мультифрактальних властивостей може проявлятися зі зміною таких показників спектру:

1. Ширини спектру – $width_{right} = \alpha_{max} - \alpha_0$;
2. Висоти його правої та лівої гілок – $height_{left} = f(\alpha_0) - f(\alpha_{min})$ та $height_{right} = f(\alpha_{0max}) - f(\alpha_0)$.

Метрика, оцінююча ширину спектра, раніше вже застосовувалась для виявлення мережевих атак, та добре зарекомендувала себе для виявлення атак на КФС, проте кількість метрик даного методу може бути збільшена, для досягнення більшої інваріантності до видів кібератак на КФС.

2. Спектральні методи.

Для оцінки того, чи є даний процес довгостроково залежним в спектральній області, використовують поняття спектральної щільності. Тоді слабо стаціонарний часовий ряд має довгострокову залежність, коли виконується умова 4:

$$f(\lambda) \sim C_f |\lambda|^{-\beta}, \lambda \rightarrow 0, \quad (4)$$

Спектральна щільність $f(\lambda)$, розраховується за формулою 5.

$$f(\lambda) = \frac{\sigma^2}{2\pi} \sum_{k=-\infty}^{\infty} p(k) e^{ik\lambda} \quad (5)$$

Спектральна щільність дозволяє відобразити зв'язок процесів з довгостроковою залежністю та самоподібних процесів.

Описаний в роботі Павленка Е.Ю. на тему забезпечення безпеки кіберфізичних систем на основі принципу гомеостазу метод визначення самоподібності процесів кіберфізичних систем добре досліджений в роботах вітчизняних авторів, універсальний до типів кіберфізичних систем, інваріантний до кількості атак та добре зарекомендував себе в практичній сфері визначення кібератак. Проте метод має недоліки

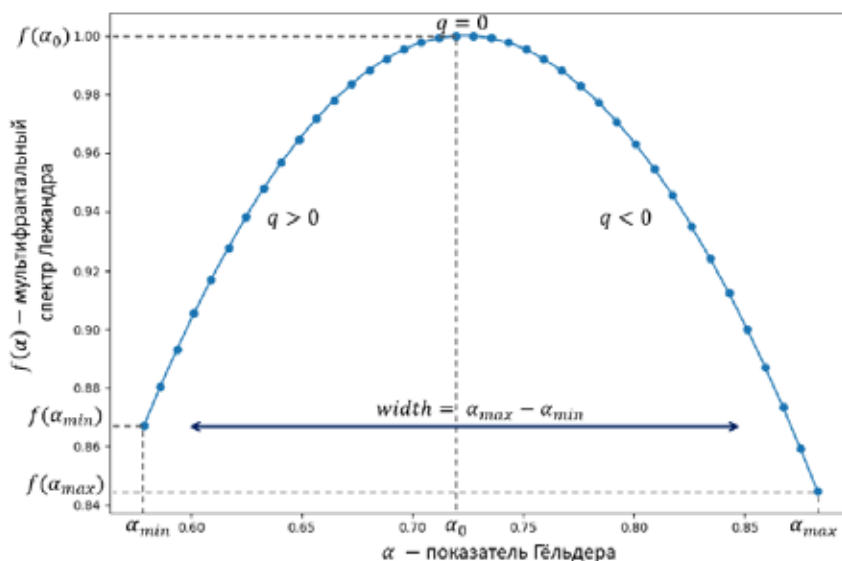

Рис. 1. Мультифрактальний спектр Лежандра

Джерело: [5]

пов'язані з відсутністю аналізу впливів варіацій вхідних параметрів та аналізі допустимих меж відхилень вхідних параметрів.

Стохастичний процес $X(t)$ є статистично самоподібним, якщо $a^{-H}X(at)$, володіє тими ж статистичними характеристиками другого порядку, що і $X(t)$. Довгострокова залежність означає повільне (гіперболічне) спадання в часі автокореляційної функції випадкового процесу.

При мультифрактальному аналізі самоподібності процесів на основі показника Херста, процес вважають самоподібним, при розрахованому коефіцієнті $0.5 < H < 1$, (ряд демонструє персистентну (трендостійку) поведінку). При $H = 0.5$ роблять висновок, що властивість самоподібності процесу втрачається [6].

Детальний алгоритм розрахунку коефіцієнта Херста наведений нижче:

1. Формується матриця зчитаних значень сенсорів кіберфізичної системи.

2. Оскільки випадковий процес не є стаціонарним, розраховуються значення математичного очікування та середнього квадратичного відхилення по всій вибірці:

$$M_N = \frac{1}{N} \cdot \sum_{k=1}^N X_k, S_N = \sqrt{\frac{1}{N} \cdot \sum_{k=1}^N (X_k - M)^2} \quad (6)$$

3. По відомому значенню математичного очікування визначається інтегральне відхилення:

$$D_j = \sum_{k=1}^j X_k - j \cdot M, j = 1 \dots N. \quad (7)$$

4. По значенням інтегрального відхилення визначається параметр змінності випадкового процесу R_N , котрий залежить від кількості елементів вибірки N :

$$R_N = \max_{1 < j < N} (D_j) - \min_{1 < j < N} (D_j), \quad (8)$$

5. Далі, для довгострокової залежності визначається параметр Херста H .

$$H = \frac{\ln\left(\frac{R}{S}\right)}{\ln\left(\frac{N}{2}\right)}, \quad (9)$$

Аналізуючи показник H роблять висновок про самоподібність процесів часових рядів.

На основі даного математичного апарату пропонується аналіз часових рядів параметрів роботи КФС на самоподібність, для визначення атаки на КФС.

Поліпшенням даного методу має стати аналіз допустимих відхилів вхідних параметрів $X_k \pm \epsilon$, входження даних відхилень до інтервалів надійності, обґрунтованих статистичними критеріями результатів обробки великих даних часових рядів, що є результатом природних факторів (а не атак на КФС), що стане нововведенням в області визначень порушень роботи КФС, та застосування показника Гельдера, для більш точного виявлення порушень інформаційної безпеки кіберфізичних систем.

Показник Гельдера можна визначити виконуючи перетворення Лежандра для деякої функції $f(\alpha)$.

$$f(\alpha) = \min_q (q\alpha - \tau(q)) \quad (10)$$

Перетворення Лежандра (10) можна використати, для відтворення мультифрактального спектра по скейлінговому показнику $\tau(q)$. Якщо функція τ диференційована, то можна перейти до параметризації мультифрактального спектра в термінах $\tau(q)$:

$$f(\alpha) = q\tau'(q) - \tau(q) \quad (11)$$

Прикладом аналізу реальних показників сенсорів, є аналіз фрактальних властивостей часових рядів показань приладів, пов'язаних із сонячною активністю наведений у роботі [6].

Одним з приладів, що реагує на сонячну активність, є надлегкі крутильні ваги (КВ). З їх допомогою Ш. Кулон встановив закон взаємодії електричних зарядів, а Г. Кавендіш виміряв величину світової гравітаційної постійної.

У роботах українського науковця А.Ф. Пугача [6], вперше були проведені тривалі однорідні спостереження за поведінкою надлегких КВ, забезпечених автоматичною системою реєстрації даних. Показання КВ реєструвалися кожну хвилину. Часові ряди показників, знятих з крутильних вагів в експерименті роботи [6] наведено на рис. 2.

У роботі [6] проведено аналіз часових рядів, отриманих в різні періоди року, який показав наявність явно виражених мультифрактальних властивостей. На рис. 3 показані мультифрактальні спектри, отримані методом мультифрактального аналізу рядів дводобових спостережень (2880 значень), типові для лютого, травня та жовтня. Це дозволяє робити висновки про сезонність та самоподібність процесів, що відбуваються у високих шарах атмосфери, на котрі впливає низка факторів.

При зміні параметрів стану системи, змінюються показники кривих Херста та Гельдера, зміщуються мультифрактальний спектр, змінюється ширина гілок спектра, мінімальне та мак-

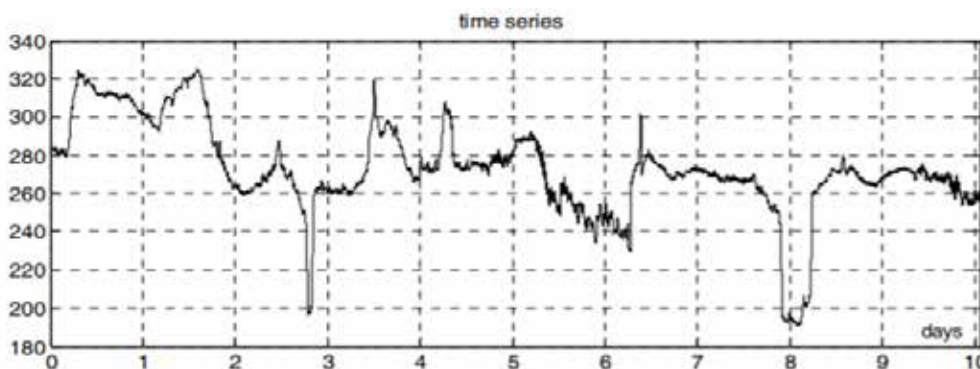

Рис. 2. Часовий ряд показників крутильних вагів

Джерело: [6]

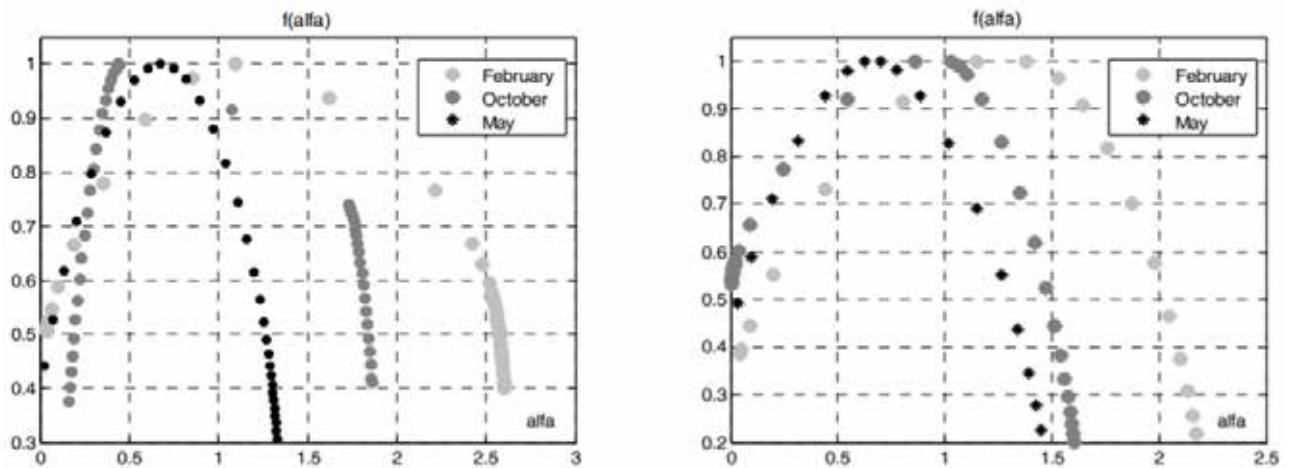

Рис. 3. Зміна фрактальних характеристик довготривалих процесів

Джерело: [6]

симальне значення α , що пропонується використовувати як критерій порушень нормальної роботи кіберфізичних систем.

Таким чином, в рамках подальших досліджень забезпечення безпеки КФС, пропонується застосування потужного апарату аналізу самоподібності процесів систем різної природи на основі визначення показників Херста та Гельдера, та визначення допустимих меж відхилень вхідних параметрів, для ефективного визначення атак на кіберфізичні системи та підвищення безпеки останніх, що обумовлено актуальністю даної роботи.

Питання оцінки впливу відхилень вхідних параметрів роботи методу визначення порушень роботи кіберфізичних систем на основі мультифрактального аналізу стало об'єктом подальших досліджень.

Описаний вище алгоритм визначення порушень безпеки є типовим для визначення порушень роботи кіберфізичних систем, став базою для пропонованого в розроблюваній роботі удосконаленого методу, що враховуватиме аналіз відхилень вхідних параметрів та робитиме коректування видачі алгоритмом звіту про виявлення порушень безпеки кіберфізичних систем.

Список літератури:

1. Котенко И.В. Комплексный подход к обеспечению безопасности киберфизических систем на основе микроконтроллеров. *Вопросы кибербезопасности*. 2018. № 3(27). С. 29–36.
2. Самые громкие кибер-атаки на критические инфраструктуры. URL: <https://habr.com/ru/company/panda/blog/316500/>, 23.05.2020
3. Полтавцева М.А. Особенности применения технологий обработки больших данных в задачах обеспечения кибербезопасности. *Методы и технические средства обеспечения безопасности информации*. Санкт-Петербург: Изд-во политехнического университета, 2018. № 27. С. 4–7.
4. Сухостат Л.В. Обнаружение атак на киберфизические системы на основе глубокого обучения. Институт Информационных Технологий НАНА. Баку, 2018.
5. Павленко Е.Ю. Обеспечение информационной безопасности киберфизических систем на основе принципа гомеостаза. Дисс. на соискание ученой степени кандидата технических наук. Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого. Санкт-Петербург, 2018. 183 с.
6. Кириченко Л.О., Радвиллова Т.А. Фрактальный анализ реальных данных. *International Journal "Information Content and Processing"*. 2018. Volume 5, Number 2. Pp. 142–152.

References:

1. Kotenko, I.V. (2018). Kompleksnyy podkhod k obespecheniyu bezopasnosti kiberfizicheskikh sistem na osnove mikrokontrollerov [An integrated approach to ensuring the security of cyber-physical systems based on microcontrollers]. *Voprosy kiberbezopasnosti*, no. 3(27), pp. 29–36.
2. The loudest cyber attacks on critical infrastructures. URL: <https://habr.com/ru/company/panda/blog/316500/>
3. Poltavtseva, M.A. (2018). Osobennosti primeneniya tekhnologiy obrabotki bol'shikh dannykh v zadachakh obespecheniya kiberbezopasnosti [Features of the application of big data processing technologies in the tasks of ensuring cybersecurity]. *Metody i tekhnicheskiye sredstva obespecheniya bezopasnosti informatsii*. SPb.: Izd-vo politekhnicheskogo universiteta, no. 27, pp. 4–7.
4. Sukhostat, L.V. (2018). Obnaruzheniye atak na kiberfizicheskiye sistemy na osnove glubokogo obucheniya [Detection of attacks on cyber-physical systems based on deep learning] Institut Informatsionnykh Tekhnologiy NANA. Baku, 2018.
5. Pavlenko, E.Yu. (2018). Obespecheniye informatsionnoy bezopasnosti kiberfizicheskikh sistem na osnove printsipa gomeostaza [Ensuring information security of cyber-physical systems based on the principle of homeostasis]. PhD for the degree of candidate of technical sciences. St. Petersburg, 183 p.
6. Kirichenko, L.O., & Radvilova, T.A. (2018). Fraktal'nyy analiz real'nykh dannykh [Fractal analysis of real data]. *International Journal "Information Content and Processing"*, vol. 5, no. 2, pp. 142–152.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-26>

УДК 615.8:613.71/73-056.22

Бойченко К.Ю.

Запорізький національний університет

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДІАГНОСТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО СТАНУ ХРЕБТА

Анотація. У статті наведено сучасний підхід у реабілітації осіб зрілого віку засобами масажу в поєднанні з функціональними вправами на профілакторі Євмінова та виконанням елементів йоги як невід'ємної частини комплексної реабілітації хворих з патологією хребта. Виходячи з уявлень про складність біомеханічних розладів при функціональних порушеннях хребта, саме комплексний підхід може вплинути на окремі ланки структури хребта і на всю рухову систему загалом, підвищити побутову та професійну активність осіб працездатного віку. Показана ефективність різнонаправлених навантажень у комплексній реабілітації осіб з функціональними порушеннями хребта. В дослідженні було застосовано такі методи як теоретичний аналіз науково-методичної літератури; виявлення функціонального стану опорно-рухового апарату шляхом вимірювання об'єктивних і суб'єктивних показників (візуальна аналогова шкала, визначення індексу м'язового синдрому) та проведення тесту на гнучкість хребетного стовпа, методи математичної статистики.

Ключові слова: функціональний стан хребта, реабілітація, масаж, функціональна гімнастика, хатха-йога.

Boichenko Kyrylo

Zaporizhzhia National University

MODERN APPROACHES TO DIAGNOSIS AND CORRECTION OF THE FUNCTIONAL CONDITION OF THE SPINE

Summary. The article shows the modern approach to rehabilitation of persons of mature age by means of massage in combination with physiotherapy on Evminov dispensary and doing yoga exercises as an integral part of complex rehabilitation of patients with pathology of the spine. Based on the notions of biomechanical changes complexity in such functional disorders, namely the contemporary approach can affect the separate sections of the spine structure and the entire musculoskeletal system in whole, to increase household and professional activity of persons of working age. It is shown the efficiency of the mixed loads in complex rehabilitation of individuals with functional disorders of the spine. In investigation such research methods as theoretical analysis of scientific methodological literature, defining the functional state of musculoskeletal system by measuring objective and subjective parameters (visual analogue scale, the index of muscle syndrome) and testing of the spine flexibility, methods of mathematical statistics were used. Comparative evaluation of the results of the functional state of the spine in control and experimental groups, that took part in offered by us complex rehabilitation program which included a course of massage, classes on Evminov dispensary and exercises of Hatha yoga and without it enabled us to establish a positive trend. After finishing such rehabilitation procedures patients in both groups showed the improved indicators of state of the musculoskeletal system as at rest and also after dosed load. However, the inclusion in the rehabilitation program of yoga asanas howed better results than after the course of rehabilitation procedures without using them. The results obtained in control and experimental groups have a certain difference. In our opinion, the early start, stages and complexity of the rehabilitation process with the obligatory individualization of exercise complexes depending on the stage of the disease, the level of localization of the process, the nature of the syndrome, the general condition of the patient are crucial for the effectiveness of rehabilitation measures.

Keywords: functional disorders of the spine, rehabilitation, massage, therapeutic exercises, Hatha yoga.

Постановка проблеми. Наразі відомо, що остеохондроз хребта та зумовлені ним вертеброневрологічні синдроми є однією з найбільш актуальних проблем здоров'я суспільства. Це призводить до значних економічних втрат у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або інвалідністю таких пацієнтів. Відправною точкою розвитку остеохондрозу, як правило, є дегенеративні зміни в міжхребцевих дисках, яким сприяють повторні травми, надлишкове статичне або динамічне навантаження, уроджені особливості будови хребта, спадкоємна схильність [2].

У структурі захворюваності на остеохондроз грижі міжхребцевих дисків (МХД) займають одне з перших місць, складаючи для різних контингентів населення від 10-12 % до 49-60 %. Грижа МХД – найбільш часта причина радикулопатії поперекової локалізації – одного з найбільш важких варіантів вертеброгенних болювих синдромів, що характеризується особливо інтенсивним і стійким болем і, звичайно, супроводжується різким обмеженням рухливості [6]. Хоча на частку радикулопатії припадає лише 5 % випадків болю в спині, саме вона є найбільш частою причиною стійкої втрати працездатності.

Найчастіше в ініціації болю при грижі диска вирішальну роль відіграє механічна компресія корінця й/або спинномозгового ганглія. Проте стійка підтримка інтенсивного больового синдрому може бути пов'язана не стільки з механічними факторами, скільки зі вторинними токсичними, дисимунними та дисметаболическими процесами. Тривале існування спазму призводить до порушення постави, розвитку патологічного рухового стереотипу й підтримує больовий синдром [8].

Аналіз актуальних досліджень. Аналізуючи дослідження та публікації А.М. Белової, А.А. Козьолкіна, В.А. Єпіфанова, які працювали над порушеною проблемою, можна дійти висновку, що на сьогодні у відновному лікуванні хворих з неврологічними проявами остеохондрозу все більшого значення набувають засоби реабілітації – функціональні вправи, лікувальний масаж, фізіотерапія. Відповідним чином підібрані фізичні вправи є основним засобом уповільнення і ліквідації рухових порушень.

Також корисними були дослідження М.В. Манина, С.П. Твардовської, Т.М. Секер, О.Є. Юрик, А.А. Галузинського, що у своїх працях вказали на те, що методичні прийоми фізичних навантажень при дискогенних радикулопатіях повинні передбачати як загальний вплив на організм пацієнта, так і локальне застосування засобів відновлення на ураженому сегменті. Ними показано вплив фізичних вправ без урахування патологічних стереотипів, локальних контрактур, зон нейроостеофіброзу і вегетативно-судинних порушень можуть посилювати патологічні явища. У хворих з патологією хребта недиференційована рухова активність посилює патологічний руховий стереотип, який дозволяє пацієнту зменшити больовий синдром та інші клінічні прояви захворювання. Така форма проведення вправ абсолютно протипоказана пацієнтам з клінічними проявами остеохондрозу хребта. Підбір фізичних вправ повинен спиратися не тільки на положення про загальний вплив рухової активності на організм, але і враховувати диференційовані порушення в межах окремих хребцевих рухових сегментів (ХРС).

У своїй праці «Кінезотерапія на похилій поверхні при неврологічних проявах остеохондрозу» І.А. Лазарев аргументовано вказує, що особливо небажані (навіть у період ремісії) вправи в нахилах тулуба вперед, тому, що такі рухи сприяють зсуву диска, зменшенню міждискового простору, розтягуванню в зоні ХРС сполучно-фіброзних тканин, так і м'язів попереку. У заняттях не рекомендується застосовувати вправи з підніманням прямої ноги, різкі повороти тулуба, що посилюють патологічну імпульсацію з ураженого ХРС. Дуже обережно слід призначати вправи на розтягування м'язів і фіброзних тканин ураженої кінцівки при наявності явищ нейроостеофіброзу. Так, наприклад, схрещування ніг, різка ротація стегна всередину призводять до негативного розтягнення відповідних уражених тканин [9].

Розглядаючи більш детально схеми застосування фізичних навантажень запропоновані В.І. Дубровським при вертеброневрологічних захворюваннях, слід зазначити, що фізичні вправи при остеохондрозі попереково-крижового відділу хребта застосовуються з урахуванням періоду

захворювання. У гострому періоді (3-5 днів) хворим рекомендують дотримуватися анталгічних поз – спокій і розвантаження ураженого відділу хребта в цьому періоді стимулюють санагенетичні процеси в зоні ХРС, що може стати запорукою тривалій ремісії. При підборі фізичних вправ для занять лікувальною гімнастикою в гострому і підгострому періодах слід дотримуватися таких методичних правил [3]:

1) вправи виконувати в початкових положеннях лежачи на спині, на животі, на боці і стоячи рачки, тобто при повному розвантаженні хребта, що сприяє зниженню внутрішньодискового тиску в ураженому ХРС;

2) уже на ранніх стадіях захворювання вводять фізичні вправи, спрямовані на розслаблення м'язів тулуба і кінцівок, що сприяють зменшенню роздратування нервових корінців в зоні грижового випинання;

3) у гострому і підгострому періодах протипоказані вправи, спрямовані на розгинання поперекового відділу хребта, оскільки посилення тиску на задні відділи фіброзного кільця, задню подовжню в'язку і нервові корінці проявляється загостренням корінцевого синдрому;

4) протипоказані вправи, пов'язані з нахилами тулуба вперед більш ніж на 15-20°;

5) показані вправи, спрямовані на витягування хребта по його осі, – при цьому збільшуються міжхребцеві проміжки і діаметр міжхребцевих отворів, що сприяє декомпресії нервових корінців та оточуючих його судин.

Найбільш частими клініко-біомеханічними проявами захворювання виступають функціональні блоки, тобто оборотне обмеження рухливості ХРС у зв'язку з рефлекторною міофіксацією навколосуглобових м'язів. З локальним функціональним блоком генетично пов'язаний розвиток локальної гіпермобільності у вигляді надмірного зміщення вище- або нижчерозташованих ХРС, що виникає за компенсаторним механізмом для збереження нормального або максимально можливого обсягу рухів у відповідному відділі хребта. Тривале існування і повторний розвиток функціонального блоку в одному і тому ж ХРС можуть зумовити перехід локальної гіпермобільності в нестабільність, яка стає незворотною. У зв'язку з цим активні рухи, спрямовані на збільшення мобільності в ураженому відділі хребта, суворо протипоказані, оскільки вони ще більше травмують диск і посилюють роздратування нервового корінця. Для стабілізації ураженого відділу хребта, зміцнення м'язів тулуба, тазового пояса і кінцівок використовують статичні фізичні вправи, спочатку з малою експозицією (2-3 с), а потім з наростаючою [4; 6; 10].

Виконання функціональних вправ в стадії ремісії повинно бути спрямовано на тренування і зміцнення м'язів живота, спини, сідниць і довгих розгиначів стегна. Збільшення сили і тонуусу м'язів черевного преса призводить до підвищення внутрішньочеревного тиску, завдяки чому частина сил, що впливають на поперекові ХРС, передається на дно таза і діафрагму. Цей механізм здатний зменшити тиск, що припадає на міжхребцевий диск приблизно на 30 %. У поперековій області хребет підтримується ззаду випрямлячем тулуба, в середньобокковому відділі – попе-

рековим м'язом, а спереду – внутрішньочеревним тиском, що створюється напруженою м'язів живота. Чим сильніші ці м'язи, тим більші сили, що стабілізують попереково-крижовий відділ хребта. Ці м'язи зміцнюються головним чином шляхом їх ізометричних навантажень. При виконанні фізичних вправ, особливо в підгострій стадії захворювання, необхідно фіксувати поперековий відділ хребта ортопедичним корсетом [5; 8; 11].

Для лікування м'язових синдромів остеохондрозу хребта рекомендується лікувальний (класичний) масаж і різновиди рефлекторного масажу. Масаж застосовують з метою поліпшення функції центральної нервової системи і її регулюючого впливу на всі системи організму, поліпшення крово- і лімфообігу в зоні ушкодження, нормалізації м'язового тону, збільшення сили м'язів. Область масажу: поперековий відділ хребта, нижня кінцівка на стороні ураження, при двосторонньому процесі – обидві ноги, сіднична область, крижі. Процедуру слід починати з масажу нижньої кінцівки і закінчувати масажем поперекового відділу. Застосовують погладження, розтирання, розминання та вібрацію. Масаж больових точок і зон проводять тільки після стихання різких больових відчуттів. При поперековому остеохондрозі з корінцевим синдромом дослідник А.В. Клименко рекомендує масаж поєднувати з тракцією хребта, яку доцільно проводити після масажу [7].

Як вважає науковець Манін М.В., оптимізація засобів фізичної реабілітації та класична схема реабілітаційних заходів при дискогенних радикулопатіях у гострій фазі захворювання передбачає призначення строгого постільного режиму протягом 1-2 тижнів [10]. Проте дослідження останніх років (Канюка Є.В., Чернігівська С.А., Дядюра О.С., Дереза С.М.) показують, що така тактика призводить до зниження активності й ослаблення м'язових груп, які беруть участь в утриманні, фіксації й стабілізації хребта [5]. З іншого боку, кінезотерапія в ранній термін розвитку больового синдрому нормалізує роботу патологічно змінених м'язів, зміцнює їх, прискорюючи процеси відновлення у структурах хребетних рухових сегментах як за рахунок збільшення циркуляції крові, так і за рахунок нарощування стабілізаційних властивостей [11]. На цій підставі запропонована методика застосування ізометричних вправ у гострому періоді реабілітації хворих з вертеброгенними радикулопатіями.

Мета статті. Основною метою даної роботи стало визначення ефективності застосування сучасного підходу в діагностиці та реабілітації осіб з функціональними пошкодженнями хребта засобами масажу в поєднанні з функціональними вправами та виконанням елементів йоги.

Виклад основного матеріалу. У рамках дослідження нами було проведено медико-біологічне обстеження групи хворих 35-45 років з функціональними порушеннями хребта.

Всі контрольні виміри (тести) проводилися до та після проведення реабілітаційних заходів. Перед кожним діагностичним тестом серед випробуваних проводився попередній інструктаж про зміст і способи виконання завдання й кількість спроб. Після цього кожний виконував три контрольні спроби на максимальний результат.

Кращий результат заносився до спеціального протоколу [1].

Відповідно до мети й завдань дослідження проводилося в три етапи. На першому етапі здійснювався аналіз літературних даних за темою дослідження, уточнювалися завдання й методи експерименту.

На другому етапі проводився підбір сучасних відновних засобів для комплексної реабілітації хворих з функціональними порушеннями хребта. Також проводилося медико-біологічне обстеження хворих, і проводились реабілітаційні заходи.

Всі пацієнти, які прийняли участь у дослідженні були розділені на основну та контрольну групи. Контрольна група займалася за методикою Євмінова на профілакторі та проходила курс масажу. Основній групі був запропонований, крім занять на профілакторі та масажу, комплекс вправ за системою йога. Тривалість реабілітаційного курсу в обох групах склала 21 день.

На третьому етапі проводилася математична обробка отриманих даних та їх аналіз, формувалися висновки.

На початку дослідження у рамках медико-біологічного обстеження у всіх осіб, які прийняли участь у дослідженні, реєстрували показники, що послужили основою для визначення функціонального стану хребта. Було проведено анкетування для одержання суб'єктивної оцінки больового синдрому за візуально аналоговою шкалою, визначення ступеня важкості м'язового синдрому й проведений тест на гнучкість хребетного стовпа (табл. 1).

Таблиця 1
Показники функціонального стану хребта представників основної і контрольної груп до проведення реабілітаційних заходів (M±m)

Показник	Основна група	Контрольна група
Візуальна аналогова шкала болю, бали	4,9±0,36	4,6±0,27
Індекс м'язового синдрому, бали	6,2±0,54	6,1±0,54
Тест на гнучкість, см	-0,2±0,36	-0,4±0,36

Як видно з даних, представлених у табл. 1, вихідний функціональний стан опорно-рухового апарата представників обох груп був подібним і свідчив про наявність дискомфорту з боку хребта. До проведення дослідження в пацієнтів з контрольної групи реєструвалися середні значення за візуальною аналоговою шкалою болю й становили – 4,9±0,36 бали. В основній групі визначалися також середні значення за візуальною аналоговою шкалою болю й становили відповідно 4,6±0,27 бали.

При визначенні показника індексу м'язового синдрому середнє арифметичне значення в контрольній групі становило 6,2±0,54 бали. Аналогічні дані були отримані й в основній групі, індекс м'язового синдрому в цій групі дорівнював 6,1±0,54 балам. Однак, в обох групах відзначався підвищений тонус м'язів, при пальпації біль поширювався на прилеглі тканини, також спостерігалися незначні болі в спокої, що

підсилюються при рухах. При проведенні тесту на гнучкість хребетного стовпа були отримані також середні значення. Так, у контрольній групі отриманий результат склав $-0,2 \pm 0,36$ см, а в основній групі – $-0,4 \pm 0,36$ см.

Після проведення реабілітаційних заходів було проведено аналогічне медико-біологічне обстеження випробуваних. Аналізуючи отримані дані було встановлено що завдяки використуваній методиці покращився функціональний стан хребта (табл. 2). Середній показник за візуальною аналоговою шкалою болю до проведення реабілітаційних заходів дорівнював $4,9 \pm 0,36$ бали, після проведення реабілітаційних заходів цей показник значно покращився і став дорівнювати $2,0 \pm 0,36$ балам.

Таблиця 2
Показники функціонального стану хребта до й після проведення реабілітаційних заходів в контрольній групі (M±m)

Показник	На початку дослідження	Наприкінці дослідження
Візуальна аналогова шкала болю, бали	$4,9 \pm 0,36$	$2,0 \pm 0,36$
Індекс м'язового синдрому, бали	$6,2 \pm 0,54$	$2,5 \pm 0,36$
Тест на гнучкість, см	$-0,2 \pm 0,36$	$3,2 \pm 0,54$

У процентному співвідношенні результати покращилися на 59 %, що свідчить про зниження неприємного відчуття в хребті. Завдяки проведенню комплексного підходу був поліпшений показник Індексу м'язового синдрому, що на початку використання засобів фізичної реабілітації був $6,2 \pm 0,54$ бали, а наприкінці проходження курсу масажу, виконання витягання на профілакторі та виконання асан становив $2,5 \pm 0,36$ бали. Слід зазначити, що зникли болі в спокої, хворі не відповідали на пальпацію мимічною реакцією, хворобливість при пальпації триває до 1 хвилини. У тесті на гнучкість хребетного стовпа учасники контрольної групи показали до проведення курсу реабілітації середнє значення в $-0,2 \pm 0,36$ см, після реабілітації покращилися результати виконання нахилу та склали $3,2 \pm 0,54$ см. При цьому, слід зазначити, що також зникли хворобливі відчуття і при виконанні цього тесту.

Покращився функціональний стан хребта після проведення запропонованого нами реабілітаційного курсу і серед представників основної групи (табл. 3). Так, випробувані до реабілітації, за показниками візуальної аналогової шкали болю показали середній результат $4,6 \pm 0,27$ бали, після реабілітації цей показник становив $0,9 \pm 0,27$ бали.

Зниження больового синдрому в основній групі склало 80 % стосовно початкових показників. Це свідчить про зменшення суб'єктивного відчуття болю в учасників основної групи та ефективність запропонованих реабілітаційних заходів. У результаті проходження курсу відновлення хребта за запропонованим комплексним підходом, також був знижений індекс м'язового синдрому, що свідчить про покращення функціонального стану хворих. Було встановлено, що до проходження курсу реабілітації середнє арифметичне значення цього показника становило серед представни-

ків як контрольної так і основної групи складало $6,1 \pm 0,54$ балів. Після закінчення дослідження цей показник був знижений до $2,1 \pm 0,27$ балів.

Таблиця 3
Показники функціонального стану хребта до й після проведення реабілітаційних заходів в основній групі (M±m)

Показник	На початку дослідження	Наприкінці дослідження
Візуальна аналогова шкала болю, бали	$4,6 \pm 0,27$	$0,9 \pm 0,27$
Індекс м'язового синдрому, бали	$6,1 \pm 0,54$	$2,1 \pm 0,27$
Тест на гнучкість, см	$-0,4 \pm 0,36$	$4,6 \pm 0,45$

За динамікою отриманих результатів можна відзначити, що у хворих реєстрували відсутність спонтанних болів у спокої, був знижений тону м'язів, при пальпації хворобливість припинялася відразу, була відсутня мимічна й рухова реакція. Помітно покращилися результати в тесті на гнучкість хребетного стовпа. До проведення реабілітаційних заходів середній показник гнучкості дорівнював $-0,4 \pm 0,36$ см, після результат був поліпшений до $4,6 \pm 0,45$ см.

Для оцінки ефективності запропонованого сучасного підходу в реабілітації була проведена порівняльна характеристика показників функціонального стану хребта у хворих контрольної й основної груп після проходження курсу реабілітації. При проведенні повторного медико-біологічного обстеження були відзначені розбіжності в показниках функціонального стану хребта серед представників контрольної та основної груп (табл. 4).

Таблиця 4
Показники функціонального стану хребта після проведення реабілітаційних заходів в контрольній та основній групах (M±m)

Показник	Основна група	Контрольна група
Візуальна аналогова шкала болю, бали	$2,0 \pm 0,36$	$0,9 \pm 0,27$
Індекс м'язового синдрому, бали	$2,5 \pm 0,36$	$2,1 \pm 0,27$
Тест на гнучкість, см	$3,2 \pm 0,54$	$4,6 \pm 0,45$

Отримані результати показали, що в основній групі вдалося домогтися більш високих результатів, ніж у контрольній. При оцінюванні показників за візуальною аналоговою шкалою болю середнє арифметичне значення контрольної групи склало $2,0 \pm 0,36$ бали, в основній групі був знижений до $0,9 \pm 0,27$ балів. Аналізуючи показники індексу м'язового синдрому можна також констатувати, що в представників основної групи вдалося домогтися зниження й цього показника. У контрольній групі середнє значення індексу м'язового синдрому становило $2,5 \pm 0,36$ бали, в основній групі цей показник відповідав $2,1 \pm 0,27$ балам. На загальному фоні в представників цієї групи знизився також і м'язовий болючий синдром.

При повторному проведенні тесту на гнучкість хребетного стовпа в основній групі був отриманий кращий показник, у порівнянні з контрольною групою. Середнє арифметичне значення

в контрольній групі становило $3,2 \pm 0,54$ см. В основній групі цей показник був поліпшений до $4,6 \pm 0,45$ см. Порівняння отриманих результатів після проведення реабілітаційних заходів в основній та контрольній групах можна говорити про перевагу запропонованої нами методики сполучення різних засобів фізичної реабілітації.

Дослідження показали, що при застосуванні сучасного комплексного підходу щодо корекції функціональних порушень хребта більш високий рівень функціонального стану має основна група. На підставі цього можна зробити висновок, що пропонується методика, що включає масаж, функціональні вправи на профілакторі Євмінова та виконання елементів йоги, дає більш високий реабілітаційний ефект.

Висновки і пропозиції. Отже, результати дослідження дозволяють констатувати значну ефективність застосування спеціалізованих

кінезотерапевтичних комплексів реабілітації хворих з неврологічними проявами гриж міжхребцевих дисків поперекової локалізації. Позитивні результати реабілітаційної програми, що включає використання малоамплітудних ізометричних вправ у гострому періоді захворювання з послідовним підключенням масажу, фізіотерапевтичних заходів, динамічної гімнастики, проявились у зменшенні виразності больового синдрому, м'язово-тонічних порушень, покращенні функціональної активності хворих.

Вирішальне значення ефективності застосування реабілітаційних заходів, на нашу думку, мають ранній початок, етапність і комплексність реабілітаційного процесу з обов'язковою індивідуалізацією комплексів фізичних вправ залежно від стадії захворювання, рівня локалізації процесу, характеру синдрому, загального стану пацієнта.

Список літератури:

1. Белова А.М. Шкалы, тесты и опросники в медицинской реабилитации. Москва : Антидор, 2002. 440 с.
2. Бронштейн Д. Эпидемиология, этиология, диагностическая оценка и лечение поясничной боли. *Международный медицинский журнал*. 2000. № 5. С. 36–42.
3. Дубровский В.И. Лечебная физическая культура (кинезотерапия). Москва : ВЛАДОС, 2001. 524 с.
4. Епифанов В.А. Лечебная физкультура в системе медицинской реабилитации больных и инвалидов. *Лечебная физкультура и спортивная медицина*. 2009. № 8(68). С. 55–60.
5. Каниюка Є.В., Чернігівська С.А., Дядюра О.С., Дереза С.М. Методика фізичної реабілітації пацієнтів працездатного віку з проявами остеохондрозу грудного відділу хребта. *Український вісник медико-соціальної експертизи*. 2019. № 1(31). С. 38–43.
6. Капанджи А.И. Позвоночник: Физиология суставов. Москва : Эксмо, 2018. 344 с.
7. Клименко А.В. Постизометрична релаксація при остеохондрозі хребта. Київ, 2000. 324 с.
8. Козёлкин А.А. Дискогенные миелорадикулярные синдромы (принципы диагностики и консервативного лечения). *Міжнародний неврологічний журнал*. 2004. № 4. С. 16–20.
9. Лазарев И.А. Кинезотерапия на наклонной плоскости при неврологических проявлениях остеохондроза позвоночника. *Український медичний часопис*. 2002. № 2. С. 11–16.
10. Манін М.В. Оптимізація засобів фізичної реабілітації хворих на дорсопатії поперекового відділу хребта на етапах стаціонарного та амбулаторного лікування : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.01.24. Дніпропетровськ, 2017. 21 с.
11. Твардовская С.П., Секер Т.М., Юрик О.Е., Галузинский А.А. Hip-spine синдром (нейроортопедические аспекты). *Вісник ортопедії, травматології та протезування*. 2014. № 1(80). С. 62–65.

References:

1. Belova, A.M. (2002). *Shkaly, testy i oprosniki v meditsinskoj reabilitatsii* [Scales, tests and questionnaires in medical rehabilitation]. Moscow: Antidor (in Russian)
2. Bronshteyn, D. (2000). Epidemiologiya, etiologiya, diagnosticheskaya otsenka i lechenie poyasnichnoy boli [Epidemiology, etiology, diagnostic assessment and treatment of low back pain]. *International Medical Journal*, no. 5, pp. 36–42. (in Russian)
3. Dubrovskiy, V.I. (2001). *Lechebnaya fizicheskaya kul'tura (kinezoterapiya)* [Therapeutic physical training (kinesitherapy)]. Moscow: VLADOS. (in Russian)
4. Epifanov, V.A. (2009). Lechebnaya fizkul'tura v sisteme meditsinskoj reabilitatsii bol'nykh i invalidov [Therapeutic physical training in the system of medical rehabilitation of patients and invalids]. *Lechebnaya fizkul'tura i sportivnaya meditsina* [Therapeutic physical education and sports medicine], vol. 8, no. 68, pp. 55–60. (in Russian)
5. Kaniuka, Ye.V., Chernihivska, S.A., Diadiura, O.S., & Dereza, S.M. (2019). Metodyka fizychnoi reabilitatsii patsientiv pratsездatnoho viku z proiavamy osteokhondrozu hrudnoho viddilu khrebta [Methods of physical rehabilitation of patients of working age with manifestations of osteochondrosis of the thoracic spine]. *Ukrainskyi visnyk medyko-sotsialnoi ekspertyzy* [Ukrainian Bulletin of Medical and Social Expertise], vol. 1, no. 31, pp. 38–43. (in Ukrainian)
6. Kapandzhi, A.I. (2018). *Pozvonochnik: Fiziologiya sustavov* [Spine: Physiology of the joints]. Moscow: Eksmo. (in Russian)
7. Klymenko, A.V. (2000). *Postizometrychna relaksatsiia pry osteokhondrozi khrebta* [Postisometric relaxation in osteochondrosis of the spine]. Kyiv. (in Ukrainian)
8. Kozelkin, A.A. (2004). Diskogennye mieloradikulyarnye sindromy (printsipy diagnostiki i konservativnogo lecheniya) [Discogenic myeloradicular syndromes (principles of diagnosis and conservative treatment)]. *International neurological journal*, vol. 4, pp. 16–20. (in Russian)
9. Lazarev, I.A. (2002). Kinezoterapiya na naklonnoy ploskosti pri neurologicheskikh proyavleniyakh osteokhondroza pozvonochnika [Kinesotherapy on an inclined plane for neurological manifestations of osteochondrosis of the spine]. *Ukrainian medical journal*, vol. 2, pp. 11–16. (in Russian)
10. Manin, M.V. (2017). *Optymizatsiia zasobiv fizychnoi reabilitatsii khvorykh na dorsopatii poperekovoho viddilu khrebta na etapakh statsionarnoho ta ambulatornoho likuvannia* [Optimization of means of physical rehabilitation of patients with dorsopathy of the lumbar spine at the stages of inpatient and outpatient treatment] (PhD Thesis), Dnipropetrovsk. (in Ukrainian)
11. Tvardovskaya, S.P., Seker, T.M., Yurik, O.E., & Galuzinskiy, A.A. (2014). Hip-spine sindrom (neyroortopedicheskie aspekty) [Hip-spine syndrome (neuro-orthopedic aspects)]. *Visnyk ortopedii, travmatologii ta protezuвання* [Bulletin of orthopedics, traumatology and prosthetics], vol. 1, no. 80, pp. 62–65. (in Russian)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-27>

УДК 37.015.32(049)

Максим О.В., Рябовол Т.А.

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

ОСОБЛИВОСТІ ПРОГНОСТИЧНИХ УМІНЬ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ОЧІКУВАНЬ ВІД МАЙБУТНЬОГО У ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Анотація. У статті викладено результати дослідження особливостей прогностичних умінь, ціннісних орієнтацій та очікувань від майбутнього сучасних старшокласників. У дослідженні було використано опитувальники діагностики мотивацій до успіху та до уникнення невдач, так як вони безпосередньо вказують на особливості очікувань від майбутнього. Зокрема, йдеться про рівні розвитку мотивації до успіху та до уникнення невдач а також про виявлені співвідношення цих мотивацій у вказаній вибірці старшокласників. За прикладом квадрупольної моделі М. Конвінгтона побудовано аналогічну модель для вибірки учасників експерименту. Описано типи поведінки молодих людей стосовно мотивації, що переважає. Результати дослідження також підтверджують, що девіантні підлітки характеризуються конфліктним співвідношенням цінностей в ієрархії цінностей, недиференційованою тимчасовою перспективою, орієнтацією на минуле, негативним емоційним ставленням до справжнього та незначущим ціннісним ставленням, а також не здатністю контролювати обставини власного життя в сьогоденні. Аналіз емоційно-мотиваційної складової прогностичних умінь доводить, що для особистості без відхилень цілі й мотиви її діяльності знаходяться переважно у сфері змін об'єктивного світу. Однак девіантні підлітки зосереджують увагу на суб'єктивних емоційних переживаннях, які супроводжують предметну діяльність і її результати. Відповіді опитаних підтверджують, що девіантні підлітки досягають бажаних емоційних переживань за допомогою ілюзорно-компенсаторної діяльності. Пріоритетні мотиви поведінки поступово втрачають свої функції. Низькі показники смислотворчих орієнтацій свідчать про загальний низький рівень усвідомлення життя у підлітків з девіантною поведінкою.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, мотивація уникання невдач, мотивація досягнення успіху, квадрупольна модель, взаємодія з майбутнім, підлітки, ціннісні ідеали, самовизначення.

Maksym Olha, Ryabovol Tatyana

G. Kostiuk Institute of Psychology of the
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

FEATURES OF PROGNOSTIC SKILLS AND VALUE ORIENTATIONS IN THE CONTEXT OFFUTURE EXPECTATIONS IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Summary. The article presents the results of research on the features of prognostic skills, value orientations and expectations from the future of modern high school students. The article considers the components of adolescents' value-semantic sphere. "Values" and their groups are analysed. The article defines the system of significant values: safety, sociality, maturity, pleasure and value orientations: freedom, health, entertainment, active life, love, self-confidence (terminal values); independence, courage in one's opinion defending, sensitivity (instrumental values). In the study the questionnaires were used to diagnose motivations for success and avoidance of failure, as they directly indicate the characteristics of expectations from the future. In particular, the levels of development of motivation to succeed and to avoid failure were described, as well as the ratios of these motivations were identified in the sample of high school students. Following the example of M. Convington's quadripolar model, a similar model was constructed for a sample of participants. The types of behavior of young people in relation to the prevailing motivation are described in the article. The results of the study also confirm that deviant adolescents are characterized by a conflicting relation of values in the hierarchy of values, undifferentiated temporal perspective, focus on the past, negative emotional attitude to the present and insignificant values, as well as the ability to control their life. The analysis of the emotional-motivational component of prognostic skills proves that for a person without deviations the goals and motives of his activity are mainly in the sphere of changes in the objective world. However, deviant adolescents focus on the subjective emotional experiences that accompany the subject activity and its results. Respondents' answers confirm that deviant adolescents achieve the desired emotional experiences through illusory-compensatory activities. Leading motives for behavior gradually lose their functions. Low rates of meaningful life orientations indicate a general low level of awareness of life in adolescents with deviant behavior.

Keywords: value orientations, motivation to avoid failures, motivation to succeed, quadripolar model, interaction with the future, teenagers, life meaningful orientations.

Актуальність дослідження. Сучасне життя змінюється настільки стрімко, що для того, щоб залишитись на його узбіччі достатньо

на якийсь час припинити вчитись: цікавитися новими розробками, опановувати нові технології та прогнозувати найближче майбутнє. Крім того,

останні події довели необхідність людей вміти передбачати своє найближче майбутнє, зокрема, бути готовим до екстремальних ситуацій. В епоху інформації підтримку можна отримати саме в інформаційному просторі та серед ровесників, а досвід дорослих дуже швидко стає застарілим і традиційно не сприймається молодими людьми.

Інформація сьогодні втрачає свій термін придатності дуже швидко, тому відомі нам емпіричні дослідження особливостей прогностичних умінь, ціннісних орієнтацій та очікувань від майбутнього сучасних молодих людей ймовірно вже інші, ніж були ще кілька років тому. Молодь є чутливим індикатором соціальних зрушень. Вона гостро реагує на економічну нестабільність, крах ідеалів, девальвацію цінностей.

Як і будь-яке соціальне явище, девіантна поведінка молоді не може бути пояснена «сама з себе», а лише з позиції соціального цілого – суспільства, ключовим елементом якого є особистість з її системою ціннісних орієнтацій. Адже в ній закріплюється особистий життєвий досвід, сукупність прагнень та переживань; саме система ціннісних орієнтацій особистості виражає неповторність, своєрідність та унікальність поведінки кожного з нас.

Незважаючи на досить значний обсяг наукових досліджень, присвячених аналізу проблем соціальної норми та відхилень від неї, девіантності як соціального феномену, особливостей співіснування норм різних субкультур, форм девіантної поведінки тощо, останнє десятиріччя не дало такого узагальнення, у якому б у психологічному ракурсі прослідковувалась динаміка, відокремлювались провідні тенденції, за якими можна було б визначити головні чинники, які впливатимуть на девіантну поведінку підлітків. Не відкидаючи значення праць, що були видані раніше, які залишаються достатньо значущими в науковому та методологічному аспектах, варто підкреслити, що умови, в яких формуються ціннісні орієнтації, та і самі підлітки стали сьогодні іншими. Змінилися економічні, політичні, ідеологічні показники соціального середовища. Все це потребує нових досліджень і нових узагальнень. Потребою вивчення детермінаційних ресурсів ціннісних орієнтацій особистості та прогностичних умінь у формуванні девіантної поведінки підлітків в сучасних соціальних умовах і обумовлене наукове завдання даного дослідження, яке полягає у психологічному аналізі ціннісних орієнтацій особистості та прогностичних умінь як детермінант девіантної поведінки підлітків.

Метою дослідження стало виявлення особливостей прогностичних умінь, очікувань та ціннісних орієнтацій у девіантних підлітків.

Завдання. У даній статті будуть описані результати дослідження тієї частини експерименту, яка була присвячена вивченню особливостей очікувань, прогностичних умінь та ціннісних орієнтацій девіантних підлітків.

Теоретико-методичне підґрунтя дослідження. Цілісне, об'єктивне сприймання й осмислення власного життєвого шляху, зокрема, адекватне ставлення до майбутнього вважається одним з найважливіших критеріїв розвитку особистості, її соціальної й психологічної зрілості (Г. Балл, Є. Головаха, Л. Карамушка, З. Кісар-

чук, І. Кон, Т. Коттл, О. Кронік, С. Максименко, В. Моляко, В. Моргун, В. Москаленко, В. Панок, Т. Титаренко, З. Шабарова). Прогнозування майбутніх подій і поведінки людини розглядає американський психолог Д. О. Келлі, вводячи поняття «особистісний конструкт» [3]. Під конструктом він розуміє репрезентацію світу, яка використовується для передбачення майбутніх подій. Згідно з основним постулатом «теорії особистісних конструктів», поведінка визначається тим, як люди прогнозують майбутні події.

Особливу увагу Ж. Нюттен [1]. приділяє перспективі майбутнього індивіда, яка складає плани, завдання, наміри особистості, що представляють її потребово-мотиваційну сферу. Дослідник наголошує на виключно важливій ролі перспективи майбутнього і приділяє особливу увагу процесам, за допомогою яких потреби конкретизуються у внутрішніх цілях і зовнішніх структурах. «Часова перспектива, особливо перспектива майбутнього, додає важливий вимір, в якому мотивація може досліджуватися в термінах постановки цілей і планування». Таким чином стає зрозуміло що мотивація, ціннісні орієнтації та пріоритети а також цілепокладання поєднуються у певний особистісний конструкт для взаємодії людини з майбутнім та реалізації її цілей, завдань і планів.

Методики діагностики мотивації та організація експерименту. В експерименті було використано методика Рябовол Т. «Листок Самоаналізу». Дана методика показує здатність учнів до прогнозу на основі аналізу минулого, усвідомлення помилок та уроків пережитих подій, постановки цілей та планування майбутнього. Особливості очікувань вивчалися з допомогою опитувальників Т. Елерса: «Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху» та «Методика діагностики особистості на мотивацію уникання невдач». та «Рівень співвідношення цінності і доступності у різних життєвих сферах» О.Б. Фанталова (співвідношення «цінності» (Ц) і «доступності» (Д) в різних життєвих сферах); тест смислотитетивних орієнтацій (СЖО) в адаптації Д.А. Леонтьєва.

Дослідження проводилось серед підлітків середніх навчальних закладів Таращанського району Київської області в січні – лютому 2020р. Для одержання надійних та валідних результатів експерименту нами були сформовані експериментальна (ЕГ n=17) та контрольна (КГ n=19) групи віком 14-18 років. Всі протоколи взяті до розгляду вважалися дійсними.

Основні результати дослідження. Важливим показником нашого дослідження є здатність старшокласників ставити цілі та планувати своє життя. Як показав аналіз відповідей планувати та ставити чіткі власні цілі здатні 78% всіх опитаних випускників, серед них 75,9% дев'ятикласників та 95,2% учнів 11-х класів. В той же час не здатні планувати своє життя та ставити перед собою цілі 24,2% випускників 9-х класів та 4,8% учнів 11-х класів. Частина опитаних учнів є більш раціональними і доволі серйозно ставиться до структурування свого майбутнього, вони пишуть тільки про плани та цілі – це 20,6% – з 9-х та вже 61,9% з 11-х класів. Безперечно, в житті людини мають бути не тільки плани та цілі, а ще й мрії та бажання,

адже вони є емоційно-мотиваційним тлом того, що потім втілюється в життя. У відповідях 79,4% дев'ятикласників та 38,1% одинадцятикласників переважають бажання та мрії, ці показники свідчать про зростання у гімназистів рівня раціональності з віком.

Серед усього різноманіття відповідей опитувані нами учні найчастіше вказували на такі причини помилок на невдач:

- неухважність в діях та вчинках;
- мало приділеного справі часу, нераціональний розподіл часу;
- неправильний вибір пріоритетів, не усвідомлення важливості справи;
- невпевненість в собі, несамостійність;
- негативні спогади, які псують настрої та бажання щось робити;
- невміння порозумітися з іншими людьми та самовпевненість.

Підлітки вказують, що саме аналіз подій дозволив їм ще раз пригадати важливі моменти прожитого та усвідомити, чому вони навчилися. Здебільшого висновки у кожного свої, відповіді підлітків доволі різноманітні, що свідчить про їх серйозне та вдумливе ставлення до самоаналізу власного життя та необхідність такої роботи для розвитку особистості. Кожен учень визначає для себе ту сферу чи напрямки, що потребують вдосконалення.

Для високого рівня мотивації досягнення успіху притаманне очікування успіху, яке ґрунтується на усвідомленні залежності свого успіху від самопізнання, самоконтролю й самовдосконалення. Таким молодим людям також притаманна сила волі, самовладання, самоконтроль та відповідальність за свої дії.

Середній рівень мотивації очікувань та досягнення успіху відрізняється достатньою сформованістю усіх компонентів мотивації. Особистості цього типу зазвичай активні, ініціативні. Вони свідомо прагнуть опанувати знання й навички, уміють працювати організовано й докладають зусиль для досягнення бажаного результату. Однак в їхньому досвіді є відбитки невдач та розчарувань.

У молодих людей з низьким рівнем очікувань та мотивації до успіху особистісні якості виявляються слабо й не завжди їх можна виявити, найімовірніше, мотив характеризується через усвідомлення «потрібно». Він, як правило, пов'язаний із зовнішньою стороною процесу, орієнтований на формальний успіх, досягнення оцінкового результату.

Відповідно до результатів дослідження серед опитуваних 49% мають високий рівень мотивації до досягнення успіху, 46% – середній рівень. І лише 5% опитаних мають низький рівень мотивації до успіху. Різниця між показниками учнів 9-х та 11-х класів представлена в таблиці 1.

Опитування за методикою діагностики уникання невдач дало такі результати:

– низький рівень мотивації до уникнення невдач – 7 осіб (19%);

– середній рівень мотивації до уникнення невдач – 15 осіб (40,5%);

– високий рівень мотивації до уникнення невдач – 15 осіб (40,5%).

Порівняння результатів показали, що очікування учнів 11-х класів оптимістичніші та мають нижчі показники мотивації до уникнення невдач, ніж учні 9-х класів. Зниження рівня мотивації до уникнення невдач вказує на те, що учні 11-х класів більш орієнтовані на успіх та готові долати проблеми і перешкоди, що виникають на шляху його досягнення, ніж дев'ятикласники.

Для більш цілісного розуміння очікувань старшокласників за результатами вимірів мотивації досягнення успіху та уникання невдач ми зконструювали квадрупольну модель. Результати цієї роботи представлені на рис. 1.

Згідно даної моделі чітко простежується, що переважна більшість старшокласників ліцею (57%) належать до типу «сумлінні», тобто мають одночасно і високі очікування успіху, і високий страх невдач. 30% – «оптимісти» – з високим рівнем очікувань успіху та низьким страхом невдач. 8% – «тих, що змирилися»: не бояться невдач, але й не очікують і не прагнуть успіху та 5% «самозахищників» – не прагнуть і не очікують успіху, тому що мають занадто великий страх невдач. Таким чином, в даній вибірці 87% учнів спрямовані на успіх та прикладають зусилля для його досягнення. Дослідження також виявило частину дітей близько 13%, які мають проблеми та відхилення в розвитку особистісного конструкту, який забезпечує взаємодію з майбутнім. Такі молоді люди мають високий рівень мотивації уникання невдач, багато страхів та розчарування, невпевненість у власних силах, здібностях, перспективах майбутнього і потребують психологічної допомоги та корекції механізмів особистісного конструкту для успішної організації майбутнього життя. Дана модель дає можливість не тільки побачити розподіл та співвідношення різних особистісних конструктів підлітків, їх прогностичні уміння, а й точніше спрогнозувати тип взаємодії з майбутнім кожного з учнів.

За результатами методики Ш.Шварца «Ціннісний опитувальник» було виявлено середне значення цінностей. На перше місце серед індивідуальних показників підлітки ставлять такі цінності, як: «свобода» (5,3), «цікаве життя» (5,0), «почуття спільності» (4,6). Останні місця зайняли такі цінності, як: «мир у всьому світі» (1,8); «Стабільність суспільства» (1,8). Статистично значимі відмінності індивідуальних показників серед 1 і 2 групи за методикою «Ціннісний опитувальник» Показники 1 групи істотно нижче 2 групи за показниками: «Свобода» (гр. 1-5,3; гр. 2-4,1), «Почуття спільності» (гр. 1-4,6; гр. 2-3,6).

Таблиця 1

Особливості мотивації до досягнення успіху учнів 9-х та 11-х класів

Мотивація до досягнення успіху	Учні 9-х класів (кількість, %)	Учні 11-х класів (кількість, %)	Разом (кількість, %)
Високий рівень	10 (43%)	8 (57%)	18 (49%)
Середній рівень	11 (48%)	6 (43%)	17 (46%)
Низький рівень	2 (9%)	0 (0%)	2 (5%)

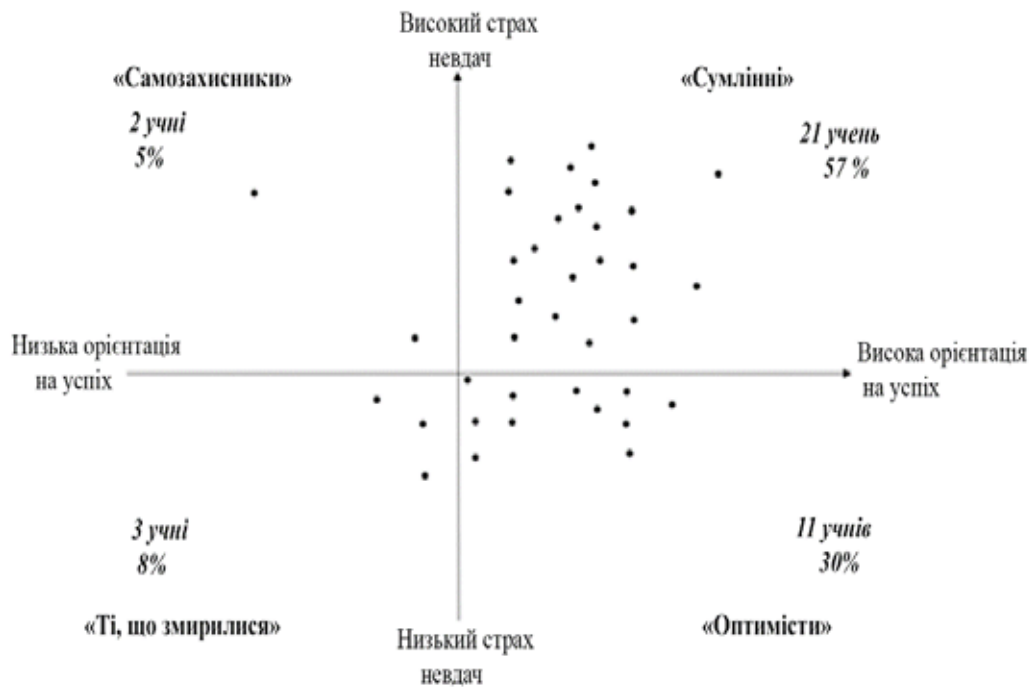

Рис. 1. Квадріполярна модель очікувань та мотивації досягнень старшокласників

Це говорить про те, що більшу частину свого часу підлітки проводять поза домом, серед своїх знайомих і однолітків. Для підлітків з девіантною поведінкою важлива така цінність, як свобода.

Підлітку прийнятна незалежність, свобода в своїх діях. Серед соціальних показників підлітків з девіантною поведінкою віддали пріоритет таким цінностям, як: «Насолода» (5,3); «Впевненість в собі» (5,2). Статистично значимі відмінності соціальних показників серед 1 і 2 групи за методикою «Ціннісний опитувальник». Результати дослідження свідчать про те, що для підлітків з девіантною поведінкою не характерно прагнення планувати своє життя, менш виражено прагнення до внутрішнього росту, самовдосконалення.

Підлітки з девіантною поведінкою сприймають своє життя як насичену зовнішніми подіями, що супроводжується відчуттям контролю над власним життям і небажанням планувати життя в зв'язку з зовнішніми обставинами.

У підлітків, схильних до девіантної поведінки відзначається висока значимість розваги, щастя інших, пізнання, творчості, сміливості у відстоюванні власної думки і чуйності, що пояснюється прагненням до компенсації заниженої самооцінки, що формується в несприятливому соціальному середовищі, які висловлюються

в творчому пошуку самореалізації. Про це ж свідчить орієнтація на відстоювання особистісної позиції, завдяки якій, з одного боку, з'являється можливість самоствердитися і яка, з іншого боку, веде до порушення загальноприйнятих правил.

Після аналізу смисложиттєвих орієнтацій ми тримали результати: девіантні підлітки мають у середньому більш низький рівень осмисленості життя, ніж адаптовані, за всіма шкалами тесту СЖО (див. табл. 2). За двома з них – шкали «Результат» та «ЛК – життя» – відмінність між середніми не є значущою. За останніми трьома, а саме: «Цілі», «Процес» та «ЛК – Я» відмінність є значущою на рівні $\alpha = 0,05$. Також є значущою відмінність між загальними показниками ОЖ ($\alpha = 0,05$).

Аналіз смисложиттєвих орієнтацій на основі порівняння середньогрупових значень нормативних і девіантних підлітків показав статистично значущі за t-критерієм Ст'юдента відмінності за двома субшкалами («Цілі» і «Локус контролю – життя») смисложиттєвих орієнтацій і загальним показником свідомості життя ($p \leq 0,05$). Низькі показники смисложиттєвих орієнтацій свідчать про загальний низький рівень свідомості життя у підлітків з девіантною пове-

Таблиця 2

Статистичні показники осмисленості життя за тестом СЖО

Шкали тесту	Група Д		Група Н		Рівень α
	\bar{X}_1	σ	\bar{X}_2	σ	
1. «Цілі в житті»	29,33	6,0	32,93	5,4	0,05
2. «Процес у житті»	30,13	5,6	33,67	5,0	0,05
3. «Результат у житті»	25,20	3,6	26,73	4,1	–
4. «Локус контролю – Я»	18,93	4,7	21,67	4,1	0,05
5. «Локус контролю – життя»	29,13	6,7	31,23	6,3	–
6. Загальний показник ОЖ	97,63	15,7	106,43	15,6	0,05

діркою, що свідчить про відсутність свідомості життя. Підлітки-девіанти живуть сьогоднішнім днем, сприймають своє життя як нецікаву, що не насичену подіями. Це відбивається на переконаваннях девіантних підлітків в тому, що життя людини не підвладна свідомому контролю і тому безглуздо що-небудь планувати на майбутнє. Середні показники підлітків з нормативною поведінкою вище за всіма шкалами. Це вказує на їх достатню осмисленість життя.

Важливою характеристикою системи ціннісних орієнтацій девіантних підлітків на відміну від їх однолітків групи норми є конфліктне співвідношення цінностей – 64 % і 41%, відповідно. Зворотній пропорція характеризує ситуацію відсутності конфлікту – 36% і 59% відповідно. Аналіз конфлікту цінності і доступності в системі ціннісних орієнтацій девіантних підлітків показав, що для останніх сімейне життя, впевненість в собі і свобода цінніші, ніж доступні. Це дозволяє нам говорити про ситуацію внутрішнього конфлікту.

Аналіз отриманих емпіричних результатів дозволяє зробити висновок, що, не дивлячись на ідентичне ядро ціннісних орієнтацій у девіантних та групи норми підлітків, останні характеризуються: неконфліктним типом співвідношення цінностей, переважно сформованими ціннісними орієнтаціями, високою диференціацією тимчасових планів, переважною орієнтацією на майбутнє, позитивним емоційним ставленням до цього. На відміну від них девіантні підлітки характеризуються конфліктним співвідношенням цінностей в ієрархії цінностей, недиференційованою тимчасовою перспективою, орієнтацією на минуле, негативним емоційним ставленням до справжнього, не значущим ціннісним ставленням і не здатністю контролювати обставини власного життя в сьогодні.

Був виявлений значущий зв'язок між сформованими ціннісними орієнтаціями і прогностичними уміньми; сформованими ціннісними орієнтаціями і орієнтацією на майбутнє; сформованими ціннісними орієнтаціями і позитивним емоційним ставленням до майбутнього. Таким чином, чим більше прогностичні уміньми, тим більше сформованими є ціннісні орієнтації. Відповідно, чим більше підлітки орієнтовані на

майбутнє, тим більше сформованими є їх ціннісні орієнтації.

Чим, більш позитивне ставлення підлітків до майбутнього, тим більше сформованими є їх ціннісні орієнтації. Також, чим більше підлітки впевнені в тому, що вони можуть контролювати своє життя в майбутньому, тим більше сформованими є їх ціннісні орієнтації, ніж велику цінність для підлітків представляє майбутнє, тим більше сформованими є їх ціннісні орієнтації.

Порівняння особливостей ціннісних орієнтацій і часової перспективи в групах норми і девіантних підлітків дозволяє зробити припущення про характеристики нормативності соціального поведінки особистості:

- ступінь сформованості ціннісних орієнтацій;
- неконфліктний тип співвідношення цінностей;
- ступінь диференційованості часової перспективи;
- переважна орієнтація на майбутнє.

Виявлено характерні співвідношення особливостей ціннісних орієнтацій і тимчасової перспективи особистості. Встановлено достовірні взаємозв'язки між ступенем сформованості ціннісних орієнтацій та диференційованістю часової перспективою; орієнтацією на майбутнє і позитивним емоційним ставленням до нього.

Висновки. Таким чином, в результаті нашого дослідження ми можемо сказати наступне: девіантні підлітки: мають у середньому більш низький рівень осмисленості життя, ніж діти групи норми, за всіма шкалами тесту СЖО. Вони переважно осмислюють зміст подій в системі конкретних фактів: дат, ситуацій, причин конкретних подій тощо (фактичні запитання). Здатність до прогнозування майбутнього зростає та усвідомлюється з віком. Спостерігається позитивна динаміка розвитку особистісного конструкту для взаємодії з майбутнім, суттєве зростання прогностичних умінь і мотивації досягнень у молодшому юнацькому віці порівняно з підлітками.

Проблеми розвитку прогностичної сфери є доволі гострими на сьогодні та потребують подальшого дослідження віковою та педагогічною психологією. Їх можна застосувати для розроблення концепції дослідження очікувань від майбутнього у сучасної молоді.

Список літератури:

1. Життєві домагання особистості. Колективна монографія / за ред. Титаренко Т.М. Київ : Педагогічна думка, 2007. 456 с.
2. Занюк С.С. Психологія мотивації. Київ : Ельга-Н: Ника-Центр, 2001. 352 с.
3. Келли Дж.А. Психологія личности. Теория личностных конструктов. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 249 с.

References:

1. Tytarenko, T.M. (ed.) (2007). *Zhyttievi domahannia osobystosti. Kolektyvna monohrafiia* [Life of the house of specialization]. Kyiv: Pedahohichna dumka. (in Ukrainian)
2. Zanyuk, S.S. (2001). *Psihologiya motivacii* [The psychology of motivation]. Kiev: Elga-N: Nika-Centr. (in Ukrainian)
3. Kelly, Dzh.A. (2000). *Psihologiya lichnosti. Teoriya lichnostnyh konstruktov* [Psychology of Personality. The theory of personality constructs]. Sankt-Peterburg: Rech. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-28>

УДК 159.922

Ярослав Л.О.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

Анотація. У статті актуалізовано проблему формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів у системі вузівської підготовки. Стверджується, що досягнення високого рівня конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів у процесі професіоналізації обумовить їх здатність до побудови стосунків на засадах співробітництва, сприятиме конструктивному вирішенню інноваційних педагогічних конфліктів, забезпечить реалізацію ефективного педагогічного спілкування на різних рівнях та виступатиме важливим чинником збереження психічного здоров'я та психологічного благополуччя всіх учасників навчально-виховного процесу. В ході теоретичного аналізу психолого-педагогічних досліджень розглянуто та проаналізовано технологічний підхід до вивчення й аналізу проблеми формування конфліктологічної компетентності студентів-психологів у системі вузівської підготовки, який може бути конструктивним для розробки положень щодо організації оптимальних умов її формування. В контексті даного підходу наголошується на важливості розробки та впровадження активних методів та форм навчання, що забезпечать конструктивне рішення конфліктів в освітніх організаціях. В статті уточнено зміст поняття «інтерактивні технології», «психолого-організаційні інтерактивні технології», визначено можливості та переваги використання інтерактивних форм навчання. Проаналізовано фактори, що обумовлюють успішність використання інтерактивних технологій. Розглянуто класифікацію форм інтерактивного навчання згідно функціональних можливостей вирішення освітніх, розвивальних та виховних задач. Детально охарактеризовано активні форми та методи навчання як елементи інтерактивних технологій, які можуть бути використані для формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів в рамках навчально-виховного процесу у вузі. Здійснено аналіз окремих форм інтерактивних технологій, наголошено на особливостях та перевагах їх використання в рамках навчально-виховного процесу. Серед перспективних напрямків дослідження визначено дослідження психолого-педагогічних умов формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів.

Ключові слова: конфліктологічна компетентність, інтерактивні технології, формування конфліктологічної компетентності, технологічний підхід.

Yaroslav Liudmyla

Nizhyn State University named after Nikolai Gogol

INTERACTIVE TECHNOLOGIES AS A MEANS OF FORMATION OF CONFLICTOLOGICAL COMPETENCE IN FUTURE STUDENTS-PSYCHOLOGISTS

Summary. The article actualizes the problem of formation of conflictological competence in future psychologists in the system of university training. It is argued that achieving a high level of conflict competence in future psychologists in the process of professionalization will determine their ability to build relationships based on cooperation, promote constructive resolution of innovative pedagogical conflicts, ensure effective pedagogical communication at various levels and act as an important factor in mental health and mental health, well-being of all participants in the educational process. In the course of theoretical analysis of psychological and pedagogical research the technological approach to studying and analyzing the problem of formation of conflictological competence of students-psychologists in the system of higher education is considered and analyzed, which can be constructive for development of provisions. In the context of this approach, the importance of developing and implementing active methods and forms of learning that will provide a constructive solution to conflicts in educational organizations is emphasized. The article clarifies the content of the concept of "interactive technologies", "psychological and organizational interactive technologies", identifies opportunities and benefits of using interactive forms of learning. The factors that determine the success of the use of interactive technologies are analyzed. The classification of forms of interactive learning according to the functional capabilities of solving educational, developmental and upbringing problems is considered. Active forms and methods of teaching are described in detail as elements of interactive technologies that can be used for the formation of conflict competence in future psychologists in the educational process in higher education. The analysis of separate forms of interactive technologies in the educational process is carried out, the peculiarities and advantages of their use within the educational process are emphasized. Among the promising areas of research is the study of psychological and pedagogical conditions for the formation of conflict competence in future psychologists.

Keywords: conflict competence, interactive technologies, formation of conflict competence, technological approach.

Постановка проблеми. У сучасних умовах динамічного розвитку інформаційних технологій, технологізації й комерціалізації психологічної галузі, стрімких соціокультурних, економічних та політичних трансформацій, все більшої актуальності набувають питання якості надання психологічних послуг та професійної підготовки

майбутніх психологів, їх конкурентоздатності на ринку праці, одним із важливих показників якої є оволодіння конфліктологічною компетентністю як однією з фундаментальних особистісно-професійних якостей фахівця психологічного профілю. Враховуючи тенденцію сучасних запитів психологічної науки та практики, досягнення високого

рівня конфліктологічної компетентності майбутніх фахівців у процесі професіоналізації обумовлює їх здатність до побудови стосунків на засадах співробітництва, до конструктивного «входу» у професійну спільноту та високої ефективності в професійній діяльності на етапі становлення, так і до проявів толерантності, емпатії та взаєморозуміння, що безумовно сприятиме успішній адаптації до постійно змінюваних умов сьогодення. Зважаючи на це, необхідність формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів у системі професійної освіти набуває пріоритетного значення.

Актуальність розробки даної проблеми зростає у зв'язку із нагальною затребуваністю освітніх організацій в психологах, що здатні надати фахові рекомендації та підтримку вчителям, батькам, учням у стресовий період пандемії, навчити методам відновлення емоційних ресурсів, способам подолання психологічних наслідків соціальної ізоляції в умовах тривалого карантину, засобам адаптації до стрімких змін, що виникають в ході організації навчально-виховного процесу та конструктивним формам вирішення інноваційних педагогічних конфліктів.

Використання інтерактивних методів навчання – одне з найважливіших напрямків вдосконалення професійної підготовки студентів-психологів в сучасному виші та обов'язкова умова ефективної реалізації компетентнісного підходу. Аналіз сучасних наукових праць з проблеми розвитку професійної компетентності у майбутніх психологів свідчить про доцільність й широке застосування інтерактивних технологій та інноваційних методів навчання (Н. Акімова, І. Богданова, О. Винославська, Т. Дуткевич, Л. Карамушка, С. Кашлев, Л. Кизименко, В. Козакова, В. Семиченко, О. Пометун та ін.). Водночас проблема впровадження інтерактивних технологій у розвивально-освітнє середовище вузу з метою формування конфліктологічної компетентності майбутніх психологів залишається малодослідженою і тому потребує глибокого осмислення, обґрунтування та практичного вирішення.

Метою нашого дослідження є обґрунтування необхідності формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів та розкриття особливостей використання інтерактивних технологій як оптимального навчального середовища для формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемі вивчення сутності, особливостей та умов формування конфліктологічної компетентності особистості присвячені роботи російських та українських психологів: М.В. Башкіна, Є.М. Богданова, А.В. Дорохової, В.Г. Зазикіна, М.М. Кашапова, І.В. Кошової, О.М. Поєнко, Т.І. Приваліхіної, І.І. Садової, Т.В. Скутіної, М.Ю. Худаєвої, І.Л. Рудзевич, Р.П. Чайки, Ю.П. Черненко, Л.Н. Цой та інші.

Протягом останніх десятиліть як в Україні, так і за її межами залишається стабільним інтерес науковців до проблеми формування конфліктологічної компетентності у студентів психологів. Свідченням цього є дослідження таких науковців, як: О.А. Андрусевич, Є.О. Варлакова, М.В. Войтович, І.В. Кошова, Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева та інші. Ефективність використання засобів інтерактивних технологій у підготовці

майбутніх психологів та соціальних працівників обґрунтовували такі вчені, як: Н.В. Кабаченко, Н.А. Карпенко, І.М. Мельничук, В.В. Мельник та ін. Вченими визначені можливості використання інтерактивних технологій для роботи в соціумі (С.П. Архипова), для застосування теорії ролей у практичній соціальній роботі (Н.В. Кабаченко), для формування комунікативної компетентності майбутніх психологів (А.Б. Гольдштейн). Однак, проблема формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів в умовах освітнього процесу в вузі засобами інтерактивних технологій не являлась предметом спеціального розгляду, що також засвідчує її актуальність як в теоретичному, так і в прикладному аспектах.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Актуальність дослідження проблеми формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів підсилюється стрімким зростанням конфліктогенності освітнього простору в зв'язку з карантинном та поширенням епідемії коронавірусу, формуванням негативних стереотипів між учасниками навчально-виховного процесу вузу, взаємних упереджень та дистанціювання між ними. Загальна невідповідність до дистанційної освіти, підвищення числа та варіативності інноваційних педагогічних конфліктів у рамках навчально-виховного процесу шкіл та вишів, поява психологічних наслідків соціальної ізоляції, зростання рівня стресу, тривоги в учасників освітнього процесу – для освітян це стало логічним наслідком карантинної кризи. З огляду на це актуалізується проблема формування конфліктологічної компетентності майбутніх психологів, яка сприятиме конструктивному вирішенню інноваційних педагогічних конфліктів, забезпечить реалізацію ефективного педагогічного спілкування на різних рівнях та виступатиме важливим чинником збереження психічного здоров'я та психологічного благополуччя всіх учасників навчально-виховного процесу.

Важливу роль у розвитку та формуванні конфліктологічної компетентності майбутніх психологів відіграють допрофесійні етапи, зокрема період навчання у вищому навчальному закладі. Створення умов для цілеспрямованої практики по засвоєнню продуктивного відношення до конфлікту, набуттю знань про природу і процеси його вирішення, вмінь продуктивного вирішення педагогічних конфліктів, опанування засобами аналізу власного досвіду участі в конфліктах та його рефлексії, ми вважаємо необхідним завданням в освітньому просторі вищої школи.

Формування конфліктологічної компетентності майбутнього фахівця – динамічний, активний, багаторівневий процес якісних змін, зумовлений як внутрішніми так і зовнішніми чинниками, який може бути запланованим та спроектованим у навчально-професійній діяльності.

Розробка проблеми формування конфліктологічної компетентності майбутніх фахівців проводиться вченими в рамках декількох концептуальних підходів: діяльнісного, контекстного, технологічного, системного, діалогічного (гуманістичного). На нашу думку, одним із перспективних підходів до розвитку конфліктологічної компетентності фахівців, що досить успішно зарекомендував себе в психологічній науці та являється загальною методологічною платформою багатьох

сучасних психолого-педагогічних наукових досліджень, *є технологічний підхід*. В контексті даного підходу наголошується на важливості розробки та впровадження активних методів та форм навчання, що забезпечать конструктивне рішення конфліктів в освітніх організаціях. Серед новітніх українських досліджень, що стали внеском у розвитку проблеми формування конфліктологічної компетентності майбутніх фахівців в контексті технологічного підходу можна виділити праці Т.М. Дзюби, Л.М. Карамушки, О.А. Філь, М.Ю. Варбан, М.В. Войтович та інших.

Технологічний підхід розуміється як розробка (проекування) та впровадження спеціальних психолого-організаційних інтерактивних технологій, спрямованих на розв'язання конкретних проблем у діяльності організацій та конфліктологічну підготовку менеджерів та працівників організації [8]. Під психолого-організаційними інтерактивними технологіями розуміють ситуаційно-орієнтовані системокмплекси активних методів та форм навчання: метод кейсів, «конфлікт-метод», метод «навчальної лабораторії», метод проектів, технологія критичного мислення (метод інверсії, брейнстормінг), психологічний тренінг, семінари-тренінги тощо. На думку Т.М. Дзюби, реалізація технології формування конфліктологічної компетентності студентів має здійснюватись за наступною логікою: від діагностики об'єктивних уявлень про особливості управлінсько-професійної взаємодії в умовах конфлікту, виявлення та осмислення обмежень власної конфліктно-компетентної поведінки, психоемоційних станів в умовах конфліктної ситуації до усвідомлення значущості формування конфліктологічної компетентності в майбутній професійній діяльності [8].

На думку ряду вчених, успішність використання інтерактивних технологій визначається багатьма факторами (В.Л. Ситніков, Т.В. Слотіна, А.В. Комарова, К.П. Захаров). По-перше, з точки зору основної цілі навчання, дані технології демонструють високу ефективність засвоєння учбової інформації, змістової сторони, що покладена в основу будь-якої технології. Переважна більшість інтегративних технологій передбачають пошук нових нестандартних, самостійних рішень розвивальних та комунікативних ситуацій, в результаті освітній процес будується за принципом накопичення нових знань та досвіду, через практичне використання інформації під керівництвом професіонала-викладача. Крім того у студентів з'являється унікальна можливість не лише отримати знання нестандартним способом, але й оцінити можливості, доцільність, перспективи та обмеження інтерактивних технологій. Інтерактивне навчання у ВНЗ сприяє активізації навчально-пізнавального процесу, формуванню глибокої внутрішньої мотивації студентів-психологів. Завдяки йому створюються можливості для вдосконалення комунікативних умінь, інтелектуального та творчого розвитку у студентів, вияву ініціативи. По-друге, інтерактивні технології найбільшою мірою відповідають вимогам особистісно-орієнтованого підходу, оскільки будуються на принципі сумісного навчання та розвитку викладача та студента. До того ж, в ході навчання студенти отримують досвід неформального спілкування один з одним, навички глибокої рефлексивної роботи та емоцій-

них відгуків, встановлюють глибокі довготривалі стосунки [7]. Серед основних переваг технологічного підходу вченими виділені: можливість поєднання академічної та практичної діяльності; «операціональність» діяльності; «сфокусованість» на практичному розв'язанні конкретних проблем в організації; динамічність діяльності; можливість вияву власного творчого підходу та ін. [7].

Як вважає Низовець О.А., сучасне професійне навчання у вищому навчальному закладі не можливе без застосування новітніх інтерактивних технологій, які суттєво полегшують процес засвоєння професійно важливих навичок і вмінь, розкривають особистість, занурюючи її в процес активної взаємодії. На думку І.М. Богданової, інтерактивні технології спрямовуються на організацію активної взаємодії суб'єктів навчального процесу, що надає змогу студентам засвоїти навички виконання професійних ролей та функцій у змодельованих професійних ситуаціях і, таким чином, оптимізувати практичну підготовку студентів до соціальної роботи [2].

Проте, застосування інтерактивних форм навчання супроводжується низкою проблем та труднощів. По-перше, це недостатнє матеріальне забезпечення закладів вищої освіти необхідними для навчального процесу технічними засобами, а за їх наявності у вузі слабким рівнем підготовки педагогів в їх користуванні. По-друге, труднощі пов'язані з нерозумінням дієвості такої форми навчання і, як наслідок, формальним підходом та небажанням обох суб'єктів навчально-виховного процесу долучатися до принципово нового формату взаємовідносин. Крім того, при частому застосуванні, сприймання інтерактивних методів та форм навчання стає механічним, студенти можуть втратити творчу зацікавленість, тому необхідно урізноманітнювати та комбінувати їх із традиційними формами навчання.

Наразі в психолого-педагогічній науці не існує однозначного підходу до класифікації інтерактивних технологій. Нам представляється можливим виокремити інтерактивні технології згідно функціональних можливостей вирішення освітніх, розвивальних та виховних задач та формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів. В процесі конфліктологічної підготовки бакалавра за напрямками «Психологія», «Соціальна робота» найбільш ефективно можуть бути використані науково-творчі, начально-ілюстративні, інформаційно-просвітницькі, тренінгові та командно-ігрові інтерактивні технології. Коротко зупинимось на аналізі кожної групи та охарактеризуємо ті активні методи та форми навчання, які активно впроваджуються нами на практичних заняттях з курсів «Основи конфліктології», «Психологія конфлікту».

1. *Науково-творчі інтерактивні технології* передбачають високий рівень творчості та наявність великої кількості варіантів рішення проблеми. До них належить метод «кейсів», проектний метод, метод мозкового штурму (brainstorming), ігрове проектування, зйомки фільму, перфоменси, вербатіми, плей-бек театри, виставки.

Ми маємо практичний досвід у проведенні *методу «кейсів»*, або «Case study», який зручно застосовувати як під час проведення практичних занять, так і при організації самостійної роботи

студентів. Суть методу «кейсів» полягає в детальному, уважному аналізі окремого випадку, професійно орієнтованої конфліктної ситуації студентами в групі. Створюючи кейс, важливим є врахування вимог, яким він повинен відповідати. Перш за все, це чітко поставлена мета, відповідний рівень складності; ілюстрація різних видів, рівнів педагогічних конфліктів; кейс має бути актуальним та викликати пізнавальний інтерес у студентів; відтворювати реалії та бути «живим» конфліктом, включати цитати з реалій шкільного спілкування. Крім того, кейс має розвивати аналітичне мислення, спонукати до дискусії, мати кілька варіантів рішень. Студенти в групі повинні проаналізувати конфліктну ситуацію, розібратись в суті проблеми, причинах її виникнення, запропонувати декілька варіантів конструктивного вирішення даного конфлікту та обґрунтувати їх вибір.

Навчальні завдання *методу «кейсів»* при формуванні конфліктологічної компетентності майбутнього психолога полягають у набутті навичок використання теоретичного матеріалу для аналізу педагогічних конфліктів на різних рівнях; формуванні навичок аналізу причин виникнення конфліктної ситуації; виробленні умінь пошуку напрямів конструктивного вирішення конфліктних ситуацій; формуванні вмінь швидко та самостійно приймати рішення в умовах невизначеності та конфліктогенному середовищі; формуванні навичок прогнозування способів розвитку конфліктної ситуації та оцінки конфліктних ризиків. Крім того даний метод розвиває творчі, комунікативні, соціальні навички студента.

Варто зауважити, що рівень активності та зацікавленості студентів під час роботи з кейсом в значній мірі залежить від майстерності викладача організувати роботу в групах, сформованості навичок модератора. Він має залучити всіх студентів групи до активної участі в аналізі кейсу, створити ділову, творчу атмосферу, в якій студенти змогли б прийняти участь в дискусії, поділитися власним досвідом, ідеями, знаннями, спрямувати студентів до критичного мислення, аналізу та пошуку конструктивних варіантів рішень кейсу, використовуючи теоретичні знання.

2. Наочно-ілюстративні інтерактивні технології включають метод картографії, колажу та інші методи арт-терапії, створення проєктивних малюнків «Я-конфліктне, Я-безконфліктне», стенгазет, презентацій, використання візуалізації, а також мультимедійні засоби.

Нами активно використовується на практичних заняттях по конфліктології *метод картографії*, як спосіб діагностики та аналізу педагогічних конфліктів. Графічне відображення складових конфлікту, послідовний аналіз поведінки його учасників дозволяє зрозуміти сутність проблеми, потреби й побоювання конфліктантів, віднайти спільне у потребах та інтересах, приховані прагнення учасників конфлікту, побачити ситуацію очима іншої людини та допомагає віднайти варіанти налагодження конструктивної взаємодії між ними. Складання карти конфлікту в процесі переговорів (або при посередництві) допомагає організувати спільне обговорення проблеми в групі, обмежує дискусію певними рамками, що дозволяє уникнути надмірного вияву емоцій, надає можливість висловити свої потреби, створює атмосферу емпатії та дозволяє почути кожного, допомагає обґрунтувати стратегію подальших дій та сприяє пошуку напрямів конструктивного вирішення конфлікту.

3. *Інформаційно-просвітницькі технології* передбачають використання лекцій-конференцій, відео-лекцій, онлайн-марафонів, лекцій-провокацій, лекцій-візуалізацій, лекцій-діалогів, лекції з розбором конфліктних ситуацій, науково-популярних лекцій психологів, медіаторів, фасилітаторів, юристів.

4. *Тренінгові інтерактивні технології* включають соціально-психологічний тренінг, засоби психотерапії, групові дискусії, метод фасилітації, покази та обговорення документальних, художніх фільмів з проблематики внутрішньоособистісних, міжособистісних та групових конфліктів та способів їх конструктивного вирішення.

Серед засобів психотерапії, що сприяють формуванню конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів, відносяться техніки психосинтезу (техніки візуалізації, техніки отождоження та розотождоження, техніка ведення психологічного щоденника) та гештальттерапії (техніки цілісного усвідомлення, техніки роботи з полярностями, техніки діалогу, техніки контрасту, техніки експериментування, техніки регуляції границі контракту). Використання даних засобів навчання на практичних заняттях виявляє позитивну динаміку: спостерігається тенденція до розширення репертуару стратегій поведінки у студентів-психологів в конфліктах, зростає частота використання конструктивних варіантів їх вирішення, удосконалюється професійна здатність до рефлексування, глибокого проникнення в інтереси та потреби опонента та безцінного сприймання іншого, зростає рівень усвідомленості особистісного власного процесу інтерпретації конфліктних ситуацій та його особливостей, досвід перебування в конфліктних ситуаціях стає усвідомленим та відрефлексованим.

5. Командно-ігрові технології (ділові ігри). Найчастіше виокремлюються ділові, імітаційні, рольові та командоутворюючі ігри. Студенти самі обирають свою роль у грі (психолога-медіатора, вчителя, учня, завуча школи тощо); самі можуть розробити конфліктну ситуацію; шукають конструктивні варіанти вирішення конфліктних ситуацій; отримують максимальну свободу інтелектуальної діяльності, що обмежується лише конкретними правилами гри. Викладач в ігровій моделі виступає як: інструктор (ознайомлює з правилами гри, проводить консультації під час її проведення), суддя-рефері (коригує та надає поради стосовно розподілу ролей), тренер (надає підказки в ході ігрового процесу), головуючий, ведучий (організатор обговорення).

Методика використання інтерактивних ігрових технологій складається з декількох етапів:

1. *Підготовчий етап*, під час якого визначається мета та часові обмеження гри, готується сценарій, здійснюється часове структурування ігрових етапів (мотиваційного, діяльсного, рефлексивного, контрольо-оцінювального), готуються необхідні матеріали та обладнання, розробляються інструкції для гравців (мета, завдання, правила, умови, ігрові дії).

2. *Етап проведення гри*, яке передбачає роботу студентів як вияв їхньої фізичної, психологічної та професійно спрямованої активності. Дана діяльність регулюється поставленою метою

і має наступні ознаки: передбачення кінцевого результату та усвідомлення можливості його досягнення, оцінювання процесу та результатів своєї праці, планування своїх дій, гармонізація внутрішньої і зовнішньої діяльності.

3. *Етап аналітичного оцінювання та рефлексії*, який передбачає узагальнення результатів гри, визначення студентами позитивних результатів проведеної гри для власного професійного та особистісного розвитку, формулювання висновків, виявлення недоліків та пошук шляхів удосконалення ігрової взаємодії для використання даної методики в майбутньому [2].

Таким чином, ми можемо сформулювати **основні переваги** інтерактивних методів навчання для формування конфліктологічної компетентності у майбутнього психолога: студенти набувають досвіду культури діалогу як довгострокової стратегії втручання в конфлікт, вдосконалюють комунікативні навички; виробляють вміння приймати спільні рішення та розвивають когнітивні здібності; оволодівають мистецтвом управління конфліктним процесом та корекції своєї поведінки в конфлікті; набувають здатності виступати посередником при розв'язанні педагогічних конфліктів. Впровадження вище зазначених інтерактивних технологій активізує рівень розвитку рефлексії, емпатії, емоційно-вольової саморегуляції та поведінкової гнучкості у студентів-психологів,

що є запорукою високого рівня готовності до конструктивного вирішення педагогічних конфліктів та гарантом успішної професійної діяльності.

Висновки. Резюмуючи зміст даної статті, зазначимо, що конфліктологічна компетентність є важливою складовою професійної компетентності майбутнього психолога, формування якої виступатиме важливим чинником гармонізації педагогічної взаємодії в освітньому середовищі в умовах тривожного сьогодення, забезпечить успішність вирішення задач щодо управління інноваційними педагогічними конфліктами в процесі здійснення ними учбово-професійної діяльності та виступатиме важливим чинником успішної особистісно-професійної самореалізації загалом. Можемо констатувати важливість використання інтерактивних методів навчання майбутніх психологів під час вивчення дисциплін психологічного профілю з метою формування конфліктологічної компетентності у студентів-психологів.

Перспективами подальших наукових розвідок у даному напрямі вважаємо у поглибленому аналізі інтерактивної педагогічної взаємодії, подальший розробці, вдосконаленні та впровадженні в навчально-виховний процес вузу спеціальних інтерактивних технологій для конфліктологічної підготовки психологів та дослідження психолого-педагогічних умов формування конфліктологічної компетентності у майбутніх психологів.

Список літератури:

1. Бережная Г.С. Концепция подготовки педагога-психолога к работе с конфликтами. *Вестник Балтийского федерального университета имени И. Канта: Филология, педагогика, психология*. 2006. Вып. 11. С. 65–70.
2. Богданова І.М. Використання інтерактивних технологій у підготовці майбутніх соціальних працівників. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : Педагогічні науки*. 2011. Вип. 4.
3. Варлакова С.О. Формування готовності майбутніх практичних психологів до розв'язання міжособистісних конфліктів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05. Київ, 2011. 21 с.
4. Ермоленко С.І. Інтерактивні технології у ВНЗ. *Нові виміри сучасного світу* : матеріали I міжнар. інтернет-конференції. Мелітополь, 2017. С. 160–161.
5. Мельничук І.М. Особливості застосування інтерактивних ігор у вищому навчальному закладі. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2010. № 4.
6. Серебровская Н.Е. Становление и развитие конфликтологической культуры будущего специалиста социологической профессии в вузовский период : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Нижний Новгород, 2011. 53 с.
7. Ситников В.Л. Возможности интерактивных технологий в обучении будущих педагогов и психологов. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2019. № 194. С. 134–135.
8. Технології роботи організаційних психологів : підручник / За наук. ред. Л.М. Карамушки. Київ : Фірма «ІНКОС», 2005. 366 с.

References:

1. Berezhnaya, G.S. (2006). Kontseptsiya podgotovki pedagoga-psikhologa k rabote s konfliktami. *Vestnik Baltiyskogo federal'nogo universiteta imeni I. Kanta: Filologiya, pedagogika, psikhologiya*, no. 11, pp. 65–70.
2. Bogdanova, I.M. (2011). Victory of Interactive Technologies at Preparatory Maybut Social Workers. *Bulletin of the National Academy of State Border Service of Ukraine: Pedagogical Sciences*, no. 4.
3. Varlakova, E.O. (2011). Formuvannya gotovnosti maibutnih praktichnih psihologiv do rozvyazannya mijosobistisnih konfliktiv: avtorev. dys. ... kand. psyx. nauk: 19.00.05 [Formation of the readiness of potential practical psychologists before the development of inter-social conflicts]. Kiev, 21 p.
4. Ermolenko, S.I. (2017). Interactive technologies at VNZ [Interaktivni tehnologii u VNZ]. *Materials of the first international internet conferences*, pp. 160–161.
5. Melnichuk, I.M. (2010). Peculiarities of the storage of interactive mountains at the vyshchomu navchalny mortgage [Peculiarities of the storage of interactive mountains at the vyshchomu navchalny mortgage]. *Bulletin of the National Academy of State Border Service of Ukraine*, no. 4.
6. Serebrovskaya, N.E. (2011). Stanovlenie i razvitie konfliktologicheskoy kulturyi budushego spetsialista sotsionomicheskoy professii v vuzovskiy period: avtorev. dys. doctora psyx. nauk: 19.00.07 [Formation and development of a conflictological culture of a future specialist in the socionomy profession in the university period]. Nizhny Novgorod, 53 p.
7. Sitnikov, V.L. (2019). Possibilities of interactive technologies in teaching future teachers and psychologists [Vozmozhnosti interaktivnih tehnologii v obuchenii buduschih pedagogov i psihologov]. *Izvestia RGPU im. A.I. Herzen*, no. 194, pp. 134–135.
8. Karamushka, L.M. (2005). Technology robots of organizational psychologists [Tehnologii roboti organizatsiynih psihologiv]. Kyiv: Firma «INKOS», 366 p.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-29>

УДК 94(477)"1985/1991"+008+7

Братусь І.В.¹

Київський університет імені Бориса Грінченка

Свердлик З.М.²

Київський національний університет культури і мистецтв

Гуцька А.М.³

Київський університет імені Бориса Грінченка

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ВИЯВИ ДОБИ «ПЕРЕБУДОВИ» В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проаналізовано деякі історичні та культурні явища періоду «перебудови». Основна увага приділяється специфіці поступового осмислення «нової реальності», що виникла внаслідок системних змін комуністичного режиму. У статті висвітлюються деякі консервативні аспекти української вищої еліти пізнього СРСР, повільна зміна її світоглядних поглядів та згубна імітація громадянської позиції. Зроблено спробу відстежити динаміку зрушень у риторичній радянській системі епохи «перебудови». Доведено, що для широкого загалу та науковців важливо зберегти розуміння різних етапів розвитку СРСР, відстежити тенденції та охопити певні закономірності складних культурно-історичних процесів. Подібний аналітичний підхід сприяє збереженню достовірності. Окремо досліджується трансформація часу, що допомогло більш масштабно оглянути процеси та вичленувати з загальної картини різноманітні фактори становлення сучасної України. В статті розглянуті деякі вияви культурно-історичних процесів в СРСР доби «перебудови».

Ключові слова: «перебудова», плюралізм, політика, розпад СРСР, історія, КІРС.

Bratus Ivan

Borys Grinchenko Kyiv University

Sverdlyk Zoriana

Kyiv National University of Culture and Arts

Gunka Anna

Borys Grinchenko Kyiv University

HISTORICAL AND CULTURAL MANIFESTATIONS OF THE PERIOD OF "PERESTROIKA" IN UKRAINE

Summary. The article analyzes some historical and cultural phenomena of the period of "perestroika". The focus is on the specifics of the gradual comprehension of the "new reality" that emerged as a result of systemic changes in the communist regime. The article sheds light on some conservative aspects of the Ukrainian top elite of the late USSR, the slow change of its ideological attitudes, and the devastating imitation of civic position. An attempt has been made to track the dynamics of shifts in the rhetoric of the Soviet system of the "perestroika" era. In Ukraine, "perestroika" penetrated people's minds in different ways. The inertia of thinking was caused by a number of objective factors. Of course, at the "official" level, rethinking took place according to one's own "laws." The imitation of rethinking has come close to the real insight of millions of people. We can only observe more or less indicative formal signs of change. "Perestroika" in the Soviet Union was a phenomenon that combined planned and spontaneous processes. It is possible that the planned processes were detached from reality, and the spontaneous ones were so unique that they were perceived rather slowly. The melting of the ice was rather slow. There were special problems in Ukraine – perhaps the most conservative republic of the USSR. The constant work of various Soviet structures led to such "stagnation" that the sprouts of the "Cossack family" for a long time broke through the terrain of artificial and "sincere" layers. Imitations of regime change and loyalty to the regime have already merged with the inner nature of those who "made a career" in the USSR. We have addressed only some of the historical and cultural manifestations of the era of "perestroika". This view of the past years is even more convincing in the inseparable connection of history with the present, with the formation of the future by understanding the causes of past mistakes. Talks about change are still heard in Ukraine, and every leading politician is trying to implement his "program of change". Ukraine will not be able to achieve any success with just one imitation. It is likely that this update will occur naturally; when they stop talking and writing a lot about him. Not everything that we dreamed of in the romantic era of "perestroika" came true, but the belief in the positive never leaves. Changes do not happen in an instant, maturity is necessary for a healthy fruitful perspective.

Keywords: "perestroika", pluralism, politics, the collapse of the USSR, history, the CPSU.

Постановка проблеми. Незвично, що «перебудова» вже стала історією. Кожен рік нас віддаляє від буремних часів, губиться градація подій, стираються в пам'яті деякі імена

та дати. Віддалення у часі то не просто цифри – кожний рік забирає свідків, розмиває специфіку тих чи інших явищ «перебудови». Фактично, образ Радянського Союзу в уяві людей (особливо

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8747-2611>

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2104-0920>

³ ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4455-1640>

молоді) зливається в суцільну мішанину уривчастих фактів. Безумовно, що подібні узагальнення відграють певну ідеологічну роль – допомагають нам створити цілісну картину попереднього комуністичного режиму, що асоціюється з певною системою мислення. Але для істориків, культурологів, педагогів важливо зберегти розуміння різних етапів розвитку СРСР, відстежити тенденції та охопити певні закономірності складних процесів. Це важливо і в аналітичному ключі, і в якості збереження достовірності, оскільки в іншому випадку ми будемо нічим не краще попередників, що під тиском системи чи з власних переконань кроїли та інтерпретували історико-культурні реалії згідно вимог «державного замовлення».

З 1985 року минулий час трансформувалася у своєрідну відстань, що допомагає нам більш масштабно оглянути процеси та вичленувати з загальної картини різноманітні фактори становлення сучасної України. В статті розглянуто деякі вияви культурно-історичних процесів в СРСР доби «перебудови».

Для сучасної України «перебудова» й досі виступає складним питанням – вона відкрила шлях до омріяної незалежності, вона призвела до демократичних змін. Одночасно саме колапс СРСР призвів до крутого піке української економіки, чимало людей зазнали соціально-економічних проблем. Безумовно, що сьогодні більшість явищ бачиться більш відсторонено і широко. Тільки частина явищ «перебудови» відійшла «в історію». Значна маса цих явищ і досі впливають на ситуацію в Україні. Імітатори змін і досі заважають побачити справжню картину осмислення розвитку держави. Проблема імітації полягає у формальному дотриманні демократичних процесів. При цьому зберігаються часто-густо імперські і тоталітарні мотиви, всепоглинаючі важелі особистого збагачення та загальна інертність мислення. Саме імітація змін призводить до значного відставання модернізації української суспільно-політичної думки, стратегічного розвитку нації в майбутньому.

Деякі творці «перебудови» й досі живі. При цьому М. Горбачову та М. Рижкову заборонено в'їзд в Україну за підтримку анексії Криму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безумовно, що «перебудова» була замислена в якості модернізації радянської системи без її демонтажу. Михайло Горбачов виклав свої погляди на розбудову «нового СРСР» у праці «Перебудова та нове мислення». Він зазначив, що «Світ живе не тільки в атмосфері ядерної загрози, але й не вирішених великих соціальних питань, нових стресів, що породженні науково-технічною революцією та загостренням глобальних проблем. Людство опинилося перед новими нечуваними завданнями, без своєчасного вирішення яких його майбутнє знаходиться під загрозою. Всі країни тепер взаємопов'язані, як ніколи» [9, с. 6]. Подібна офіційна риторика відтворювала реальні проблеми такою мовою, що кожному ставало зрозуміло – цих проблем не вирішити. Більш конкретно проблематику побачив А. Кураєв у праці «Перебудова в церкву» – «Після 20-ти років перебудови і реформ нарешті окреслилась наша ... національна ідея – хоча б вижити» [15]. Тобто риторика замінюється конкретикою.

В Україні розглядалися різноманітні аспекти «перебудови» – релігійний аспект [4], переосмислення вищої освіти [14], літературна діяльність [20] тощо. Вже за часів незалежності увага до «перебудови» не згасла. Видаються матеріали для дослідження тогочасних процесів, виокремлюється роль певних сил у буремні роки [12]. Основу цих матеріалів є осмислення процесів «перебудови» в становленні незалежної України.

Захищаються дисертаційні дослідження, що по різному відтворюють добу «перебудови» в Україні, розставляють різні акценти [3; 10; 16; 19; 21].

Нами також зроблено низку досліджень культурно-історичних проблем другої половини ХХ століття [5; 6; 7; 8].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В статті поданий аналіз специфічних явищ доби «перебудови» в аспекті їх впливу на сучасну культурно-історичну ситуацію в Україні.

Мета статті. Головною метою є продемонструвати особливості «перебудови» в Україні в історико-культурному контексті, зокрема трансформацію свідомості в умовах глобальних змін.

Виклад основного матеріалу. «Перебудова» в Радянському Союзі була явищем, що поєднувало в собі заплановані та спонтанні процеси. Можливо, що заплановані процеси були відірвані від реальності, а спонтанні настільки унікальні, що сприймалися досить повільно. Розтоплювання криги відбувалося досить повільно. Особливі проблеми були в Україні – чи не найбільш консервативній республіці СРСР. Постійна робота різноманітних радянських структур призвела до такого «застою», що паростки «козацького роду» ще довго пробивалися крізь терни штучних і «щирих» нашарувань. Імітація змін і вірності режиму вже стали злиті з внутрішньою природою тих, хто «робив кар'єру» в УРСР.

Таке враження, що українці добре засвоїли урок 20-их років ХХ століття – тоді «молода» радянська влада дала змогу «охочим» свідомим самовиразитися, а потім легко їх вичистила фізично і морально вже за якихось десяти років. Українці завжди перебували після цього в тризовному очікуванні. Ось як це описує український прозаїк, громадський діяч, учасник вільного руху Іван Губка: «Підсвідомо тішило те, що КДБ не повідомляв... про моє минуле. Навіть трохи наївно закралася думка: а може мене залишили в спокої. О, як ми скоро забуваємо трагічні часи та довіряємося життєвим почуттям. Деколи важко це усвідомити звичайним людям, згідним довіряти доброму патріотичному слову, не усвідомлюючи, що це може бути тільки вдала імітація патріотизму працівників спецслужб, щоб виявити активних націоналістів. А знайшовши їх, спецслужби не мали жодних перешкод, щоб ізолювати їх від загалу чи навіть покінчити з ними. Скільки прекрасних, розумних людей поплавилися за свою доброту. Не даремно народна мудрість твердить: не все красиве, що блищить, чи не вір очам своїм» [11, с. 337].

Контроль за всіма сферами життя, особливо пов'язаними з державним іміджем і безпекою, чудово описав публіцист Олександр Зінов'єв: «Кілька років тому в Москві біля Кремля постійно чергував співробітник одного західного посоль-

ства. У його обов'язок входило спостереження за урядовими машинами, що в'їжджали в Кремль і покидали його. Фахівці-кремленологи на Заході обробляли його інформацію і робили глибокодумні узагальнення щодо політики Кремля. А в КДБ був співробітник, який створював «липу» для західного спостерігача, а саме – програмував, які «брежневи», «суслови», «громики» та інші члени радянського керівництва, в який час і в якому порядку в'їжджають в Кремль і залишають його. Цей співробітник КДБ сміявся до сліз, розповідаючи про свої маніпуляції з радянськими «керівниками». Одного разу він загнув в Кремль трьох «брежневих», а випустив звідти п'ять. Цікаво, як вирішили цю загадку західні кремленологи?» [13, с. 25]. Подібна система контролю сформувала відповідний тип людей. Цей тип людей став «героем» однойменної книжки: «Ця книга – про радянську людину як про новий тип людини, про гомо советікус... Мое ставлення до цієї істоти двоїсте: люблю і одночасно ненавиджу, поважаю одночасно зневажаю, захоплююся і одночасно жахаюся. Я сам є гомосос. Тому я жорстокий і нещадний в його описі» [13, с. 7]. Примітно, що ще одною знахідкою О. Зінов'єва стало слово «Катастрофка» (ПЕРЕСТРОЙКА+КАТАСТРОФА). Саме такі дивовижні кульбіти постійно зустрічалися в свідомості людей, що були дезорієнтовані усілякими історико-культурними процесами. І це при тому, що Зінов'єв творив на Заході – у вільному від ідеологічного гніту полі. Відповідно вимагати якихось кардинальних змін в свідомості цих людей було марно. Колишні «жовтенята», «піонери», «комсомольці» могли вдіти західні бренди, керувати кабриолетами на хайвеях, але в душі залишатися все тими ж «радянськими людьми». Така двоїстість найкраще сформульована письменником-дисидентом Сергієм Довлатовим: «Після комуністів найбільше я ненавиджу антикомуністів».

Але повернемося до нашої землі. В Україні «перебудова» по різному проникала в свідомість людей. Як зазначали вище, інертність мислення була спричинена низкою об'єктивних факторів. Безумовно, що на «офіційному» рівні переосмислення відбувалося згідно власних «законів». Імітація переосмислення опинилася поруч з реальним прозрінням мільйонів людей. Ми можемо лише спостерігати більш-менш показові формальні ознаки змін.

«Перебудова» почалася в 1985 році, але ще не було особливого натяку на зміни. На чолі СРСР перебував Костянтин Устинович Черненко, що помре навесні 1985 року. Цим закінчиться «доба застою». Чи розуміла радянська влада необхідність змін в ті часи? Безумовно, зміни декларувалися, помірно визнавалися економічні та політичні «складності». Ось як про це сказав сам Костянтин Черненко у доповіді, що присвячена смерті свого попередника Юрія Володимировича Андропова: «Недовгий, до болю недовгий, товариші, строк судилося Юрію Володимировичу Андропову працювати на чолі нашої партії і держави. Всім нам буде не вистачати його. Він пішов з життя в самий розпал великої і напруженої роботи, спрямованої на те, щоб надати потужне прискорення розвитку народного господарства, подолати труднощі, з якими зіткнулася країна на межі 70-80-х років. Але всі ми знаємо, як ба-

гато вдалося зробити партії за цей короткий час, як багато нового, плідного...» [22, с. 2]. Вже в цій промові пролунали заклики до «перебудови»: «Серйозної перебудови потребує система управління економікою, весь наш господарський механізм... Йдуть пошуки нових форм і методів господарювання в сфері послуг» [22, с. 3]. Ці слова й надалі часто-густо залишалися декларативними. Зрозуміло, що в середині 80-их очевидність проблем підштовхувала до кардинальних змін. Але хто їх мав впроваджувати? Чим гірше йшли справи, тим більш відірваними від реальності ставали «голосні фрази». Апогеєм подібної відірваності від очікувань реального життя досяг останній очільник СРСР Михайло Сергійович Горбачов. Саме його популярність спочатку забезпечувалася новим «свіжим» образом, а потім була «знищена» гарними промовами «без папірця» на тлі все більшого збіднення народу. Але й Костянтин Устинович Черненко не соромився романтичних революційних утопій першої чверті ХХ століття: «Будувати новий світ – це значить безупинно піклуватися про формування людини нового світу...» [22, с. 3]. Звертаємо увагу, що промова була повністю надрукована в журналі «Радіо», так само можна було її прочитати у 1984 році у «Літературному огляді», журналах «Юність», «Сільське господарство Молдавії», «Радянська музика», «Віснику протиповітряної оборони», «Молодий комуніст» і навіть «Економіка та математичні методи». І це лише незначна частина друкованих видань, що боялися втратити хоч краплину «цінних відомостей з Кремля». І всі друкували – ніхто не хотів незручних візитів і викликів до непомітних людей з гаслом «вірність партії, вірність батьківщині».

Це вже в еміграції чи після розвалу Радянського Союзу колишні радянські громадяни жартівливо описують ці візити – які вони були герої, як жартували і сміливо відстояли свої позиції, нікого не зрадили, не засудили. І в сучасній Україні всі ці історії просякнуті здебільшого бравадою. Жартівливо про неї пише і відомий вітчизняний письменник Юрій Андрухович: «А ось офіційні глухі двері на четвертому поверсі інституту з нічим не промовистою табличкою «Первый отдел». Кажуть, ніби за тими дверима кожен із нас лежить у своїй персональній течці – зовсім прозорий, з усіма даними, такими необхідними для імперії. Там про нас знають навіть те, чого ми самі про себе не знаємо» [1, с. 66]. Відповідно до цих застережень, ми бачимо слідування визначеним комуністичним нормам оформлення матеріалу партійних лідерів. При цьому не варто робити висновків, що все відбувалося під прямим примусом – найбільш дієвим був «скрити» примус, захований у підсвідомості. Значна частина матеріалів розроблялася й з певних кар'єрних, матеріальних, особистих міркувань.

Перебудова містила все ті ж «радянські штампи»: профспілки, п'ятирічки, імперіалізм, клерикальна реакція і тому подібно. «Трудящі» Української РСР були й на папері, й у реальному житті. Безумовно, що ідеологія нав'язувала певний рівень подачі та сприйняття матеріалу, але все це було органічною частиною середовища тогочасної України. Саме УРСР вважалася доволі консервативною республікою. Втілювалася ідея «ватажка сві-

тового пролетаріату»: «Першим завданням всякої партії майбутнього є переконати більшість народу в правильності її програми і тактики» [17, с. 172]. Але ці спроби виявилися марними – комуністична ідеологія не зуміла довго жонглювати та балансувати, вона розчинилася в п'ятні минулого.

Висновки і пропозиції. Ми звернулися лише до деяких історико-культурних виявів доби «перебудови». Ми наголошуємо на нерозривному зв'язку історії з сучасністю, з формуванням май-

бутнього шляхом осмислення причин колишніх помилок. Безумовно, що в Україні відбувалися (і відбуваються) зміни. Завданням вчених є їх систематизація та аналіз.

Україна потребує постійне оновлення, що має відбутися природним шляхом. Доба «перебудови» створила цінний досвід кардинальних змін. Ми вказали лише на деякі з них. Ці зміни необхідно вивчати й в подальшому. Але це вже тема наступних досліджень.

Список літератури:

1. Андрухович Ю. Московіада: Роман жахів. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 150 с.
2. Аручан К. Полководец Соня, или В поисках Земли Обетованной: Роман-притча. Москва : Летний сад, 2009. 637 с.
3. Басараб М.М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2007. 15 с.
4. Бондаренко В.Д. Перебудова і церква. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1990. 48 с.
5. Братусь І.В., Кузьменко Г.В. Деякі культурно-історичні аспекти самоідентифікації особистості «інтелектуалів» у творчості другої половини ХХ століття. *Art-платформа*. Київ, 2020. № 1. С. 39–68.
6. Братусь І.В., Михалевич В.В., Гунька А.М. Історико-культурний контекст написання роману Анатолія Рибакова «Важкий пісок». *Молодий вчений*. 2020. № 3. С. 432–436. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-3-79-90>
7. Братусь І.В., Михалевич В.В., Гунька А.М. Деякі аспекти осмислення радянської дійсності в повісті Юрія Трифонова «Інше життя». *Молодий вчений*. 2020. № 4. С. 638–641. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-132>
8. Братусь І.В., Михалевич В.В., Гунька А.М. *Літературна основа кінофільму «Свій хрест» (1989) (інтерпретація повісті Юрія Трифонова «Інше життя» в добу «перебудови»)*. *Молодий вчений*. 2020. № 5. С. 451–455. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-92>
9. Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. Москва : Изд-во политической литературы, 1988. 270 с.
10. Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2008. 14 с.
11. Губка Іван. У царстві сваволі. Спогади. Львів : Українські технології, 2000. 606 с.
12. Демченко Т.П. Борьба за независимость Украины у 1989–1992 роках: Чернігівська крайова організація Народного Руху України за перебудову. Чернігів : Чернігівські береги, 2009. 432 с.
13. Зиновьев А.А. Собрание сочинений : В 10 т. / Т. 5: Гомо советикус. Москва : Центрполиграф, 2000. 476 с.
14. Канищенко Л.О. Вища школа: шляхи перебудови. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1988. 47 с.
15. Кураев А.В. Перестройка в Церковь. Москва : Никая, 2011. 223 с.
16. Левчук К.І. Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського суспільства (1985–1996 рр.) : автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. 30 с.
17. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55 т. / Т. 36: Март-июль 1918. Москва : Политиздат, 1969. 741 с.
18. Митрофанова С.В. Особенности организации централизованных систем государственных массовых библиотек на современном этапе : Сборник научных трудов. Москва, 1992. 137 с.
19. Овчар І.В. Політичні трансформації у Радянському Союзі в період перебудови (1985–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 16 с.
20. Сивокінь Г.М. Авторитет: література і критика в час перебудови. Київ : Радянський письменник, 1989. 350 с.
21. Смольников Ю.Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.). Теоретичний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2005. 19 с.
22. Черненко К.У. Речь Генерального секретаря ЦК КПСС. *Журнал Радио*. 1984. № 3. С. 2–4.
23. Чура В.І. Участь робітників Львова у національно-демократичному русі середини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2008. 16 с.

References:

1. Andrukhovych, Y.U. (2000). *Moskoviada: Roman zhakhiv* [Muscovy: A Novel of Horrors]. Ivano-Frankivsk: Lileya-NV, 150 p. (in Ukrainian)
2. Aruchean, K. (2009). *Polkovodets Sonya, yly V poyskakh Zemly Obetovannoy: Roman-prytcha* [The General Sonya, or In Search of the Promised Land: A Novel-Parable]. Moskva : Letnyy sad, 637 p. (in Russian)
3. Basarab, M.M. (2007). *Rol' hromads'kykh orhanizatsiy Zakarpattya v derzhavotvorchykh protsesakh naprykintsi 80-kh – na pochatku 90-kh rr. XX st.: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01* [The role of public organizations in Transcarpathia in the state-building processes in the late 80's – early 90's of the twentieth century: Abstract. dis. Cand. ist. Science: 07.00.01]. Uzhhorod: Uzhhorod. nats. un-t, 15 p. (in Ukrainian)
4. Bondarenko, V.D. (1990). *Perbudova i tserkva* [Perestroika and church]. Kyiv: T-vo "Znannya" URSR, 48 p.
5. Bratus, I.V., & Kuzmenko, H.V. (2020). *Deyaki kul'turno-istorychni aspekty samoidentyfikatsiyi osobystosti «intelektualiv» u tvorakh druhoyi polovyny XX stolittya* [Some cultural and historical aspects of self-identification of the personality of "intellectuals" in the works of the second half of the twentieth century]. *Art-platforma*, no. 1, pp. 39–68. (in Ukrainian)
6. Bratus, I.V., Mykhalevych, V.V., & Hun'ka, A.M. (2020). *Istoryko-kul'turnyy kontekst napsannya romanu Anatoliya Rybakova «Vazhkyy pisok»* [Historical and cultural context of writing Anatoly Rybakov's novel "Heavy Sand"]. *Molodyy vchenyy*, № 3, pp. 432–436. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-3-79-90> (in Ukrainian)
7. Bratus, I.V., Mykhalevych, V.V., & Hun'ka, A.M. (2020). *Deyaki aspekty osmyslennya radyans'koyi diysnosti v povisti Yuriya Tryfonova «Inshe zhyttya»* [Some aspects of understanding the Soviet reality in Yuri Trifonov's novel "Another Life"]. *Molodyy vchenyy*, № 4, pp. 638–641. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-132> (in Ukrainian)

8. Bratus, I.V., Mykhalevych, V.V., & Hun'ka, A.M. (2020). Literaturna osnova kinofil'mu «Sviy khrest» (1989) (interpretatsiya povisti Yuriya Tryfonova «Inshe zhyttya» v dobu «perebudovy») [Literary basis of the movie "Your Cross" (1989) (interpretation of the story of Yuri Trifonov "Another Life" in the age of "perestroika")]. *Molodyy vchenyy*, № 5, pp. 451–455. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-92> (in Ukrainian)
9. Horbachev, M.S. (1988). Perestroyka y novoe myshlenye dlya nashey strany y dlya vseho myra [Perestroyka and new thinking for our country and for the whole world]. Moskva: Yzd-vo polytycheskoy lyteratury, 270 p. (in Russian)
10. Horbachova, O.S. (2008). Hromads'ki orhanizatsiyi v Ukrayini druhoyi polovyny 80-kh – pochatku 90-kh rr. XX st.: protses stanovlennya ta rozvytku. [Public organizations in Ukraine in the second half of the 80's – early 90's of XX century: the process of formation and development]: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv: Kyivskyi natsional'nyy un-t im. T. Shevchenka, 14 p. (in Ukrainian)
11. Hubka, I. (2000). U tsarstvi svavoli. Spohady [In the realm of arbitrariness. Memoirs]. L'viv: Ukrayins'ki tekhnolohiyi, 606 p. (in Ukrainian)
12. Demchenko, T.P. (2009). Borot'ba za nezalezhnist' Ukrayiny u 1989–1992 rokakh: Chernihivs'ka krayova orhanizatsiya Narodnoho Rukhu Ukrayiny za perebudovu [The struggle for the independence of Ukraine in 1989–1992: Chernihiv regional organization of the People's Movement of Ukraine for Perestroika]. Chernihiv: Chernihivs'ki oberehy, 432 p. (in Ukrainian)
13. Zynov'ev A.A. (2000). Sobrane sochyneny [Collected Works]: V 10 t. / T. 5: Homo sovetykus. Moskva: Tsentrpoligraf, 467 p. (in Russian)
14. Kanishchenko, L.O. (1988). Vyscha shkola: shlyakhy perebudovy [Higher school: ways of perestroika]. Kyiv: T-vo "Znannya" URSR, 47 p. (in Ukrainian)
15. Kuraev, A.V. (2011). Perestroyka v Tserkov' [Perestroyka into a Church]. Moskva: Nykeya, 223 p. (in Russian)
16. Levchuk, K.I. (2010). Stvorennya ta diyal'nist' hromads'kykh orhanizatsiy v umovakh transformatsiy ukrayins'koho suspil'stva (1985–1996 rr.) [Creation and activity of public organizations in the conditions of transformations of the Ukrainian society (1985–1996)]: avtoref. dys. d-ra ist. nauk: 07.00.01. Kyiv: Kyivskyi natsional'nyy un-t im. T. Shevchenka, 30 p. (in Ukrainian)
17. Lenyn, V.Y. (1969). Polnoe sobrane sochyneny [Full composition of writings] v 55 t. T. 36: Mart-yyul' 1918. Moskva: Polytyzdat, 741 p. (in Russian)
18. Mytrofanova, S.V. (1992). Osobennosty orhanyzatsyy tsentralyzovannykh system hosudarstvennykh massovykh byblyotek na sovremennom etape [Features of the organization of centralized systems of public libraries at the present stage]: Sbornyk nauchnykh trudov. Moskva, 137 p. (in Russian)
19. Ovchar, I.V. (2008). Politychni transformatsiyi u Radyans'komu Soyuzi v period perebudovy (1985–1991 rr.) [Political transformations in the Soviet Union during the perestroika period (1985–1991)]: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.02. In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny, 16 p. (in Ukrainian)
20. Syvokin, H.M. (1989). Avtorytet: literatura i krytyka v chas perebudovy [Authority: literature and criticism during the perestroika]. Kyiv: Radyans'kyi pys'mennyk, 350 p. (in Ukrainian)
21. Smolnikov, Y.B. (2005). Problema vidrodzhennya ukrayins'koyi movy ta istorychnoyi pam'yati v Ukrayini (druga polovyna 80-kh – pochatok 90-kh rr. XX st.). Teoretychnyy analiz [The problem of the revival of the Ukrainian language and historical memory in Ukraine (second half of the 80's – early 90's of the twentieth century) Theoretical analysis]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova, 19 p. (in Ukrainian)
22. Chernenko, K.U. (1984). Rech' Heneral'noho sekretarya TSK KPSS [Speech by the General Secretary of the CPSU Central Committee]. *Zhurnal Radyo*, no. 3, pp. 2–4. (in Russian)
23. Chura, V.I. (2008). Uchast' robotnykiv L'vova u natsional'no-demokratychnomu rusi seredyny 80-kh – pochatku 90-kh rr. XX st. [Participation of Lviv workers in the national democratic movement in the mid-80's – early 90's of the twentieth century]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. L'viv. nats. un-t im. I. Franka, 16 p. (in Ukrainian)

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-30>

УДК [460:71+714]342.726-054.73(1.192)

Логвінова Д.А.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ВИКЛИКИ СИСТЕМІ АДАПТАЦІЇ БІЖЕНЦІВ У ПРОВІНЦІЇ КВЕБЕК

Анотація. У 2017 р. через анти імміграційну політику президента США Дональда Трампа, який скасував статус захищеності для багатьох біженців та шукачів притулку, які на той момент проживали на території США, в тому числі для великої спільноти гаїтян, які потрапили до США після жахливого землетрусу у 2010 р., через кордон США-Канада пішла хвиля нелегалів, що піддало жорсткому випробуванню систему прийняття та адаптації біженців та шукачів притулку в Канаді, як на федеральному, так і на провінційному рівнях. Таким чином, видається досить актуальним розглянути всебічно ситуацію із кризою біженства в цій розвиненій, політично стабільній та економічно потужній країні та проаналізувати, яким чином вона зможе пристосувати свою систему до нових викликів в цій сфері. В даній статті автор планує розглянути особливості перебігу кризової ситуації в роботі системи прийому та адаптації біженців та шукачів притулку в Канаді та Квебеці.

Ключові слова: біженці, шукачі притулку, нелегальні мігранти, міграційна система, транскордонне співробітництво, прозорі/непрозорі кордони.

Logvinova Dariya

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

CHALLENGES OF THE REFUGEE ADAPTATION SYSTEM IN QUEBEC

Summary. In 2017, due to the anti-immigration policy of USA President Donald Trump, who revoked the protection status of many refugees and asylum seekers living in the United States at the time, including the large Haitian community who came to the United States after the terrible 2010 earthquake, a wave of illegal immigrants crossed the US-Canada border, severely testing the system of reception and adaptation of refugees and asylum seekers in Canada, both at the federal and provincial levels. The most serious blow was taken by the province of Quebec, hosting about 50% of the total flow. As a result, Quebec's system was overvoltage and is in dire need of support from the federal government, both financially and in terms of practical challenges. The main issues on the agenda were the lack of funding, the lack of staff in the refugee services, the lack of long-term shelters for a large number of newcomers, the long waiting time for newcomers to apply for refugee status and then consideration of their affairs, as well as humanitarian issues and the problem of growing discontent both within the community of applicants and among Quebec society. Thus, it seems relevant to look comprehensively at the refugee crisis in this developed, politically stable and economically powerful country and to analyze how it can adapt its system to the new challenges in this area, as well as to trace the common problems that have arisen in Canada in general, and the nuances of the problems that arose purely in Quebec, as well as to trace their interaction in resolving this issue. On the example of this situation, having studied all the features of its course, other countries with a similar system can draw useful conclusions and act in such a case as effectively as possible. So is it worth choosing the option of curbing immigration and globalization with identity and protectionist policies? Should the wave of refugees and asylum seekers be used to their advantage, replenishing the number of Canadians in such a complex, unexpected and not very desirable, but perhaps quite effective way? In any case, the question of how to resolve the crisis of the refugee control system in Canada and Quebec remains open and needs further observation and study. So, in this article, the author plans to consider the peculiarities of the crisis situation in the system of reception and adaptation of refugees and asylum seekers in Canada and Quebec.

Keywords: refugees, asylum seekers, illegal migrants, migration system, cross-border cooperation, transparent / opaque borders.

Постановка проблеми. З огляду на важливу роль Канади у вирішенні світової кризи біженства, видається досить актуальним приділити увагу проблемі ймовірних викликів для приймачої системи, тому, відповідно, метою даної статті є розглянути особливості перебігу кризової ситуації в роботі системи прийому та адаптації біженців та шукачів притулку в Канаді та Квебеці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Зважаючи на актуальність питання, яке заплановано розкрити в даній статті, звернемо увагу на те, що серед закордонних науковців та експертів це питання є досить широко досліджуваним, зокрема, його вивченням займалися такі канадські та квебекські науковці, журналісти та публіци-

ти, як Ф. Отъє [1], К. Данбар [2], Дж. Мілнер [3], Дж. Хіндман [4], В. Пейн [5], Ш. Хіменес [6], А. Жабо [7], Дж. Маркусов [8], П. Пірсон [9] та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У досліджуваному матеріалі виявлено нестачу широких висновків по таких питаннях, як причини виникнення кризи системи прийняття та адаптації біженців та шукачів притулку в Квебеці зокрема та в Канаді в цілому, а також можливі схеми адаптації системи до цієї кризи, що й викликало необхідність проведення автором даного дослідження для досягнення вказаних мети та завдань.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Для досягнення мети, сформульованої

при написанні даної статті, необхідно вирішити наступні завдання: проаналізувати перебіг подій, який призвів до такої значної напруги в системі, розглянути основні позитивні та негативні кроки, зроблені системою Канади та Квебеку для подолання кризи, а також спробувати спрогнозувати майбутні шляхи вирішення проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Понад 113 000 людей із 153 країн заявляють про намір отримати статус біженця в Канаді. Кількість заяв про надання притулку різко зростає з 2013 року, збільшившись з 10 365 у 2013 році до 55 023 у 2018 році [5]. Того ж року Канада прийняла 30% світових біженців. Ці факти виокремлюють біженців як важливий фактор політичного клімату Канади, а Канаду – як одного з головних гравців у світовій кризі біженців. Імідж Канади як прийнятної мультикультурного середовища сприяє посиленню підтримки біженців у межах країни та підтримує сприйняття Канади світом як бажане місце призначення для біженців. Та навіть така добре розвинена, політично та економічно стабільна країна відчула серйозний виклик для всієї системи, як на федеральному, так і на провінційному рівнях, отримавши досить потужний удар від хвилі гайтян, які потрапили влітку 2017 р. до Канади зі США. «Несправність» системи прийняття та адаптації біженців в Квебеці залишила тисячі людей у невизначеному становищі. Знехтувана федеральним урядом, стикаючись із напливом заявників, система перенапружена та залишає біженців в жорстоко тривалому режимі очікування, який з часом збільшується.

У серпні 2017 р. тисячі гайтян в США, які знаходились в «підвішеному» стані після заяви Д. Трампа про те, що захищений статус для них скасовано, почули для себе із заяв Дж. Трюдо, що Канада гостинна, стабільніша, взагалі краща, і їй відчинені двері зовсім поруч, в тому числі на кордоні Квебек-Нью-Йорк. Це підштовхнуло їх до того, аби розпочати рух у напрямку північного американського кордону та ризикнути нелегально його перетнути.

Для цих новоприбулих майбутнє дуже невизначене та викликає низку важливих питань. Чи знайдуть вони гідну роботу в цій новій країні? Чи дозволять їм залишатися, приймаючи їх як біженців з Гаїті? Коли кожен з них зможе представити свої справи перед Комісією з питань імміграції та біженців? А якщо вони зазнають невдачі, що тоді? Ті ж з біженців та шукачів притулку, які звертаються до канадських та квебекських лідерів для внесення ясності в свої питання, натомість стикаються із великою кількістю повідомлень, різних та часто суперечливих.

Джастін Трюдо розпочав у 2017 р. твіт [5], в якому продемонстрував біженцям «відкриті обійми» – для зміцнення доброї репутації Канади щодо прийняття іммігрантів та підтримки прав людини та різкого протиставлення кожній дії Дональда Трампа в цьому питанні. Виграш Д. Трампом виборів підняв хвилю руху біженців до кордону США–Канада, і 2017 рік приніс Канаді безпрецедентний рівень зростання кількості претендентів на отримання статусу біженців – особливо гайтян, і цей процес стимулюється подальшими повідомленнями.

Канадські чиновники відреагували на це жорсткими застереженнями інших потенційних шука-

чів притулку з США, поширюючи своє повідомлення також іспанською мовою, оскільки Вашингтон підняв питання подібного захищеного статусу для більш ніж 200 000 сальвадорців, які там оселилися. Увесь час – і задовго до того, як Трамп це зробив – Канада також тихо висилала багатьох гайтян у найбільш збіднілу країну Америки, де більше одного з п'яти жителів страждає від голоду та хронічного недоїдання – 563 людей було відправлено назад до Гаїті в 2017 році станом на 20 грудня, ще 804 знаходились у списках на «перекомплектацію», що підлягали депортації, повідомляє агентство прикордонних служб Канади [2].

Але коли 2017 рік закінчився, саме бездіяльність уряду виявила найбільше спростування ідеалістичних ідей Трюдо, продемонстрованих в соціальних мережах: незважаючи на протести з багатьох сторін, система залишилася нездатною вирішити свій величезний розрив у «перемелюванні» претендентів-біженців. Тисячі людей можуть оселитися тут у невизначеному стані, роками маючи тимчасовий безпечний притулок, який може бути настільки ж привабливим та водночас химерним для інших стурбованих біженців та шукачів притулку, як і будь-який пост #WelcomeToCanada.

Канада впродовж десятиліть пропонувала захист біженства тим, хто легітимно заявляє, що боїться переслідувань вдома, якщо вони зможуть знайти сюди дорогу: до міжнародних терміналів аеропортів, до імміграційних бюро для власників студентських віз, до прикордонних пунктів для деяких, або нечесний, але юридично прийнятий та затверджений договором шлях «через поля» для інших. Але ніколи раніше не було такого напливу, принаймні від того часу, як у 1989 році було засновано Раду з питань імміграції та біженців (IRB) для розгляду позовних заяв. Багато в чому завдяки великій кількості незаконних перетинів кордону, до листопада 2018 р. в Канаді 45 785 людей шукали притулку – перевершуючи 44 695, отримані в 2001 році, коли після 9/11 зростання загрози з півдня кордону спонукало Канаду через рік укласти Угоду про безпечну третю країну в надії залишити більшість біженців у США [4].

Згідно з цією домовленістю, біженців, як правило, завертають, якщо вони вимагають притулку на прикордонному переході Канада-США, і їм рекомендують шукати статусу біженця в «безпечній країні», з якої вони щойно прибули. Але вони все ще могли перетнути інші пункти вздовж масивного кордону, просто з'явившись у Канаді, щоб пред'явити претензію, знаходячись безпосередньо на території країни. Так вони і робили, але ніколи раніше в такій кількості, в якій у 2017 році переходили через Нульову авеню в Сурреї, Британська Колумбія, входили через фермерські поля або вздовж залізничних колій в Емерсоні, Мен, і, головним чином – тисячами – через канаву, що відокремлює Роксхем-Роуд в Шамплені, Нью-Йорк, від Шмен Рокшем у Сен-Бернар-де-Лаколь, Куї [5].

Постійний потік таксі та автомобілів, що вивантажують багаж біля північних кордонів США, врешті-решт вимагав посиленої присутності RCMP для перехоплення нелегалів; потім, після того, як влітку щотижневі сотні стали тисячами, а потім знову пригальмували до сотень із настанням прохолодної погоди, Агентство прикордонних служб Канади встановило зимові при-

чепи як тимчасові притулки для біженців, які очікували первинного відбору, замінивши літні намети. Близько 60 заявників все ще щодня приїжджали на імпровізований перехід, який поступово все більше ставав схожим на справжній прикордонний пункт пропуску.

Біженці прибували з проблемних держав, таких як Нігерія, Сомалі, Туреччина та Сирія, але найбільша когорта походить з Гаїті. На початку літа багатьох налякали погрози адміністрації Трампа припинити обіцянку не депортувати тих, хто підпадав під дію програми Тимчасового захищеного статусу, поширену на гаїтян після колосального землетрусу 2010 року. Це був фактор поштовху. Поштовхом також стали чутки у соціальних мережах, що розлетілися всією американською спільнотою гаїтян, про північну країну, яка може надати притулок, прем'єр-міністр якої опублікував привітальні повідомлення для тих, хто рятується від переслідування, де, на противагу з повідомленням Трампа, який намагався заборонити в'їзд іммігрантам з деяких мусульманських країн, було сказано: «Для тих, хто тікає від переслідувань, терору та війни: канадці вітатимуть вас незалежно від вашої віри. Різноманітність – це наша сила. #Ласкавопросимов-Канаду» [5], – йдеться в повідомленні під зображенням Трюдо, що вітає молоду дівчину з Сирії.

Як виявилось, чутки були дуже перебільшені. «Вони приїжджають з думкою, що тут автоматично, в той момент, коли вони перетнуть кордон, їх приймуть» [5], – говорить Марджорі Вільфранш, директор Maison d'Haïti, яка цього року допомогла заселити тисячі шукачів притулку. Деякі гаїтяни були вражені, почувши від своїх адвокатів юридичної допомоги, що їм доведеться з'являтися перед трибуналом для розгляду справи про захист біженців, говорить Стефан Хендфілд, адвокат з питань імміграції, який веде багато справ гаїтян. І у багатьох склалося катастрофічно неправильне враження про те, що Канада одразу прийме їх за позовом щодо біженства. «Якщо ви боїтеся лише землетрусу чи економічної кризи у вашій країні, ви не отримаєте статусу біженця через ці проблеми» [5], – говорить він.

Страх безробіття та бідності не входить до міжнародно-правового визначення біженця, яке застосовується IRB; для успіху вам потрібен обґрунтований страх смерті, катувань або переслідувань на батьківщині на основі вашої раси, національності, релігії чи соціальної або політичної приналежності. Для гаїтян адвокати передбачають успіх у веденні справ, що стосуються гомосексуалізму чи гендерного насильства, але ці заяви не пропонуються для цілих сімей. Це залишає можливість висувати як аргумент острах політичного переслідування, але вони є складними, оскільки політична боротьба 5 або 10 років тому може не означати небезпеки сьогодні, за нового уряду, говорить С. Хендфілд. Йому довелося відмовитись представляти багатьох шукачів притулку, які не мають законної історії, щоб представити її квазісудовому трибуналу.

За законом, нові заяви повинні бути розглянуті протягом 60 днів, але сучасні проблеми із багаторазовим перевищенням кількості бажаних отримати статус біженця давно вимагають, щоб правила часів уряду С. Харпера було перегляну-

то. Маючи лише 30 членів IRB, що знаходяться в Монреалі, при тому що кожен з них може розглядати по дві справи на день, всі дати червня та липня 2017 року були вичерпані переповнені, хоча заявники цього не знали та не розуміли. Всі вони отримали повідомлення про відкладення розгляду їх справ на початок 2018 року, а потім отримали нові дати на пізніший період, коли рада буде готова розглянути всі ці заяви; таке перенесення дат розгляду поступово стало звичною практикою.

Станом на грудень 2018 р. кількість розглянутих позовів на національному рівні становила 41 000 – більше, ніж загальний обсяг справ про притулок у 2016 та 2017 роках разом [1]. Незаконний перетин кордонів у 2017 р. в чотири рази перевершив дані по Квебеку за 2016 рік, і вперше в цьому столітті було перевищено кількість незаконних переходів в Онтаріо, де проходять через такі місця, як аеропорт Пірсон, Ніагарський водоспад та Віндзор (для біженців, які не підпадають під дію правил безпечної третьої країни, якщо у них є канадські родичі), при тому що в районі Онтаріо вдвічі більше членів Ради з питань біженців, ніж у Квебеці. Отримані в Монреалі у 2017-2018 рр. дані змусили юристів широко сумніватися в оцінках уряду про те, що нові заявники чекатимуть слухань по 18 місяців. Вони вважають, що, швидше за все, на провінційному рівні для вирішення цього питання знадобляться роки. Якщо додати до цього тривале очікування апеляцій, які цілком законно подаються, якщо з першого разу заяву відхиляють, то в результаті – багато потенційних біженців у жорсткому тривалому режимі очікування.

У 2017 р. Квебек прийняв 50 % шукачів притулку, які приїхали до Канади, очевидно тому, що Роксхем-Роуд отримала міжнародну репутацію як простий шлях до Канади. Навантаження на провінційну систему прийняття біженців та шукачів притулку критично зросло. Наприклад, з початку хвилі влітку 2017 р. Квебек прийняв близько 2500 дітей, і всі вони потребували доступу до системи освіти, а це еквівалент п'яти нових початкових шкіл у Монреалі. Таким чином, провінція була вочевидь потрібна суттєва допомога федерального уряду, аби подолати кризу. Міністр імміграції Квебеку Девід Хертель змушений був нагадати уряду Дж. Трюдо, що опікування кордонами – це, по суті, федеральна відповідальність, а квебекські центри, в яких перебувають прохачі притулку, незабаром будуть повністю переповнені (вони вже заповнені на понад 70 %), що є проблемою Оттави, а не Квебеку, оскільки як тільки ця наповненість досягне 85 %, Квебек більше не зможе розміщувати тих, хто незаконно перетинає кордон. Також Квебек просив 146 мільйонів доларів на утримання шукачів притулку, які незаконно в'їхали в країну на кордоні Канади та США поблизу поста Сен-Бернар-де-Лаколь.

Федеральний уряд погодився розглянути позов Квебека про відшкодування витрат на утримання біженців та пообіцяв вжити заходів для полегшення тягаря провінції. «Федеральний уряд визнає, що за останні дев'ять місяців Квебек взяв на свої плечі більшість нелегальних мігрантів, які прибули до Канади. Ми будемо працювати над цифрами разом, і ми знайдемо спільну мову» [1], – казав на початку 2018 р. федеральний міністр транспорту Марк Гарно.

Оттава пообіцяла запровадити процес сортування для шукачів притулку на кордоні, щоб з'ясувати, до якої провінції вони хочуть поїхати. Ті, хто не бажає залишатися в Монреалі, будуть направлені в інші райони Квебеку, де бракує робочої сили. Надання дозволу на роботу буде пришвидшено, щоб вони могли якомога швидше знайти роботу та оплатити витрати на проживання. М. Гарно зазначив, що 74 мільйони доларів із 173 мільйонів доларів, виділених у федеральному бюджеті 2017–2018 рр. на управління нерегулярними перетинами кордону, будуть використані для пришвидшення обробки заяв біженців Комісією з питань імміграції та біженців [1].

Але також федеральний міністр імміграції Ахмед Хуссен сказав, що Оттава не повністю пов'язана з тим, що відбувається в Квебеку, та висловив жаль з приводу того, що Квебек має лише 4 працюючих тимчасових притулки, тоді як у 2016 р. їх було відкрито 13 і ними можна було б скористатись, натомість зараз для розміщення новопритулених служби змушені використовувати готелі, приміщення колишньої Королівської лікарні Вікторії та Олімпійський стадіон, та наголосив, що ситуація ризикує обернутись затримками на кордоні та «неприйнятною гуманітарною ситуацією» [1]. На думку уряду Квебеку, це свідчить про повне нерозуміння федеральним урядом того, що відбувається на місцях, і того, що пережив Квебек минулого року, яку важку та важливу гуманітарну роль зіграв, і хоча він готовий зробити це знову, але в межах своїх можливостей.

Натомість ситуація на той момент, вочевидь, погіршувалась, а Оттава не могла цього зрозуміти, попри те, що кількість шукачів притулку у 2018 р. вже зросла втричі – до 6074 з приблизно 2000 за той самий період 2017 р., і очікувалось ще до 400 переходів на день проти 250 у 2017 р. [1]. Тобто ситуація абсолютно відрізнялась від 2017 р., коли Квебек відповів на тимчасову хвилю гаїтянських шукачів притулку, що тікали із США після того, як президент США Д. Трамп заявив, що вони більше не знаходяться під захистом статусом. Теперішні шукачі притулку у 2018–2019 рр. приїхали з усіх кінців світу, включаючи Нігерію та Азію. За оцінками, 40 % не захочуть залишатися в Квебеці [1], тому федеральний уряд повинен запропонувати нові, ефективніші шляхи розподілу новопритулених та розвантажити Квебек. Оскільки населення Квебеку становить приблизно 23 % населення Канади, кількість людей, яких вона приймає, повинна становити 23 % від загальної кількості, вважає лідер коаліції *Avenir Québec* Франсуа Лего.

І питання вирішення ситуації навіть не стільки в грошах, скільки в реальних практичних проблемах потенціалу, однією з яких є така складова, як несправність дії системи при обробці заяв, а саме – низька пропускну можливість квазі-комісії та довгі строки очікування для потенційних біженців та шукачів притулку. «Проблема в тому, що у нас будуть люди, які, можливо, будуть жити в Квебеці два, три, чотири чи п'ять років. По закінченні всієї процедури у них будуть діти, вони говоритимуть французькою мовою, працюватимуть, платитимуть податки, тоді як в кінці-кінців [якщо] вони не будуть біженцями, Квебек скаже їм повернутися на Гаїті» [1], – каже С. Хендфілд.

Оскільки кількість прикордонників та традиційних шукачів притулку почала зростати на початку 2017 р., прихильники біженців очікували, що уряд Дж. Трюдо додасть коштів до бюджету IRB, не готового до розгляду такої кількості справ. «На подив усіх, це було не так» [1], – каже Мітч Голдберг, колишній президент Канадської асоціації адвокатів-біженців. Натомість міністр імміграції Ахмед Хуссен використав Бюджет-2017, щоб розпочати незалежний огляд діяльності правління, який мав відбутися до червня 2018 року.

У заявах офісу міністерства А. Хуссена наголошувалося на надійному бюджетному управлінні та ефективності, що не давало великої надії на серйозну допомогу для полегшення скорочення відставання у розгляді справ. Сам комітет намагався впоратись із ситуацією запровадженням таких заходів, як прискорене слухання заявників з певних країн, чий вимоги є більш простими і зрозумілими, ніж в гаїтян, і короточасне залучення невеликої групи членів трибуналу, що не належать до Квебеку, до вирішення цієї справи, але IRB визнає, що ресурси та потреби не співпадають. Допоміжний персонал IRB також скаржився на надзвичайно стресову ситуацію, тому що доводилося призначати сотні зустрічей одночасно. Відділ їх профспілки у Квебеці направив пряме звернення до офісу Дж. Трюдо. «В результаті уряд заявив, що не хоче витрачати таким чином гроші платника податків, але ж якщо це не IRB, це буде щось інше» [1], – сказав тоді віцепрезидент Канади з питань зайнятості та імміграції Фаб'єн Жан-Франсуа.

Соціальні служби та громадські установи взяли на себе ініціативу щодо пошуку будинків, що субсидуються, для заявників, останнім часом відправляючи їх до передмістя Південного берега Сен-Жулі, що за годину їзди на автобусі від центру Монреаля. А адвокати у справах біженців в Квебеку, які вели справи про правову допомогу на повний робочий день, були повністю перевантажені, адже їх лише 20-30. Стефан Хендфілд почав відмовляти клієнтам; Стефанія Валуа, його партнер в адвокатській конторі, коли її запитують, скільки справ у неї в роботі, відповідає: можливо, до 300, і каже: «Я завжди працюю з кимось. Коли у мене є звернення, я працюю над ними вночі, вдома» [1].

Але існує також негативне замкнене коло, яке створює довге очікування заявників: якщо Оттава офіційно хоче перешкодити людям без законних підстав стікатись на північ до кордону США-Канада, щоб вони здалися та полишили навіть думку про спробу, – розтягнений в часі розгляд справ та довге очікування подають протилежний сигнал. «Коли у вас тривалі періоди очікування, якщо ви знаєте, що можете залишитися на пару років, деякі люди, які навіть не мають обґрунтованих заяв щодо біженства, можуть подумати, що їм все рівно нічого втрачати. Якщо їм врешті-решт після кількох років перебування в Квебеці доведеться поїхати, вони зможуть за цей час принаймні накопичити трохи грошей» [1], – говорить Мітч Голдберг. І це виглядало особливо привабливо для гаїтян, чий захищений статус у США закінчився в липні 2019 року.

Консерватори уряду Харпера розуміли стримуючий фактор швидшої системи. У 2012 році вони встановили 60-денне правило розгляду

справ як повідомлення потенційним біженцям про те, що їх негайно депортують, якщо їх справи визнають безпідставними; також вони намагалися встановити обмеження прав заявників на подання апеляцій та медичне обслуговування, але вони були визнані неконституційними. Серед громадськості, яка і так надзвичайно хвилювалась щодо нелегалів, які обходили прикордонні пункти (незаконно для всіх, але дозволено на міжнародному рівні шукачам притулку) і сотні яких тимчасово оселили влітку 2017 р. в залі під Олімпійським стадіоном у Монреалі, занадто довге тримання людей у невизначеності посилює негативне сприйняття новоприбулих, вважає імміграційний критик консервативної партії Мішель Ремпель. «Оскільки ми не все робимо правильно та не встигаємо справитись із потоками нелегалів, ми матимемо популістські антиімміграційні настрої, які виникають дуже швидко» [1], – каже вона.

Наплив біженців через кордони Квебеку привернув велику увагу та відновив публічну дискусію щодо потенційного впливу імміграції на ідентичність країни та витрат, пов'язаних із прийняттям біженців. Через цю нову ситуацію було вирішено провести опитування про ставлення людей до імміграції. В результаті було з'ясовано, що у серпні 2017 р., внаслідок лавини заяв про надання притулку на кордонах Квебеку, понад кожен другий квебекуа (53%) погодився з твердженням, що такий приплив може зашкодити країні, що на 16 пунктів більше, ніж у січні 2016 р. [3]. Можна зробити висновок, що безпрецедентний приїзд цих шукачів притулку викликав бурхливу реакцію громадськості, і найсильнішою вона була у Квебеку, оскільки події розгорталися біля «воріт» цієї провінції, але певна реакція була також в англійській Канаді через повідомлення ЗМІ про ситуацію, що змушувало владу реагувати максимально швидко, але все ж недостатньо ефективно.

Наприклад, пропозиція М. Ремпель на запровадження заходів для обмеження новоприбулим доступу в країну, оголосивши Роксхем-Роуд офіційним кордоном або домовляючись про додаткові обмеження в угоді про безпечну країну, була мало сприйнята лібералами. Але уряд Трюдо все ж розпочав жорсткіше реагувати на заявників-біженців у другій половині 2017 р., коли сплеск гаїтянських нелегалів продемонстрував, що агентство з поселення біженців у Монреалі прийняло більше людей у серпні, ніж протягом цілого попереднього року. Дж. Трюдо дотримувався свого січневого твіту #WelcomeToCanada, коли число тих, хто перетнув кордон, загрозливо зростало, але, можливо, він хотів би, щоб тоді не обмежився 280 символами у Twitter, бо тоді він міг би додати один важливий нюанс.

Цей нюанс був пов'язаний із розповсюдженням повідомлень гаїтянською креольською та іспанською мовами, які більш чітко пояснювали, як саме Канада приймає біженців або відмовляє їм, орієнтованих на десятки тисяч сальвадорців та гаїтян, статус яких охоронявся в США, але був скасований. А. Хуссен відправив креолота іспаномовних ліберальних депутатів до Маямі, Нью-Йорка та Лос-Анджелеса для поширення повідомлень разом із дипломатами. Громадяни

Сальвадору, які користуються тимчасовим захищеним статусом у США, у чотири рази більше, ніж гаїтян, а адміністрація Д. Трампа в січні 2017 р. оголосила, що вони теж втратять свій статус у вересні 2019 року. Канадські чиновники намагалися нівелювати чутки та не надавати сальвадорцям тої самої надії, як та, що надихнула гаїтян приїхати до Канади.

Лише 10 % гаїтян, які перетнули кордон, виграють свої справи; ця цифра була опублікована IRB у листопаді 2017 р., але вона зросла до 17 % вже в грудні 2018 р., це якщо розглядати лише випадки, в яких справа дійшла до слухань; це статистика – з охопленням лише декількох сотень із понад 6000 справ гаїтян, які знаходились на розгляді комісією [3]. IRB, щоб зберегти спокій в суспільстві, закликали не робити висновків на основі невеликої кількості розглянутих справ, а офіс А. Хуссена на запити про коментар не відповідав.

Однак ці перші цифри не лише демонструють марність надій для гаїтянських шукачів притулку, порівняно з африканськими та близькосхідними приїжджими з набагато вищими показниками отримання статусу біженців. Це також показує, що десятки справ у Гаїті були закриті як «зняті з розгляду» – у багатьох випадках, зазначають адвокати, оскільки заявники розгублені після зміни адреси або не мають контакту з адвокатом, а також пропускають дати слухань або терміни оформлення документів.

Але навіть якщо статистику IRB розглядати як попередню та неповну, активісти гаїтянської громади Монреалю вже тоді очікували, що більшість заявників-гаїтян програють справи, оскільки вони не можуть задовольнити вимоги довести небезпеку переслідування. У 2015 р., після того, як Оттава скасувала мораторій на депортацію, монреальці вийшли на вулицю, щоб просити амністії або співчуття для 3200 гаїтян, які прибули одразу після землетрусу і боялися страшної боротьби вдома. Ліберали Дж. Трюдо прийняли ще одне тимчасове обмеження, що дозволило гаїтянам подавати заявки на проживання на підставі гуманітарних причин, і переважна більшість цих заявок складним бюрократичним шляхом була погоджена.

С. Валуа стверджує, що всій величезній групі гаїтян потрібна допомога. «Тут, у громаді, ми готові битися за їх права, готові сперечатися, і, мабуть, те, чого ми будемо вимагати, – це знайти спосіб пропустити цей процес надання притулку. Тому що більшість заявників, вочевидь, в результаті зазнають невдачі. А повернення на Гаїті – це безробіття та голод. Це все одно, що відправляти людей вмирати» [3]. Натомість заява про гуманітарні підстави може виявитися незрозумілою для гаїтян, яким загрожує депортація, оскільки заяви розглядалися та відхилялися як у 2018–2019 рр., так і пізніше. За винятком випадків, коли є діти, заявники повинні почекати 12 місяців, щоб подати заявки, які враховують, наскільки офіційно особа перебуває в Канаді; ніщо не заважає депортації протягом цих 12 місяців. Якщо ліберали не відхиляться від запровадженої ними політики, це не стане життєздатним варіантом для багатьох заявників, вважає Джанет Денч з Канадської ради з питань біженців [6]. А уряд, який має намір продемонструвати

ти жорсткість процесу потенційним біженцям чи шукачам притулку, навряд чи хоче надати інший чіткий шлях до правового статусу в Канаді. І хоча швидкість припливу гаїтянських нелегалів сповільнилася після літа 2017 р. і тримається стабільно невисокою протягом останніх трьох років, незрозуміло, наскільки великою в цьому є заслуга роботи федеральних чиновників.

Франц Андре, гаїтянсько-канадський активіст у Монреалі, визнає, що жоден варіант не здається особливо прийнятним та позитивним для чоловіків, жінок та дітей, яким він намагається допомогти. «Уявіть собі, що є дорога, на якій лише одна смуга руху, і ви бачите, як по дорозі їде поїзд чи велика вантажівка. справа – скеля, а ліворуч – річка. Ви не можете залишатися в дорозі. Праворуч ви обов'язково помрете, ліворуч – річка. То що ви вирішите робити?»

Канада – це річка, вантажівка – США, інша сторона, скеля, – Гаїті. Ви не можете повернути вантажівку назад, тому стрибаєте в річку, сподіваючись, що навчитеся плавати, що навчитесь плавати настільки добре, що зможете дістатися до берега» [6].

Висновки з даного дослідження. Таким чином, бачимо, що ця аналогія добре демонструє надію, якою керуються гаїтяни, приймаючи рішення нелегально перетнути кордон США–Канада та просити притулку. Однак Канада Гуд-Рівер може виявитися тривалою, звивистою течією, яка доставить багатьох гаїтян прямо до тієї самої скелі, якої вони бояться. Натомість, незважаючи на відмінності у соціокультурних характеристиках

новоприбулих, які суттєво відрізняються від канадців та квебекуа, та дуже швидко зміну характеру канадського суспільства, що викликає в частини громадян страх перед майбутнім, де може не бути місця для таких, як вони, а також незадоволення тим, що потенційні біженці та шукачі притулку отримують певні умови життя та привілеї несправедливо, за їх рахунок, уряду варто задуматись, наскільки доцільним буде таке масове відкидання потенційних нових громадян Канади. Враховуючи нестійку в плані зростання демографічну ситуацію в країні, можливо, варто більш лояльно поставитись до новоприбулих, особливо з урахуванням того, що через довгий термін розгляду справ деякі з них можуть прожити від 1 до 5 років в Канаді, перейнявши її культуру та ставши вже практично її частиною. То чи варто обирати варіант приборкання імміграції та глобалізації ідентичністю та протекціоністською політикою, тоді як тенденція глобалізації, вочевидь, буде продовжуватися, а переміщення населення, швидше за все, прискориться через наслідки зміни клімату та регіональних конфліктів, і ті, хто хоче ізолюватись, постраждають через це. Чи варто використати хвильовий приплив біженців та шукачів притулку собі на користь, поповнивши таким складним, неочікуваним та не дуже бажаним, але, можливо, досить ефективним способом кількість громадян Канади. В будь-якому разі, питання про шляхи вирішення кризи системи контролю біженства в Канаді та Квебеку залишається поки що відкритим та потребує подальшого спостереження та вивчення.

Список літератури:

1. Authier Ph. Ottawa vows to work with Quebec to help alleviate refugee crisis. Montreal Gazette, April 19, 2018. Available at: <https://montrealgazette.com/news/quebec/come-here-and-look-after-it-quebec-demands-federal-help-with-asylum-seekers> (дата звернення: 30.08.2020).
2. Dunbar K., Milner J. The Humanitarian-Development Nexus: Opportunities for Canadian Leadership [RRN/CRS Policy Brief Submitted to the Government of Canada, December 2, 2016]. Available at: https://refugeereseach.net/rrn_node/humanitarian-development-nexus/ (дата звернення: 30.08.2020).
3. Hyndman J., Payne W., Jimenez Sh. The State of Private Refugee Sponsorship in Canada: Trends, Issues, and Impacts [RRN/CRS Policy Brief Submitted to the Government of Canada, December 2, 2016]. Available at: https://refugeereseach.net/rrn_node/private-refugee-sponsorship-in-canada/ (дата звернення: 30.08.2020).
4. Jabob, A. (2001). Les réfugiés au Québec, du discours à la réalité. *Service social*, 40(3), 68–81. doi: <https://doi.org/10.7202/706545ar>
5. Markusoff J., Stevenson V. Canada's failing refugee system is leaving thousands in limbo. Macleans Canada, January 10, 2018. Available at: <https://www.macleans.ca/news/canada/canadas-refugee-system-is-in-chaos/> (дата звернення: 30.08.2020).
6. Pearson P. Canada's Refugee Crisis. The complicated way we take in new Canadians January 23, 2020. Available at: <https://storymaps.arcgis.com/stories/ec96eaf06e9a46879a8d7f03df55e311> (дата звернення: 30.08.2020).

References:

1. Authier, Ph. Ottawa vows to work with Quebec to help alleviate refugee crisis. Montreal Gazette, April 19, 2018. Available at: <https://montrealgazette.com/news/quebec/come-here-and-look-after-it-quebec-demands-federal-help-with-asylum-seekers> (date of last access 30.08.2020).
2. Dunbar, K., & Milner, J. The Humanitarian-Development Nexus: Opportunities for Canadian Leadership [RRN/CRS Policy Brief Submitted to the Government of Canada, December 2, 2016]. Available at: https://refugeereseach.net/rrn_node/humanitarian-development-nexus/ (date of last access 30.08.2020).
3. Hyndman, J., Payne, W., & Jimenez, Sh. The State of Private Refugee Sponsorship in Canada: Trends, Issues, and Impacts [RRN/CRS Policy Brief Submitted to the Government of Canada, December 2, 2016]. Available at: https://refugeereseach.net/rrn_node/private-refugee-sponsorship-in-canada/ (date of last access 30.08.2020).
4. Jabob, A. (2001). Les réfugiés au Québec, du discours à la réalité. *Service social*, 40(3), 68–81. doi: <https://doi.org/10.7202/706545ar>
5. Markusoff, J., & Stevenson, V. Canada's failing refugee system is leaving thousands in limbo. Macleans Canada, January 10, 2018. Available at: <https://www.macleans.ca/news/canada/canadas-refugee-system-is-in-chaos/> (date of last access 30.08.2020).
6. Pearson, P. Canada's Refugee Crisis. The complicated way we take in new Canadians January 23, 2020. Available at: <https://storymaps.arcgis.com/stories/ec96eaf06e9a46879a8d7f03df55e311> (date of last access 30.08.2020).

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-31>

УДК 316.48.430

Авер'янова Н.М.¹, Воропаєва Т.С.²

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДЕКОНФЛІКТИЗАЦІЯ СОЦІУМУ: ДОСВІД НІМЕЧЧИНИ

Анотація. У статті розглядається проблема деконфліктизації суспільства, а також досвід Німеччини у цій галузі. У статті подано історичний огляд утворення Німецької Демократичної Республіки, проаналізовано причини поділу Німеччини та умови протистояння на європейському континенті під час Холодної війни. Центром знакових подій 1989 року стало падіння Берлінської стіни, що суттєво вплинуло на визначення нових векторів у розвитку всього світу. Розглядаються політичні й економічні контакти між Німецькою Демократичною Республікою та Федеративною Республікою Німеччини, характеризуються можливості їх зближення під час закінчення Холодної війни та Перебудови. Оцінюючи ситуацію в Німецькій Демократичній Республіці напередодні об'єднання Німеччини, акцент робиться на зростанні таких проблем, як політична слабкість влади, нелегальна міграція та соціальне невдоволення. Особлива увага приділяється позиції Москви щодо німецького питання. Охарактеризовано процес об'єднання Німеччини. У статті автори досліджують діяльність німецьких політичних фондів у рамках стратегій управління кризами та запобігання конфліктам у Німеччині та у важливих для Німеччини регіонах. Вивчення німецької політики деконфліктизації, її теоретичних та концептуальних основ, політико-правових та інституційних форм, а також досвід реалізації цієї політики в умовах внутрішньополітичної кризи здійснюється на основі наукових джерел. Агресія Російської Федерації і тимчасова втрата державного контролю над частиною території України означають нагальну потребу в розробці та реалізації систематичної і ефективної політики деконфліктизації в Україні. Досвід Німеччини може бути надзвичайно корисним для сучасної України, яка потребує найкращих технологій консолідації нації та деконфліктизації соціуму. Досвід Німеччини у протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам демонструє, що Україна не застосовує достатньо заходів та засобів, спрямованих на захист територіальної цілісності держави та системи національної безпеки. Соціально-філософський аналіз деконфліктизаційного досвіду Німеччини показує доцільність використання всіх ефективних стратегій і процедур, але з урахуванням національних особливостей українців та специфіки російсько-українського збройного конфлікту.

Ключові слова: соціальна філософія, процеси конфліктизації та деконфліктизації, історична подія, холодна війна, Берлінська стіна, Німецька Демократична Республіка, Федеративна Республіка Німеччина, об'єднання Німеччини.

Averianova Nina, Voropayeva Tetiana

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE DECONFLICTIZATION OF SOCIETY: THE EXPERIENCE OF GERMANY

Summary. The article deals with the problem of deconflictization of society as well as the experience of Germany in this area. The article provides a historical overview of the formation of the German Democratic Republic, analyzes the reasons for the division of Germany and conditions of confrontation on the European continent during the Cold war. The center of the landmark events of 1989 was the fall of the Berlin Wall, which significantly influenced the definition of new vectors in the development of the whole world. Political and economic contacts between German Democratic Republic and Federal Republic of Germany are considered, the characteristics of the possibility of rapprochement during the end of the Cold war and Perestroika are given. In assessing the situation in the German Democratic Republic on the eve of German unification, the emphasis is on the growth of such problems as political weakness of power, illegal migration, and social discontent. Special attention is paid to Moscow's position on the German issue. A description of the process of unification of Germany is given. In the article the authors investigate the activities of German political foundations within the framework of the strategies for crisis management and conflict prevention in Germany and in the regions important for Germany. The study of German politics of deconflictization, its theoretical and conceptual foundations, political-legal and institutional forms, as well as the experience of implementing this policy in the context of internal political crisis, is carried out on the basis of scientific sources. Aggression of the Russian Federation and temporary loss of state control over part of the territory of Ukraine signify to the urgent need to develop and implement the systematic and effective policy of deconflictization in Ukraine. The experience Germany in countering internal and external threats demonstrates that Ukraine does not use enough measures and means aimed at protecting the territorial integrity of the state and national security system. The experience of Germany can be extremely useful for modern Ukraine, which needs the best technologies for consolidating the nation, deconflictization of society. Socio-philosophical analysis of the deconflictizational experience of Germany shows the expediency of using all effective strategies and procedures, but taking into account the national characteristics of Ukrainians and the specifics of the Russian-Ukrainian armed conflict.

Keywords: social philosophy, processes of conflictization and deconflictization, historical event, Cold war, Berlin Wall, German Democratic Republic, Federal Republic of Germany, unification of Germany.

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1088-2372>² ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8388-7169>

Постановка проблеми. Історичні події 1989 р., які відбувались у НДР, ФРН та СРСР, не тільки різко змінили політичний ландшафт Європи, але й відіграли ключову роль у визначенні нових векторів у розвитку всього світу. Завдання соціальної філософії та філософії історії полягає у правдивому описі, добросовісній інтерпретації та чіткому поясненні історичних подій. У цьому плані падіння Берлінської стіни є епохальною Подією світового значення, адже після неї зазнали повного краху як система радянського соціалізму, так і міжнародний комуністичний рух. Об'єднання Німеччини супроводжувалось потужним духовно-світоглядним «забезпеченням», адже потрібно було залучити весь наявний досвід консолідації та деконфліктизації суспільства після тривалої конфронтації між заходом і сходом Німеччини [1; 3]. Об'єднання Німеччини відбулось у рекордно короткі терміни і з великими соціально-психологічними перевантаженнями. Після державного возз'єднання почався період об'єднання нації, деконфліктизації відносин між «оссі» та «вессі», а також боротьба з так званою «остальгією». Дослідження досвіду Німеччини у сфері деконфліктизації соціуму (як на теренах власної держави, так і на теренах інших держав) є надзвичайно актуальним для сучасної України, яка повинна подолати російсько-український міждержавний збройний конфлікт неоколоніального типу.

Аналіз наукових публікацій. Відомо, що перші прото-конфліктологічні концепції розробляли Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, К. Клаузевіц, Ч. Дарвін та ін. Аналіз наукових досліджень в галузі філософії, соціології, психології показує, що теоретико-методологічні й практичні основи сучасної конфліктології базуються на працях видатних мислителів (Геракліт, Емпедокл, Епікур, Аристотель, Платон), філософів епохи Відродження і Нового часу (Ф. Бекон, Г. Гегель, Т. Гоббс, Д. Дідро, І. Кант, Ш. Монтеск'є, Т. Мор, А. Рабле, Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсер та ін.), засновників провідних соціологічних і психологічних теорій конфліктів (серед яких М. Дойч, К. Левін, Д. Мід, К. Роджерс, К. Хорні, У. Юрі) та ін. Саме ці мислителі й науковці започаткували процес інституціоналізації сучасної конфліктології, яка вивчає конфлікти на мікро-, мезо-, макро- та мега-рівнях [3]. Різноманітні конфліктологічні теорії формувались упродовж XIX–XX століть, серед них можна виокремити три підходи: **мотиваційний** (Л. Берковець, М. Дойч, Г. Теджфел, З. Фройд та ін.), **ситуаційний** (Р. Блейк, М. Шеріф та ін.), **когнітивний** (А. Елліс, Дж. Келлі, В. Клар, К. Левін, Ф. Хайдер та ін.). Відомі також інші підходи до конфліктологічної проблематики: **біхевіористський** (А. Бандура та ін.), **гуманістичний** (К. Роджерс та ін.), **інтераціоналістський** (Ф. Гайдер, М. Дойч, Т. Парсонс, Т. Шибутані та ін.), **системний** (А. Анцупов, І. Ващенко, О. Донченко, Л. Карамушка, Г. Ложкін, С. Максименко, В. Москаленко, М. Пірен та ін.) [3].

Відомі вчені Дж. Бернарда, М. Дойч, Л. Козер, Л. Крісберг (США), М. Кроз'є (Франція), Р. Дарендорф (Німеччина) уточнили понятійний апарат конфліктології, розкрили природу конфлікту як явища, його роль і значення в суспільному бутті. Вони досліджували різні аспекти конфліктів: ви-

никнення і причини, профілактику і прогнозування, розвиток і регулювання, способи й методи вирішення та їхні наслідки. Сучасні вчені продовжують вивчати ґносеологічні, феноменологічні і праксеологічні проблеми конфліктології.

Різноманітні проблеми збройних конфліктів, їх причини і способи запобігання аналізували у своїх працях С. Бжезінський, С. Гантінгтон, Дж. Джоулвен, Г. Кіссінджер, Дж. Кеннан, Дж. Робертсон, Т. Скочпол, А.Г. Франк; М. Воронюк, В. Горбулін, С. Попов, В. Сліпченко, В. Юрковський та ін. Особливості врегулювання збройних конфліктів за допомогою міжнародних миротворчих операцій досліджують С. Акулов, П. Гай-Нижник, М. Капітоненко, Г. Луцишин, Г. Перепелиця та ін. [3].

Отже, конфлікт необхідно розглядати як один із видів соціальної взаємодії, учасниками якої можуть бути окремі індивіди, людські угруповання, організації, установи, суспільства, країни, держави тощо [1; 3]. Чим більш диференційованим є соціум, тим більше існує несхожих і взаємовиключних інтересів, потреб, цілей, цінностей і, отже, й більше джерел для потенційних конфліктів. Конфлікти можуть розгортатися на усіх рівнях соціальної взаємодії – від міжособистісних конфліктів (в яких можуть брати участь усього дві особи) до світових війн (в яких можуть брати участь багато держав світу) [1; 3]. Конфлікт необхідно розуміти як зіткнення актуалізованих суперечностей, протилежно спрямованих інтересів, потреб, цілей, думок, мотивів, соціальних установок, цінностей, поглядів, планів, намірів, позицій суб'єктів взаємодії (які можуть бути опонентами, ворогами тощо). Тривале напруження та граничне загострення актуалізованих суперечностей призводить до безкомпромісної боротьби, деструктивних дій, непростих колізій і трагічних наслідків для суб'єктів конфліктної взаємодії. Конфліктні ситуації виникають тоді, коли суб'єкт конфліктної взаємодії намагається просувати власні інтереси, які не відповідають інтересам іншого суб'єкта [1; 3]. Такі суперечності завжди мали місце в історії людської цивілізації, і з плином часу вони набували все більш гострого «звучання», зокрема в умовах кардинальних трансформацій, які відбувались і відбуваються у межах різних держав, посилюючи конфліктність у різних сферах суспільного життя.

Критеріальною ознакою при дослідженні конфліктів, конфліктних ситуацій та процесів конфліктизації і деконфліктизації є конфліктність [3]. Конфліктизація – це процес підвищення (посилення) рівня конфліктності у будь-якому соціумі (як на індивідуальному, так і на колективному рівні), деконфліктизація – це процес зменшення (зниження) рівня конфліктності у будь-якому соціумі (як на індивідуальному, так і на колективному рівні) [3]. Сутність процесів конфліктизації особливо гостро розкривається в періоди кризового стану суспільства. Процеси конфліктизації можуть бути природними і штучними, реальними і потенційними, зовнішньо-та внутрішньо-інспірованими тощо. Аналізуючи конкретний конфлікт потрібно враховувати види й типи конфліктів, рівні й фази конфліктної взаємодії, причини виникнення конфліктних ситуацій тощо [1; 3].

На жаль, соціально-філософське осмислення досвіду Німеччини у сфері деконфліктизації, зокрема, використання ефективних деконфліктизаційних стратегій (як на теренах власної держави, так і на теренах інших держав) не дістало належного розвитку в наукових дослідженнях. Це обумовило мету статті – проаналізувати досвід Німеччини у сфері деконфліктизації соціуму, що може бути надзвичайно корисним для сучасної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що у травні 1945 р., в Лондоні, представники урядів СРСР, США, Великобританії та Франції в Європейській консультативній комісії підписали угоду про Контрольний механізм для здійснення основних вимог щодо беззастережної капітуляції Німеччини. 5 червня 1945 р. уповноважені СРСР, США, Великобританії та Франції підписали в Берліні Декларацію про поразку Німеччини і взяття верховної влади щодо Німеччини урядами чотирьох держав. 26 липня 1945 р. рішенням цієї комісії Німеччина була розділена (на період до укладення з нею мирного договору) на чотири окупаційні зони: східну (радянську), північно-західну (англійську), південно-західну (американську) і західну (французьку). 17 липня – 2 серпня 1945 р. у Потсдамі відбулася конференція глав трьох держав (СРСР, США і Великобританії), що виробила політичні й економічні принципи координованої політики щодо Німеччини на період спільного контролю, глави цих держав зобов'язалися розглядати Німеччину в період окупації як єдине економічне й політичне ціле [2]. Але союзники у Другій світовій війні дуже швидко перетворилися на антагоністів, які ні в чому не хотіли поступатися один одному. Не бажали вони йти на взаємні поступки і у «німецькому питанні». Принцип політичного співробітництва був заміщений ідеологічним протистоянням. Європа і Німеччина почали розглядатися країнами-переможцями як сфери протистояння, а німці – як матеріал, з якого можна ліпити ті чи інші державно-політичні конструкції [2, с. 160]. Політичне суперництво на теренах Європи почало переростати у воєнне, що суттєво впливало на «німецьке питання». За пропозиціями про збереження німецької єдності обидві сторони бачили передусім прагнення суперника розширити сферу свого впливу. В підсумку питання про об'єднання Німеччини поступово втратило будь-яку актуальність. У реальному житті йшлося лише про встановлення міжблокового військово-стратегічного балансу в переможеній країні [2].

Розкол німецької нації поступово поглиблювався, для його подолання необхідно було врегулювати конфлікт між комуністичним і антикомуністичним таборами у глобальному масштабі, але зробити це у той час було неможливо. В роки Холодної війни СРСР і західні держави регулярно звинувачували один одного у розчленуванні Німеччини. У другій половині 1950-х рр., після включення ФРН у НАТО і утворення Варшавського договору, дві частини Німеччини глибоко втягуються у міжблокову конфронтацію. В грудні 1955 р. з'являється «доктрина Хальштейна», яка спрямовує потужні зусилля західнонімецької держави на приєднання НДР

до ФРН. Ставиться завдання ізолювати східнонімецький режим на світовій арені та підірвати його позиції всередині країни. ФРН не визнає НДР, перешкоджає її зв'язкам з іншими країнами, розглядає східні землі як частину Західної Німеччини, тимчасово окуповану іноземними військами. Використовуються різні канали для формування антиурядового руху всередині НДР. Населення НДР постійно висловлює невдоволення придушенням у країні демократичних свобод і прискореним відставанням східних земель від західних у сфері економіки. Користуючись відкритістю кордонів, громадяни НДР (у першу чергу, кваліфіковані фахівці) масово виїжджають у ФРН. Ситуація стає критичною, і влада НДР відгороджується від ФРН Берлінською стіною, вживаючи інших заходів щодо зміцнення контролю над власним населенням. Берлінська криза 1961 р. доводить конфронтацію до небезпечної межі і переконує протилежні сторони в необхідності нового «модус вивенді» [2; 4; 5].

У 1960-х рр. у Європі починається пошук шляхів обмеження військової конфронтації, налагодження політичного діалогу та економічної взаємодії. Відкриваються можливості для ослаблення напруженості між ФРН і НДР. Такий курс заохочується і Вашингтоном, і Москвою. Він знаходить підтримку також у НДР та ФРН. Бонн прагне посилити вплив на східнонімецьке суспільство, добитися прихильності з боку СРСР. Східний Берлін сподівається домогтися міжнародного визнання, закріпити статус-кво на континенті, а також вирішити економічні проблеми за допомогою ФРН. Ключовим елементом у позиції Москви й Східного Берліна було закріплення кордону між НДР та ФРН як міждержавного, загальне визнання наявності двох суверенних німецьких держав, фактична відмова від курсу на об'єднання Німеччини [2; 4; 5]. Отже, раніше ФРН керувалася «доктриною Хальштейна», відмовляючись визнавати НДР і претендуючи бути єдиною німецькою державою, що створювало зовнішньополітичні проблеми на рівні офіційних відносин з країнами, зацікавленими в економічних контактах з обома Німеччинами. Ситуація нормалізувалася лише за часів канцлерства соціал-демократа Віллі Брандта на початку 70-х років.

У 1969–1971 роках обом таборам вдалося виробити й узгодити оновлену систему міжнародних відносин у Європі. Головним завданням став пошук рівноваги інтересів у широкому спектрі військово-політичних, економічних і гуманітарних питань міжнародного життя. У 1970-х роках відносини між НДР та ФРН йшли по висхідній, формувалася правова інфраструктура взаємодії сторін за рахунок підписання угод, досягнення домовленостей. Разом з тим у ФРН постійно пропагувалася теза про те, що політичною метою Західної Німеччини залишається сприяння «такому стану миру в Європі, який дозволив би воз'єднатися німецькому народові шляхом вільного самовизначення» [2, с. 163]. В основу східнонімецької позиції лягла концепція створення «коаліції розуму і реалізму», розроблена після Гельсінського акту, в 1981–1982 рр. І Східний Берлін, і Москва були зацікавлені у припливі в НДР сучасних технологій і кредитів. ФРН йшла на економічні поступки, намагаючись пов'язати

їх із політичними вимогами та з більшою відкритістю східнонімецького суспільства.

У другій половині 1980-х років на відносини між НДР та ФРН почали впливати нові міжнародні й внутрішні чинники. Вирішальне значення мали фундаментальні зміни у внутрішній і зовнішній політиці керівництва СРСР на чолі з М.С. Горбачовим. Проголошувалась мета будівництва спільного Європейського дому незалежно від ідеологічних та інших особливостей держав континенту. Політика Перебудови, започаткована М.С. Горбачовим, надихала західнонімецьку еліту на активізацію східної політики. В НДР все більші й більші шари суспільства відчували потяг до демократизації та економічних реформ. Тим більше, що подібні процеси вже відбувались у сусідніх соціалістичних державах Східної Європи. Але командно-бюрократична економіка НДР не могла забезпечити своєчасну модернізацію виробництва та рівень життя населення, який можна було б порівняти з ФРН. Адже ФРН випереджала НДР по ВВП на душу населення на 50–60%, по щомісячному доходу на душу населення – більш ніж у 2 рази, по середньомісячній заробітній платі – у 3,5 рази [2; 4; 5]. В НДР посилювались соціально-економічні негаразди, все частіше виникали перебої зі споживчими товарами, люди полювали за імпортними виробами, об'єктом жадання стала західнонімецька валюта. В цілому програма «сильної соціальної політики» у НДР не приносила бажаних результатів. Тоталітарна система не в змозі була забезпечити соціальну стійкість у суспільстві. У другій половині 1980-х років нарощувались обсяги гуманітарних обмінів. Німецько-німецький кордон поступово ставав «прозорим». НДР фактично опинилася в умовах відкритого змагання суспільно-економічних і політичних моделей із ФРН. Східні німці порівнювали ситуацію у ФРН і у власній державі та втрачали будь-яку повагу до керівництва НДР і соціалістичної системи. Населення вимагало змін, надихаючись прикладом Угорщини і Польщі. Тривалий розкол Німеччини можна було виправдовувати тільки принциповими відмінностями двох німецьких режимів. Східний Берлін опинився у політичній безвиході, і йому, щоб вижити, не залишалось нічого іншого, як опиратися будь-яким реформам. Тому керівництво НДР у полеміці з Москвою доводило, що реформи розвалить державу. Е. Хонеккер і його команда наполягали: потенціал соціалізму далеко не вичерпаний, можливий новий ривок у нарощуванні соціально-економічних досягнень. Соціалістична єдина партія Німеччини (СЄПН) продовжувала заявляти про нові й нові «досягнення», в той час, коли труднощі й невдачі в усіх сферах суспільства нагромаджувалися з величезною швидкістю. Громадяни НДР втрачали будь-яку довіру до соціалістичної пропаганди. Західнонімецькі ЗМІ стали вирішальним чинником формування громадської думки в НДР та пропаганди ідеї національної єдності. Лідери НДР недооцінювали глибину й гостроту економічних проблем країни. СЄПН утримувала ситуацію під контролем виключно завдяки репресивному апарату. У цих умовах маси незадоволених людей потягнулися до церкви, і під заступництвом церковної ієрархії

виступали за демократизацію НДР, гласність, свободу слова й зібрань, за оздоровлення економіки та вирішення соціальних проблем. Саме ці люди першими вийшли на вулиці, ведучи за собою сотні тисяч громадян. Але тоді владі НДР вже не допомогли навіть випробувані часом насильницькі методи.

Проблема біженців з НДР до ФРН гостро постала у середині 1989 р., вона стала катализатором масового невдоволення. Угорщина й Чехословаччина прийняли рішення про полегшення пропускну режиму через кордон із західними сусідами. Упродовж літа 1989 р. в Угорщині та Чехословаччині відбулось скупчення громадян НДР, які виїхали туди в якості туристів і відмовились повертатися додому. Вони вимагали пропустити їх до Австрії та ФРН. Представники влади Угорщини й Чехословаччини коливалися, але все ж таки дозволили цим східним німцям виїхати на Захід. Зокрема, 19 серпня 1989 р. відбувся так званий Європейський пікнік (демонстрація миру на австрійсько-угорському кордоні біля міста Шопрон за згодою обох країн), під час якого прикордонні ворота символічно відкрили на три години. Це коротке відкриття «залізної завіси» використали більше 600 туристів з НДР, які після відпустки в Угорщині почали тікати до Австрії (а через Австрію – до ФРН) [4; 9; 10]. Усі громадяни НДР, за винятком Е. Хонеккера та його прибічників, хотіли об'єднання нації. 4 жовтня 1989 р. у Лейпцигу пройшла масова демонстрація громадян НДР, які вимагали проведення в країні політичних перетворень. 7–9 жовтня у Берліні, Лейпцигу, Дрездені та в інших містах НДР на вулиці вийшли десятки тисяч людей, які вимагали реформ під гаслами «оновлення соціалізму», за допомогою сили демонстрації були розігнані, понад три тисячі осіб було заарештовано. 18 жовтня внаслідок масових протестів Пленум ЦК СЄПН звільнив Е. Хонеккера від займаних посад, одночасно втратили владу його соратники. Його наступником став Е. Кренц. Але економіка НДР розвалювалась на очах, а потік біженців до ФРН стрімко зростав. 23 і 24 жовтня в НДР відбулись масові мітинги й демонстрації, в ході яких вперше висувались вимоги про позбавлення правлячої партії її домінуючого статусу, про відставку всіх колишніх партійних керівників і проведення вільних виборів. 4 листопада на мітинг у Берліні зібралось близько 400 тисяч демонстрантів, вони вимагали свободи слова і свободи зібрань, відставки уряду і вільних виборів. 6 листопада в демонстрації взяли участь понад півмільйона осіб. 7 листопада в умовах безперервних мітингів і демонстрацій, учасники яких вимагали проведення реформ, уряд НДР на чолі з В. Штофом пішов у відставку. 8 листопада 1989 р. канцлер ФРН Г. Коль вперше заговорив про готовність «підтримати серйозні реформи в НДР, які не стануть косметичними» [4; 5]. 9 листопада після 19:30, представник уряду НДР Г. Шабовскі, виступаючи на прес-конференції, яка транслювалась по телебаченню, оголосив про відкриття з 10 листопада кордону із Західною Німеччиною у відповідності з новими правилами виїзду і в'їзду з країни. Сотні тисяч громадян НДР, не чекаючи наступного дня, попрямували увечері 9 листопада до кордону. Прикордонники

спочатку намагались відтіснити натовп, використати водомети, але, поступившись масовому натиску, змушені були відкрити кордон. Зустрічати гостей зі Сходу вийшли тисячі жителів Західного Берліна. Ця акція нагадувала триумф, всенародне свято, люди були дуже щасливі, знайомились, вітали і браталися одне з одним. Таким чином, у ніч з 9 на 10 листопада 1989 р. сталась історична Подія епохального масштабу, адже відбулось падіння Берлінської стіни – тоталітарного символу, що був утіленням «залізної завіси» і уособлював 40-річне роз'єднання міста, німецької нації і всього європейського континенту. 11 листопада 1989 р. Г. Коль висунув тезу про великомасштабну участь ФРН у подоланні східнонімецької кризи.

Після зустрічі М.С. Горбачова і Дж. Буш-старшого на Мальті 3 грудня 1989 р. Москва дала згоду більше не втручатися у внутрішні справи НДР [6; 7; 8; 9; 10]. Зв'язки між НДР та ФРН продовжували бурхливо розвиватися практично в усіх областях. Ставало все очевиднішим, що, незважаючи на коливання третіх країн та їхню заклопотаність, об'єднання Німеччини здійсниться. Якщо у кінці 1989 р. більшість населення НДР все ще бажало збереження суверенності держави, то у 1990 р. східні німці вже впевнено висловлювалися за об'єднання із ФРН. Німецько-німецьке зближення йшло за німецьким сценарієм, створеним у Бонні і підтримуваним переважною частиною населення НДР. Г. Коль відкинув пропозиції лідерів НДР щодо німецького нейтралітету, підкресливши, що це рівносильно закликам до сепаратних дій і особливого шляху Німеччини [7; 9; 10]. Москва відповіла досить рішучим «ні» на помисли Бонна про включення майбутньої Німеччини в НАТО. М.С. Горбачов зазначив: «на це ми не можемо дати згоди, це абсолютно виключено» [6; 8]. 18 березня 1990 р. відбулись вибори до Народної палати НДР, які виграв «Альянс за Німеччину», утворений при безпосередній участі канцлера ФРН Г. Коля. В НДР був сформований коаліційний уряд, націлений на швидке злиття з ФРН. Таким чином, вибір був зроблений і процес об'єднання став незворотним. У той час як внутрішньо-німецькі перешкоди на шляху злиття НДР з ФРН були повністю усунені, на міжнародній арені розгорталась боротьба навколо механізму об'єднання та військово-політичної орієнтації об'єднаної Німеччини. Проте позиції Москви стрімко слабшали (і на переговорах по Німеччині, і на міжнародній арені в цілому). В СРСР наростала політична нестабільність, почався розвал економіки. М.С. Горбачов звернувся до Заходу за підтримкою і матеріальною допомогою. У цих умовах СРСР довелося йти на поступки у питанні німецького врегулювання. 16 липня на зустрічі в Железноводську канцлер Німеччини Г. Коль звернувся до М.С. Горбачова з пропозиціями зняти заперечення щодо входження об'єднаної Німеччини в НАТО в обмін на економічну допомогу СРСР. Сторони також домовились про визначення термінів повного виведення радянських військ із території НДР та визнання західного кордону Польщі. 12 вересня 1990 р. (30 років тому), у Москві, був укладений Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини, яким було надано їй повний суверенітет у внутрішніх і зовнішніх спра-

вах. 2 грудня 1990 р. відбулись загально-німецькі парламентські вибори, які завершили формування нової політичної структури об'єднаної німецької держави. На цих виборах з великою перевагою перемогла коаліція Г. Коля.

Процесам деконфліктизації соціуму об'єднаної німецької держави сприяли багато неурядових організацій, зокрема, німецькі політичні фонди, які відіграли у цьому дуже важливу роль. Німецькі політичні фонди (Фонд Конрада Аденауера, Фонд Ганса Зайделя, Фонд Фрідріха Еберта, Фонд Фрідріха Науманна, Фонд Генріха Бьолля, Фонд Розі Люксембург) діяли і всередині країни, і за кордоном. У 60-70-ті роки політологи часто називали політичні фонди ФРН «тихими інститутами». У 1986 р. Конституційний суд після позову партії «Зелених» остаточно врегулював правовий статус фондів, ухваливши рішення про те, що вони мають право на бюджетні кошти, ... що зовнішньополітична діяльність фондів пов'язана із загальною концепцією німецької зовнішньої політики і не служить вузько-партійним цілям [12].

Німецькі політичні фонди виконують різнопланові функції: у межах ФРН вони проводять політико-освітню роботу з населенням, у державах Третього світу й державах, що трансформуються, співпрацюють з університетами й науковими установами, а також надають допомогу «близьким» по духу партнерам. Ці фонди не тільки доповнюють зовнішню політику ФРН, а іноді й «здійснюють» її там, де державна дипломатія не має на це шансів, або там, де існує необхідність «розвантажити» державну зовнішню політику, полегшити неформальну співпрацю політичних еліт [11]. Посольства ФРН на місцях намагаються підтримувати контакти з даними фондами і координують з ними свою діяльність [12].

Німецькі політичні фонди активно працюють у кризових регіонах світу, намагаючись врегулювати конфлікти і попередити кризи. Ці фонди реалізують різноманітні деконфліктизаційні проекти: від боротьби з тероризмом і врегулювання конфліктних ситуацій до проектів підтримки розвитку демократичних процесів у транзитних державах Третього світу і пострадянського простору. Отже, антикризовий вимір діяльності німецьких політичних фондів робить їх незамінними для міжнародної політики попередження криз і врегулювання конфліктів не тільки на теренах Європи.

Вихідним пунктом для сучасних стратегій попередження криз, врегулювання конфліктів і консолідації сил, зацікавлених у мирному вирішенні криз, є так зване «Розширене уявлення про безпеку», що включає в себе політичну, економічну, екологічну та соціальну стабільність. При досягненні цього ідеалу важлива не просто підтримка всіх сил, орієнтованих на мирне вирішення питань, а й те, якими інструментами досягається мета. Уже в першій концепції федерального уряду «Громадянське попередження криз, вирішення конфліктів і зміцнення миру» [11; 12] вказувалось на роль неурядових акторів у багатосторонніх механізмах. Особливо важливою їхня присутність уявлялась там, де офіційний державний інструментарій не міг бути задіяний. Після 2001 р. уряд ФРН заявив про свої наміри розвивати й підтримувати в неспокійних

країнах культуру попередження криз і політичного діалогу [11].

Діяльність німецьких політичних фондів у сфері врегулювання та попередження конфліктів довела, що вони є дієвими інструментами для політики миротворчості [11; 12]. Як правило, ці фонди вступають у процес врегулювання конфліктів або на етапі трансформації конфлікту (коли необхідно подолати структурні причини конфлікту і впливати на установки й методи конфліктуючих сторін), або ж, якщо мав місце військовий конфлікт, відразу ж після його закінчення, на першому постконфліктному етапі. Найкращим прикладом є їхня робота в Боснії після Дейтона: після «формального» миру, досягнутого за допомогою сил світового співтовариства, слід було досягти внутрішнього, «позитивного» миру, що передбачало демонтаж структур, які відтворюють насильство, і створення функціонуючих структур громадянського суспільства. Німецькі фонди змогли виступити в ролі тристоронніх посередників, а також запропонувати конфліктуючим внутрішньополітичним силам нейтральний майданчик для дискретного обговорення проблем [11; 12].

Довгострокове попередження конфліктів передбачає послідовні, систематичні дії на всіх рівнях держави й суспільства. За допомогою скоординованих, довгострокових заходів досягаються наступні цілі: 1) ослаблення потенціалів, що ведуть до ескалації конфлікту, шляхом поступового демонтажу структур, які відтворюють конфлікти; 2) розвиток структур, які стабілізують соціум, наприклад, демократичний громадський порядок, правова державність, громадянське суспільство; 3) розвиток інститутів і культури мирного врегулювання конфліктів [11; 12].

Німецькі політичні фонди бачать своє головне завдання у створенні структур, що полегшують врегулювання конфліктів, які не потребують втручання світової спільноти. Ці фонди надають допомогу також у реформах сектора політики безпеки конфліктуючих країн, націленої на його демократизацію. Мова йде про реформу армії, поліції, спецслужб, а також про створення механізмів демократичного правового й цивільного контролю над цими структурами. Політичні фонди є важливим інструментом зовнішньої політики ФРН. Вони незамінні для врегулювання криз і запобігання конфліктам. Німецькі фонди працювали у сфері деконфліктизації в багатьох

країнах: Фонд Зайделя – у Південній Африці, Фонд Науманна – в Єгипті, Фонд Зайделя, Фонд Еберта і Фонд Аденауера – в Афганістані, Фонд Аденауера – в Єгипті, Ізраїлі, Марокко, Палестинській автономії, Тунісі й Туреччині, Фонд Еберта – в Алжирі, Єгипті, Ємені, Ізраїлі, Йорданії, Лівані, Марокко, Палестинської автономії, Судані й Тунісі. Фонд Бюлля – в Ізраїлі та Палестинській автономії, Фонд Зайделя – в Алжирі, Єгипті, Ізраїлі, Йорданії, Лівані, Мавританії, Марокко, Тунісі, Палестині й Сирії [11; 12].

У країнах, де взаємини між урядом і опозицією набувають конфліктного характеру, німецькі політичні фонди віддають перевагу стратегії багатостороннього демократичного врегулювання, а не стратегії поляризації. Саме тому культурно-політичні програми цих фондів (виставки, участь в театральних проєктах, «діалоги релігій») тісно пов'язані з відповідними зовнішньополітичними стратегіями Німеччини [12]. Ці деконфліктизаційні стратегії можуть бути використані у майбутніх широкомасштабних акціях ЄС, НАТО і світової спільноти з метою миротворчості в багатьох регіонах світу.

Висновок. Об'єднання Німеччини відбулось у рекордно короткі терміни і з великими соціально-психологічними перевантаженнями. Після державного возз'єднання почався період об'єднання нації, деконфліктизації відносин між «осі» та «вессі», а також боротьба з так званою «остальгією». Досвід Німеччини у сфері деконфліктизації, а також використання ефективних деконфліктизаційних стратегій (як на теренах власної держави, так і на теренах інших держав) може бути надзвичайно корисним для сучасної України, яка потребує найоптимальніших технологій консолідації нації, деконфліктизації соціуму, деокупації та реінтеграції окупованих Російською Федерацією територій. Соціально-філософський аналіз деконфліктизаційного досвіду Німеччини: а) демонструє, що Україна не застосовує достатньо заходів і засобів, спрямованих на захист територіальної цілісності держави та системи національної безпеки (хоча потребує розробки й реалізації систематичної та ефективної політики деконфліктизації); б) показує доцільність використання всіх ефективних стратегій і процедур, але з урахуванням національних особливостей українців та специфіки російсько-українського збройного конфлікту.

Список літератури:

1. Авер'янова Н.М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння. *Молодий вчений*. 2017. № 3(43). С. 30–34.
2. Бажанов Е.П. Тернистий путь объединения Германии. *Вестник Дипломатической академии МИД России. Россия и мир*. 2019. № 3(21). С. 159–176.
3. Воропаева Т.С. Конфліктизаційні та деконфліктизаційні процеси в Україні: соціально-філософські аспекти. *Научний взгляд в будуще*. 2018. Вып. 10. Том 2. С. 49–56.
4. Европа в эпоху перемен : коллективная монография / отв. ред Т.В. Зверева. Москва : Дипломатическая академия, 2017. 484 с.
5. Кузьмин И.Н. Поражение. Крушение ГДР и объединение Германии. Москва : Научная книга, 2002. 339 с.
6. Михаил Горбачев и германский вопрос. Сб. документов. Москва : Весь Мир, 2006. 696 с.
7. Мэтлок Дж. Смерть империи. Взгляд американского посла на распад Советского Союза. Москва : Рудомино, 2003. 579 с.
8. Польнов М.Ф. М.С. Горбачев и объединение Германии. *Новейшая история России*. 2011. № 1. С. 201–215.
9. Baker J. The Politics of diplomacy. N.Y. : Putnam adult, 1995. 240 p.
10. Brown A. The Gorbachev Revolution and the end of the Cold War. *The Cambridge history of the Cold War*. Vol. 3 / eds. M.P. Lefler, & O.A. Westad. N.Y. : Cambridge univ. press, 2010. P. 244–267.
11. Pogorelskaja S.W. Frei von den Zwängen der Tagespolitik: Die deutschen politischen Stiftungen im Ausland. Frankfurt : Peter Lang GmbH, 2009. 217 s.

12. Pogorelskaja S.W. Im Ausland einmalig – Die politischen Stiftungen. *Kultur und Außenpolitik: Handbuch zum Studium und Praxis* / Kurt-Jürgen Maaß (Hrsg.). 2. Auflage. Baden-Baden : Nomos, 2009. S. 225–232.

References:

1. Averianova, N.M. (2017). Gibrydna vijna: rosijs`ko-ukrayins`ke protystoyannya [Hybrid warfare: the Russian-Ukrainian confrontation]. *Molodyj vchenyj*, № 3(43), pp. 30–34. (in Ukrainian)
2. Bazhanov, Ye.P. (2019). Ternistyy put' ob'yedineniya Germanii [The thorny path of German unification]. *Vestnik Diplomaticheskoy akademii MID Rossii. Rossiya i mir*, № 3(21), pp. 159–176. (in Russian)
3. Voropayeva, T.S. (2018). Konfliktizacijni ta dekonfliktizacijni procesy v Ukraini: social'no-filosofs'ki aspekty [Conflictizational and Deconflictizational Processes in the Ukraine: Socio-Philosophical Aspects]. *Nauchnyj vzglyad v Budushhee*, issue 10, volume 2, pp. 49–56. (in Ukrainian)
4. Yevropa v epokhu peremen: kollektivnaya monografiya (2017). [Europe in an era of change: a collective monograph], ed. T.V. Zvereva, Moscow: Diplomatic Academy, 484 p. (in Russian)
5. Kuzmin, I.N. (2002). *Porazheniye. Krusheniye GDR i ob'yedineniye Germanii* [Defeat. The collapse of the GDR and the reunification of Germany]. Moscow: Nauchnaya kniga, 339 p. (in Russian)
6. Mikhail Gorbachev i germanskiy vopros. Sb. Dokumentov (2006). [Mikhail Gorbachev and the German question. Sat documents]. Moscow: Ves' Mir, 696 p. (in Russian)
7. Metlok, Dzh. (2003). *Smert' imperii. Vzglyad amerikanskogo posla na raspad Sovetskogo Soyuz* [Death of an Empire. The view of the American ambassador on the collapse of the Soviet Union]. Moscow: Rudomino, 579 p. (in Russian)
8. Polynov, M.F. (2011). M.S. Gorbachev i ob'yedineniye Germanii [M.S. Gorbachev and the unification of Germany]. *Noveyshaya istoriya Rossii*, issue 1, pp. 201–215. (in Russian)
9. Baker, J. (1995). *The Politics of diplomacy*. N.Y.: Putnam adult.
10. Brown, A. (2010). The Gorbachev Revolution and the end of the Cold War. *The Cambridge history of the Cold War*. Vol. 3 / Eds. M.P. Lefler, & O.A. Westad. n. y.: Cambridge univ. press, pp. 244–267.
11. Pogorelskaja, S.W. (2009). Frei von den Zwängen der Tagespolitik: Die deutschen politischen Stiftungen im Ausland, Frankfurt: Peter Lang GmbH, 217 p. (in German).
12. Pogorelskaja, S.W. (2009). Im Ausland einmalig – Die politischen Stiftungen. *Kultur und Außenpolitik: Handbuch zum Studium und Praxis* / Kurt-Jürgen Maaß (Hrsg.). 2. Auflage, Baden-Baden: Nomos, pp. 225–232.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-32>

УДК 141.2:172.15

Бондар В.Д., Якуніна К.І.

Національний університет «Острозька академія»

ПАТРІОТИЗМ ЯК ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНЕ ЯВИЩЕ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

Анотація. Дослідження присвячено переосмисленню ролі патріотизму в суспільстві та житті людини як інтерсуб'єктивного явища. В статті охарактеризовуються типи та види патріотизму; переосмислюється дисциплінарний підхід до вивчення патріотизму; аналізується державна стратегія патріотичного виховання. Інтерпретація патріотизму як інтерсуб'єктивного явища дозволяє простежити рівень та глибину проникнення колективного в особистісне і індивідуального в суспільне. Саме єдність, а не протиставлення цих сторін суспільного життя стимулюються любов до батьківщини та єдність з однодумцями. Більше того, зазначається, що традиційний підхід до патріотизму як прояву суспільної свідомості обумовлений історико-культурною традицією існування та вивчення цього поняття. Проте, незважаючи на вагу колективного (архетипного) в процесі його формування, інтерсуб'єктивні чинники мають доволі сильне значення, породжуючи як крайні прояви патріотизму, так і посилюючи його.

Ключові слова: патріотизм, інтерсуб'єктивність, любов до батьківщини, патріотична свідомість, патріотична поведінка, патріот.

Bondar Vitaliy, Yakunina Kateryna

National University of Ostroh Academy

PATRIOTISM AS INTERSUBJECTIVITY: SOCIOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL DISCUS

Summary. Research is devoted to understanding the role of patriotism in society and life of man, as the intersubjectivity. Realization of the noted purpose needs decision of the followings tasks: a) to describe types and specific description of patriotism; b) analyse types of studies the patriotism; c) analysis of state strategies of patriotic education; d) interpretation the patriotism as intersubjectivity. Patriotism, etymologic, synonymous concept. In scientific discus patriotism has multidimensionalness of the displays. Sociological and political science researches pay regard to above all things patriotism as unifying factor or phenomenon which arises up as a result of conformism of certain society. In the context of these disciplinary approaches a tendency was formed to understanding the patriotism not as the separate phenomenon, but as ideology or component theory of state administration. In the sphere of national safety, state administration and pedagogy patriotism comes forward as component part of education, socialization, forming of civil society. Traditionalism understand patriotism as historical and cultural tradition. Argued enough in the conditions of informatization and globalization of society is a psychological aspect in interpretation of patriotism. The emotional colouring is instrumental in both strengthening of collective action and sharpening of individual reasons. Patriotism which is component part and individual, and public consciousness is intersubjectivity. Such interpretation will allow to trace a level and depth of penetration collective in personality and individual in public. Exactly unity, but not contrasting of these sides of public life is stimulated love for the motherland and unity with like-minded persons. Traditional understanding patriotism as conditioned the display of public consciousness by historical and cultural tradition of existence and study of this concept. However, without regard to weight collective in the process of his forming, intersubjectivity have a strong value sufficiently – extreme displays of patriotism and strengthening him.

Keywords: patriotism, intersubjectivity, Motherland, Love for the Motherland, patriotic consciousness, patriotic conduct, patriot.

Постановка проблеми. Патріотизм, етимологічно, однозначне поняття, в науковому дискурсі він актуалізується завдяки багатоаспектності своїх проявів. Соціологічні та політологічні дослідження звертають увагу насамперед на патріотизм як об'єднавчий чинник чи явище, що виникає в результаті конформізму певного соціуму. В контексті цих дисциплінарних підходів сформувалась тенденція до переосмислення патріотизму не як окремого явища, а як ідеології та/чи складової теорії державного управління. В сфері національної безпеки, державного управління та педагогіці патріотизм виступає як складова частина виховання, соціалізації, формування громадянського суспільства. Традиціоналістичний підхід до патріотизму як прояву суспільної свідомості існує в історико-культурній традиції. Доволі аргументованим в умовах інформатизації та глобалізації суспіль-

ства є психологічний аспект в трактуванні патріотизму. Саме емоційне забарвлення сприяє як підсиленню колективної дії, так і загостренню індивідуальних мотивів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До теми патріотизму зверталася значна частина мислителів та науковців з часів Античності. Етимологічно патріотизм трактується як «любов до батьківщини, свого народу, відповідальність за долю вітчизни, готовність служити її інтересам; соціально-історичне явище, яке в різні епохи має різний соціальний зміст» [10, с. 295]. Історично, виникнення поняття патріотизму пов'язують із полісною політикою Стародавнього Риму і розповсюдженням ідеалів цілісності і недоторканності міста-держави. В сучасній науковій думці все частіше поширюється тенденція інтерпретації патріотизму в контексті його співвіднесення з національною ідеєю. Підтвердженням цьому

є думка, висловлення в науковому дослідженні Гала Арієлі «Не дивлячись на подвійність ставлення до патріотизму в політичній теорії... варто погодитись, що сильні патріотичні відчуття необхідні для національного об'єднання» [12]. Теоретико-методологічний аналіз патріотизму запропонували у своїх роботах Багрецов Д.Н. та Ширшов В.Д., Івченко Ю.В., Малинкін А.Н., Нуссбаум М., Шаронов А.А. Своєрідним підсумком існуючих інтерпретацій є висновки М. Сардоса: «З однієї сторони, захисники патріотизму в значній мірі не в змозі артикулювати життєздатну концепцію цього явища; ... з іншого, нечутливість критиків або відкрите неучтво цивільного, морального і епістемологічного вимірів патріотизму не в змозі забезпечити остаточні аргументи для його розуміння чи заперечення... За таких умов концепт патріотизму стає частиною проблеми, а не рішення» [14, с. 53].

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Сучасні дослідження патріотизму здійснюються у сфері державного управління, психології, педагогіки, соціології та політології, тож варіації інтерпретацій різноманітні – від наукової категорії, до соціального явища, феномену свідомості та соціалізації. За таких умов, чіткого визначення поняття патріотизму важко простежити. Більше того, звернення до нього науковцями актуалізується в часи соціальних потрясінь – війн, соціальних революцій та боротьба за незалежність), та обумовлене викликами як окремих суспільств (в тому числі й України), так і глобальними змінами цивілізацій. У запропонованій статті автори пропонують переосмислити феномен патріотизму як інтерсуб'єктивне¹ явище, адже він є проявом як суспільної, так і індивідуальної свідомості, самосвідомості нації.

Мета статті. Із врахуванням вищезазначеного, метою статті є переосмислення ролі патріотизму в суспільстві та житті людини як інтерсуб'єктивного явища. Реалізація зазначеної мети потребує вирішення наступних завдань: а) охарактеризувати типології та видові характеристики патріотизму; б) переосмислення дисциплінарних підходів до вивчення патріотизму; в) аналіз державних стратегій патріотичного виховання; г) інтерпретацію етологічного патріотизму як інтерсуб'єктивного явища.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідники, звертаючись до поняття патріотизму, найчастіше аналізують окремі його види. Такі як: територіальний (державний; регіональний) та сімейний або клановий [8, с. 360], етнічний патріотизм (ґрунтується на почутті власної причетності до свого народу, на любові до рідної культури, до власної історії), державний патріотизм (ґрунтується на державній ідеології й пов'язується з поняттям громадянськості) [4, с. 151]. Зазначені типології найчастіше формуються на основі соціального чинника, враховуючи специфіку оточення та виховання. Однак останні дослідження стверджують, що вагоме значення у формуванні патріотичного відчуття людини мають індивідуальні мотиви та цінності, про що буде йти мова далі.

Ускладнюється аналіз поняття патріотизму ще й тим, що його часто сприймають в негативному

забарвленні, незважаючи на позитивну етимологічну забарвленість. Подібна ситуація зумовлена асоціаціями з крайнім проявом патріотизму такими як шовінізм чи ксенофобія; глобалізаційними тенденціями, що проявляються в загостренні космополітизму (хоча варто підкреслити, що одним з перших, хто звернувся до відчуття патріотизму був Діоген, що також відомий своєю позицією «громадянина світу»); а також зміною парадигми патріота в період миру та війни, а саме проявами агресії борців за справедливість і проживання в окупованих територіях [10, с. 296].

За наявності такої кількості варіацій інтерпретації патріотизму, науковці виділили конкретні підходи для цього. Так, Шаронов А. пропонує таку їх градацію:

– ідеологічний підхід. Патріотизм розглядається як готовність служити інтересам держави, виникає під впливом конкретних суспільних та економічних умов, тому й залежить від зміни цих умов;

– діяльнісний підхід. Патріотизм розуміється як мотив суспільної діяльності, його головний критерій;

– етатичний підхід. Патріотизм розуміється як державний патріотизм, головною метою якого є благо та розвиток держави [11].

Разом з тим, варто звернути увагу, що одним з головних критеріїв в оцінці патріотизму є територія – конкретна держава, етнос чи суспільство. За влучною заувагою Ю. Івченко, «в умовах утворення двох типів держав, побудованих на мононаціональному принципі і полінаціональному (національному) принципі, патріотизм набуває різного забарвлення і розуміння» [4, с. 152]. Такі процеси зумовлені консолідацією чи навпаки розрізненістю суспільства. Яскравими прикладами є поява у 2001 р. «Акту патріота» у США як головного документу у об'єднанні американців у боротьбі із зовнішньою агресією [13], а також активізацією в цій сфері України із 2014 року – поява Концепції та Стратегії патріотичного виховання (2015 р.) [5; 9].

Український приклад в цьому контексті є доволі наочним, адже українські реалії гостро ставлять питання про роль і місце патріотизму в суспільстві. В умовах ситуації, що склалась у 2014 р. на державному рівні було прийнято рішення розробити та впровадити стратегію національного патріотичного виховання, яка реалізувалась у «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» та «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 рр.». Варто звернути увагу, що незважаючи на прагнення відійти від суспільно-політичних традицій попередніх років, автори цих документів в основу своїх робіт закладають саме національний елемент, як підсилення патріотизму, однак він же може спровокувати і негативні наслідки, адже Україна – багатонаціональна держава, і права її громадян різних націй захищені Конституцією [5; 9].

Метою цих ініціатив стало «виховання громадянина-патріота України, утвердження любові до Батьківщини, духовності, моральності, шанобливого ставлення до національних надбань

¹ Інтерсуб'єктивність – поняття, що «окреслює що-небудь з універсальною переконливістю, що-небудь дійсне для кожного; термін, що позначає множинність тем і відношення, яке існує між ними» [15]

Українського народу, наслідування найкращих прикладів мужності та звитяги борців за свободу та незалежність України як з історичного минулого, так і захисників, які сьогодні відстоюють суверенітет та територіальну цілісність держави у боротьбі із зовнішньою агресією, а також визначення ефективних механізмів системної взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства у питаннях національно-патріотичного виховання» [9]. Охопивши всю гуманітарну та духовно-культурну сферу (освіта; наука; культура та мистецтво; профорієнтація на військові спеціальності; історія, вшанування пам'ятних дат та історичних постатей; краєзнавство; туризм; охорона довкілля; фізкультура, спорт, популяризація здорового способу життя; цивільна оборона; оборона України), ця програма звертає свою увагу саме на «молодих громадян, які визначають свої життєві перспективи та потребують насамперед світоглядної опори, що не суперечить їхньому практичному досвіду, але розкриває нові можливості, а також діти з огляду на актуальність для них прикладів для наслідування, способів поведінки, що дають їм визнання в колективі однолітків і серед дорослих» [9].

Український досвід формування стратегії та концепції патріотичного виховання є традиційним для науковців та дослідників соціальної філософії. В соціальній філософії поняття патріотизму досліджується як складова суспільної свідомості та процесу соціалізації особистості. Адже, «патріотична свідомість – частина суспільної свідомості, що являє собою «витримку» з усіх інших його частин, що стосуються розвитку та захисту Вітчизни, і змінюється залежно від суспільно-економічної формації» [8, с. 360].

Патріотизм як складова політичного процесу та процесу державотворення набуває різноманітних форм. Так, в контексті політичних досліджень часто зустрічаються такі поняття як «космополітизм», «лжепатріотизм», «гуманітаризм», «патріотичний індивідуалізм» та ін. Зазначені поняття доволі близькі змістовно до поняття патріотизму, хоча й мають інше емоційне та афективне забарвлення. Дослідження таких явищ зумовлене зростанням ролі політичної психології та маркетингу в контексті політичних процесів у сучасних країнах. Оперуючи таким складним феноменом як патріотизм, а саме його емоційним забарвленням, дослідники і практики намагаються спрогнозувати можливий результат майбутнього: від виборів і референдумів, до геополітичних трансформацій.

Таким чином, можемо виділити три групи понять пов'язаних з патріотизмом, що мають емоційне забарвлення:

1. Нейтральними є патріотичний індивідуалізм – несвідоме чи неусвідомлене відношення до країни. Подібне явище може виникнути з декількох причин, серед яких найчастіше виокремлюють – окупацію, еміграцію, втрату історичної батьківщини чи батьків (усиновлення).

До нейтральних варто віднести також патріотичний нігілізм, а саме гуманітаризм та космополітизм.

Гуманітаризм – це «абстрактна любов до всього, що має «людське обличчя» (наприклад, твари-

на)» [6, с. 43]. Це явище часто зустрічається у вигляді «абстрактного гуманізму», «всезагальної любові», «любові до людства». Воно не конкретне і не жертвоне, як істинний гуманізм, а лише виконує функцію «ширми».

Космополітизм – «явище часто негативне та неоднозначне, це індивідуально-егоїстичне відчуження від батьківщини і байдуже до неї ставлення» [6, с. 45]. Виникає як результат незадоволення батьківщиною, країною, родиною, сім'єю. Для космополіта такої емоції – любові – просто не існує, вона атрофована.

В сучасних умовах всезагальності і вседоступності, на думку деяких дослідників, космополітизм є механізмом адаптації, «можливістю себе пізнати» [7, с. 115], адже «повітря не підкоряється міжнародним кордонам» [7, с. 116]. Варіантом існування такої «планетарної любові» є потреба у вирішенні глобальних проблем сучасного світу – інкультурації, економічної, політичної, інформаційної експансії та ін. Проте, за таких умов, сам космополіт, навіть будучи «громадянином світу», залишається на самоті.

Крайнім проявом космополітизму є планетаризм – «наднаціональне усвідомлення приналежності до людства Землі, любов до всього живого, солідарність з ним, готовність на жертви заради нього» [6, с. 46]. В політичному контексті планетаризм проявляється як наднаціоналізм.

2. Негативними є непатріотизм – «забуття батьківщини», зникнення з предметного поля уваги особистості» [6, с. 42], а також антипатріотизм – ненависть до батьківщини, яка виникає як результат зневіри у силу країни, у своїх очікуваннях, через кризові моменти в житті (загибель, втрата, осоромлення, втрата честі чи гідності). До негативних слід також віднести лжепатріотизм – соціопатичне явище гри на емоціях оточуючих, заради вигоди, а також псевдопатріотизм – «маску» заради отримання вигоди.

Крайніми проявами космополітизму, як зазначалось вище є наднаціоналізм, що розповсюджений у формах інтернаціоналізму (за авторством К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна) та націоналізму. Такий яскравий прояв всезагальної любові і насамперед відданості ідеї в сучасному світі найчастіше проявляється у формі екстремізму (економічного, політичного, релігійного, екологічного, молодіжного та ін.). Початковими етапами у формуванні екстремістських переконань є ті ж етапи, що й у процесі формування патріотичних переконань, а саме:

- формування впливу негативних та позитивних факторів на цей процес;
- переміщення цінностей патріотизму в структуру особистості через самооцінку і самокорекцію у відповідності із патріотичними цінностями;
- включення особистості в патріотичну діяльність, що має ціннісну направленість [2, с. 68].

3. Позитивними є ностальгія. Ностальгія виникає в результаті міграційних чи еміграційних процесів. Змінивши середовище, що викликало відчуття ворожості, людина, з часом, починає відділяти умови перебування від місця перебування. За таких умов виникає стійке відчуття втрати і незавершеності, неможливості активно брати участь у житті батьківщини. Саме ностальгія пояснює такий рівень активності серед

емігрантів – діаспори, – їх гуманітарну активність і зацікавленість різними громадськими проектами пов'язаними з батьківщиною.

Крайніми проявами ностальгії є утопізм та контрпатріотизм. Утопізм характеризується перебільшеним сприйняттям реальної ситуації, її «прикрашенням», вірою лише в позитивний результат. А от контрпатріотизм – це «утопічне усвідомлення та любов до ідеальної батьківщини, що провокує ревність та ненависть в процесі зіткнення з соціальною реальністю» [6, с. 53]. Для цього явища характерне неусвідомлене відділення батьківщини від «тих, хто говорить від її імені».

Яскравим прикладом позитивно забарвлених понять пов'язаних з патріотизмом є теопатріотизм та антропатріотизм, що виникають в межах християнської інтерпретації патріотизму. Так, Йохан Хейзінг запропонував таке узагальнене розуміння патріотизму – «це воля зберегти та захистити те, чим володієш та цінуєш» [1, с. 95].

Історично вважається, що в період Середньовіччя патріотизм не розповсюджувався як ідея чи відчуття, не пропагувався, адже і держава і суспільство були теократичними – зорієнтованими на Бога. Проте, в сучасних дослідженнях з релігії та політики часто звертається увага на те, що релігія виконує консолідуючі функції (як християнство у Римській імперії), і в самій своїй суті несе патріотичну ідею – лише ця ідея звернена не на «Земне Царство», а на «Божественне Царство». За таких умов, патріотизм як відчуття чітко протиставляється націоналізму як відношенню.

Соціологи ж звертають увагу на те, що первинно формується патріотичне ставлення до своєї сім'ї, традицій, звичаїв, а на основі цих ціннісних орієнтирів формується патріотичне ставлення до мови, культури, народу, держави. Такий підхід доволі традиційний для науки, а в марксистській філософії навіть використовувався як механізм формування загальнодержавної ідеології, в якій патріотизм як любов до батьківщини ототожнювався з патріотизмом – любов до держави [6, с. 27].

Разом з тим, ще теоретики політичних наук, такі як Т. Гоббс, Дж. Локк, звертали увагу на те, що в основі патріотизму лежить не лише колективні, архетипні утворення (базиси), але й індивідуальна переоцінка та гуманізм. Цей аспект доволі вагомий в контексті сьогодення, адже, за влучною заувагою Н. Слободяника «істинний патріотизм за своєю сутністю гуманістичний і включає в себе повагу до інших народів і країн, їх національних звичаїв, традицій і нерозривно пов'язаний з культурою міжнародних відносин» [8, с. 360]. Саме такий патріотизм, що буде враховувати расову, національно-етнічну, релігійну, культурну, класову, соціально-групову самоідентифікацію, повністю відображає індивідуальні особливості і цілісність особистості. Саме цей контекст і відображає сучасне трактування інтерсуб'єктивності патріотизму, який є індивідуальним явищем, що відзеркалює загальні тенденції та усталені традиції.

Сучасні дослідники, звертаючись до питання патріотизму, часто мають справу з тим, що інтерпретуючи цей феномен як результат колективної свідомості намагаються віднайти індивідуальні прояви (афективний патріотизм), або ж навпаки,

інтерпретуючи його як індивідуальну цінність, яка має суспільне значення – етологічний патріотизм. За таких умов вони втрачають цілісність досліджуваного явища, адже патріотизм неможливо розглянути відокремлено від взаємодії Я – Інший, Ми – Вони. За таких умов патріотизм містить у собі як «афективні», так і «етологічні» риси. Афективний патріотизм відображає індивідуальне ставлення до певної проблеми конкретної особи та її послідовників, він «переповнений» конкретними емоціями. Етологічний патріотизм носить яскраво колективне забарвлення, проявляється в індивідуальних діях та вчинках. Завдяки такому типу патріотизму формується громадянська ідентичність, як «свідомий процес ототожнення себе з державним утворенням» [3]. Формуванню такої ідентичності сприяють прийняті на державному рівні моделі та типи поведінки, культура, ідеали та норми. Цьому процесу сприяє побудови цілісної системи державної ідеології.

Більше того, патріотизм, заснований на волі та прагненні до свободи породжує солідарність, довіру, підтримку. Саме тому, варто враховувати особистісний аспект формування патріотичних настроїв в населення, як первинний компонент соціальної активності. Історично відомі факти, коли окрема дія чи діяльність провокувала ріст патріотичних настроїв, проте ніколи саме суспільство (як феномен, об'єднання, система) їх не породжувало. Варто також враховувати, саме індивідуальний патріотизм здатен породити інтелектуальний, емоційно-забарвлений продукт, що стає важелем, стимулом до дії. Інтелектуали, патріоти, стають переосмислювачами соціальної дійсності (наприклад, Марсельєза, Декларация незалежності, Хартія вольностей та ін.).

Проте варто пам'ятати, що «індивідуально-особовий, глибоко інтимний характер деяких відчуттів, зовсім не виключає їх культурно-історичної обумовленості і соціальної значущості» [6, с. 41]. За таких умов доречніше говорити не про суспільне чи національне, а про етос та життєвий приклад. Саме образ думок та світогляд, сформований у системі життєдіяльності (і соціалізації) формують патріотичне відчуття – ставлення, оцінку, – а не навпаки. Таким чином, у дослідженні патріотизму, варто насамперед звертати увагу не на соціально-політичні аспекти його формування (точніше сказати – прояв), а на інтерсуб'єктивні – глибоко інтимні індивідуальні відчуття любові людини, що здатні об'єднувати людей в єдині, внутрішньо солідарні спільності – в «Ми».

Висновки та пропозиції. Як засвідчує проведений аналіз, єдиного підходу до визначення сутності патріотизму немає. Більше того, доволі хибним є однобічний підхід до інтерпретації цього явища – як суб'єктивного чи об'єктивного, індивідуального чи загального, соціального. За таких умов достовірніше використовувати інтерсуб'єктивний підхід позитивної науки та феноменології, за яким сутність і функціональність патріотизму визначається єдністю множинного та одиничного, соціального та індивідуального – більше того, індивідуального в загальному, та зовнішнього соціального у внутрішньому особистісному.

Враховуючи всі особливості утворення та формування патріотизму, його етосну (культурно-

історичну), національну, емоційну та соціально-політичну складові, можна скомпонувати цілісну модель не лише соціального сприйняття, а й трансляції патріотизму на майбутні покоління. Адаже психологічний (індивідуальний, осо-

бистісний) компонент у патріотизмі розкриває можливість до побудови комплексної моделі явища, що є інтерсуб'єктивний за своєю природою, що лежить в полі єдності загального та часткового, а не їх протиставлення.

Список літератури:

1. Айди Дж. Патриотизм и христианство. *Реформистский взгляд*. 2016. № 2:2. С. 92–106.
2. Багрецов Д.Н., Ширшов В.Д. Патриотизм: современные вызовы и перспективы. *Педагогическое образование в России*. 2016. № 5. С. 63–70.
3. Грогуленко Н.В., Гареев Э.С. Формирование патриотизма, гражданской идентичности и культуры межнационального взаимодействия (на примере Уфимского государственного нефтяного технического университета). *Нефтегазовое дело*. 2015. URL: http://ogbus.ru/files/ogbus/issues/5_2015/ogbus_5_2015_p702-720_GareevES_ru.pdf
4. Івченко Ю.В. Сутність патріотизму: історія та сучасність. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Випуск 6. Том 3. С. 150–153.
5. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015). URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/
6. Малинкин А.Н. Понятие патриотизма: эссе по социологии знания. *Социологический журнал*. 1999. № 1/2. С. 27–59.
7. Нуссбаум М. Патриотизм и космополитизм. *Логос*. 2006. № 2(53). С. 110–119.
8. Слободяник Н.В. Патріотизм у становленні та розвитку особистості юнака: експериментальне дослідження. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7. Вип. 39. С. 359–368.
9. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки (2015). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>
10. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики. Житомир, 2014. 416 с.
11. Шаронов А.А. Анализ взглядов на понятия «патриотизм» и «активность». *Мир Науки*. 2016. URL: <https://mir-nauki.com/PDF/12PDMN416.pdf>
12. Ariely Gal. Evaluations of patriotism across countries, groups, and policy domains. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. doi: 10.1080/1369183X.2017.1319761
13. Joseph B., Tompkins Jr. *The Impact of the USA Patriot Act of 2001 on Non-U.S. Banks*. 2002. URL: <https://www.imf.org/external/np/leg/sem/2002/cdmfl/eng/tompki.pdf>
14. Sardoc Mitja. The anatomy of patriotism. *Anthropological notebooks*. 2017. № 23(1), pp. 43–55.
15. Zahavi Dan, Overgaard Søren. Intersubjectivity. *The International Encyclopedia of Ethics, First Edition*. 2013. doi: 10.1002/9781444367072.wbiee274

References:

1. Aydi, J. (2016). Patriotism and Christianity. *Reformist view*, 2:2, 92–106. (in Russian)
2. Bagrecov, D.N., & Shirshov, In.D. (2016). Patriotism: Modern Calls and Prospects. *Pedagogical Education in Russia*, 5: 63–70. (in Russian)
3. Grogulenko, N.V., & Gareev, E.S. (2015). Forming of Patriotism, Civil Identity and Culture of International Co-Operation (on the Example of the Ufimsky State Oil Technical University). *Oil and Gas Business*. URL: http://ogbus.ru/files/ogbus/issues/5_2015/ogbus_5_2015_p702-720_GareevES_ru.pdf (in Russian)
4. Ivchenko, Y.V. (2015). Point of Patriotism: History and Nowadays. *Scientific Journal of Kherson State University*, 6(3): 150–153. (in Ukrainian)
5. Concept of National-patriotic Upbringing of Children and Youth (2015). URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/ (in Ukrainian)
6. Malinkin, A.N. (1999). Concept of Patriotism: Essay on Sociology of Knowledge. *Sociological magazine*, 1/2: 27–59. (in Russian)
7. Nussbaum, M. (2006). Patriotism and Cosmopolitanism. *Logos*, 2(53): 110–119. (in Russian)
8. Slobodyanik, N.V. (2015). Patriotism in the Formation and Development of the Personality of a Young Man: An Experimental Study. *Actual problems of psychology*, 7(39): 359–368. (in Ukrainian)
9. Strategy of National-patriotic Upbringing of Children and Youth for 2016–2020 years (2015). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580/2015> (in Ukrainian)
10. Toftul, M.G. (2014). *Modern Dictionary of Ethics*. Zhytomyr: View at ZHDU. (in Ukrainian)
11. Sharonov, A.A. (2016). Analysis of Looks to the Concepts «Patriotism» and «Activity». *Science World*. URL: <https://mir-nauki.com/PDF/12PDMN416.pdf> (in Russian)
12. Ariely Gal (2017). Evaluations of patriotism across countries, groups, and policy domains. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. doi: 10.1080/1369183X.2017.1319761
13. Joseph, B., Tompkins, Jr. (2002). The Impact of the USA Patriot Act of 2001 on Non-U.S. Banks. Retrieved from: <https://www.imf.org/external/np/leg/sem/2002/cdmfl/eng/tompki.pdf>
14. Sardoc Mitja (2017). The anatomy of patriotism. *Anthropological notebooks*, 23(1): 43–55.
15. Zahavi Dan, Overgaard Søren (2013). Intersubjectivity. *The International Encyclopedia of Ethics, First Edition*. Edited by Hugh LaFollette. Blackwell Publishing Ltd. doi: 10.1002/9781444367072.wbiee274

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-33>

УДК 1+7.03

Ярмолицька Н.В.¹, Москальчук М.М.²

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В.Г. АНТОНЕНКО ПРО ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИЙ СВІТОГЛЯД ЯК ІДЕЙНУ ОСНОВУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО РЕАЛІЗМУ

Анотація. В статті розглядаються ключові ідеї одного з видатних українських філософів радянських часів – В.Г. Антоненка. Основна увага зосереджена на дослідженні вченим особливостей процесу художньої творчості й обґрунтування органічного взаємозв'язку світогляду та художнього методу. Показано погляд В. Антоненка на роль марксистсько-ленінського світогляду в процесі розвитку художньо-естетичного світогляду, а також в процесі художнього відображення дійсності; простежено дослідження вченим взаємозв'язку між світоглядом і творчим методом письменника, композитора, художника й обґрунтування об'єктивного значення їхніх творів для розвитку соціалістичного реалізму. Проаналізовано дослідження В. Антоненком питань соціалістичного реалізму, в яких він розкриває ідейні передумови зародження і розвиток нового художнього методу, аналізує закономірності його появи та розвитку, показує органічний зв'язок основних принципів методу соціалістичного реалізму з марксистсько-ленінським світоглядом. На основі досліджень радянської літератури і мистецтва В. Антоненко показує історичну місію, яку вони виконують, підкреслює їхню дійсну силу в перетворенні суспільства на справжні гуманістичні суспільні відносини, які сприяють формуванню якості нового способу життя.

Ключові слова: В. Антоненко, художня творчість, художньо-естетичний світогляд, марксистсько-ленінський світогляд, мистецтво соціалістичного реалізму.

Yarmolitska Nataliia, Moskalchuk Maryna

Taras Shevchenko National University of Kyiv

V.G. ANTONENKO ABOUT ARTISTIC-AESTHETIC WORLDVIEW AS IDEA BASIS OF DEVELOPMENT SOCIALISTIC REALISM

Summary. The article consider the key ideas of one of the prominent Ukrainian philosophers of the soviet era – Volodymyr Gryhorovych Antonenko. Theoretical reconstruction was carried out of artistic-aesthetic worldviews the scientist. The general attention considered that on research V. Antonenko features of the process of artistic creativity, scientists trace the substantiation of the organic connection between the worldview and the artistic method. To show the worldview V. Antonenko on the role marxist-leninist worldview in the process of development of artistic and aesthetic worldview, as well as in the process of artistic reflection of reality; the study of the relationship between the worldview and the creative method of the writer, composer, artist and the justification of the objective significance of their works for the development of socialistic realism. V. Antonenko substantiates the need to support the representatives of the art of bourgeois countries in whose work there is a tendency to go from modernism to progressive, socially significant art, which serves the interests of the advanced forces of society and the interests of the people. The scientist pays special attention to the ideological foundations of the progressive development of art, substantiates the fruitful influence of the advanced worldview for his time on artistic creativity, criticizes the attempts of «bourgeois theorists» to refute the idea of progress in art. In this aspect V. Antonenko explores question the socialistic realism, reveals the ideological preconditions for the origin and development of this qualitatively new artistic method, which is associated with specific processes of historical development. Also analyzes the patterns of its emergence and development, shows the organic connection of the basic principles of the method of socialist realism with the marxist-leninist worldview. V. Antonenko researches soviet literature and art and shows their historical mission, which elevates their real strength in the transformation of society on the basis of socialism and communism, as well as the establishment of truly humanistic social relations and the quality of a new way of life.

Keywords: V. Antonenko, artistic creativity, artistic-aesthetic worldview, marxist-leninist worldview, art of socialistic realism.

Постановка проблеми. Звернення до дослідження творчої та наукової спадщини радянських вчених є позитивним кроком для розвитку вітчизняної історії науки. Адже більшість науковців, які працювали в умовах марксистсько-ленінської ідеології, продовжують залишатись відомими вузькому колу фахівців і потребують комплексного та неупередженого дослідження. Зазначимо, що у 60-80-х рр. ХХ ст. поступово створюється нова атмосфера в радянській філософії, коли активно досліджуються проблеми теорії пізнання та методології наук,

широко розвертаються дослідження з теорії та історії естетики. Не дивлячись на те, що естетичні проблеми досліджень знаходились в межах марксистсько-ленінської естетики, з'являються ідеї, які виходять за рамки домінуючої в радянські часи ідеології. Втім, таке засилля ідеологічної доктрини не могло зупинити започаткування і розвитку нових ідей, які починали торувати собі шлях в науці. Деякі мислителі поступово починають вибудовувати немарксистські, по своїй суті, філософські системи. В цей час плідно досліджуються теоретичні питання світогляду суб'єкта

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1922-3496>² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3621-7282>

літературної творчості та літературного процесу, які розгалужуються на дослідження проблем, які зв'язані з феноменом світогляду, з'являється ряд вчених які досліджують світоглядний зміст літературних творів, вивчають світогляд художника, питання ідеологічної ролі літератури. Поступово ідея єдино вірного марксистсько-ленінського світогляду, який формує художній метод письменника, нівелюється, а світоглядний зміст мистецтва починають розглядати в зв'язку з відповідним соціокультурним фоном, який впливає на формування світогляду письменника. В художньо-естетичних питаннях вчені все частіше починають звертатись до вивчення світоглядної свідомості митців, до аспектів свободи в їх творчому процесі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Численні публікації засвідчують цікавість сучасних науковців до вивчення проблем естетики, теорії та історії культури, художньої творчості, методів та методології естетичного процесу. Ці та інші питання висвітлені в працях вітчизняних вчених – А. Алексюка, В. Кудіна, Л. Левчук, В. Панченко, О. Левицької, О. Фортової, Д. Кучерюка, С. Пролєєва та ін. Серед зарубіжних дослідників проблем теорії та філософії культури були – В. Біблер, В. Межуєв, Е. Маркарян, М. Каган; дослідження теорії та історії естетики проводили М. Ліфшиць, О. Михайлов, В. Шрагін, О. Гулига, В. Ванслов К. Долгов та ін.; проблеми формування світогляду особистості засобами мистецтва висвітлювали – Д. Абрамян, Б. Ананьєва, Л. Виготський, В. Алахвердов, І. Бех, А. Костюк, В. Рибалка, С. Рубінштейн та ін.; гуманітарна парадигма освіти як діяльнісний процес створення власного образу в культурі та культури в особі, питання естетичного виховання відображені в працях вітчизняних вчених В. Андрущенко, О. Бондаревської, Л. Губерського, І. Зязюна, Т. Іванової, В. Кременя та ін.; філософсько-естетичні аспекти проблеми виховання розглядаються в працях Ю. Борева, М. Кияшка, В. Ядова та ін. Як бачимо, більшість праць присвячено загальним проблемам теорії та історії естетики, культури, але дослідження наукової спадщини В. Антоненка не стало предметом окремої наукової розвідки. Тому головним завданням статті є знаходження ціннісних ідей для філософсько-естетичної проблематики в науковому доробку вченого та виявлення тієї ролі, яку вони відіграли в естетичних дослідженнях радянської доби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Володимир Григорович Антоненко (1924–2009) відомий великому загалу науковців як фахівець в області духовної культури, духовного життя суспільства, питаннях естетики, релігієзнавства, мистецтвознавства, політології. Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри наукового комунізму (1972–1989) Київського державного університету, він все своє життя присвятив викладацькій та науковій діяльності. На початку своєї наукової діяльності В. Антоненко особливу увагу приділяв ідейним основам прогресивного розвитку мистецтва, обґрунтовує плідний вплив передового для свого часу світогляду на художню творчість, піддає критиці спроби «буржуазних теоретиків» спростувати ідею прогресу в мистецтві, він досліджує питання соціалістичного реалізму,

розкриває ідейні передумови зародження і розвитку цього якісно нового художнього методу, аналізує закономірності його появи та розвитку, показує органічний зв'язок основних принципів методу соціалістичного реалізму з марксистсько-ленінським світоглядом. В. Антоненко намагається розкрити зв'язок між світоглядом і творчим методом, приділяє особливу увагу ролі марксистсько-ленінського світогляду в процесі художнього відображення дійсності, розглядає мистецтво капіталістичного світу, пояснюючи його згубний вплив на світогляд, критикує ідеалістичні концепції, які протиставляють світогляд художній творчості.

Розглядаючи мистецтво як специфічну форму відображення дійсності, В. Антоненко розпочинає в душі радянської ідеології, тобто, з критики прихильників ідеалістичної естетики, які перевертають суть мистецтва, а художню творчість зображують як щось таємниче, незбагненне. Вони вважали, що завданням мистецтва є досягнення чогось ідеального, що лежить поза матеріальним світом і визначає цей світ, «або відображення чисто суб'єктивних почуттів і переживань митця, які не піддаються ніякому логічному обґрунтуванню чи поясненню» [1, с. 5]. В. Антоненко пояснює, що взявши за озброєння найбільш реакційні сторони ідеалістичної естетики минулого, буржуазні естетики намагаються довести незалежність мистецтва від об'єктивного світу, ірраціональний характер творчого процесу, а також заперечують пізнавальні функції мистецтва. Такі свої погляди, зазначає В. Антоненко, вони обґрунтовують посилаючись на містичні вчення Платона і Фоми Аквінського, на суб'єктивний ідеалізм Берклі та Юма. Більше того, буржуазні естетики висувають нові варіанти релігійного тлумачення суті мистецтва, за яким мистецтво, як вони вважають, має справу з якоюсь божественною силою. Такі твердження, вважає В. Антоненко, є слідуванням містичним ідеям. «Свої антинаукові положення дехто з буржуазних естетиків намагається обґрунтувати посиланнями на сучасну науку – на теорію відносності, квантову механіку і т.д. Ідеалістично трактуючи новітні відкриття в галузі природознавства, вони твердять, що розвиток науки спростував матеріалізм і заодно підірвав «застарілі» реалістичні принципи художньої творчості» [1, с. 6–7]. Таким чином, перевертаючи питання про відношення мистецтва до дійсності, про справжні завдання мистецтва, буржуазні ідеологи тим само намагаються спростувати положення матеріалістичної естетики та применшити величезну роль мистецтва в пізнанні об'єктивного світу. Головна їхня мета відволікти мистецтво від його найголовнішого завдання правдивого відображення дійсності, від актуальних питань суспільного життя [1, с. 7].

Проти таких поглядів та ідеалістичних уявлень про суть мистецтва та характер творчого процесу, зазначає В. Антоненко, завжди виступали представники матеріалістичної естетики. Тільки марксистсько-ленінська естетика спроможна розвивати кращі традиції матеріалістичної естетики минулого. Вона творчо використовує усе раціональне, позитивне в естетичних поглядах видатних мислителів-ідеалістів і не відкидає їх. Марксистсько-ленінізм розглядає мистецтво

як специфічну форму відображення дійсності, що підлягає всім основним законам людського мислення. «Теоретичною основою марксистсько-ленінського вчення про мистецтво як про форму відображення дійсності є марксистська теорія пізнання... Хоч художнє освоєння дійсності має певну специфіку, воно також не обмежується лише спогляданням, а включає в себе момент узагальнення, неможливий без логічного, абстрактного мислення. Критерієм істини в мистецтві, як і в науці, є людська практика» [1, с. 9–11]. Таким чином, зазначає В. Антоненко, марксистсько-ленінська естетика розв'язує питання про своєрідність художнього відображення дійсності, виходячи з принципів положень марксистської теорії пізнання.

Як бачимо, В. Антоненко подає мистецтво соціалістичного реалізму як єдино вірне, критикує «буржуазне мистецтво» і в своїх поглядах не виходить за межі пануючої в радянські часи марксистсько-ленінської ідеології, в якій має існувати тільки марксистсько-ленінська естетика. Втім, В. Антоненко інколи відходить від ідеологічних настанов, особливо це можна простежити, коли вчений досліджує мистецтво, як специфічну форму відображення об'єктивного світу. Цією формою, зазначає вчений, є художні образи, які на відміну від наукових абстракцій, позбавлені речовини чуттєвості, вони володіють почуттєвою конкретністю, доступні нашому безпосередньому сприйманню й уявленню. Сама природа художніх образів, зазначає В. Антоненко, зумовлює велику силу їх емоційного впливу. «Твори мистецтва безпосередньо впливають на почуття людей, викликають певну емоційну реакцію – любов або ненависть, симпатію або антипатію, почуття захоплення або зневаги, сум або радість» [1, с. 11–12]. Деякі теоретики, які занадто захоплюються почуттєвою конкретністю образів мистецтва й силою їхнього емоційного впливу, вдаються помилки, пов'язуючи процес художньої творчості лише з почуттєвою стороною пізнання, протиставляючи її процесові пізнання наукового. Таке протиставлення В. Антоненко вважає помилковим, адже «почуттєва конкретність і визначеність художніх образів ріднить їх з такими формами відображення, як відчуття, сприйняття й уявлення. Але художні образи не тотожні останнім. Відчуття, сприйняття і уявлення є безпосереднім відображенням фактів життя, а художні образи являють собою специфічні узагальнення. І це ріднить їх з такими формами наукового пізнання, як поняття, судження і умовиводи, хоча художні образи істотно відрізняються від раціональних форм пізнання» [1, с. 12].

В даному контексті В. Антоненко звертає увагу на єдність емоційного і раціонального в процесі художнього відображення дійсності, яке зумовлене особливостями людського пізнання. Він пояснює, що в процесі пізнання, який проходить від живого споглядання до абстрактного мислення, почуттєвий і раціональний моменти перебувають у тісному взаємозв'язку, вони невідривні один від одного. Таким чином, почуттєві сприйняття людини є осмисленими, на них позначається її досвід і практика. Тісний взаємозв'язок емоційного та раціонального моментів властивий людському пізнанню як його закономірнос-

ті. Якщо говорити про свідомість художника, то вона безумовно, підкорюється цій загальній закономірності, хоча в мистецтві єдність емоційного та раціонального проявляє себе інакше, ніж у науковому освоєнні світу [1, с. 13–14]. Наприклад, художник, так само як і вчений, в процесі вивчення життя йде від безпосереднього сприйняття, проникнення в сутність подій і явищ, до узагальнень. Проте, процес узагальнення в мистецтві відбувається в специфічній формі, в специфічній формі тут закріплюються і наслідки узагальнення окремих спостережень художників. На відміну від наукових, художні узагальнення мають форму конкретних образів, які сприймаються чуттєво. Художній образ не є безпосередньо чуттєвим тому його можна створити тільки за допомогою логічного мислення. Деякі письменники вважають, що у створенні художніх образів бере участь пам'ять, фантазія і думка художника [2, с. 8–10]. Однак, позначає В. Антоненко, навіть найелементарніше естетичне сприйняття (наприклад, сприйняття кольору, форми) не може бути зведене тільки до почуттєвого сприйняття. Найкраще це простежується в реалістичному мистецтві, де раціональний момент відіграє особливу роль, адже реалістичний художній образ – це результат складного процесу відображення дійсності, в якому активну участь беруть усі форми почуттєвого й раціонального пізнання [1, с. 16]. Особливістю художнього пізнання світу є виключна яскравість уявлень, тобто, письменники і художники здатні уявляти сприйняті ними раніше предмети і явища в усій їхній повноті та барвистості. Митець не копіює дійсність, а творчо її відтворює, переробляючи факти життя своєю фантазією та своєю уявою.

Загалом, зазначає В. Антоненко, творча уява відіграє важливу роль у будь-якій галузі людської діяльності, без неї не можна обійтись ні в біології, ні в астрономії, ні у фізиці і т.п. У мистецтві творча уява також відіграє особливу роль. З допомогою творчої уяви митець створює нову «дійсність». При цьому, «творча уява не є наслідком якогось свавілля митця, його «абсолютної свободи волі», а ґрунтується на глибокому вивченні фактів і явищ життя, його закономірностей» [1, с. 18–19]. Таким чином, В. Антоненко робить висновок, що процес художньої творчості – це свідомий процес, який у підсумку виступає як свідомий характер художньої творчості та виражається в певній ідейній спрямованості твору й зумовлений світоглядом митця.

Деякі науковці, зазначає В. Антоненко, намагаються доводити можливість суперечностей між світоглядом і художньою творчістю, іноді говорячи про можливість невідповідності між передовими в цілому поглядами окремих представників мистецтва й їхнім реакційним, суб'єктивно-ідеалістичним художнім методом. З такою думкою неможливо погодитись, адже якщо в творчості письменника чи художника переважає формалізм, і разом з тим розділяють політичні, етичні та інші погляди, то це свідчить про те, що такі митці мають не до кінця послідовний світогляд, що їхні естетичні ідеї, які є важливою частиною їхнього світогляду, в якійсь мірі розходяться з їхніми політичними, естетичними й іншими поглядами. Звідси й виникає суперечність

між змістом і формою в творах і суперечності в методі [1, с. 35]. Коріння суперечностей, зазначає В. Антоненко, слід шукати в суперечностях між суб'єктивними прагненнями художника-реаліста і об'єктивним значенням його творчості, а також і в специфічній формі прояву світогляду в мистецтві, і в соціальній структурі даного суспільства, в наявності різних прагнень і різних суспільних ідеалів, які властиві представникам тих чи інших його груп і класів. Крайці творіння видатних письменників і художників-реалістів багато в чому були зумовлені прогресивними сторонами їхнього світогляду, в них проявився і вплив передових ідей і тенденцій сучасного їм життя, яке виразились в несприйнятті існуючого ладу, прагненням до вдосконалення суспільного устрою, яскраво вираженим гуманізмом, прагненням до правдивого відображення дійсності [1, с. 38–46].

Досліджуючи світогляд як ідейну основу художньої творчості, В. Антоненко піддає критиці буржуазних естетиків і філософів, які, як зазначає він, намагаються довести «незалежність» мистецтва від суспільного життя, «свободу» митця щодо різних ідей політичних, філософських, моральних і естетичних. Вони вважають, що для митця шкідливо дотримуватись будь-яких міркувань і доцільності керуватися ними в своїй творчості. Такі погляди, вважає В. Антоненко, є плодом свідомого чи несвідомого перекичування справжньої суті мистецтва, його суспільних функцій. Адже «мистецтво, як специфічна форма суспільної свідомості, не може бути нейтральним щодо політичних, філософських, етичних, естетичних і інших ідей, породжених даним суспільством. Ці ідеї так чи інакше специфічно виявляються в мистецтві, породжуючи його різні напрями й течії» [1, с. 23]. Кожен з митців, зазначає В. Антоненко, керується творчими принципами, які завжди мають свою світоглядну основу. У своїй творчості митці виходять з певного розуміння суті мистецтва, і насамперед, його відношення до дійсності. В різні проміжки часу це питання розв'язувалось по-різному. Одні вважали, що мистецтво повинно відображати дійсність, інші вбачали осягнення ним абсолютної краси, божественної суті в створенні самодостатніх, цінних самих по собі, й відірваних від дійсності форм, в самовиявленні художника. Така відмінність у підходах до з'ясування питання призначення мистецтва зумовлена різними світоглядними позиціями митців. Всі митці, які працюють у різних напрямках можуть однаково розв'язувати питання про відношення мистецтва до об'єктивного світу. Так реалісти і натуралісти вважають «своїм завданням відтворення дійсності, але внаслідок різних світоглядних позицій, вони додержуються різних принципів цього відтворення. Натуралісти, зображаючи життя, прагнуть до фотографічності, концентрують свою увагу на несуттєвих, другорядних його сторонах і зображають людину насамперед як біологічну істоту» [1, с. 23–24]. На протязі натуралізму, зазначає В. Антоненко, реалісти узагальнюють істотні сторони життя, розкривають в художній формі соціальні відносини та створюють типові характери в типових обставинах. Така відмінність у поглядах і принципах відображення дійсності, зумовлена відмінність світоглядних основ цих напрямів мистецтва.

Втім, В. Антоненко не тільки критикує буржуазне мистецтво, він навіть обґрунтовує необхідність підтримувати представників мистецтва буржуазних країн у творчості яких проявляється тенденція йти шляхом від модернізму до прогресивного, соціально-значимого мистецтва, яке служить інтересам передових сил суспільства та інтересам народу. «Представники модерністських напрямів сучасного буржуазного мистецтва – сюрреалізму, абстракціонізму, «нового роману», «поток свідомості», «мистецтва абсурду» та інших – розглядають світ як хаос, як щось безладне та безглузде, абсолютно позбавлене будь-яких розумних начал. Вони не ставлять перед собою мети відображення об'єктивного світу з притаманними йому закономірностями. Своїм завданням вони вважають створення якоїсь «нової реальності», незалежної від об'єктивного світу» [3, с. 201]. Тільки радянське мистецтво, зазначає В. Антоненко, яке є різноманітним за своїм змістом і формою відображення об'єктивної дійсності, є єдиним за своїми світоглядними основами в своєму гуманізмі, намагається служити народу, стверджувати правду і красу світу. Саме радянське мистецтво є найважливішим духовним фактором суспільного прогресу. Тільки представники соціалістичного мистецтва, зазначає В. Антоненко, показують трудящим справжню правду життя, викривають істинні корені соціального зла, вказують шляхи подолання цього зла, вселяють впевненість у можливості перетворення життя на справжніх гуманістичних засадах [3, с. 195–202]. Реалістичне мистецтво іноді відчуває на собі дію деяких нереалістичних напрямів, використовуючи окремі їхні прийоми в межах реалістичного типу творчості. З іншого боку, творчість окремих представників нереалістичних напрямів в мистецтві під впливом прогресивних, гуманістичних ідей, наповнюються важливим, соціально значущим сенсом. Інколи можна побачити, що витвори мистецтв зарубіжних художників, які активно використовували в своїй творчості експресіоністські прийоми, і які були запозичені з нереалістичних напрямів, були проникнуті глибоким, справжнім гуманістичним змістом. Таким чином, критичний реалізм, також можна назвати союзником соціалістичного мистецтва. Однак, відмічає В. Антоненко, у творчості представників критичного реалізму можна помітити й слабкі місця – це відсутність чітких суспільних позицій та суспільних ідеалів [3, с. 204–205].

Кожен напрям у мистецтві, зазначає В. Антоненко, кожен художній метод народжується в конкретних історичних умовах, зміна художніх методів зумовлюється корінними змінами в суспільстві, зокрема в його духовній сфері. Таким чином, певні історичні умови викликали до життя і мистецтво соціалістичного реалізму. Визначення мистецтва як мистецтва соціалістичного реалізму було прийняте ще на початку 30-х років. Наразі, так вважає, французький ревізіоніст Лефевр, який твердить, що соціалістичний реалізм, який був визначений в умовах культу особи, нав'язаний нашому мистецтву «зверху», і саме тоді було вигадано поняття «соціалістичний реалізм». Таке розуміння художнього методу сучасності В. Антоненко вважає перекичуван-

ням справжньої суті питання. Він зазначає, що дійсне зародження соціалістичного реалізму сталося ще до Жовтневої революції й було пов'язане з ростом самосвідомості пролетаріату і його боротьби проти експлуататорського ладу [1, с. 47]. Боротьба за революційне перетворення суспільства, за соціалізм і комунізм могла бути правильно відображена лише у творах тих письменників і художників, які рішуче відстоювали інтереси робітничого класу і стояли на позиціях марксизму. Невипадково в творах українських поетів і письменників можна простежити елементи соціалістичного реалізму. Так у творчості І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін., сформувався естетичний ідеал, оснований на науковому марксистсько-ленінському світогляді. Одним з найвизначніших представників української революційно-демократичної думки і реалістичної літератури XIX ст. був І. Франко, який відчув на собі значний вплив ідей марксизму, що проявилось в його філософських, соціологічних і естетичних поглядах, в його творах [1, с. 48]. І. Франко боровся за правдиве та об'єктивне відображення життя в мистецтві. Він різко виступав проти суб'єктивізму, вважаючи, що він веде митця до перекирчування життєвої правди. Тільки література і мистецтво є справжньою, активною силою суспільного прогресу. І. Франко боровся проти «чистого», нетенденційного, «безпартійного» мистецтва, він боровся за таке мистецтво, яке б служило «духовним кормом» цілим народам [1, с. 49]. Втім, В. Антоненко вважав, що І. Франку не вдалося піднятися до розуміння диктатури пролетаріату та здійснення соціалістичних перетворень, а в окремі періоди своєї діяльності він не був вільним від реформістських ілюзій, у нього недостатньо сформувався соціалістичний естетичний ідеал, тому його не можна вважати представником соціалістичного реалізму, хоча наявність елементів цього методу в його творах все ж таки інколи були присутні [1, с. 50].

Історія літератури, зазначає В. Антоненко, показує, що передовий світогляд завжди був ідейною основою розвитку справжньої художньої, реалістичної літератури. Прикладом цього є розквіт російської реалістичної літератури, яка набула активності в період ломки феодально-кріпосницьких відносин (середина XIX ст.), в цей час розгортається активна діяльність В. Бєлінського, О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова та ін. У галузі мистецтва і літератури революційні демократи пропагували ідеї реалізму і народності, вважали, що мистецтво повинно служити народу, бути на рівні передових ідей епохи. Для письменників і художників реалістів, зазначає В. Антоненко, не існувало художньої форми самої по собі, поза зв'язком із змістом, кращі представники російської літератури і мистецтва розуміли художню форму як засіб вираження життєвого, значного, реалістичного змісту [2, с. 20–23]. В. Антоненко відмічає, що російська передова культура благотворно вплинула на розвиток передової суспільно-політичної та філософської думки України. В 40-х р. XIX ст. на Україні зароджується революційно-демократичний напрям суспільно-політичної думки, соціальну основу якого становила боротьба українського селянства проти кріпосництва і самодержавства,

засновником якого був Т. Шевченко. Філософський матеріалізм був теоретичною основою його естетичних поглядів, а джерелом своєї художньої творчості він вважав реальну дійсність. Т. Шевченко зазначав, що завданням мистецтва є правдиве відображення істотних сторін суспільного життя, у своїх творах він підкреслював активну роль мистецтва в суспільному житті, визнавав здатність мистецтва впливати на свідомість і почуття людей на їх виховання [2, с. 25]. Таким чином, підкреслює В. Антоненко, можна говорити, що все краще в українській допролетарській літературі розвивалось під прапором революційного демократизму, під впливом передових ідей. «Найвидатніші представники української реалістичної літератури XIX ст. разом з тим були представниками передової домарксистської суспільно-політичної і філософської думки» [2, с. 29].

Справжнім продовженням реалістичних ідей XIX ст. стало мистецтво соціалістичного реалізму яке, як зазначає В. Антоненко, затверджує найбільш високі та гуманні ідеали, вовно є прапором суспільного прогресу. Тому, закономірним для мистецтва соціалістичного реалізму є те, що в центрі його уваги, перш за все, знаходиться все передове і прогресивне, що є в житті, в якому головний герой є позитивний герой, який бореться за нове суспільство, за перетворення в життя ідеалів комунізму. В найкращих творах радянського мистецтва з художньою правдою замальовується боротьба за утвердження нових принципів життя, за торжество розуму та гуманізму – це тяжка боротьба, яка подекуди пов'язана з нелюдськими стражданнями та гибеллю героїв, з боротьбою зі соціальним злом в різних його проявах [3, с. 165]. Свідченням справжньої перемоги соціалістичного реалізму в СРСР стало мистецтво соціалістичного реалізму, яке відображає інтереси трудящих, і змогло сповна розгорнутись в своєму розвитку лише після того, як при владі стали самі трудящі. Саме завдяки партійній політиці, яка була спрямована на виживання старих і нових макулатурних творів шляхом створення справжніх, цінних художніх творів, і сформувалось соціалістичне мистецтво, яке представлено в творах таких видатних представників літератури, як М. Горький, В. Маяковський, О. Серафимович, Д. Бєдний, Ф. Гладков, М. Пришвін та ін. Також відбувається влиття нових сил в радянську літературу – Д. Фурманов, М. Шолохов, О. Фадєєв, з'являються твори А. Головка, М. Куліша, І. Микитенка, Ю. Яновського, П. Тичини, В. Сосюри. Відбуваються значні зміни в свідомості старої інтелігенції, письменники, які раніше представляли «проміжні ідеологічні форми», що відбивали песимістичні і скептичні погляди на революційну перебудову життя, переконуються в силі і правоті лєнінізму, і стають до лав творців нового суспільства, це – Л. Лєонов, В. Катаєв, І. Еренбург та інші. Період болісних шукань пережив і О. Толстой. «Поступово перемагають формалістичні впливи і в образотворчому мистецтві. Тут велику роль у зміцненні реалістичних традицій відіграли такі старі майстри, як М. Касаткін, А. Архипов, К. Юон, М. Нєстеров, І. Грабар, М. Сар'ян, Б. Кустодієв, С. Конєнков, В. Бакшєєв та ін. 20-ті роки збагатилися новими творами образотворчого мистецтва, в яких були правдиво

змальовані революційні події, громадянська війна і соціалістична перебудова життя» [1, с. 61]. До Жовтневої революції, зазначає В. Антоненко, література соціалістичного реалізму не мала простору для свого розвитку, твори пролетарських літераторів були зародком пролетарської літератури, яку всіляко намагались придушити пануючі класи. В цій боротьбі на захисті мистецтва і літератури соціалістичного реалізму стала Комуністична партія, яка спрямовувала її розвиток в інтересах народу. Перед письменника-реаліста ставилося завдання – художнє узагальнення, типізація конкретних фактів [2, с. 49]. Типізація в літературі соціалістичного реалізму, пояснює В. Антоненко, неможлива без ідейної оцінки ролі в суспільному житті зображуваних художником суспільних явищ. Вона включає в себе необхідність відстоювання та утвердження одних явищ життя і боротьби з іншими. Тут метод соціалістичного реалізму передбачає щирість письменника, який свідомо і пристрасно відстоює загальну справу, справу комунізму [2, с. 65–66]. Орієнтуючи письменників і художників на реалістичне зображення життя, марксистсько-ленінський світогляд тим самим спрямовує мистецтво на шлях, в якому воно найбільше може виявити свою специфіку. Для того, щоб радянське мистецтво змогло виконати завдання, які стоять перед ним, його представники повинні оволодіти

художньою майстерністю на основі глибокого творчого вивчення художніх засобів видатних діячів світового мистецтва. Тільки в таких умовах, запевняє В. Антоненко, художня майстерність стане результатом наполегливого навчання, постійних пошуків, творчого засвоєння всіх кращих досягнень художньої культури людства. Саме таким є мистецтво соціалістичного реалізму, яке несе народним масам найпередовіші ідеї сучасності [1, с. 85].

Підводячи підсумок слід зазначити, що наукова спадщина радянських вчених поступово стає зрозумілою і цікавою для нових поколінь дослідників. З проведеного дослідження отримано наступні висновки: встановлено, що В. Антоненко розумів мистецтво – як своєрідну форму активного, творчого відображення об'єктивної дійсності, в якому процес створення художніх творів – це складний процес свідомої, цілеспрямованої діяльності; визнавав, що свідомість художника завжди суспільно обумовлена, тому творчість того або іншого художника необхідно розглядати як відображення дійсності в його суспільно-обумовленій свідомості, а мистецтво в цілому не тільки як форму відображення дійсності, але й як форму суспільної свідомості, яка зв'язана з іншими його формами, і яка специфічно виражається в класовому суспільстві ідеологією, метою та прагнення різних класів [3, с. 37].

Список літератури:

1. Антоненко В. Світогляд і художня творчість. Київ : Вид-во політичної літератури України, 1966. 88 с.
2. Антоненко В.Г. Роль передового світогляду в творчості письменників. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. 81 с.
3. Антоненко В.Г. Мировоззрение – идейная основа художественного творчества. Київ : Вища школа, 1979. 208 с.
4. Вілков В., Ярмоліцька Н. «Світоглядно-антропологічний поворот» у дослідженнях українських філософів другої половини XX століття: альтернативні історико-філософські нарративи в пострадянській Україні. *Annali d'Italia. Scientific Journal of Italy*. 2020. № 9(2). С. 39–55.
5. Москальчук М.М. Гуманістична мораль XX століття як основа формування толерантності. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії*. 2019. № 25. С. 50–57.
6. Ярмоліцька Н.В. Дослідження української філософської думки мислителів XIX-XX ст. викладачами Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка у 60-70 рр. XX ст. *Молодий вчений*. 2019. № 11(75). С. 782–788.
7. Боров Ю.Б. Эстетика. Москва : Политиздат, 1988. 490 с.
8. Левчук Л. Українська естетика: традиції та сучасний стан. Київ : «МАКЛАУТ», 2011.

References:

1. Antonenko, V. (1966). *Svitohliad i khudozhnia tvorchist [Worldview and artistic creativity]*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy. (in Ukrainian)
2. Antonenko, V.H. (1958). *Rol peredovoho svitohliadu v tvorchosti pysmennykiv [The role of advanced worldview in the work of writers]*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. (in Ukrainian)
3. Antonenko, V.G. (1979). *Mirovozzreniye – ideynaya osnova khudozhestvennogo tvorchestva [Worldview – the ideological basis of artistic creativity]*. Kyiv: Vishcha shkola. (in Russian)
4. Vilkov, V., & Yarmolitska, N. (2020). «Svitohliadno-antropolohichniy povorot» u doslidzhenniakh ukrainskykh filosofiv druhoi polovyny XX stolittia: alternatyvni istoryko-filosofski naratyvy v postradianskii Ukraini [«Worldview and anthropological turn» in the studies of Ukrainian philosophers of the second half of the twentieth century: alternative historical and philosophical narratives in post-Soviet Ukraine]. *Annali d'Italia. Scientific Journal of Italy*, no. 9(2), pp. 39–55. (in Ukrainian)
5. Moskalchuk, M.M. (2019). *Humanistychna moral' XX stolittia yak osnova formuvannya tolerantnosti [Humanistic morality of the twentieth century as a basis for the formation of tolerance]*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Filozofsko-politohichni studii*, no. 25, pp. 50–57. (in Ukrainian)
6. Yarmolitska, N. (2019). *Doslidzhennia ukrainskoi filozofskoi dumky myslyteliv XIX–XX st. vykladachamy Kyivskoho derzhavnogo universytetu imeni T.H. Shevchenka u 60-70 rr. XX st. [Research of Ukrainian philosophical thought of thinkers of the XIX–XX centuries. teachers of Taras Shevchenko Kyiv State University in the 60-70-s of the XX century]*. *Molodyi vchenyi*, no. 11(75), pp. 782–788. (in Ukrainian)
7. Borev, Yu.B. (1988). *Estetika [Aesthetics]*. Moskva: Politizdat. (in Russian)
8. Levchuk, L. (2011). *Ukrainska estetyka: tradytsii ta suchasnyi stan [Ukrainian aesthetics: traditions and current state]*. Kyiv: «MAKLAUT». (in Ukrainian)

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-34>

УДК 37.211.24

Афанасьєва Е.Ю.¹

Київський національний університет культури і мистецтва

СУЧАСНА МУЗИЧНА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ УРБАНІСТИКИ

Анотація. У статті досліджено питання сучасної музичної освіти в контексті урбаністики. Методологічною основою дослідження є принципи діалектики, системний, соціокультурний та історичний підходи, фундаментальні положення теорії культури урбаністики. Використано загальнонаукові й міждисциплінарні методи дослідження: аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняння. Наукова новизна одержаних результатів полягає у виявленні характерних особливостей впливу урбаністичної музичної культури на сучасну музичку освіту, що вирізняють її з-поміж інших проявів музичної культури; наданні характеристик культурного простору міста як середовища реалізації міської музичної культури; визначенні місця сценарного підходу в життєдіяльності представників міської музичної культури. Міська музична культура є складним і багатовекторним феноменом, що характеризує реалізацію музичної культури у формі створення, виконання та слухання музики в міському середовищі. Вона демонструє ставлення членів громади міст до музики та її ролі в житті й еволюції міського соціального та культурного середовища, показує суспільний інтерес до її проявів через бажання слухати музику, музикувати або створювати музичні твори, що добре сприйматимуться урбанізованим соціумом. Реалізація міської музичної культури, її втілення відбувається шляхом виконання нею основних функцій, серед яких найбільш вагомими: аксіологічна, пізнавальна, виховна, комунікативна, семіотична, релаксаційна. Адже, музична культура – це відображення ставлення суспільства до музики, її ролі в суспільному житті, демонстрація суспільного інтересу до її проявів, виявляє бажання і потребу слухати музику як окрему людину, так і людські спільноти, музична культура є віддзеркаленням ставлення суспільства до музики, її ролі в суспільному житті, демонстрацією суспільного інтересу до її проявів, виявляє бажання і необхідність слухати музику як окремою людиною, так і людськими спільнотами.

Ключові слова: урбанізм, освіта, мистецтво, музика, місто, музична культура, культурний простір.

Afanasiieva Ella

Kyiv National University of Culture and Arts

MODERN MUSIC EDUCATION IN THE CONTEXT OF URBAN PLANNING

Summary. The article examines the issues of modern music education in the context of urban planning. The methodological basis of the study are the principles of dialectics, systemic, socio-cultural and historical approaches, the fundamental provisions of the theory of culture of urban planning. General scientific and interdisciplinary research methods are used: analysis and synthesis, induction and deduction, comparison. The scientific novelty of the obtained results lies in the identification of the characteristic features of the influence of urban music culture on modern music education, which distinguish it from other manifestations of music culture; providing characteristics of the cultural space of the city as an environment for the implementation of urban musical culture; determining the place of the scenario approach in the life of representatives of urban music culture. Urban music culture is a complex and multi-vector phenomenon that characterizes the implementation of music culture in the form of creating, performing and listening to music in an urban environment. It demonstrates the attitude of urban community members to music and its role in the life and evolution of the urban social and cultural environment, shows public interest in its manifestations through the desire to listen to music, make music or create musical works that will be well received by urban society. The realization of urban musical culture, its embodiment takes place by performing its main functions, among which the most important: axiological, cognitive, educational, communicative, semiotic, relaxation. After all, musical culture is a reflection of society's attitude to music, its role in public life, demonstration of public interest in its manifestations, shows the desire and need to listen to music as an individual and human communities, music culture is a reflection of society's attitude to music, its role in public life, a demonstration of public interest in its manifestations, shows the desire and need to listen to music as an individual and human communities. Because in modern society music is too defenseless, and in Ukrainian – twice as defenseless. After all, in addition to solving their intradisciplinary problems and resisting the aggression of urbanism, music is designed to exist only in a ready-made infrastructure that has been formed for decades.

Keywords: urbanism, education, art, music, city, musical culture, cultural space.

Актуальність проблеми. Освіта виступає важливим компонентом духовного життя молоді людини, відповідає за підготовку людини до повноцінного функціонування в суспільстві та забезпечує умови для пристосування до

певних соціокультурних реалій. Сучасна музична освіта має стрімко розростатися та видозмінюватися, так само як в наше життя вриваються нові звуки й ритми, розростання міст, великі відстані, різноманітні технократичні метамор-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0806-571X>

фози і багато іншого. Українці давно звикли до думки, що наша нація – одна з наймузикальніших і найспівочіших у світі. Не тішитимемо себе думкою, що весь інший світ сприймає нас так само. Та все-таки частка правди в цьому твердженні залишається й донині. Змінюються лише умови, в яких ми змушені виявляти свою природну меломанію. А умови ці поки що розвиваються за сценарієм, характерним для країн «третього світу». У найзагальніших рисах його можна було б визначити, крім іншого, і таким чинником, як стихійна урбанізація на тлі зростання бідності. Оскільки в сучасному суспільстві музика занадто беззахисна, а в українському – беззахисна вдвічі. Адже, крім вирішення своїх внутрідисциплінарних проблем і протистояння агресії урбанізму, музика покликана існувати лише в готовій інфраструктурі, що формувалася десятиліттями. Вона включає концертні зали, музичні навчальні заклади, музичну пресу й усе інше, що утворює як гуманітарне, так і економічне підґрунтя, яке забезпечує «споживання» музики громадянами.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В літературних джерелах часто помітні звернення до категорії «музична культура», але водночас мало конкретних визначень. Виникає думка, що більшість авторів припускають, що читач сам розуміє, що охоплює дане поняття. Однак, з літературної спадщини, зокрема, за результатами досліджень П. Робінсона, стає зрозуміло, що музична культура поєднує в собі аспекти соціології та культури, а на цій основі можна стверджувати, що вона є продуктом людської діяльності в суспільствах, що мають власну сформовану культуру [1; 12–13]. Музична культура є віддзеркаленням ставлення суспільства до музики, її ролі в суспільному житті, демонстрацією суспільного інтересу до її проявів, виявляє бажання і необхідність слухати музику як окремою людиною, так і людськими спільнотами, стверджує Е. Козловська-Ланге [2]. Музична культура – явище, що постійно еволюціонує та розвивається. Ці процеси знаходять свої відображення в зміні стилів та жанрів у межах певних територій і країн. На них, як вважає Л. Кияновська, значною мірою впливають історичні та політичні чинники [3]. Дослідженню феномену саме міської музичної культури дослідниками приділено дещо мало уваги. Однак і серед цієї кількості слід виділити праці М. Черепанина, який активно досліджує музичну культуру Галичини в т. ч. і її міст [5]. Зокрема, автором досліджено розповсюдження української музичної культури землями Австро-угорської імперії і навіть її представлення у Відні. Зі значним акцентом за американські традиції досліджує міську музичну культуру А. Турлі. В його праці «Міська культура: дослідження міст і культур» [4] значна увага приділяється музичній культурі. Зокрема автор вказує на виразні особливості міської музичної культури де діють композитори, працює індустрія рекордингу, що вирізняє в даному контексті місто від села. Отож, вивчення матеріалів літературної спадщини, результатів наукової діяльності в межах предмету наших досліджень дає змогу виявити ряд невичених питань, або таких, що ще не є цілком до-

слідженими. Зокрема це стосується передумов виокремлення міської музичної культури як самостійного виду, виявлення соціальних особливостей сприйняття музичної культури міською громадськістю, з'ясування окремих форм здійснення людської культурної діяльності в музиці в урбаністичному середовищі. Виявлені невирішені проблеми дають нам змогу сформулювати мету нашої роботи.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. У минулі століття світська музика виконувала переважно дистрактивну функцію. Однак те, під що танцювали і що наспівували на вулицях у XIX столітті, сьогодні давно стало високою класикою. Нині ситуація різко змінилася. Для масового слухання тепер необхідна музика, яку можна без особливої напруги слухати в машині, у закладах громадського харчування й інших місцях, що дуже мало нагадують колишні приватні салони меломанів. Те, що у великому масштабі здатне сьогодні стати комерційним і споживаним, відійшло дуже далеко від злетів натхнення і вершин майстерності, виплеканих у стінах консерваторій. Вже неможливо уявити собі, що колись якась там воронезька книжкова крамничка змушена була постійно виписувати з Москви ноти романсів і п'єс, бо на них існував величезний попит, і торгівля цими нотами приносила чималий комерційний успіх. Минуло якихось сто років, і ситуація змінилася до невпізнанності. Ноти тепер потрібні лише студентам консерваторій, бо традиції домашнього музикування майже зовсім зникли. А фонові та клубно-прикладні функції музики стали ледь не домінуючими в сучасному урбанізованому суспільстві. Все, що не вписується у ці рамки, приречене на болісне «виживання» за рахунок ентузіазму окремих осіб. І така доля спіткала аж ніяк не лише класичну музику. Це можна сказати про багато «непопсових» музичних напрямів – про «третій жанр» (або авторську пісню), про різноманітні альтернативні течії неакадемічної музики, про музику бардівського або фольклорного напрямку.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у дослідженні питання впливу урбаністичної культури на сучасну музичну освіту, встановленні основних чинників міської музичної культури як особливого напрямку еволюції соціокультурного середовища міст через демонстрацію ставлення громадськості до музики бажання слухати її, музикувати, здійснювати композиторську діяльність, що у найкращий спосіб сприйматиметься міською громадськістю.

Викладення основного матеріалу дослідження. В. Григорчук дав визначення досліджуваної категорії. Відповідно до цього, міська музична культура – це ставлення членів громади міст до музики та її ролі в житті й еволюції міського соціального та культурного середовища, демонстрація суспільного інтересу до її проявів через бажання слухати музику, музикувати або створювати музичні твори, що у найкращий спосіб сприйматимуться урбанізованим соціумом. Реалізація міської музичної культури, її втілення відбувається шляхом виконання нею основних функцій, серед яких найбільш вагомими: аксіологіч-

на, пізнавальна, виховна, комунікативна, семіотична, релаксаційна [3]. Оцінюючи рівень реалізації музичної культури в міському середовищі, слід брати до уваги те, що способи такої реалізації опираються на різні критерії, продиктовані потребою міського населення. При цьому музика тут найчастіше розглядається в її соціологічній проекції, тобто або з точки зору тих суспільних завдань, на здійснення яких вона спрямована (організація відпочинку, відправлення обрядів тощо), або з точки зору інтересів тих суспільних груп, всередині яких вона переважно поширена (доросле населення, молодь тощо). Але коли мета полягає в тому, щоб зрозуміти власну природу музичної культури як духовної взаємодії людей щодо музики, незалежно від їх професійного, соціального, вікового чи якогось іншого соціологічного визначення, то слід обирати критерії, які є важливими для протікання власне музичного процесу. При цьому слід брати до уваги той факт, що музика повинна подобатися тим соціальним групам населення міста на які вона спрямована. Тобто, слід враховувати те, що місто передбачає наявність різних місць де сконцентровані групи з різними вподобаннями та запитами до музики та способів її трансляції. Існують, принаймні, два критерії, які характеризують якість внутрішньої організації середовища музичної культури міста. Один з них – прийнятий в ній статус музичного твору. Він може бути різним: від уявлення про музичний твір, як про завершений у своїх межах і продуманий у всіх деталях витвір індивідуальної композиторської творчості, до уявлення про музику як про несамостійну складову цілісного обрядового дійства, питання про авторство якої взагалі не ставиться. Очевидно, що ці два полярні підходи всередині міської культури до ступеня автентичності та стабільності музичного тексту, відображають і всю несхожість відповідних явищ в цілому.

Інший критерій для розрізнення музичних культур базується на тому, як у різний спосіб осмислені та самостійно розвинені в них основні види музичної діяльності людей: твір, виконання і слухання. У музичній культурі фольклорного (сільського) типу, де немає «спеціалізацій» авторів, виконавців і слухачів, розрізнення між ними мінімальні, а в музичній культурі концертного типу вони максимальні. Але найцікавіше те, що між цими двома змінними існує однозначний зв'язок: у раціональній культурі концертного типу музичний твір є річчю, наділеною стабільністю у всіх своїх деталях, а у сільській культурі така стабільність відсутня і, по суті, не запитана ні на одному з рівнів музичної діяльності. Не слід залишати поза увагою ще два проміжні типи музичної культури – дилетантство та імпровізацію. При цьому слід вказати, що дилетантство більш наближене до сільського типу музичної культури, оскільки базується на невисокому рівні музичної освіти та теоретичних знань. З іншого боку імпровізація більш наближена до концертного типу музичної культури. Не зважаючи на те, що композитором часто є сам імпровізатор, даний тип музичної культури вимагає більшої професійної підготовки та відмінних навичок володіння музичним інструментом. Слід зазначити, що

саме джаз, в основі якого лежить імпровізація, впродовж тривалого часу викликав захоплення в середовищі міської музичної культури.

Мелодичний матеріал «високої класики» залишається досить високо затребуваним. Питання лише в тому, де і як він досягає нашого слуху. Мобільні телефони або акордеоніст у підземному переході для багатьох можуть несподівано стати першим джерелом музики Баха. Багато FM-радіостанцій охоче прокручують обробки тих або інших класичних мелодій. Оазою для виживання такої музики в сучасній Європі є концертні зали великих міст і головні музичні вузи країни. Інспірування інтересу до класики з такого «закритого простору» цілком закономірне і є єдиним природним шляхом пропаганди серйозної музики. Та в цій сфері завжди існує і своя внутрішня проблема. Поряд зі спадщиною минулого з іще більшими зусиллями пробивають собі шлях авангардні течії. Сам факт, що ця боротьба ще точиться, не можна не визнати втішним. Адже саме авангард у всіх своїх проявах створював історію світової музики. Все, що пливло за рутинною і виявляло схильність до старих традицій, незмінно відходило в небуття. А кожна з попередніх традицій створювала епоху в історії музики саме в той проміжок часу, поки сама залишалася авангардною. Кожен щабель цього руху і нині проглядається з незаперечною ясністю. Цей рух уперед не припинився і нині, не оминув він і Україну. Свідчення цього – феєричний сплеск інтересу до музичного авангарду. Три музичних фестивалі, що відбулися в нашій країні протягом двох весняних місяців, були повністю присвячені «просуванню» сучасної академічної музики.

Висновки з даного дослідження. Від рівня сучасної освіти залежить майбутнє та процвітання нашої країни, саме тому дуже важливо рухатися у напрямі формування та розвитку культурної молоді, яка б надалі прославляла Україну як талановиту та пісенну країну, з багатоміліардною музичною історією та не менш яскравим музичним майбутнім. Рух за чистоту української мови і музичної культури не має державної підтримки, його популяризаторами є лише поодинокі патріоти, волонтери та викладачі. Тому екологія нашої свідомості з часом може перетворитися на урбаністичні гетто, де виникнуть райони шанувальників української національної пісні. І все це відбуватиметься до тих пір, поки ми не усвідомимо відповідальність за чистоту української мови як генетичного коду нації, за моральне і духовне виховання молоді генерації. Важливо зрозуміти, що негативний вплив низькопробної музики є справою не лише поганого мистецького смаку, а й майбутнього нації, оскільки це її глибинний поведінковий колективний пласт підсвідомості. Тому потрібно поступово звільнятися від нав'язаних сленгів, жаргонів та лайок, які руйнують нашу культуру і психіку. Важливо плекати справжні цінності у суспільстві, щоб досягти щасливого майбутнього української нації. Водночас потрібно пам'ятати про чистоту української мови та популяризацію національного музичного високопробного продукту, здатного конкурувати зі світовими хітами.

Список літератури:

1. Найдорф М.И. К исследованию понятия «Музыкальная культура». Опыт структурной типологии. *Музичне мистецтво і культура. Науковий вісник Одеської державної консерваторії ім. А.В. Нежданової*. Вип. 1. Одеса : Астропртнт, 2000. С. 46–51.
2. Карповець М.В. Діалектика публічного і приватного простору людського буття у світі міста. *Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія»*. 2011. Вип. 200. С. 52–59.
3. Кравченко О.І. Историчні форми міської культури. *Вісник НАУ. Серія : Філософія. Культурологія*. 2018. № 1(27). С. 132–135.
4. Мачулін Л.І. Соціокультурні детермінанти міської культури Слобожанщини XVII–XVIII ст. *Культурологія та мистецтвознавство. Київське музикознавство*. 2012. Випуск 42. С. 33–40.
5. Черепанин М.В. Відень і українська музична культура 1918–1944 років. *Записки НТШ*. Том CCXLVII. Праці Музикознавчої комісії. Львів, 2004. С. 465–477.

References:

1. Naidorf, M.I. (2000). K issledovaniyu ponyatiya «Muzyikalnaya kultura». Opyit strukturnoy tipologii [To the study of the concept of "Musical Culture". Experience in structural typology]. *Musical art and culture. Scientific Bulletin of the Odessa State Conservatory named A.V. Nezhdanovoi*. Odessa: Astroprnt, 1, 46–51. (in Russian)
2. Karpovets, M.V. (2011). Dialektyka publicnoho i pryvatnoho prostoru liudskoho buttia u sviti mista [The Dialectics of Public and Private Space of Human Being in the City World]. *Bulletin of Cherkasy University. The Philosophy Series*, 200, 52–59. (in Ukrainian)
3. Kravchenko, O.I. (2018). Istorychni formy miskoi kulturey [Historical forms of urban culture]. *Bulletin of NAU. Series: Philosophy. Cultural Studies*, 1(27), 132–135. (in Ukrainian)
4. Machulin, L.I. (2012). Sotsiokulturni determinanty miskoi kulturey Slobozhanshchyny XVII–XVIII st. [Sociocultural determinants of urban culture of the Slobozhanshchina of the XVII–XVIII centuries]. *Cultural Studies and Art Studies. Kyiv Musicology*, 42, 33–40. (in Ukrainian)
5. Cherepanin, M.V. (2001). Viden i ukrainska muzychna kultura 1918–1944 rokiv [Vienna and Ukrainian Musical Culture 1918–1944]. Lviv: Notes of the National Theater. *Proceedings of the Musicological Commission*. Volume CCXLVII, 465–477. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-35>

УДК [37.016:796.4]:793

Драч Т.Л.Школа повітряної акробатики «Шоколад»;
Національна академія керівних кадрів культури та мистецтв.

ВАЖЛИВІСТЬ ТАНЦЮВАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ В ПРОЦЕСІ ВИКОНАННЯ ВПРАВ НА ПОЛОТНАХ, КІЛЬЦІ ТА ГАМАКАХ

Анотація. Сьогодні в світі мистецтва та спорту відбуваються кардинальні зміни, які заохочують до занять новими напрямками спорту та хореографії. Цікавим та естетично привабливим є новий напрям повітряної акробатики на полотнах. Цей напрям включає в себе гімнастичні елементи, які виконуються на довгих полотнах, однак підходи до полотна, а також зв'язуючі елементи мають бути хореографічно довершеними, тож ми вирішили в ході нашого дослідження вирішити питання доцільності хореографічної підготовки в ході занять з повітряних полотен. Метою нашого дослідження стала розробка спеціальної програми підготовки спортсменів до виступів, враховуючи особливості даного техніко-естетичного виду спорту. В ході нашого дослідження ми виявили необхідність хореографічної підготовки спортсменів до змагань у повітряній акробатиці на полотнах, кільці та гамаках. Дослідили можливості поєднання хореографічної підготовки спортсменів під час тренувань з гімнастичною.

Ключові слова: повітряна акробатика на полотнах, повітряна акробатика на кільці, хореографічна підготовка, методика викладання, умови змагань, сучасний танець.

Drach TamaraSchool of Aerial Acrobatics «Chocolate»;
National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

IMPORTANCE OF THE DANCING PREPARATION IN THE PROCESS OF EXECUTION EXERCISES ON THE AERIAL SILKS, AERIAL HOOP AND HAMMOCK

Summary. Nowadays we may observe the radical changes in the world of dance and sport. The new kind of technique and aesthetic sport is aerial silks. This branch of sport includes gymnastics elements, which are performed on the long silks, but at the same time, preparation to the exercises on the silks as well as the beginning of the performance is dance. So, it should be good dancing skills for the performers of aerial silks. The theme of choreography in sport has been researched by different authors. Among the recent publications related to this topic, it is important to notice the work of Sosina V.Y. (2009), Todorova V.G. (2018), Rumba O.G. (2006), Oleynik G. (2017) and Stephen Santos (2013). Their works considered the issue of choreographic training in technical and aesthetic sports, including rhythmic and sports gymnastics, aerial acrobatics, pole gymnastics. But the theme of choreographic preparation of sportsmen on aerial silks, aerial hoop and hammock is considered first time in our article. So, the aim of our research is the development of special dancing program for the sportsmen, who are engaged in this technical and aesthetic kind of sport. For the deciding this aim we obtained such tasks as: to research the rules for the competitions of Aerial silks, aerial hoop and hammock; to compare the lesson of preparation of sportsmen of technique and aesthetic sports, in which we use choreography, with aerial silks, aerial hoop and hammock one; to create special program for choreographic preparation sportsmen of aerial silks, aerial hoop and hammock. During our research we have used pedagogical experiment, art analyses and studding of previously published sources on this issue. During our research we have studied the rules of the competitions and realized the necessity of dancing preparation for the sportsmen of aerial silks, aerial hoop and hammock. We also research the opportunities of connection dancing training with gymnastic one. Choreographic art take important place in the development of modern kinds of sports. Today aerial silks, aerial hoop and hammock become very popular among amateurs and professional artists. There are some competitions in this kind of sports, so according the rule it is necessary to have some elementary knowledge of the dance techniques. So, during our research we have determined, which dancing skills, it is necessary to develop for the aerial silks. The program was realized during preparation for the competitions Aerial Cup in the school of Aerial acrobatics «Chocolate».

Keywords: aerial silks, aerial hoop, hammock, dancing preparation, methods of teaching, the rules of competitions, modern dance.

Постановка проблеми. Хореографічне мистецтво займає важливе місце у розвитку сучасних видів спорту. Зараз популярними стають такі види спорту як гімнастика на полотнах, кільці та гамаках. В цих напрямках проводяться змагання, які привертають увагу професійної публіки, яка розглядає як технічну, так і хореографічну підготовку спортсменів. Саме тому, важливо визначити значення хореографічної підготовки для спортсменів, які займаються повітряною акробатикою на полотнах, кільці та гамаках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій
Серед останніх публікацій, які стосуються даної тематики, важливо відмітити роботи Сосіної В.Ю. (2009), Тодорової В.Г. (2018), Румби О.Г. (2006), Олейник Г. (2017) та Стівена Сантоса (2013). В їхніх працях розглядається питання хореографічної підготовки в техніко-естетичних видах спорту, у тому числі художній та спортивній гімнастиці, повітряній акробатиці, гімнастиці на жердині.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Тим не менш, деякі аспекти даної проблеми залишаються ще не ви-

рішеними, оскільки повітряна акробатика на полотнах – це молодий вид спорту, тож ще не існує добре розробленої методики підготовки спортсменів до змагань. Окрім власне гімнастичних елементів на полотнах, в цьому виді спорту зустрічаються танцювальні зв'язки, які допомагають поєднати гімнастичні елементи. Для кращого виконання цих переходів важливо вивчення хореографічних елементів в процесі занять.

Формулювання цілей статті. Тож, ціллю нашого дослідження є розробка спеціальної програми підготовки спортсменів до виступів, враховуючи особливості даного техніко-естетичного виду спорту. Задля цього були поставлені такі завдання:

- дослідити вимоги до змагань у повітряній акробатиці на полотнах, кільці та гамаках;
- порівняти наявний урок для підготовки спортсменів до змагань, з іншими видами техніко-естетичних видів спорту, де необхідна хореографічна підготовка;
- розробити спеціальну програму для підготовки спортсменів на повітряних полотнах, кільці та гамаках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Танець на полотнах, гімнастика на полотнах, повітряна акробатика на полотнах – ось кілька назв, які зустрічаються для *aerial silk*.

Повітряні полотна (англ. *aerial silk, aerial contortion, aerial ribbons, aerial silks, aerial tissues, fabric, ribbon, tissue*) – різновид снарядів, на яких виконуються вправи повітряної гімнастики. Повітряні полотна являють собою два довгих полотна, які тягнуться або слабо тягнуться (залежить від рівня підготовки гімнаста), тканини шириною 1-1,5 метра. Повітряні полотна використовуються в сучасному цирку нарівні з іншими снарядами або апаратами, підвішеними до купола: *трапеція, корд де волан, вертикальний канат, турніки, рамка, бамбук, повітряне кільце, підвісний пілон* і інші оригінальні конструкції [6, с. 53].

Існує кілька версій походження гімнастики на повітряних полотнах. Згідно з книгою «Просто цирк» Стівена Сантоса («Simply Circus» by Steven Santos), гімнастика на повітряних полотнах є найпізнішим видом повітряного мистецтва, що з'явилося в 1959 році у французькій цирковій школі. Під час підготовки випускних проектів учням було доручено виконати частину свого номера в абсолютно новій манері. Одна зі студенток виконала його на довгому відрізі тканини. Цей день можна вважати народженням гімнастики на повітряних полотнах, однак потім їх майже не використовували аж до 1995 року, коли Ізабель Водель (Isabelle Vaudelle) продемонструвала номер на полотнах на "The World Festival of the Circus of Tomorrow", а через рік її номер увійшов в програму дев'ятого шоу Cirque Du Soleil – Quidam (виконували Ізабель Шассе (Isabelle Chassé) і Ізабель Водель) [6, с. 50].

На думку деяких інших дослідників і циркових артистів, акробатика на повітряних полотнах має своїм прототипом гімнастику на ремнях, яка зародилася в ранньому періоді правління Династії Цин в Китаї (1644–1911).

В цей час стрімко розвиваються різні види видовищних мистецтв, тому артистам доводиться постійно винаходити нові способи для залучення аудиторії. У первинному варіанті це були шкіряні стрічки, підвішені на бамбукові рамки у формі вігвама, на які застрибував і піднімався вгору артист, намотавши ремені навколо зап'ястка і виконуючи трюки різної складності і швидкості. За словами відомої французької повітряної гімнастки Наташі Блондин (Natacha Blandine) китайська техніка роботи на повітряних снарядах була дорацьована Андре Сімардом (André Simard), артистом і постановником номерів, які співпрацювали з Cirque du Soleil і постійно перебували в пошуку нових форм розвитку циркового мистецтва. Також з 1996 року завдяки старанням Жерара Фазоло (Gérard Fasoli) – акробата, артиста і з 2012 року директора Національного центру циркових мистецтв Франції – акробатика на повітряних полотнах стає постійною дисципліною в усіх навчальних закладах циркового спрямування у Франції [6, с. 56].

Сьогодні технікам роботи на повітряних полотнах навчають у всіх великих циркових училищах, наприклад, у Київській муніципальній академії естрадного та циркового мистецтва.

Гімнастика на повітряних полотнах включає в себе три основні категорії трюків: підйом, обмотка, обрив.

Підйоми використовуються для виконання трюків на висоті. Існує кілька основних видів підйомів – базовий підйом, французький підйом, російський підйом.

Обмотки – статичні пози, коли гімнаст обмотує полотно навколо свого тіла або однієї з його частин, надаючи своєму тілу певну позу – вис, розгойдування, шпагати та інше (див. рис. 1).

Обрив – падіння з висоти після попередньої обмотки тіла таким чином, щоб в польоті частина полотна розкрутилася і гімнаст зупинило обмотане навколо його тіла полотно. Обрив може бути простим і кручення тіла. Обриви є найбільш складними і потенційно небезпечними, але, в той же час, найбільш видовищними трюками.

Останнім часом гімнастика на повітряних полотнах стає цікавою альтернативою танцювальним і спортивним заняттям для непрофесіоналів, які досить успішно освоюють базові елементи цього виду акробатики, а іноді досягають досить високого рівня володіння цим снарядом, аж до виконання складних елементів.

Повітряні полотна – це надзвичайно гарний вид спортивної акробатики, який почав з'являтися відносно нещодавно в непрофесійних танцювальних студіях і в Україні. Елементи, які вивчають виконавці є достатньо нескладні, тому їх виконання не потребує глобальної професійної підготовки та можуть бути виконані навіть тими, хто раніше не мав відношення до гімнастики або хореографії.

В процесі занять важливо розвинути у виконавця силу, витривалість, гнучкість та спритність. А також на змаганнях оцінюється танцювальність, виразність, пластичність, довершеність поз та ліній, координація, вміння використовувати обладнання (полотна, кільце, пілон, ремені) для гарного поєднання танцю

Рис. 1. Виконання вису в attitude

Рис. 2. Поперечний шпагат у висі з обмоткою однієї ноги

та акробатики. Для цього підготовка спортсмена має ґрунтуватися на гімнастичній підготовці, танцювальній, акробатичній. Відповідно частину занять слід присвячувати розвитку танцювальної координації, частину розвитку силових якостей спортсмена (підкачка пресу, спини, рук), відпрацювання акробатичних елементів, вивчення танцювальних підходів, зв'язок та звісно розтягування м'язів, адже більшість елементів у повітряній акробатиці потребують хороших розтяжок. Саме тому ми вирішили присвятити наше дослідження методам підготовки, які можуть бути актуальними для виконавців у повітряній акробатиці на полотнах, кільцях та гамаках [4, с. 252].

Дивлячись на спортсменів, які виконують елементи на повітряних полотнах та кільцях, завжди звертаеш увагу на їх дотягнуті стопи, коліна, положення рук, довершеність позицій та ліній, таку координаційну та пластичну досконалість допомагають досягнути заняття з хореографії. Танець, особливо класичний привчає спортсмена дотримуватися чітких позицій, зберігати, навіть у повітрі правильну поставу, тримати плечі та стегна в одній площині, робити елементи музично правильно та ритмічно. Це досягається шляхом виконання танцювального екзерсису біля опори або на середині залу під музичний супровід. Для цього підійде як сучасна хореографія (наприклад, екзерсис у стилі модерн, контемпорарі, джаз), так і класичний (виконання вправ *plie*, *battement tendu*, *battement tendu jete* та ін.), які поступово сприяють розвитку у виконавців дотягнутих стоп та колін, вироблення *aplomb*, правильного положення корпусу, а також сприяють розвитку координації рухів та музичного їх виконання [5, с. 101].

Щодо розвитку розтяжки, більшість елементів у повітряній акробатиці містять шпагати та вправи на гнучкість. Виходячи з цього, слід підбирати відповідні вправи на розтяжку, щоб виконавець, після підлазу вгору був готовий розтягнутися в шпагат та показати гарний прогин у повітрі (див. рис. 2).

Згідно умов конкурсу *Ukrainian Aerial Cup 2020*, до виконавців ставлять такі вимоги: 1. 80% но-

меру – це робота зі зняттям (гамак / полотно / кільце), 20% – робота в партері.

2. Учасник має виконати мінімум 5 елементів на силу та 5 елементів на гнучкість.

3. Учасник має виконати мінімум один зрив для Аматорів або 2 зрива для Профі.

4. Не натягнуті підйоми дозволяються тільки в елементах, де це передбачено технікою безпеки задля необхідної фіксації на знятті [8].

Відповідно до цих правил ми і формуємо підготовку виконавців до змагань. В першу чергу – це вивчення зв'язок, які ми використовуємо на полотнах, відпрацювання складних технічних елементів, після чого ми переходимо до створення номеру, який має містити всі перелічені в правилах змагань елементи, створюємо постановку, яка буде актуальною для даного конкурсу. Тож, починається номер з танцювального виходу, підходу до полотна, після чого виконавець підлазить на полотно та починає виконувати акробатичні елементи. Всі елементи мають бути добре продуманими та збалансованими для того, щоб виконавець мав достатньо сил, для виконання всього трихвилинного номеру. Як зазначено в правилах змагань має бути виконано два зриву та п'ять елементів на силу та п'ять елементів на гнучкість. Відповідно, слід поєднувати елементи так, щоб їх було добре видно, вибирати правильні ракурси та відмічати музичні акценти. Саме тоді номер буде сприйнятий глядачем та професійно поставлений. Бажано, щоб в номері був сюжет і містив ідею, яку на протязі виступу виконавець має донести до глядача.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином, в ході нашого дослідження ми виявили необхідність хореографічної підготовки спортсменів до змагань у повітряній акробатиці на полотнах, кільцях та гамаках. Дослідили можливість поєднання хореографічної підготовки спортсменів під час тренувань з гімнастичною. Виявили, якими саме видами хореографічного мистецтва слід знайомити виконавців у цих напрямках та наскільки хореографічне виконання сприяє результативності та якості виступів спортсменів під час змагань.

Список літератури:

1. Олейник Г. Танец на пилоне. [Учебное пособие]. Одеса, 2017. 175 с.
2. Румба О.Г. Народно-характерная хореография в системе подготовки специалистов по гимнастике и танцам на паркете : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургская гос. акад. физ. культуры им. П.Ф. Лесгафта, 2006. 209 с.
3. Сосина В.Ю. Хореография в гимнастике : учеб. пособие для студентов вузов. Киев : Олимпийская литература, 2009. 135 с
4. Тодорова В.Г. Хореографічна підготовка в техніко-естетичних видах спорту : монографія. Львів : ЛДУФК, 2018. 252 с.
5. Цветкова Л.Ю. Методика викладання класичного танцю. Підручн. 2-е вид. Київ : Альтерпрес, 2007. 324 с.: іл.
6. Steven Santos. Simply Circus. Introduction to Rigging Lyras and Trapeze Bars. Simply Circus, Inc., 2013.
7. Rebekah Leach. Beginning Aerial Fabric Instructional Manual. Project 7604664 at Lulu.com, 2009.
8. Ukrainian Aerial Cup 2020. Правила змагань. URL: https://facebook.com/events/s/ukrainian-aerial-cup-2020/2745651795757679/?ti=cl&__mref=mb (дата звернення: 13.09.2020).

References:

1. Oleynik, G. (2017). Tanec na pilone [Dance on the pylon]. Educational book. Odesa. (in Russian)
2. Rumba, O.G. (2006). Narodno-harakternaya horeographiya v systeme podgotovki specialistov po gimnastike i tancam na parkete [Folk choreography in the system of preparation of the specialists in gymnastics and dances on the parket]. Dissertation of candidate of pedagogical science: 13.00.04. Saint-Peterburg: Saint-Petersburg governmental academy of physical culture named after P.F. Lesgaft. (in Russian)
3. Sosina, V.U. (2018). Horeographiya v gimnastike: uchebnoye posobie dlya studentov VUZov [Choreography in gymnastics: educational book for students]. Kiev: Olimpic literature. (in Russian)
4. Todorova, V.G. (2018). Horeographichna pidgotovka v tehniko-estetichnyh vyдах sportu: monographiya [Choreographic preparation in technique and aesthetic kinds of sports: monography]. Lviv: Lviv State University of Physical culture. (in Ukrainian)
5. Cvetkova, L.U. (2007). Metodika vykladannya klasichnogo tancu. Pidruchnic. 2-e vidannya [Methodology of teaching of classical dance. Teaching book. 2nd edition]. Kyiv: Alterpress. (in Ukrainian)
6. Steven Santos. Simply Circus. Introduction to Rigging Lyras and Trapeze Bars. Simply Circus, Inc., 2013.
7. Rebekah Leach. Beginning Aerial Fabric Instructional Manual. Project 7604664 at Lulu.com, 2009.
8. Ukrainian Aerial Cup 2020. The Rules of the competition. URL: https://facebook.com/events/s/ukrainian-aerial-cup-2020/2745651795757679/?ti=cl&__mref=mb (accessed: 13.09.2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-36>
УДК 745.03(477)

Костюк Л.Б.

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОГО ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. У статті розкривається сутність причинно-наслідкових зв'язків та взаємовпливів між українським декоративно-прикладним мистецтвом та ментальністю як специфічним відображенням дійсності, обумовленим життєдіяльністю етносу в певному культурно-історичному середовищі. Необхідним елементом аналізу постає культура етнічної спільноти яка в художній, образній уяві відтворює систему етнічних символів, що закріплюються на рівні підсвідомості. У контексті досліджуваної проблеми автор розглядає вишивку як етнокультурне явище, яке виражає генетичну пам'ять та першовитоки культури народу та є однією із основ формування ментальності. Відповідно культурно-історичним явищем постає орнамент вишивки як етнічний маркер. Автор наголошує, що особливий вплив на характер народу мала писанка як артефакт етнокультури з великими світоглядними, естетичними, ментальними можливостями духовного впливу. Автор робить висновок, що народне декоративно-прикладне мистецтво дає можливість формувати етнічну ментальність, духовний світ та світогляд особистості, усвідомити національну ідентичність.

Ключові слова: декоративно-прикладне мистецтво, етнічна ментальність, ідентичність.

Kostyuk Larysa

Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko

ETHNOMENTAL ASPECT OF UKRAINIAN ARTS AND CRAFTS A COMPONENT OF ARTISTIC CULTURE

Summary. The article reveals the essence of causal links and interactions between Ukrainian arts and crafts and mentality as a specific reflection of reality, due to lifestyle of the ethnic group in a particular cultural and historical environment. In particular, the author emphasizes that the arts and crafts, enriched with new aspects of meaningful beauty and philosophical and aesthetic sound, gives opportunities for self-knowledge, forms the mentality of ethnos over centuries, affirming its identity, individuality and desire for development. A necessary element of the analysis is the culture of the ethnic community, which in the artistic, figurative imagination reproduces a system of ethnic symbols that are fixed at the subconscious level. In the context of the researched question, the author considers needlework as an ethnocultural phenomenon that expresses the genetic memory, the origins of culture and is one of the founders of mentality. Accordingly, the cultural and historical phenomenon is the ornament of needlework as an ethnic marker in which own symbolic complexes are formed on the same signs, affecting the formation of worldview motifs and ethnomental characteristics. The author emphasizes that "pysanka" "inscribed" in the context of Ukrainian worldview, as an artifact of ethnoculture with great ideological, aesthetic, and mental possibilities of spiritual impact, had a special influence on the character of Ukrainian people. In rituals, "pysanka" reveals polysemantic symbolism associated with mythopoetic and magical beliefs. The author concludes that folk arts and crafts, which is the basis of heredity of traditions, provides the opportunity to form an ethnic mentality, spiritual and worldview of the individual, to touch the depths of Ukrainian history, to establish contact between generations, to realize the national identity. The author sees further research in the continuation of the study and analysis of other genres of arts and crafts, as in modern conditions, the problem of preserving ethnic identity in its authentic forms, as well as the ability to be "open" to new, acquires special significance.

Keywords: arts and crafts, ethnic mentality, identity.

Постановка проблеми. Народне мистецтво як одна із форм суспільної свідомості і суспільної діяльності, є вагомим елементом розвитку художньої культури. Твори народного декоративно-прикладного мистецтва, залишаючись невід'ємною частиною матеріальної культури, водночас є важливою галуззю духовної культури народу, оскільки основи художнього, духовного, естетичного в них невіддільні від утилітарного, їхня єдність обґрунтовує глибоку життєву правду народного мистецтва. Враховуючи уроки історії можна стверджувати, що декоративно-прикладне мистецтво, збагачуючись новими аспектами змістовної краси та філософсько-естетичного звучання, надає можливості до самопізнання, формує «дух народу» тобто його ментальність упродовж віків, утверджуючи його самобутність, окремішність та прагнення до власного шляху розвитку.

Ментальність етносу визначаємо як особливий стиль світосприйняття, сформований в результаті довготривалого співіснування спільноти в єдиних історичних умовах. Ментальність відображає особливості історичних проблем та відповідних ідей щодо їх вирішення, показує ставлення до світу і до життя, має світоглядно-практичний характер. Ментальність – це своєрідний інструментарій, яким людина опановує узагальнену картину світу використовуючи специфічні закономірності того способу мислення та «бачення світу», які були напрацьовані представниками даного етносу протягом історичного і культурного розвитку. Маючи вираження у мові, традиціях, звичках, автоматизмі ментальність виражає надіндивідуальний бік суспільної свідомості, часто не усвідомлюється окремим індивідом, але відображається у його поведінці

та висловах поза його волею. На рівні ментальності культура минулого і теперішнього неначе «обмінюється» своїми таємницями.

Метою статті є виявлення причинно-наслідкових зв'язків між українським декоративно-прикладним мистецтвом та ментальністю як специфічним відображенням дійсності, обумовленим життєдіяльністю етносу в певному культурно-історичному середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження традиційно-побутової культури українців започатковане у XIX ст. М. Максимовичем, М. Костомаровим, П. Чубинським, П. Кулішем, М. Сумцовим, Ф. Вовком та ін. Проблема дослідження ментальності в українській філософській та культурологічній науковій галузі має значні здобутки. Зокрема, це праці М. Поповича, І. Старовойта, І. Бичка, І. Лисого, В. Ярошовця [12] та ін. Також вагомими є дослідження традиційності та сучасної актуальності декоративно-прикладного мистецтва. Зокрема, це твори таких науковців: М. Бойчук, С. Волков, О. Годенко, В. Жаворонок, Б. Тимків та ін. Окремі жанри декоративно-прикладного мистецтва досліджені Л. Булгаковою [1], Р. Загайською [4], Т. Кара-Васильєвою [5] та ін.

Виділення не вирішених раніше частин проблеми. Аналіз наукових здобутків засвідчує, що проблема єдності, взаємовпливу та взаємобогачення таких важливих етнічних феноменів як ментальність та традиційно-побутова культура потребує ґрунтовнішого вивчення, оскільки такі дослідження носять здебільшого опосередкований характер. Здійснюючи тлумачення ментальності як продукту історичного розвитку, означимо аспект виведення її особливостей із аналізу соціокультурних засад буття етнічної спільноти у контексті особливостей народної культури.

Виклад основного матеріалу. «Мала енциклопедія етнодержавництва» визначає ментальність як «загальне психологічне оснащення представників тієї чи іншої культури, яке дає можливість хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світосприйняття. Воно і визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу» [8, с. 91]. Говоримо про те, що її представники мають певну спільність у своїх світоглядах та поведінці, в яких можна виявити закономірності, пов'язані з цією спільністю світоглядних позицій та поведінкових засад [10, с. 110].

Ментальність – це цілісне вираження духовних принципів та механізмів, яке не зводиться до суми форм суспільної свідомості (релігії, науки, мистецтва тощо), а є специфічним відображенням дійсності, обумовленим життєдіяльністю етносу в певних географічному та культурно-історичному середовищах. Доки існує народ (етнос), як цілісний історичний суб'єкт який займає своє унікальне місце в загальній картині розвитку людства, доти існує його ментальність.

Вчений В. Ярошовець виділяє такі ментальні особливості українців як «поліфонізм» (багатоголосся різних культур), «антеїзм» та «кордоцентризм» [12, с. 246]. Тобто ментальність не є чисто психологічним явищем, вона має буттєвий ста-

тус в історичній і культурній практиці етнічної спільноти та характеризує етнос зі сторони проявів самосвідомості, поведінкових стереотипів, форм мислення і почуттів. Основою, «матеріалом» ментальності виступають архетипи. Вони є своєрідними матрицями, джерелами інформації, між якими у процесі етногенезу виникають певні енергетичні зв'язки. Саме поняття «архетип» вказує на архаїчність та початкову присутність певних образів чи установок, які усереднюють мільйони індивідуальних досвідів і дають таким чином картину буття етнічної спільноти. В історії етносів архетипи відіграють конструктивну, організуючу роль, забезпечуючи зв'язок між поколіннями, епохами та культурами.

Український дослідник Юрій Липа у своїй праці «Походження України» говорив про «антеїзм» як «хліборобськість» (тобто прив'язаність до землі) української ментальності. У цьому контексті центром ментального окреслення він визначає найдавніший символ агрокультурного населення – це образ Великої Матері, персоніфікація землі [7, с. 174]. Іван Мірчук у праці «Світогляд українського народу», підкреслюючи тісний зв'язок із землею, називає український народ хліборобським у культурологічному та ментальному розумінні. Звідси випливає відношення українця до природи взагалі, що відобразилося у тонкому відчутті краси та стало основою розвитку народного мистецтва.

Вивчення взаємовпливу ментальності та традиційно-побутової культури етнічної спільноти є важливим, адже упродовж століть створювалися цінності, які дали витоки багатьом реаліям духовного та матеріального буття українців. Землеробський тип господарської діяльності довгі віки визначав характер розвитку всіх сфер соціально-культурного життя, адже українська традиційно-побутова культура формувалася на основі культури землі та землеробської праці. Це особливо рельєфно відбивається в уявленнях українців про світ і про себе в цьому світі, в ментальних особливостях, обрядовості, матеріальній та духовній культурі, народному мистецтві, зокрема такому його різновиді як декоративно-прикладне чи декоративно-ужиткове.

Ментальна структура етносу, це усвідомлення своєї історико-генетичної єдності. Вагоме місце у ній належить природно-кліматичним та географічним умовам, тобто простору, що забезпечує форми і способи життєдіяльності етносу. Необхідним елементом аналізу є культура етнічної спільноти яка в художній, образній уяві відтворює систему етнічних символів, що закріплюються на рівні підсвідомості. Нашим завданням є розкрити сутність взаємозв'язку і взаємовпливів між декоративно-прикладним мистецтвом та ментальними характеристиками етнічної спільноти як складовими української художньої культури. Знаємо, що українська художня культура та народне мистецтво має свої витоки у міфології, ритуалістиці та космогонічних уявленнях. Найдавніші культурні образи та символи впливають із взаємозв'язку людини і світу через використання дохристиянських світових образів – сонця, місяця, зоряного неба. Звідси маємо образ Світового дерева і яйця як відображення схеми світу і народження людей, тварин і всього, що є в довкіллі. Символ

дерева є одним із найстійкіших в українській знакової системі. Дерево Життя своєю структурою відображає триярусність світу і знаходить своє відображення в усіх жанрах народного декоративного мистецтва. Знаки сонця – це коло з шістьма спицями, концентричні кола, круг із хрестом серединні. Знаки місяця – дуги, повернуті в різні боки, що символізують його фази. Одним із поширених знаків є орнаментальний мотив змії, як символу вічності життя. В українській світоглядній традиції маємо тлумачення культового значення вуся як носія добра, миру й злагоди, охоронця сього найціннішого – сім'ї, дому. Заслугує на увагу також дослідження знаку хреста, цілком переосмисленого в сучасному християнстві. Первісно хрест був знаком життя: вертикаль – чоловіче, батьківське начало, горизонталь – жіноче, материнське. Їхнє поєднання утворює третю силу – синівську, власне сам хрест. Знак хреста має різні модифікації та має широке використання у різних жанрах традиційного народного мистецтва [6, с. 271–274]. Символіка українського культурного простору надзвичайно різноманітна.

Твори декоративно-прикладного мистецтва перебуваючи під впливом духовної наповненості часу та будучи пов'язані як з матеріальною, так і з духовною культурою, відображають не тільки рівень економіки та техніки свого часу, але як галузь художньої культури формують естетично-художнє середовище у побуті людини, а також ментальність етнічної спільноти. Поступово традиціоналізуючись, самотутнє українське народне мистецтво втілювалося у килимарстві, художній вишивці, кераміці, декоративному розписі, вишивці, писанкарстві, художньому литві, карбуванні тощо. Воно характеризується оригінальними композиціями, в яких задіяні фантастичні квіти, звірі та птахи, вибагливі рослинні та геометричні орнаменти [2, с. 12].

У контексті досліджуваної проблеми однією із основ становлення особистості етнофора та формуванні його ментальності постає українська народна вишивка. Як стверджує Т.В. Кара-Васильєва: «Вивчення народної української вишивки закономірно входить в коло проблем національної культури, історії, етнографії, освіти, соціології, психології, бо саме знаковість, сакральне значення, семантика допомагають нам в своїй українській самоідентифікації. Це ті закодовані письмена, які читаються в наших вишиванках і допомагають нам усвідомлювати свою належність до свого етносу, засвідчують невмирущі, життєствердні сили, допомагають у формуванні етнічної свідомості» [5, с. 19]. Вишивку можна тлумачити як сакральний літопис, що містить в собі семантичний зміст. Ми погоджуємося з думкою Л. Булгакової про те, що «дослідження традиційної вишивки актуальне в плані вивчення етногенезу та етнокультурних зв'язків українського народу, формування й еволюції його традицій та звичаїв і духовної культури загалом і ролі вишивки у формуванні етнічної свідомості, у збереженні та трансмісії етнокультурної спадщини української нації. Українська народна вишивка, як етнокультурне явище, виражає генетичну пам'ять та першовитоки народу, вона сприяє самоусвідомленню етнофора, своїй ідентичності» [1]. Коли людина занурюється у ви-

чення глибинних значень і символів народної вишивки – це формує її ментальність, сприяє самоідентифікації і духовному збагаченню. Вишивка також може виступати як сакральний літопис, що містить семантичний зміст. Розглядаючи вишивку як вид рукоділля, як культурологічне явище, як вид декоративно-ужиткового (декоративно-прикладного) мистецтва, не забуваємо проте, що вона уособлює духовний стрижень народного мистецтва, за допомогою якого можна вивчати народну традицію та національну спадщину.

Будучи результатом матеріальної й духовної культур багатьох поколінь, вишивка охоплює широку сферу знань, естетичних смаків, поглядів, звичаїв та обрядів українського народу. Вона передає в закодованому вигляді важливі аспекти світосприймання українського народу через складну систему орнаменту й колористики. Упродовж тисячоліть у народному ужитковому мистецтві виробилися навички абстрагування та формування складної абстрактно-знакової системи відбиття дійсності. Зокрема це зародження геометричного орнаменту, який активно розвивався різних видах декоративного мистецтва, однак досяг вершин художньої довершеності саме у вишивці. Круги, зубці, ромби, зигзаги, ялинки стали елементами меандра, які ми сприймаємо як абстрактно-геометричні, декоративні, свого часу виступали сюжетним зображенням людей, землі, води, птахів тощо. З часів ранніх землеробських культур ромбічний візерунок є символом родючості, зокрема ромб із крапкою посередині – ідеограма засіяного поля. Орнаментальні схеми, не втрачаючи зв'язки з минулим тисячоліттями, видозмінювалися, збагачувалися залежно від конкретних соціально-культурних умов. Дослідники неодноразово наголошували, що саме орнамент української вишивки найповніше проніс крізь віки тотожність з орнаментом попередніх епох. Окрім геометричного у вишивці широко використовується рослинний, зооморфний та антропоморфний орнамент. Відповідно орнамент як можливий етнічний маркер є культурно-історичним явищем, де в різні періоди існування етносу як окремої системи формуються власні символічні комплекси на одних і тих же знаках, що впливає на становлення світоглядних мотивів та формування етноментальних характеристик [11, с. 172–185].

Особливий вплив на характер народ, природу його культури мала писанка, як один із способів конкретно-чуттєвого втілення етнічної ментальності.

Давня традиція розписувати яйця зародилася ще в ті часи, коли стиль життя людини був неподільно пов'язаний із природою, коли праукраїнці міфологічно сприймали навколишній світ живим, здатним до спілкування і магічної взаємодії. Символи, що зображувалися на пташиних яйцях, пов'язувались з таємницями виникнення життя як Космосу в цілому («яйце-райце», «світовий кур»), так і людського роду (дітей «принесли» птахи). Писанкарство як вид народного мистецтва знаменувало психологічну й світоглядну підготовку до нового Народження – Світу, Сонця, Природи, Життя, Людини. Писанка, яка з прийняттям християнства стала символом Христового Воскресіння, використовується і нині в релігійних обрядах, відіграючи в них велику

роль, стаючи символом вічного життя, безсмертя, буттєвого і соціального (родового) коловороту [2, с. 55]. Більшість узорів писанок, що належать до загальнонаціонального ядра сучасної народної орнаментики українців, з'явилися в первісному мистецтві. Збережені до сьогодні малюнки на писанках є сакральними та являють собою атрибути і знаки прадавніх вірувань, що стверджували ідеї єдності світобудови, захисту від демонічних сил, продовження Роду, оберігання життя, здоров'я, добробуту [13, с. 7]. Писанка є артефактом української етнокультури з великими світоглядними, естетичними, ментальними можливостями духовного впливу на людину, вона «вписана» у контекст українського світовідношення. В обрядових діях писанка виявляє полісемантичну символіку, пов'язану перш за все з міфопоетичними та магичними віруваннями. Зокрема, звичай обміну писанками, як побажання щастя, здоров'я, що зберігся і до нашого часу. Виразний характер сонячного культуру має звичай котити яйця, подібний своєю семантикою до кочення інших сонячних символів – паляниці і весільного вінка, що ніби передає рух сонця по небу (на цьому побудована і казка про Колобка). Окрім того, давні узорі – це свого роду графічний запис молитви-прохання: про дощ, врожай, про жіночу плідність тощо. Передаючи писанку з рук у руки, люди передавали один одному віру в силу життя, символ продовження роду, знак відродження й воскресіння. Сама писанка слугувала людині оберегом, за допомогою якого вона закликала добрі сили природи, а злі сили відганяла. В Україні писанка є також мірилом краси. Коли люди хочуть підкреслити принакність чогось, то кажуть: «Гарна, мов писанка». Спізнавши духовну красу рідного краю, Тарас Шевченко на увесь світ мовив: «Село на нашій Україні, неначе писанка село...» [4]. Писанка вважалася святою і чудотворною вже з моменту нанесення на неї сакральних орнаментів. Найбільш давні форми орнаменту на святкових писанках – лінії зі строгою простотою малюнка, були найпростішим способом графічно передати архетипні уявлення про «верх» і «низ», «ліве» і «праве», «чоловіче» і «жіноче». Елементарними рухами пальців позначалися також світоглядно-знакові образи елементів Буття – Землі, Неба, Води, а також складових життєвого довілля – ріки, поля, дощу, рослини. У зв'язку з цим дослід-

ники зазначають, що рослинні орнаменти на писанках походять від культу Дерева життя, мають назви «деревця», «вазони», «квітки». З мистецького погляду писанка вражає витонченістю розпису на маленькій площині; довершеністю і багатством композиційних варіантів й орнаментальних елементів та мотивів. У писанкарстві яйце служить символом переходу з небуття у буття, символом життя, радості і сонця, особливо сонця весняного, що несе життя й радість, тепло та світло, відродження природи. Таїна життя, прихована у яйці, завжди викликала подив і захоплення у людини, зрештою перевтілювався в ідею про створення світу з величезного світового яйця. У яйце символічно втілювався не лише видимий речовий світ з його життям і рухом, а й сама душа, що оживляє тіло [9, с. 12]. Символіка «Душі» в писанкарстві і є способом етноментального відображення в художньо-символічних формах. Вияв у народному мистецтві могутньої тисячолітньої традиції писанкарства є генетичним проявом голосу прадавньої народної культури, що рятує українську націю від духовної деградації.

Висновки і пропозиції. Народне декоративно-прикладне мистецтво живе на основі спадковості традицій і розвивається в історичній послідовності як колективна художня діяльність. Воно має глибинні зв'язки з історичним минулим, ніколи не розриває ланцюжка локальних і загальних законів, які передаються із покоління в покоління, збагачуються новими елементами. Як одне із найдавніших і найяскравіших надбань української етнокультури дає можливість формувати етнічну ментальність, духовний світ та світогляд особистості, доторкнутись до глибин української історії, налагодити контакт між поколіннями, усвідомити національну ідентичність. Сьогодні декоративно-прикладне мистецтво розглядається як важлива художня цінність, що виконує численні функції – пізнавальну, комунікаційну, естетичну, виховну та інші.

Перспектива подальших досліджень полягає у тому, щоб продовжувати вивчення та аналіз інших жанрів декоративно-прикладного мистецтва оскільки в сучасних умовах набуває особливого значення проблема усвідомлення етнічної ментальності та збереження етнічної ідентичності у її автентичних формах, а також можливість бути «відкритими» до нового.

Список літератури:

1. Булгакова Л.П. Етнокультурна характеристика народної вишивки Поділля (кінець XIX – 30-і роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05. Львів, 2000.
2. Гоцалюк А. Збереження традицій в сучасному українському декоративно-прикладному мистецтві. *Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство*. 2017. Вип. II (9). С. 9–14.
3. Дикуха Ю.О. Українське писанкарство і сучасна естетотерапія. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2013. № 1. С. 54–59.
4. Загайська Р. ПИСАНКА: Традиції та модерний дискурс. Львів: Априорі, 2009. 164 с.
5. Кара-Васильєва Т.В. Українська вишивка. Київ: Либідь, 2002. 160 с.: іл.
6. Лозко Галина. Українське народознавство. Харків: Видавництво «ДИВ», 2005. 472 с.
7. Липа Ю. Призначення України. Львів: Просвіта, 1992. 270 с.
8. Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. редактор Ю.І. Римаренко. Київ: Генеза, Довіра, 1996. 942 с.
9. Манько В. Українська народна писанка. Львів: Свічадо, 2001. 81 с.
10. Проблеми теорії ментальності. Київ: Наукова думка, 2006. 403 с.
11. Сабол Д.М. Психологічний феномен української народної вишивки. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2013. Вип. 4. С. 172–185.
12. Ярошовець В. Історія філософії. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2002. 764 с.
13. Школа писанкарства / О. Білоус, З. Сташук. Видання друге, доповнене. Київ: РВЦ КІДО, 2008. 44 с.

References:

1. Bulhakova, L.P. (2000). *Etnokulturna kharakterystyka narodnoyi vyshyvky Podillya (kinec XIX – 30-i roky XX st.)* [Ethnocultural characteristics of Podill's folk needlework (end of the XIX cent. – 30s of the XX cent.)]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: spec. 07.00.05. Lviv. (in Ukrainian)
2. Hotsalyuk, A. (2017). Zberezhennya tradycij v suchasnomu ukrajinskomu dekoratyvno-prykladnomu mystectvi [Preserving traditions in modern Ukrainian decorative and applied art]. *Mizhnarodnyj visnyk: kulturolohiya, filolohiya, muzykoznavstvo*. Kyiv: Milenium. II edition (9), pp. 9–14. (in Ukrainian)
3. Dykuha, Y.O. (2013). Ukrayinske pysankarstvo i suchasna estetoterapiya [Ukrainian Easter painting and modern aesthetic therapy]. *Problemy socialnoyi roboty: filosofiya, psyholohiya, sociolohiya*, vol. 1, pp. 54–59. (in Ukrainian)
4. Zahajska, R. (2009). PYSANKA: Tradytsii ta modernyj dyskurs [Easter egg: Traditions and modern discourse]. Lviv: Apriori, 164 p. (in Ukrainian)
5. Kara-Vasylyeva, T.V. (2002). *Ukrayinska vyshyvka* [Ukrainian needlework]. Kyiv: Lybid, 160 p. : il.
6. Lozko, H. (2005). *Ukrayinske narodoznavstvo* [Ukrainian ethnography]. Kharkiv: Vydavnyctvo «DYV», 472 p. (in Ukrainian)
7. Lypa, Y. (1992). *Pryznachennya Ukrainy* [The purpose of Ukraine]. Lviv: Prosvita, 270 p.
8. Mala encyklopediya etnoderzhavnyctva (1996) [Small encyclopedia of etnostatehood] Vidp. redaktor Y.I. Rymarenko. Kyiv: Heneza, Dovira, 942 p. (in Ukrainian)
9. Manko, V. (2001). *Ukrayinska narodna pysanka* [Ukrainian national Easter egg]. Lviv: Svichado, 81 p. (in Ukrainian)
10. Problemy teorii mentalnosti (2006). [Problems of mentality theory]. Kyiv: Naukova dumka, 403 p. (in Ukrainian)
11. Sabol, D.M. (2013). Psykholohichnyj fenomen ukrajinskoi narodnoi vyshyvky [Psychological phenomena of Ukrainian national needlework]. *Psyholohichni nauky: problemy i zdotuky*, vol. 4, pp. 172–185. (in Ukrainian)
12. Yaroshovets, V. (2002). *Istoriya filosofii* [History of philosophy]. Kyiv: Vyd. PARAPAN, 764 p. (in Ukrainian)
13. Bilous, O., & Stashuk, Z. (2008). *Shkola pysankarstva* [School of Easter egg art]. Second edition. Kyiv: RVC KPDO, 44 p. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-37>

УДК 7.025.4:671

Смірнова С.Д., Сущко В.А.

Харківська державна академія дизайну і мистецтв

Смірнова О.Л.

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ХІМІЧНА ОБРОБКА ПОВЕРХНІ В РЕСТАВРАЦІЇ ХУДОЖНІХ ВИРОБІВ ЗІ СРІБЛА

Анотація. У публікації представлено результати наукової роботи, що присвячена удосконаленню реставрації художніх виробів зі срібла, яка передбачає ефективне і делікатне хімічне очищення поверхні. Розглянуто основні проблеми, що мають місце при зберіганні та відновленні срібних предметів декоративно-прикладного мистецтва. Проведено аналіз наукових досліджень і публікацій провідних фахівців у галузі реставрації та обробки металів. Уперше запропоновано розчин на основі тіосечовини, сульфамінової кислоти і поверхнево-активних речовин. Перевагою даного засобу над відомими аналогами є заміна агресивних речовин на нешкідливі речовини, що є сприятливим фактором для делікатної обробки предметів мистецтва, виготовлених зі срібла та його сплавів, особливо з дорогоцінним камінням. Практичне значення одержаних результатів полягає в доцільності застосування даного засобу для обробки предметів антикваріату, музейних експонатів у реставраційних роботах.

Ключові слова: срібло, корозія, реставрація, хімічна обробка поверхні, тіосечовина, сульфамінова кислота, поверхнево-активні речовини.

Smirnova Selina, Sushko Valentyna

Kharkiv State Academy of Design and Fine Arts

Smirnova Olha

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

CHEMICAL SURFACE TREATMENT IN RESTORATION ARTICLES OF SILVER

Summary. The publication presents the results of research work dedicated to improving the restoration of artistic products made of silver and its alloys, which provides for effective and delicate chemical surface cleaning. Art products made of silver and its alloys, when exposed to the open air, are exposed to external environmental factors and atmospheric corrosion. As a result of these processes, objects change their appearance, fade, lose luster, their decorative and functional properties deteriorate. The main problems that occur during storage and restoration of silver objects of decorative and applied arts are considered. The analysis of scientific researches and publications of leading experts in the field of restoration and processing of metals is carried out. It is proved that many of the existing means for chemical cleaning of silver have certain significant disadvantages (presence in solutions of free cyanides, ammonia, aggressive acids, abrasive particles), which are toxic, ineffective or harmful to the silver surface. Therefore, the elimination of these shortcomings is possible by developing a new effective cleaning agent based on available and harmless chemicals. The results of this research are positive. For the first time, a solution based on thiourea, sulfamic acid and surfactants was proposed. All components of this solution are absolutely available for sale and perform certain functions. The offered means quickly and effectively cleans a surface. The advantage of this tool over known analogues is the replacement of aggressive substances with harmless substances, which is a favorable factor for the delicate treatment of works of art made of silver and its alloys, especially with precious stones. The practical significance of the obtained results lies in the expediency of using this tool for processing antiques, museum exhibits in restoration works. Advanced technology does not require scarce reagents and complex technical conditions, the cost of neutralization of toxic components of solutions, and therefore is fully technically available for the needs of a conventional laboratory.

Keywords: silver, corrosion, restoration, chemical surface treatment, thiourea, sulfamic acid, surfactants.

Постановка проблеми. З часом музейні експонати втрачають свій первинний вигляд і потребують реставраційної роботи. Завдяки технологіям реставрації стає можливим збереження історичної й художньої цінності предметів декоративно-прикладного мистецтва в музейних колекціях.

За останні десятиліття занадто великий вплив на пам'ятки культури та музейні експонати набули змінені екологічні умови (склад повітря, антропогенний тиск та ін.). Хоча процес старіння предметів мистецтва невідворотний і часто призводить до не виправних втрат, він може бути уповільнений і навіть призупинений. Усунути вплив багатьох факторів руйнування, пов'язаних із загальною екологічною обстановкою, практично неможливо. Тому особливо важливо проводити різноманітні реставраційні та консерваційні

роботи, що нейтралізують цей негативний вплив: хімічне зміцнення частково зруйнованих матеріалів, захист їх від вологи, кислот, оксидів і газів, біологічно руйнуючих факторів. Ці питання розробляються з урахуванням відтворення первісного виду об'єкту і необхідності його тривалого збереження фахівцями-хіміками, які працюють у різних реставраційних організаціях і науково-дослідницьких установах.

Обов'язковим етапом реставраційних робіт на думку фахівців М.К. Нікітіна і Є.П. Мельникової є матеріалознавче дослідження об'єкту реставрації. На цьому етапі виявляється склад матеріалів і технологія їхньої обробки. На підставі попереднього дослідження матеріалів та стану об'єкту розробляється план реставраційних робіт. Зазвичай до таких робіт входить: очищення від забруднень або нашарувань продуктів корозії,

антисептична обробка поверхні, застосування консерваційних засобів [1, с. 8].

Отже, реставраційний процес повинен включати мистецтвознавчий і матеріалознавчий аналіз, вибір способів спрямованого впливу на матеріал реставраційного об'єкту, прогнозування його подальшої долі, продовження терміну його існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Художні вироби зі срібла, находячись у відкритому повітрі, піддаються впливу зовнішніх факторів навколишньої середовища та явищ корозії. Як наслідок цих процесів, предмети змінюють свій зовнішній вигляд, тьмяніють, втрачають блиск, тобто їхні декоративні і функціональні властивості погіршуються.

Книга А. Скотта «Очистка и реставрация музейных экспонатов» присвячена реставраційній роботі у Британському музеї в першій половині ХХ століття [2]. Автором розглядаються питання збереження художніх виробів з металу. Описано різні хімічні методи обробки поверхні виробів зі срібла та розглянуто ефективність експериментів на срібних кубках [2, с. 35–36]. Автор відзначає, що застосування мурашиної кислоти різної концентрації як холодної, так і теплої причищенні різних срібних сплавів, особливо сплавів з міддю, дає добрі результати. Швидкий розпад срібного сплаву на вуглекислоту і металеве срібло робить застосування цього засобу абсолютно безпечним [2, с. 39]. У цілому видання є корисним, але методи очищення художнього металу, а саме виробів зі срібла, на даний час є застарілими та мають істотні недоліки в порівнянні з провідними засобами, що застосовуються сучасними науковцями та дослідниками.

Особливості реставраційної роботи з металами, рекомендації щодо методів очищення та консервації, зберігання предметів декоративно-прикладного мистецтва детально розглянуто в методичному виданні О.І. Мінжуліна [3]. Автор зазначає, що організація реставраційної роботи та консервації музейних експонатів може здійснюватися лише кваліфікованими робітниками за узгодженими правилами та стандартами [3, с. 6].

Як і попередні автори, О.І. Мінжулін пропонує комплексний підхід для дослідження проблеми реставрації художнього металу: вивчення фізичних та хімічних якостей срібла; причини появи корозії та її наслідки для поверхні виробів; методи хімічного очищення від забруднення та корозії; ефективність результатів експериментів. Серед провідних сучасних методів дослідник відзначає хімічне й електрохімічне очищення поверхні. Кожний предмет мистецтва повинен мати реставраційний паспорт із фотографіями до і після реставрації, завдяки чому можливо коректувати методи очищення поверхні для покращення результатів у майбутньому [3, с. 74].

Також у [3] надаються практичні рекомендації для музейних робітників щодо дбайливого зберігання виробів зі срібла: «В хранилищах и витринах, где находится серебро, не должны находиться материалы, выделяющие сероводород или содержащие в своем составе серу, свободные кислоты, аммиак, хлор и др. Сохранить серебро помогают ингибиторы коррозии» [3, с. 77].

Процес хімічного очищення поверхні благородних металів, до яких відноситься срібло, має переваги в порівнянні з іншими відомими способами механічної, ультразвукової обробки та ін. через свою економічність, універсальність, малі втрати металів і, в деяких випадках, через поліпшення властивостей поверхневих шарів оброблених виробів. Срібло, як матеріал, має порівняно невисоку механічну твердість і схильність до різноманітних видів корозії [4, с. 59–70], що істотно ускладнює процес його очищення іншими (нехімічними) способами.

Присутність у сріблі забруднень у кількості всього лише п'яти тисячних змінює його колір із білого блискучого в сірий матовий. Срібло легко реагує в атмосфері повітря або в збагаченій киснем воді, з розчинними у воді ціанідами, окислюється озonom з утворенням дуже міцного чорного оксиду срібла; активно вступає в реакцію з сірковмісними сполуками, при цьому плівка сульфідів, що утворюється, не перешкоджає продовженню хімічної реакції [5, с. 70].

Найпростішим способом очищення поверхні срібла є очищення суспензією, що готується з крейди та водного розчину аміаку. Або пропонується склад, що включає сіль тетрадіаміну (Трилон Б) і харчову соду, які розчиняються у воді до утворення кашоподібної маси [6]. Однак, крейда і сода є абразивними речовинами, і після такої обробки стан поверхні може бути ушкодженим.

Для очищення потьмянілих виробів зі срібла і його сплавів також застосовують ціанідні розчини, а саме 10%-ний розчин ціаніду калію [1, с. 176]. На швидкість очищення позитивно впливає введення в робочий розчин окиснювачів – хлору, йоду, пероксиду водню, кисню. Але застосування ціанідного способу обмежується надзвичайною отруйністю ціанідів (1-й клас небезпеки), а також стічних вод, що утворюються в процесі очищення виробів.

Багато засобів для хімічного очищення срібла [7–11] містять у своєму складі тіосечовину, яка в присутності кислот сприяє ефективному видаленню сульфідних плівок із поверхні виробів. Але дії однієї тіосечовини недостатньо для повного й ефективного очищення поверхні потьмянілих срібних виробів.

У [7] для видалення сульфідної плівки з поверхні срібла рекомендовано розчин, що містить сульфатну кислоту, тіосечовину, сульфатну сіль п-метилалюмінофенола (метол) та ізонікотинову кислоту. Але на практиці такий розчин дуже повільно знімає плівку сульфідів срібла. При обробці в ньому срібних і особливо посріблених виробів відбувається хімічне руйнування основи.

З літературних джерел є відомим склад для очищення срібла, що містить ПАР, тіосечовину і хлоридну кислоту [8, с. 284]. Присутність хлоридної кислоти при накопиченні іонів срібла веде до утворення нерозчинної сполуки – хлориду срібла, що робить розчин мутним, малоефективним і в подальшому непридатним до експлуатації.

Також відомим є склад для чищення та антикорозійної обробки виробів із сплавів кольорових і дорогоцінних металів [9, с. 156], який містить ПАР у вигляді емульгаторів ОП-7 або ОП-10, ортофосфорну кислоту, тіосечовину і розчинники – етиловий спирт і воду. Цей розчин має серйозний

недолік за впливом на навколишнє середовище, тому що дані емульгатори характеризуються незадовільним ступенем біологічного розкладання.

Універсальним засобом для чищення виробів із кольорових, дорогоцінних металів і сплавів є розчин, в якому замість сульфатної кислоти використовується лимонна кислота [10]. При цьому водний розчин тіосечовини додатково містить спирт гідролізний і ПАВ (рідке мило). На жаль термін придатності засобу є нетривалим. Також вміст рідкого мила робить цей розчин непридатним для подальшого вилучення з нього дорогоцінного металу.

У ювелірній практиці для чищення срібних виробів використовується водний розчин, що містить тіосечовину і сульфатну кислоту [11, с. 30]. Присутність у складі значної кількості сульфатної кислоти робить його агресивним до металеві поверхні та абсолютно непридатним для обробки срібних виробів із дорогоцінними каменями, а емульгатор ОП-10 погано розкладається в стічній воді і завдає шкоди навколишньому середовищу.

Таким чином, багатьом з існуючих засобів для хімічного чищення срібла властиві певні суттєві недоліки (присутність у розчинах вільних ціанідів, аміаку, агресивних кислот, абразивних часток), які є токсичними, малоєфективними або шкодять срібній поверхні. Тому усунення цих недоліків можливе шляхом розроблення нового ефективного засобу для чищення на основі доступних і нешкідливих хімічних речовин.

Мета статті. В основу наукового дослідження була поставлена мета створити універсальний нетоксичний засіб, який не містить абразивних матеріалів (часток) і агресивних хімічних речовин, що дозволяє використовувати його в реставрації художньо-декоративних виробів зі срібла та в інших галузях, де необхідне делікатне очищення срібної поверхні.

Виклад основного матеріалу. Сучасні технології хімічної обробки поверхні художніх виробів із благородних металів, а саме зі срібла і його сплавів, використано в сумісних дослідженнях фахівців двох навчальних закладів – Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» та Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

У статті О.Л. Смірної та інших авторів [12, с. 121–128] досліджується ефективність застосування тіосечовини в технології очищення поверхні срібних виробів. У роботі розглянуто хімічні властивості срібла, причини втрати декоративності виробів зі срібла, особливості обробки та очищення срібної поверхні водним розчином на основі тіосечовини, сульфамінової кислоти, етилового спирту і гліцерину.

Для приготування даного засобу беруться компоненти, що знаходяться в магазинах хімічних реактивів у відкритому продажу в порційних упаковках:

1. Тіосечовина $(\text{NH}_2)_2\text{CS}$, клас небезпеки – 2, застосовується в хімічному синтезі, у виробництві лікарських препаратів;

2. Сульфамінова кислота $\text{NH}_2\text{SO}_3\text{H}$, клас небезпеки – 3, використовується для очищення промислової апаратури від мінеральних відкладень (солей жорсткості,

окисних плівок), а також для виробництва синтетичних миючих засобів;

3. Спирт етиловий (етанол) $\text{C}_2\text{H}_6\text{O}$, клас небезпеки – 4, застосовується як розчинник у багатьох галузях промисловості (лакофарбовій, фармацевтичній), як дезінфікуючий засіб, для товарів побутової хімії;

4. Гліцерин $\text{C}_3\text{H}_8\text{O}_3$, клас небезпеки – 4, застосовується в медицині, шкіряному виробництві, в текстильній промисловості, в друкарській справі, у виробництві пластмас тощо.

Всі компоненти даного розчину виконують певні функції. Тіосечовина сприяє відновленню оксидних і сульфідних сполук срібла та ефективного видаленню їх з поверхні виробів за рахунок утворення комплексів. Етиловий спирт виконує функцію органічного розчинника і сприяє блиску очищеної поверхні. Гліцерин додається для зниження адгезії плівки продуктів розчинення до поверхні оброблюваних виробів. Сульфамінова кислота є емульгатором та підтримує кислотний рівень рН розчину, що забезпечує його стабільність. Також вона виконує функцію консерванту.

Результати наукового дослідження пройшли апробацію та оформлені у вигляді патенту України на корисну модель (Смірнова О.Л., Пилипенко О.І., Смірнова С.Д., Морченко Є.В. «Засіб для чищення виробів зі срібла і його сплавів»), в якому детально викладено технологію процесу очищення поверхні срібла [13].

Спочатку вироби знежирюють рідким миючим засобом і ретельно промивають водою. Далі вироби поміщають у ємність з отриманим розчином до повного (або часткового) занурення і витримують у засобі протягом 1–2 хвилини. Час очищення виробів залежить від ступеня забруднення поверхні, але, як правило, не перевищує 5 хвилин. Кінець очищення оцінюють візуально по зникненню чорного або сірого нальоту. Потім вироби знову промивають водою і витирають сухою м'якою тканиною. Очищена поверхня має світло-сріблястий вигляд і блиск, які зберігаються протягом тривалого часу (рис. 1).

Пропонований засіб швидко й ефективно очищує поверхню. Він є придатним для всіх сплавів срібла і посріблених поверхонь. Його можна застосовувати для виробів із дорогоцінними каменями. Але для виробів із декоративним чорнінням да-

Рис. 1. Зовнішній вигляд ювелірного виробу зі срібла до і після реставрації

Джерело: розробка авторами за джерелом [12]

ний розчин не слід застосовувати, бо це може призводити до небажаного видалення черні.

Засіб має задовільний рівень водневого показнику (рН = 1,5–2). Це мало-токсичний і неагресивний розчин, його приготування та здійснення способу очищення не потребує застосування дорогих, дефіцитних реагентів і складних технічних умов. Тому засіб є технічно доступним для звичайної лабораторії. Термін придатності засобу – 2 роки.

Висновки і пропозиції. Таким чином, мета, що поставлена авторами даного наукового до-

слідження, повністю досягнута, а запропонований засіб сприяє підвищенню швидкості очищення, поліпшенню якості та зовнішнього вигляду художніх виробів зі срібла і його сплавів при повній безпеці для оточуючого середовища. Даний засіб не містить абразивних матеріалів, а отже не дряпає поверхню виробів, є універсальним і простим в експлуатації, доступним і недорогим для його виробництва. Засіб можна застосовувати в антикварних магазинах, а також у сховищах музеїв при реставрації срібних виробів, що мають художню та історичну цінність.

Список літератури:

1. Никитин М.К., Мельникова Е.П. Химия в реставрации : справочное пособие. Ленинград : «Химия», 1990. 302 с.
2. Скотт А. Очистка и реставрация музейных экспонатов. Москва–Ленинград : ОГИЗ. Государственное социально-экономическое издательство, 1935. 70 с.
3. Минжулин О.И. Введение в реставрацию металла. Киев : «КВИУС», 1992. 100 с.
4. Малышев В.М., Румянцев Д.В. Серебро. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : «Металлургия», 1987. 320 с.
5. Мутьлина И.Н. Художественное материаловедение. Ювелирные сплавы : учеб. пособие. Владивосток : Изд-во ДВГТУ, 2005. 236 с.
6. Патент РФ RU № 2453635 С2, МПК C23G 1/00, 2012.
7. Авторське посвідчення СРСР № 1033573 А, МПК⁶ C23 G 1/06, 1983.
8. Готов Л.А., Никитин М.К. Справочник по художественной обработке металлов : справочник. Санкт-Петербург : «Политехника», 1994. 436 с.
9. Магницкий О.Н., Пирайнен В.Ю. Художественное литье : учеб. для вузов по спец. «Технология худож. обраб. материалов». Санкт-Петербург : «Политехника», 1996. 231 с.
10. Патент України UA № 53773 С2, МПК 7 С23G 1/02, С23G 1/04, С23G 1/06, С23G 5/00, 2003.
11. Халилов И.Х. Гальванотехника для ювелиров : практ. пособие. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2003. 60 с.
12. Smirnova O., Pilipenko A., Osypa B., Morchenko Ye. The use of acid solutions of thiourea in the processes of chemical and electrochemical surface treatment of silver and its alloy 925°. *Promising Materials and Processes in Applied Electrochemistry – 2019. Monograph*. Kyiv : KNUTD, 2019. P. 143–150.
13. Патент України UA № 135724, МПК C23G 1/02 (2006.01), 2019.

References:

1. Nykytyn, M.K., & Melnykova, E.P. (1990). *Khymyia v restavratsyyi: spravochnoe posobyie* [Chemistry in Restoration: A Reference Guide]. Leningrad: Khymyia. (in Russian)
2. Skott, A. (1935). *Ochystka y restavratsyia muzeinykh eksponatov* [Cleaning and restoration of museum exhibits]. Moskva–Leningrad: OHYZ. Hosudarstvennoe sotsyalno-ekonomycheskoe yzdatelstvo. (in Russian)
3. Mynzhulyn, O.Y. (1992). *Vvedenye v restavratsyiu metalla* [Introduction to metal restoration]. Kyev: KVIUS. (in Russian)
4. Malyshev, V.M., & Rumiantsev, D.V. (1987). *Serebro. 2-e yzd., pererab. y dop.* [Silver. 2nd ed., Rev. and add.]. Moskva: Metallurhyia. (in Russian)
5. Mutylina, Y.N. (2005). *Khudozhestvennoe materyalovedenye. Yuvelyrnye splavy: ucheb. posobyie* [Artistic materials science. Jewelry alloys: textbook. allowance]. Vladyvostok: Yzd-vo DVHTU. (in Russian)
6. Patent RF RU № 2453635 С2, МПК C23G 1/00, 2012.
7. Avtorske posvidchennia SRSR № 1033573 А, МПК⁶ C23 G 1/06, 1983.
8. Hutov, L.A., & Nykytyn, M.K. (1994). *Spravochnyk po khudozhestvennoi obrabotke metallov: spravochnyk* [Artistic Metalworking Handbook: Handbook]. Sankt-Peterburg: Polytekhnika. (in Russian)
9. Mahnytskyi, O.N., & Pyrainen, V.Iu. (1996). *Khudozhestvennoe lyte: ucheb. dlia vuzov po spets. «Tekhnolohyia khudozh. obrab. materyalov»* [Artistic casting: textbook. for universities on specials. «Artistic technology. processing materials»]. Sankt-Peterburg: Polytekhnika. (in Russian)
10. Patent Ukrainy UA № 53773 С2, МПК 7 S23G 1/02, S23G 1/04, S23G 1/06, S23G 5/00, 2003.
11. Khalylov, Y.Kh. (2003). *Halvanotekhnika dlia yuvelirov: prakt. posobyie* [Electroplating for jewelers: practical. allowance]. Saratov: Yzd-vo Sarat. un-ta. (in Russian)
12. Smirnova, O., Pilipenko, A., Osypa, B., & Morchenko, Ye. (2019). The use of acid solutions of thiourea in the processes of chemical and electrochemical surface treatment of silver and its alloy 925°. *Promising Materials and Processes in Applied Electrochemistry – 2019: Monograph*. Kyiv: KNUTD, pp. 143–150.
13. Patent Ukrainy UA № 135724, МПК S23G 1/02 (2006.01), 2019.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-38>
УДК 7.03;7.001.12

Филиппова О.Н.

Политехнический музей (г. Москва)

ТВОРЧЕСТВО ЖАНА-ФРАНСУА МИЛЛЕ (1814–1875) – ПЕЙЗАЖИСТА И ПОЭТА КРЕСТЬЯНСКОГО ТРУДА

Аннотация. Биография Жана Франсуа Милле (1814–1875) немало способствовала тому, что он стал именно крестьянским художником. Милле родился в нормандской деревне в крестьянской семье и на собственном опыте испытал, что такое труд. К искусству он приобщился поздно, обучался у малоизвестных художников Шербура, а затем, получив стипендию шербургского муниципалитета, отправился в Париж, в мастерскую Делароша (1832). Не столько прославленный мэтр, сколько Лувр сформировал будущего художника. Милле на всю жизнь сохранил пиетет перед мудрым и возвышенным Никола Пуссенем, любил Микеланджело и итальянские примитивы, в которых ему нравились искренность и чистота. Именно видение мира и человека этими художниками со временем помогло найти Милле свой путь. Пока же его живописные работы говорили о том, что он находится под влиянием мастеров рококо, и в частности Франсуа Буше. Примечательны даже названия его картин – «Лежащая обнаженная женщина» (1844–1845), «Весна (Дафнис и Хлоя)» (1865), «Купальщица» (1848) и т.д. Все они были написаны в мягкой и живописной манере.

Ключевые слова: творчество Жана-Франсуа Милле, Лувр, учителя, художники, портреты, престижные художественные выставки, критики, изображения детей, рисунки, пейзажи.

Filippova Olga

Polytechnic Museum (Moscow)

THE CREATIVE WORK OF JEAN-FRANCOIS MILLET AS AN LANDSCAPE PAINTER AND POET OF PEASANT LABOR (1814–1875)

Summary. The biography of Jean Francois millet (1814–1875) contributed a lot to the fact that he became a peasant artist. Millet was born in a Norman village in a peasant family and experienced firsthand what work is. He joined art late, studied with little-known artists of Cherbourg, and then, after receiving a scholarship from the Cherbourg municipality, went to Paris, to the Studio of Delaroche (1832). Not so much the famous master, but the Louvre formed the future artist. Millet retained a lifelong reverence for the wise and exalted Nicolas Poussin, loved Michelangelo and Italian primitives, in which he liked sincerity and purity. It was the vision of the world and man that these artists eventually helped Milla find her way. In the meantime, his paintings showed that he was influenced by the Rococo masters, and in particular by Francois Boucher. Even the names of his paintings are noteworthy – "Lying naked woman" (1844–1845), "Spring (Daphnis and Chloe)" (1865), "Bather" (1848), etc. All of them were written in a soft and picturesque manner. Of millet's early works, his portraits are particularly interesting. Let's call the portraits of the artist's wife Pauline-Virginia ("portrait of Pauline in blue", 1842, Cherbourg, "Pauline in a house dress", 1843, Museum of art). Pauline died of tuberculosis at the age of twenty-three. The artist captured the painful thinness, weakness of the body, sallow pallor of the face. The combination of childishness and painfulness gives the image a sad charm, and a dim range of colors, among which gray-yellowish, green, and blue predominate, further enhances this mood. Among millet's early works are portraits of naval officers painted in Le Havre in 1845. One of them is kept in the Museum of art of Lyon, and the other in the Rouen Museum. Researchers find echoes of romanticism in them, especially in the portrait from Lyon. In front of the audience, a man is quite ordinary, everyday, who wanted to pose for representativeness in marine attire with epaulettes and a cap. In millet's actual peasant portraits, the images of Norman old women are especially memorable – in dark shawls draped over their shoulders, in white high caps, they look at the viewer wisely, attentively, slyly. All the portraits give reason to talk about a significant gift of millet-portraitist, about his ability to "read" faces, reveal characters.

Keywords: the creative work of Jean-Francois Millet, Louvre, teachers, artists, portraits, prestigious art exhibitions, critics, images of children, drawings, landscapes.

Постановка проблемы. Жан-Франсуа Милле, французский живописец XIX века, завоевавший всемирную известность, говорил о себе: «Я крестьянин и ничего больше, как крестьянин» [2, с. 3]. Значение этих слов не в том, что они указывают на социальное происхождение Милле: эти слова лаконично и образно очерчивают идейный круг его творчества, круг жизненных и эстетических проблем. В своих произведениях – картинах, рисунках, офортах – художник показывал природу и крестьянский труд, показывал для того, чтобы сказать о своей любви к ним. Большой город – Париж, с его кипучей политической и культурной жизнью, с его трагедиями и праздниками всегда воспринимался им, как стихия,

чуждая и враждебная его натуре. Всем существом своим он был предан деревенской жизни, беззаветно отдав ей всю свою наблюдательность, все творческое воображение художника.

Анализ последних исследований и публикаций. При жизни художника о нем появлялись лишь мелкие заметки в газетах и журналах, а после его смерти, в конце XIX – начале XX века выходит серия работ о Милле, начало которой было положено монографией друга и его почитателя, французского коммерсанта, критика и историка искусства, приверженца школы Барбизон – Альфреда Сансье (1815–1877) [6]. Он пишет о художнике увлеченно, сообщает множество любопытных подробностей из жизни мастера,

публикует его письма. Менее интересна монография с точки зрения теоретического осмысления творческого наследия художника. Начинание Альфреда Сансье продолжает французский искусствовед, коллекционер Этьен Моро-Нелатон (1859–1927) – автор самого обстоятельного трехтомного труда о Милле [7]. Работа Э. Моро-Нелатона, готовившаяся в течение второго десятилетия XX века, выходит в свет лишь в 1921 году.

А, затем наступает, продолжающийся почти сорок лет, период молчания. И только в 1960-е годы вновь пробуждается интерес к Милле. Появляется ряд журнальных статей, среди которых, следует отметить статьи американца Роберта Л. Херберта, рассказывающего об обществе через искусство, в Берлингтон Мэгезин [8]. Что касается советских исследователей, то они, в первой половине и середине XX века уделяли мало внимания Милле. Однако, в конце 1950-х – начале 1960-х годов вышел в свет ряд работ, как-то, восполняющих этот пробел [2; 4]. В них подчеркивается большое историческое значение творчества Милле, показывается тот богатый вклад, который внес художник в развитие бытового жанра, пейзажа и портрета. Цель данной публикации, на основе библиографических источников, раскрыть творчество Милле, как пейзажиста и поэта крестьянского труда, проанализировать его работы.

Жан Франсуа Милле родился 4 октября 1814 года в деревушке Грюши, расположенной недалеко от Шербурга в Нормандии. Семья его была довольно образованной для своего круга крестьянской семьей. Жан-Франсуа рано научился читать, а когда отец обнаружил, что сын интересуется искусством, он не стал противить-

Илл. 1. Жан-Франсуа Милле. «Портрет морского офицера». 1845 г. Холст, масло, 81,0 × 65,0 см // Музей изящных искусств (г. Лион, Франция)

ся его увлечению. Правда, будущему живописцу исполнилось в это время уже восемнадцать лет. Учителями Милле были Бон Дюмусель дит Мушье (1807–1846), ученик Давида, и последователь Гро – Жан Шарль Ланглуа (1789–1870). Последний уделял много внимания Милле, бывал с ним в музее Шербурга. Именно он обратился в муниципальный совет Шербурга с ходатайством о предоставлении Милле денежного пособия для получения художественного образования в Париже. Муниципалитет откликнулся на просьбу Ж.Ш. Ланглуа, и в 1837 году Милле поехал в Париж, где определился по совету друзей в мастерскую модного в то время французского исторического живописца, представителя академизма – Поля Делароша (1797–1856). Встретив молодого нормандца приветливо, Поль Деларош, однако, вскоре к нему охладел. Милле не пытался подражать своему учителю, считал его картины театральными и неискренними.

Привыкший к вольной сельской жизни, нормандец чувствовал себя в Париже одиноко и неуютно. Однако, настоящим «спасительным островом», прибежищем для художника в Париже стал именно Лувр [3, с. 106]. Своих подлинных учителей он обрел именно там. Имена художников – Микеланджело, Хусеппы де Риберы, Франсиско де Сурбарана, Бартоломе Эстебана Мурильо, Андреа Мантеньи и Никола Пуссена словно бы намечают какие-то черты будущего творчества Милле – монументальность и лаконизм образов, глубокое понимание движений человеческого тела, композиционную стройность и законченность, сдержанный, насыщенный колорит. Два раза Милле суждено было побывать в Париже, его вторичное пребывание там было недолгим. После смерти своей молодой жены весной 1844 года, он снова бежал в родные края. В этот период, т.е. в первую половину 1840-х годов, наибольшее значение для дальнейшего творческого развития Милле, который поначалу вынужден был писать для продажи маленькие картинки в духе XVIII века, имели портреты. Художник исполнил портреты близких ему людей – матери, бабушки, жены, ее родственников, а в 1845 году, во время пребывания в Гавре, написал серию портретов морских офицеров, служащих порта, судовладельцев. Так, например, в «Портрете морского офицера» из Лионского собрания музея изображен моряк, держащий в руке саблю [3, с. 108] (илл. 1).

Перед нами образ человека, исполненного достоинства, внешне сдержанного, но внутренне взволнованного (в этом отношении портрет напоминает портреты офицеров Теодора Жерико). Это достигается и композиционным построением, когда фигура человека изображена сбоку, а голова повернута к зрителю, и умело, найденным жестом руки, лежащей на сабле, и трактовкой света, падающего лишь на часть лица, и соответствующим изображением фона.

Фигура офицера вырисовывается на фоне розово-желтого неба, почти сплошь, покрытого серыми, беспокойно, бегущими тучами. Внизу виднеется зеленовато-голубое море. Портрет в целом очень красив по цвету. Художник выдерживает его в насыщенной темной гамме, на фоне, которой, интенсивно звучат золотистый погон и лента на фуражке, рукоятка сабли, украшенная крас-

ной ленточкой. Милле пишет портрет с не свойственным ему в дальнейшем чувством материала. Ощущается жесткость погона, гладкая поверхность металла, фактура тканей. Лицо написано шире, чем костюм, мазками розового, желтого, зеленоватого. «Портрет морского офицера» (1845) лишний раз убеждает нас в том, что в первый период творчества Милле увлекался не только живописцами XVIII века, но и внимательно изучал испанских мастеров XVII столетия и французских романтиков XIX века [3, с. 109]. Вообще же портреты Милле 1840-х годов тем более интересны, что в дальнейшем художник, обладавший несомненно значительным дарованием портретиста, почти полностью отходит от этого жанра. Летом 1849 года Милле, вместе со своей семьей, покинул Париж и поселился в небольшой живописной деревушке Барбизон близ Фонтенбло. Его вторая жена Катрин Лемар до конца жизни была преданным другом художника, разделявшим все его многочисленные невзгоды. Многие характерные черты, присущие лучшим произведениям Милле нового зрелого периода его творчества, можно было увидеть в картине «Сеятель», которую он готовил выставить в Парижском Салоне в декабре 1850 года [4, с. 7] (илл. 2).

Фигура, идущего по полю крестьянина занимает все пространство картины. Превосходно передается размеренная ритмичность его привычных движений, твердая ровная поступь, широкий взмах руки, бросающей зерно. Высокая линия горизонта понижается вправо почти до середины картины, как бы сопутствуя его движению, и это усиливает впечатление легкости шага. Этой же цели (по принципу контраста) служит и едва различимая вдаль справа фигурка крестьянина, медленно движущегося за своими волнами в обратном направлении. Лаконизм этой композиции является исключительным даже для Милле. Никаких лишних подробностей. Фон картины составляют только пустынное вспаханное поле и небо. Это придает интересный, очень своеобразный оттенок образу крестьянина, который воспринимается в широком, обобщенном смысле, как образ человека, остающегося один на один с природой. Монументальная его трактовка способствует тому, что этот образ вырастает до значения символа творческой силы человека, оплодотворяющего природу своим трудом.

В тоже время в картине отчетливо звучит своеобразное лирическое, «песенное» настроение [4, с. 8]. Оно рождается в образе самого сеятеля, его усиливает мягкое освещение и такая тонкая деталь, как вспорхнувшая от земли стая птиц. Несложен сюжет и характеры людей в картине «Прививка дерева», написанная в 1855 году [4, с. 8] (илл. 3).

Они показаны в своей обычной трудовой жизни, но значительность их образов, подчеркнутая и простотой выражения, и серьезной сосредоточенностью обоих персонажей, позволяет понять, что содержание этой картины не сводится к обыкновенной жанровой сцене. Крестьянин от рождения связан с землей, которая его кормит, и он отдает ей свой труд и свои силы, чтобы она стала еще прекраснее. Привитое сейчас дерево через много лет станет большим и под его сенью будут трудиться их дети; также, как и это тенистое дерево могло быть когда-то посажено их родителями.

Илл. 2. Жан-Франсуа Милле. «Сеятель». 1850 г. Холст, масло, 101,6 × 82,6 см // Музей изящных искусств (г. Бостон, США)

Так сменяются поколения людей. Для Милле была очень характерна это истинно крестьянская патриархальная привязанность к земле. Недаром же он говорил о себе: «Я крестьянин, и ничего больше» [4, с. 9]. В 1857 году Милле создал одну из лучших своих картин: «Собирательницы колосьев», которая находится ныне в Лувре [4, с. 9] (илл. 4).

Мы видим, что три бедные крестьянки, подбирающие, оставшиеся на жнивье колоски, изображены на первом плане. Близится вечер, и падающие слева лучи солнца мягко освещают их фигуры. Позади них открывается далекое пространство сжатого поля. Впечатление дали усиливает очень

Илл. 3. Жан-Франсуа Милле. «Прививка дерева». 1855 г. Холст, масло, 61,0 × 82,0 см // Частное собрание (Нью-Йорк)

Илл. 4. Жан-Франсуа Милле. «Собирательницы колосьев». 1857 г. Холст, масло, 84,0 × 111,0 см // Музей Орсе (г. Париж, Франция)

высокий горизонт картины. Вдалеке виднеются, крестьяне, убирающие хлеб, грузенный воз, две высокие скирды, а еще дальше крыши деревенских строений. Вся картина пронизана настроением покоя мирного труда. Оно создается, прежде всего, спокойной и ровной цветовой гаммой, выдержанной в блеклых светло-коричневых и золотистых тонах ранней осени. Между тем, появление такой картины, на которой читается покой мирного труда на ежегодной престижной художественной выставке 1857 года (Парижский Салон), вызвало в прессе бурные и разноречивые отклики [2, с. 39]. Монументальная красота сборщиц колосьев в соединении с их явной нищетой показала многим зрителям непримиримым противоречием.

Если один из критиков приветствовал в лице Милле «появление большого художника, шагающего в сабо по пути Микеланджело и Лесюера», то другие бросали ему прямые обвинения в демагогии [2, с. 40]. Но, ни сам Милле, ни его друзья, ни позднейшие исследователи не считали, что «Сборщицы колосьев» могут породить революционные настроения, поскольку в них нет прямой

Илл. 5. Жан-Франсуа Милле. «Анжелюс» («Вечерняя молитва»). Около 1859 г. Холст, масло, 55,0 × 66,0 см // Музей Орсе (г. Париж, Франция)

политической пропаганды [2, с. 40]. Правдивая, привлекающая своей простотой картина рисует один из обыденных дней сельской жизни, но содержание ее гораздо шире и значительнее, изображенного здесь сюжета, а он здесь таков: неразрывная связь человека с землей, который живет ее дарами и добывает их тяжким и изнурительным трудом. Милле не ставил своей целью передачу обычной сцены жанрового характера, хотя все три фигуры крестьянок поражают жизненной правдивостью каждого их движения. Именно лаконизм сюжета вызывает у зрителя желание разглядывать картину более подробно. Как всякое значительное произведение, она заставляет человека задуматься над изображением. В картине отсутствуют многие подробности, которые могли бы украсить повествование. Мы почти не видим лиц этих женщин, лишь приблизительно можем определить их возраст. Художник совсем не пытается, например, иллюзорно передать материал их одежды. Наиболее занимательную в сюжетном отношении сцену уборки урожая, которая может дать интересный материал жанровому живописцу, он относит назад, отдавая первый план картины трем одинаковым фигурам женщин, почти, повторяющих движения друг друга. Но, при этом они не только лишены какой бы то ни было монотонности, но наоборот – необычайно тонкое ритмическое сочетание их движений и рождает впечатление удивительной жизненной простоты и правдивости этой сцены. Более внимательно и вдумчивое рассмотрение картины помогает постичь замысел художника. По широко, раскинувшемуся только, что сжатому хлебному полю медленно, не разгибая спины, передвигаются эти бедные женщины, протягивающие руки за каждым, лежащим на земле колоском.

Все остальное, что изображено на картине, служит для них только фоном. Недаром художник, пользуясь мягким солнечным освещением, с такой четкой пластической ясностью лепит почти скульптурные объемы их фигур. Одна из наиболее типичных черт художественного метода Милле – это предельный лаконизм, который позволяет ему выразить большое общечеловеческое содержание в самых, казалось бы, простых сценах повседневной жизни. Это проявилось в одной из самых известных картин художника «Анжелюс» («Вечерняя молитва»), созданной около 1859 года [4, с. 10] (илл. 5).

Последние лучи, заходящего солнца освещают, застывшие в молитве неподвижные фигуры молодого крестьянина и его жены. Позади них бескрайний и ровный простор полей, над которыми поднимается легкая сизая дымка вечернего тумана. Трудно более выразительно передать в живописи ощущение предвечерней тишины, опустившейся на землю. Это первое впечатление от картины, помогающее раскрыть ее содержание, создается и общей приглушенной цветовой гаммой, в которой мягко сгармонированы коричневые, серые, голубые, синие, сиреневые и красноватые тона, и особой, почти музыкальной выразительностью силуэтов обеих фигур со склоненными головами. В этом произведении Милле достигает, действительно, предельного лаконизма художественного языка, органического единства выразительности цвета и линейной композиции.

Своеобразная «музыкальность» последней строится на сопоставлении выразительных очертаний темных фигур и ровной линии горизонта, как бы задающей основной тон всему произведению [4, с. 10]. Большой интерес представляют женские образы, созданные Милле. Может быть ни один художник не показал с такой полнотой тяжелый труд крестьянки, который занимает ее день с утренней зари и до глубокой ночи.

Это можно было бы проследить почти наглядно по картинам и зарисовкам Милле. Стоит только вспомнить некоторые лучшие из его произведений на эту тему, как «Отправление на работу», «Отдых», «Пастушка» (изображенная в многочисленных самых различных вариантах), «Женщина с ведрами», «Пряха» (также много раз, изображенная в различные годы), «Чесальщица шерсти» и т.д. [4, с. 11] (илл. 6).

В числе этих работ есть и такие шедевры, которые, безусловно, принадлежат к лучшим произведениям реалистического искусства XIX века, как «Женщина, наливающая щелок», или «Женщина, сбивающая масло» [4, с. 11] (илл. 7).

Последняя работа, в частности, показывает, что Милле был достойным продолжателем лучших традиций голландского бытового жанра XVII века и в частности Жана-Батиста Симеона Шардена (1699–1779). Образ этой женщины исполнен обаяния молодости, здоровья и духовной красоты. Высокое мастерство художника проявилось здесь и в передаче интерьера и всей бытовой обстановки. Особое место занимают в творчестве художника изображения детей. В раскрытии темы материнства с наибольшей силой проявился высокий гуманизм Милле.

Любовь к детям – это одно из высших проявлений человеческой природы. Сам художник не раз повторял, что именно ради них трудится человек и «в поте лица добывает свой хлеб» [4, с. 11]. Во многих картинах, а еще чаще и в рисунках, он с нежностью и отеческой теплотой изображает разнообразные сцены детской жизни. Чаще всего, это материнские заботы и занятия с детьми. Чистоту родительского чувства Милле поэтически воспевал в таких сценах, как «Кормление ребенка», «Больной ребенок», «Первые шаги» [4, с. 11]. Его рисунок «Крестьянка, кормящая ребенка», написанный около 1860 года, овеян поэзией семейного счастья и особенно привлекает непосредственностью выражения [4, с. 12] (илл. 8).

Вообще же, рисунки Милле это интереснейшая, требующая специального внимания область его творчества. В них, зачастую, с особой силой проявляется замысел, «подтекст» его будущей картины, они раскрывают своеобразную лабораторию его терпеливого и усердного изучения природы [4, с. 12]. Творческая манера художника в рисунках отличается необычайным разнообразием и мастерством. Об этом говорят, например, такие листы, как «Полуденный отдых (Сиеста)», или «Женщина, несущая хворост и ведро» [4, с. 12] (илл. 9).

Эти два рисунка, выполненные в различной технике и манере, особенно интересны в том отношении, что показывают образец беглого наброска живого движения, от которого художник шел к созданию стройной, логически продуманной композиции, завершенной картины. В 1863 году Милле создал одну из лучших своих картин «Че-

Илл. 6. Жан-Франсуа Милле. «Пастушка». 1863 г. Холст, масло, 81,0 × 101,0 см // Музей Орсе (г. Париж, Франция)

Илл. 7. Жан-Франсуа Милле. «Женщина, сбивающая масло». 1855 г. Офорт, бумага, 16,9 × 10,8 см // Национальная библиотека Франции (г. Париж)

ловек с мотыгой», которая с первого взгляда может показаться необычной для творчества этого мастера [4, с. 12] (илл. 10).

На самом деле это произведение было подготовлено всем предшествующим развитием его ми-

Илл. 8. Жан-Франсуа Милле. «Крестьянка, кормящая ребенка». Около 1860 г. Уголь, подсветка белым мелом, на белой бумаге, 38,1 × 30,8 см // Музей Фогга (г. Кембридж, Великобритания)

Илл. 9. Жан-Франсуа Милле. «Полуденный отдых (Сиеста)». 1866 г. Бумага, пастель, карандаш, 29,2 × 41,9 см // Музей изящных искусств (г. Бостон, США)

ровоззрения и его искусства. Художник сумел не только реалистически воспроизвести самые разнообразные стороны крестьянской жизни, показать труд, как извечную упорную борьбу человека за жизнь, за свое существование, а поэтому увидеть и подлинную его поэзию. Добродетельный и трудолюбивый, добрый и умный крестьянин, которого мы привыкли видеть в произведениях Милле на полевой, или домашней работе, в мирном семейном кругу, здесь предстает совсем в другом облике. Сильный, атлетически сложенный человек изображен художником в момент короткой

Илл. 10. Жан-Франсуа Милле. «Человек с мотыгой». 1863 г. Холст, масло, 60,0 × 76,0 см // Музей Гетти, Лос-Анджелес

передышки в поле. Широко расставлены его ноги, могучие руки опираются на мотыгу, тяжелое дыхание вырывается из открытого рта, неподвижно устремлен в одну точку усталый взгляд глубоко, запавших глаз. Используя свой излюбленный прием светотеневой моделировки, Милле усиливает лепку форм тела, еще более, подчеркивая монументальный характер фигуры, определяемый огромной внутренней выразительностью образа, предельной устойчивостью позы в сочетании с лаконизмом общей композиции картины.

Также, как и другие, эта картина дает пример полного органического единства выразительности человека и пейзажа. Монументальность образа усиливается еще и тем, что большая часть фигуры рисуется на фоне неба. Удачно, используя мотив, вскопанной земли, художник, вместо привычных, стелющихся горизонталей пейзажа, дает беспокойно, мерцающую широкую полосу первого плана (контрастирующего с ясным и спокойным небом), из которой, как бы вырастает исполинская фигура крестьянина. Самое замечательное в этом образе – это то, что несмотря на крайнюю степень усталости человек этот полон огромного запаса внутренних сил. Около 1869 года Милле нарисовал широко, известную картину «Отдыхающий виноградарь» [4, с. 13] (илл. 11).

Она очень близка по содержанию, предыдущей его работе. Лучшим произведением Милле, из числа нескольких его маленьких картин, имеющих в России, является, принадлежащая Государственному музею изобразительных искусств им. А.С. Пушкина картина «Собирательницы хвороста (угольщицы)», написанная, вероятнее всего, в начале 1850-х годов [4, с. 13] (илл. 12).

Она отличается большим мастерством исполнения, как по композиции, так и в особенности, по тонкому, характерному для художника колориту, выдержанному в теплых тонах. В последние годы жизни Милле пейзаж окончательно приобрел в его творчестве первенствующее значение. Однако, как бы пустынен и безлюден ни был, изображенный им вид природы, в нем всегда чувствуется присутствие человека, следы его трудов. Самым известным типом такого пейзажа являет-

Илл. 11. Жан-Франсуа Милле.
«Отдыхающий виноградарь». Около 1869 г.
Бумага, гуашь, пастель, мел, 70,0 × 84,0 см //
Панорама Месдаха, Гаага

Илл. 12. Жан-Франсуа Милле. «Собирательницы
хвороста (угольщицы)». Начало 1850-х годов.
Хост, масло, 37,0 × 37,0 см // Государственный
музей изобразительных искусств
имени А.С. Пушкина (г. Москва)

ся «Борона», или «Зима с воронами» 1867 года, повторенная, позднее и в пастели [2, с. 56]. Особенность пейзажей Милле в том, что он смотрит на природу не глазами, любующегося, или, изучающего наблюдателя. Он знает и любит ее всем своим существом с детства. Сюжетом картины иногда становится кустик лесных, или полевых цветов, как, например, «Одуванчики» [2, с. 57] (илл. 13).

С таким вниманием цветки могли быть написаны только человеком, который помнил, как в детстве он играл их пушинками, пачкал руки соком цветков, и знал горький вкус их стебельков. Милле говорил, что пейзажист должен бездумно и эмоционально проникаться жизнью природы. Однажды у него даже вырвалось по этому поводу юмористическое, но меткое замечание: «Как жаль, что коровы не могут писать картины!» [2, с. 57]. Он был тогда под впечатлением пустынных пастбищ своей родины Нормандии, куда ездил в 1866 году. К концу жизни он все больше отходил от понимания социальной борьбы своего времени.

Гармонию природы он противопоставил несовершенству человеческого общества. Демократ по натуре и убеждениям, Милле не хотел участвовать в общественно-политической борьбе в тех формах, в каких она складывалась в трагический для Франции период 1870–1871 годов. Во время осады Парижа и Коммуны он со всей семьей эвакуировался в Шербур, где оставался вплоть до падения Коммуны. За это время им было написано множество пейзажей. Замечателен его пейзаж «Пастбище с видом на море», принадлежавший музею в Бостоне [2, с. 57]. Один из ценителей живописи Милле справедливо называл этой пейзаж «Земля, небо и море» (1871) [2, с. 57]. На ближнем плане изображен выступ скалистого берега. За ним глубоко внизу и далеко во все стороны простирается море, сливаясь с небом на горизонте. Представление о масштабах конкретизируется благодаря изображению нескольких на разном расстоянии, находящихся чаек и лодки с грбцом. Основное впечатление

от картины – это безграничный простор. Какими средствами этого добивался Милле, можно представить себе по некоторым его высказываниям: «Я не мог бы вам сказать, как я выучился тому немногому, что я знаю о перспективе; у меня есть к этому привычка, и я мало ошибаюсь, потому, что я привык давать себе отчет в том, что это краеугольный камень в моей работе... Я вижу, прежде всего, две вещи: небо и землю, разделенные горизонтом; затем мысленные линии, которые поднимаются и опускаются. На основании этого я даю построение, а все остальное лишь частность и эпизод. Больше я ничего не знаю; остальное я чувствую, я выражаю, но смог бы доказать не больше того, как почему один человек поет верно, а другой фальшиво» [2, с. 58].

Пространственных отношений Милле добивается необычайно тонкими валерами, которыми он овладел еще раньше и благодаря чему мог стать таким значительным мастером пейзажа.

Илл. 13. Жан-Франсуа Милле. «Одуванчики».
1868 г. Бумага, пастель, 40,6 × 50,2 см //
Музей изящных искусств (г. Бостон, США)

Илл. 14. Жан-Франсуа Милле. «Весна». 1869-1874 гг.
Холст, масло, 86,0 × 111,0 см //
Музей Орсе (г. Париж, Франция)

Во время последнего пребывания в Нормандии Милле жил в Шербуре в гостинице, потому, что родной дом его был уже продан, о чем он писал с тоской: «Я ходил по полям, на которых некогда работал. Где те, кто работал вместе со мной? Где бедные глаза, которые смотрели вместе со мной на громадные просторы моря? Эти поля принадлежат чужим людям, которые теперь имеют право спросить меня, зачем я вхожу сюда и заставить меня уйти. Я весь полон меланхолии и грусти» [2, с. 58].

По возвращении в Барбизон художник продолжал напряженную работу, несмотря на осла-

бевающее зрение. Здоровье становилось угрожающе плохим, но моральные и творческие силы его не ослабевали. «Нет, я не хочу умирать. Это слишком рано. Мое дело еще не сделано. Оно едва начинается», – говорил уже смертельно больной Милле [2, с. 59]. Он был несправедлив к себе: его творчество в это время уже прочно вошло в историю французского искусства XIX века. Умер Милле 20 января 1875 года. Верный до конца впечатлениям детства, он увидел предвещие своей смерти в том, что на пороге его дома умер олень, затравленный охотниками. Последним произведением художника стал пейзаж «Весна» [2, с. 59] (илл. 14).

Цветущие яблони и свежая зелень деревьев освещены в нем переливами радуги и бликами света, прорывающимися сквозь грозные облака.

Таким образом, творчество Жана Франсуа Милле, пейзажиста и поэта крестьянского труда, интересно не только само по себе, оно значительно своей исторической обусловленностью. В судьбе и в мировоззрении Милле, как в фокусе преломились все черты, типические для класса, к которому он принадлежал. Мировоззрение Милле есть мировоззрение мелкого собственника – земледельца, для которого в условиях резкого обострения классовых противоречий, связанного с развитием капитализма и революцией 1848 года, труд на индивидуально-собственнической основе представлялся единственной гарантией против, угрожавших ему последствий кризиса в области сельского хозяйства. Только здесь надо искать разгадку того героического прославленного труда, которое составляет основу идейно-творческих устремлений Милле.

Список литературы:

1. Жан Франсуа Милле 1814–1875 [Текст]: [Альбом рисунков] / Вступительная статья: В. Съедин. Москва; Ленинград : Огиз-Изогиз, 1931 (М. : тип. газ. "Правда"). 9 с.: ил.
2. Замятина А.Н. Милле. Москва : Искусство, 1959. 62 с.: ил.
3. Калитина Н.Н. Жан-Франсуа Милле и проблема крестьянского жанра // Калитина Н.Н. "Эпоха реализма" во французской живописи XIX века / Ленингр. гос. ун-т им. А.А. Жданова. Ленинград: [б. и.], 1972. С. 104–135.
4. Милле Жан-Франсуа / [сост. и вступ. ст. Н. Нерсесова о творчестве художника и репрод. с его произведений]. Москва : Изогиз, 1958. 17 с., 15 л. ил. (Мастера мирового искусства).
5. [О Милле] // Калитина Н.Н. Французское изобразительное искусство конца XVIII–XX веков : учебник для вузов. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. С. 92–100.
6. Mossier A. La vie et L'oeuvre de J.-F. Millet. Paris, 1881. [347] p.
7. Moreau-Nelaton E. Millet raconte par lui-meme. T. 1-3. Paris, 1921. 448 p.
8. Herbert R.L. Millet revisited // Burlington Magazine. 1962. July-Sept.
9. Франсуа Милле. Мастера искусства об искусстве: избранные отрывки из писем, дневников, речей и трактатов: в 7-ми т. Т. 4 / под общ. ред.: А.А. Губер [и др.]. Москва : Искусство, 1969. С. 205, 208, 222–237, 281–282, 286–287, 513.
10. Художественная галерея. Вып. 10. Милле. Москва, 2004. 31 с.

References:

1. Zhan Fransua Mille 1814–1875 [Tekst]: [Al'bom risunkov] / Vstupitel'naja stat'ja: V. S"edin. Moskva; Leningrad: Ogiz-Izogiz, 1931 (M.: tip. gaz. "Pravda"). 9 s.: il.
2. Zamjatina, A.N. Mille. Moskva: Iskustvo, 1959. 62 s.: il.
3. Kalitina, N.N. Zhan-Fransua Mille i problema krest'janskogo zhanra // Kalitina N.N. "Epoха realizma" vo frantsuzskoj zhivopisi XIX veka / Leningr. gos. un-t im. A.A. Zhdanova. Leningrad: [b. i.], 1972. S. 104–135.
4. Mille Zhan-Fransua / [sost. i vstup. st. N. Nersesova o tvorchestve hudozhnika i reprod. s ego proizvedenij]. Moskva: Izogiz, 1958. 17 s., 15 l. il. (Mastera mirovogo iskustva).
5. [O Mille] // Kalitina N.N. Frantsuzskoe izobrazitel'noe iskuststvo kontsa XVIII-XX vekov: uchebnik dlja vuzov. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1990. S. 92–100.
6. Mossier, A. La vie et L'oeuvre de J.-F. Millet. Paris, 1881. [347] p.
7. Moreau-Nelaton, E. Millet raconte par lui-meme. T. 1-3. Paris, 1921. 448 p.
8. Herbert, R.L. Millet revisited // Burlington Magazine. 1962. July-Sept.
9. Fransua Mille // Mastera iskustva ob iskustve: izbrannye otrivki iz pisem, dnevnikov, rechej i traktatov: v 7-mi t. T. 4 / pod obsch. red.: A.A. Guber [i dr.]. Moskva: Iskustvo, 1969. S. 205, 208, 222–237, 281–282, 286–287, 513.
10. Hudozhestvennaja galereja. Vyp. 10. Mille. Moskva, 2004. 31 s.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-39>

УДК 811.111'367'27:821-31Дж.Р.Р.Толкін

Білас А.А., Цибеленко Ю.П.

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗМОВНОГО СИНТАКСИСУ У РОМАНІ ДЖ. Р. Р. ТОЛКІНА «THE LORD OF THE RINGS»

Анотація. У статті розглядаються способи вираження функціональної природи одиниць англійського розмовного синтаксису. Досліджено проблематику функціонування синтаксичних розмовних елементів персонажного мовлення. З'ясовано особливості функціонального навантаження розмовних синтаксичних одиниць у романі Дж. Р. Р. Толкіна «The Lord of the Rings». Функціональні ознаки розмовних речень проявляються у плані перепитування, підхоплення, експресивної реакції, іронії, обурення, глузування. Проаналізовано особливості функцій повторень у діалогічному мовленні: підвищення емоційності висловлення, хвилювання, спонукання, впевненість, невпевненість, боязнь, спонтанне прийняття рішення.

Ключові слова: англійське розмовне мовлення, художній текст, функціонування, розмовні синтаксичні одиниці, функція повторень, функція підхоплення, функція підвищення емоційності висловлення.

Bilas Andriy, Tsybelenko Yulia

Vasyl Stefanyk Precarpatian National University

THE FUNCTIONAL FEATURES OF COLLOQUIAL SYNTAX IN J.R.R. TOLKIEN'S NOVEL "THE LORD OF THE RINGS"

Summary. The article considers ways to express the functional nature of the English colloquial syntax units. The examination of specific colloquial syntactic constructions by text analysis allows to establish the linguistic basis of its expressiveness. The expressive means of conversational nature at the syntactic level are defined as syntactic models of sentences that carry additional logical or expressive information that helps to increase the pragmatic efficiency of expression. The problems of the syntactic colloquial elements functioning in character's speech are investigated. The syntactic specificity of colloquial language is that a unit larger than a sentence in dialogic speech is a combination of a series of cues related to structural-semantic interdependence, called dialogic unity. The syntactic stylistic means and techniques of conversational nature create a special organization of expression, which differs from the expression in a neutral form of presentation. The peculiarities of the functional load of colloquial syntactic units in J.R.R. Tolkien's novel "The Lord of the Rings" are clarified. The conversational component of the studied novel is as close as possible to real speech due to the use of a whole set of syntactic constructions of conversational nature. J.R.R. Tolkien saturates his work with various colloquial syntactic elements: exclamatory and interrogative elliptical sentences, omission of structural units of the sentence (subject, predicate, part of the sentence), etc. The functioning of colloquial sentences is manifested in requestioning, picking up, expressive reaction, irony, indignation, ridicule. The masterful combination of different conversational syntactic structures allowed the writer to create an intense emotional effect on the reader of the novel through the use of repetition techniques: increase of emotional expression, fear, spontaneous decision-making. The functional features of colloquial syntactic units, due to a specific situation, made it possible to reproduce the variety of emotions of the characters: excitation, certainty, uncertainty, encouraging. An important component of the emotional potential of the text at the syntactic level is the prepositional position of the emotional components in relation to non-emotional elements.

Keywords: English colloquial speech, fiction text, functioning, colloquial syntactic units, repetition function, pickup function, function of increasing expression emotionality.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні функціональна експресія синтаксичних розмовних одиниць є однією з активно досліджуваних лінгвістичних явищ. Експресивність розмовного синтаксису художнього тексту розкриває мовну стратегію автора і є одним із засобів мовного впливу на читача. Така авторська експресія знаходить своє вираження у відборі мовних засобів. Синтаксичні стилістичні засоби та прийоми розмовного характеру створюють особливу організацію висловлювання, що відрізняється від висловлення в нейтральній формі викладу [8, с. 95].

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Питання стилістичних засобів загалом і синтаксичних зокрема висвітлювалися такими

мовознавцями як О.В. Александрова [1], І.В. Арнольд [2], А.А. Білас [10], І.Р. Гальперін, А.В. Головня [3], С.В. Іонова [4], Дж. Ліч і Ж. Свартік [11], В.А. Кухаренко, О.М. Мороховський [6], М. Мюррей, Є.В. Стрельницькая [7], О.М. Торосян [8], В.І. Шаховський [9] та ін.

Виразні засоби розмовного характеру на синтаксичному рівні визначаються як синтаксичні моделі речень, що несуть додаткову логічну чи експресивну інформацію, яка сприяє підвищенню прагматичної ефективності висловлювання [6, с. 138].

Вираження емоційного стану персонажів є однією з головних рис, що відрізняють художню літературу від інших літературних напрямів. Як зазначає О.В. Александрова, хоча письменник при створенні свого твору, мабуть, найменше ду-

має про вживання тих чи інших конкретних синтаксичних конструкцій, розгляд цих конструкцій шляхом аналізу тексту дозволяє встановити лінгвістичні основи його виразності [1, с. 97–98].

Застосування принципу розмежування елементів в структурі англійського розмовного речення дозволяє систематизувати, уточнити і пояснити багато мовних явищ. Зокрема, це допомагає виявити і систематизувати змістовно-рольові моделі речення, зіставити їх із структурно-синтаксичними моделями та їх лінійними варіантами [5, с. 80].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на значну кількість праць, присвячених дослідженню різних синтаксичних явищ, розмовний синтаксис залишається малодослідженою галуззю мовознавства, що пояснюється складністю зазначеної проблематики.

При аналізі емотивно заряджених текстів помічено, що певні емоції тяжіють до певних комунікативних типів висловлювання [7, с. 161]. «Активні», чи, за визначенням І. Канта, стеничні, емоції, такі як гнів, радість, здивування та ін., мають тенденцію виражатися в окличних і запитально-окличних реченнях, а «пасивні», чи астенічні, емоції, такі як смуток, занепокоєння чи нудьга, – в розповідних [9, с. 149; 11, с. 108–133]. Дослідження емотивних текстів показало, що в англійській мові є певні клішовані структури, які тяжіють до емотивних текстів, лексикалізовані фрази: *how + nice, how / where / who / what / why on earth, if only N + V* [9, с. 149–150].

Також важливою складовою емотивного потенціалу тексту на синтаксичному рівні є препозитивне положення емотивних складових по відношенню до неемотивних елементів. Серед ознак емотивного синтаксису С.В. Іонова особливо виділяє конструкції, наближені за своєю будовою до зворотів розмовної мови: еліптичні речення, приєднувальні і парцельовані конструкції, різні типи повторів [4, с. 72–73].

Метою цієї роботи є з'ясування функціональних особливостей розмовного синтаксису у романі Дж. Р. Р. Толкіна «The Lord of the Rings». **Об'єктом** дослідження є англійські розмовні синтаксичні одиниці. **Предметом** дослідження є виявлення та розгляд особливостей функціонування розмовного синтаксису у романі Дж. Р. Р. Толкіна «The Lord of the Rings».

Виклад основного матеріалу. Деякі важливі особливості розмовної мови породжені її переважно діалогічним характером. Синтаксична специфіка розмовної мови полягає в тому, що одиницею більшою, ніж речення, в діалогічному мовленні є поєднання низки реплік, пов'язаних структурно-семантичною взаємозумовленістю, що називається діалогічною єдністю. У більшості випадків це єдності двочленні – питально-відповідні, з підхопленням, з повтором або синтаксично паралельні. Цей зв'язок реплік є причиною поширення односкладних речень [2, с. 353]. У нашій роботі акцентуємо увагу на дослідженні окремих функцій розмовних синтаксичних одиниць у тексті роману Дж. Р. Р. Толкіна «The Lord of the Rings».

Аналіз розмовних синтаксичних елементів дозволив з'ясувати, що роман Дж. Р. Р. Толкіна являє:

1) питально-відповідними єдностями з повторами чи без них: 'Then trust mine,' said Gandalf.

'It is quite made up. Go away and leave it behind. Stop possessing it. Give it to Frodo, and **I will look after him.**' 'All right,' he said with an effort. '**I will**' [12, с. 34];

2) єдностями, утвореними з функцією підхоплення: 'I don't,' said Gandalf grimly. 'It is some time since I last heard the sound of your shears. How long have you been **eavesdropping?**' '**Eavesdropping**, sir? I don't follow you, begging your pardon. There ain't no eaves at Bag End, and that's a fact.' [12, с. 63];

3) єдностями, утвореними з повтором: 'O Wise People!' interrupted Pippin eagerly. 'Tell us about the **Black Riders!**' '**Black Riders?**' 'Why do you ask about **Black Riders?**' [12, с. 81];

4) єдностями синтаксично паралельних реплік: 'Wait a minute!' cried Sam, struck by an idea suggested by fire – wood. 'We might do something with fire!' 'We might,' said Frodo doubtfully. 'We might succeed in roasting Pippin alive inside' [12, с. 118].

Вважається, що як підхоплення, так і повтор виражають експресивну реакцію на слова співрозмовника, але між ними є і певна семантична і структурна різниця. Підхоплення з повтором розвиває діалог, містить нове повідомлення, інколи іронічно спростовує перше, а повтор підсилює експресію мовленнєвої репліки: 'Whatever it may do, it will be **slow, slow** to evil, if you keep it with that purpose,' said Gandalf. '**I hope so,**' said Frodo. 'But **I hope** that you may find some other better keeper soon. But in the meanwhile it seems that I am **a danger, a danger** to all that live near me. I cannot keep the Ring and stay here. I ought to **leave** Bag End, **leave** the Shire, **leave** everything and go away' [12, с. 62].

Підхоплення іноді перериває співрозмовника і змінює напрямок діалогу:

'Well!' said Gandalf at last. 'What are you thinking about? Have you decided what to do?' '**No!**' answered Frodo, '**Or perhaps, yes.** As far as I understand what you have said, I suppose I must keep the Ring and guard it...' [12, с. 62].

Часто повтори обмежуються лише оцінкою почутого і не передають нової інформації: 'Is everything ready?' asked Bilbo. 'Everything packed and labelled?' 'Everything,' they answered [12, с. 35].

Повтори-вигуки виражають обурення, глузування, іронію і рідше позитивну реакцію: '**Hoo**, come now!' said Treebeard. '**Hoom**, hm, ah well.' He paused, looking long at the hobbits. '**Hoom**, ah, well I do not know what to say [12, с. 466].

Можливий повтор-перезапит наповнює емоційністю репліку персонажа: 'I am leaving **everything** to him, of course, except a few oddments. I hope he will be happy. It's time he was his own master now.' '**Everything?**' said Gandalf [12, с. 33].

А.В. Головна висуває логічну тезу про те, що повторення головно використовуються у діалогічному мовленні для підвищення емоційно-сміслового тону висловлення, хвилювання, спонукування, впевненості, невпевненості, боязні, спонтанного прийняття рішення [3, с. 129].

Наведемо виявлені ілюстрації емоційного наповнення повторень у розмовному мовленні персонажів роману «Володар пернів»:

1. 'I am not certain, so I will say no more. I may be able to tell you something when I come back. I am going off **at once**: so this is good-bye for the present.'

'At once!' cried Frodo. 'Why, I thought you were staying on for at least a week. I was looking forward to your help' [12, с. 40]. (**хвилювання**)

2. «So do I,' said Gandalf. 'And I wonder many other things. Goodbye now! Take care of yourself! Look out for me, especially at unlikely times! Good-bye!» [12, с. 31]. (**спонукання**)

3. «Put it out! Put it out!» cried Merry. 'He'll squeeze me in two, if you don't. He says so!' 'Put it out! Put it out!' begged Merry [12, с. 118]. (**впевненість**)

4. 'Got you, Gorbag!' he cried. 'Not quite dead, eh? Well, I'll finish my job now' [12, с. 906]. (**невпевненість**)

Трапляється перепитування зі скороченням речення у розмовному мовленні персонажів роману Дж. Р. Р. Толкіна: 'How long have you **known** all this?' asked Frodo again. '**Known**?' said Gandalf. 'I have **known** much that only the Wise know, Frodo. But if you mean "**known** about this ring", well...' [12, с. 47]. Подібно до того, як речення, що не містять запитання, можуть бути використані для отримання інформації, так само можна використовувати питальні речення для інших цілей, крім постановки питань [10, с. 2].

Очевидний стилістичний ефект досягається при поєднанні повторення та емфатичних конструкцій, наприклад, it is/was he/that, who: 'And they **who** dwell beyond the Sea would not receive it: for good or ill it belongs to Middle-earth; **it is** for us **who** still dwell here to deal with it' [12, с. 2].

Така комбінація стилістичних засобів сприяє акцентуації явища або процесу: **It was** Gilgalad, Elven-king and Elendil of Westnesse **who** overthrew Sauron, though they themselves perished in the deed; **and** Isildur Elendil's son cut the Ring from Sauron's hand **and** took it for his own [12, с. 52].

Очевидний емотивний ефект досягається у використанні повторення синтаксичних одиниць. Повторення може слугувати засобом створення ефекту безкінечності, для створення емфатичного ефекту, для підтвердження впевненості у своїх судженнях [3, с. 129] тощо.

Ефект безкінечності притаманний, зокрема, репліці Сема з повторами *sailing, sailing, sailing*: 'They are sailing, sailing, sailing over the Sea, they are going into the West and leaving us' [12, с. 45].

Емфатичного ефекту набуває висловлення Тома завдяки повторенню *merry dol* зі зміною: 'Hey! Come **merry dol! derry dol!** My hearties!' [12, с. 128].

Підтвердження впевненості у своїх судженнях спостерігається у такій репліці з повтором: **Ring a ding dillo!** Wake now, my merry friends! Forget the nightly noises! **Ring a ding dillo del!** derry del, my hearties! [12, с. 128].

Поєднання різноманітних типів синтаксичних зв'язків передбачає створення відношень в площині їхньої взаємодії: Then Bilbo would read passages from his book (which still seemed very incomplete), or scraps of his verses, or would take notes of Frodo's adventures [12, с. 277].

Висновки і пропозиції. Аналіз одиниць розмовного синтаксису одиниць романі Дж. Р. Р. Толкіна «The Lord of the Rings» набуває особливого значення через його малодослідженість. Розмовний компонент досліджуваного роману максимально наближений до реального мовлення завдяки використанню цілого комплексу синтаксичних конструкцій розмовного характеру. Дж. Р. Р. Толкін насичує свій твір різноманітними розмовними синтаксичними елементами: окличними і питальними еліптичними реченнями, опущенням структурних одиниць речення (підмета, присудка, частини речення), повтореннями та ін.

Майстерне поєднання різних розмовних синтаксичних структур дозволило письменнику створити інтенсивний емотивний ефект на читача роману з допомогою застосування прийомів перепитувань, уточнення. Функціональні особливості розмовних синтаксичних одиниць, зумовлених конкретною ситуацією, уможливили відтворення різноманіття емоцій персонажів: хвилювання, впевненість, невпевненість, спонукання.

Перспективним видається дослідження розмовних синтаксичних засобів англійської мови у площині з'ясування можливих способів і засобів їх відтворення в українському перекладі.

Список літератури:

1. Александрова О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса: на материале английского языка. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2008. 216 с.
2. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. 10-е изд., стер. Москва : Флинта, 2010. 384 с.
3. Головня А.В. Особливості синтаксичної організації художньої прози Редьярда Кіплінга. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 110. Т. 1. С. 128–130.
4. ИONOBA C.B. Эмотивность текста как лингвистическая проблема : дис. канд. филол. наук. Волгоград, 1998. 197 с.
5. Образцова Е.М. Линейная организация высказывания как межъязыковая универсалия (на материале английского, русского и украинского языков) : монография. Одесса : Феникс, 2010. 400 с.
6. Стилистика английского языка / А.Н. Мороховский, О.И. Воробьева, Н.И. Лихошерст, З.В. Тимощенко. Киев : Высшая школа, 1991. 272 с.
7. Стрельницкая Е.В. Синтаксические средства выражения эмоционального состояния персонажа и особенности их использования при переводе художественных текстов с английского языка на русский. *Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета*. 2010. № 3. С. 161–163.
8. Торосян О. М. Прагматичний потенціал експресивного синтаксису. *Science Review*. 2018. № 2(9). Vol. 6. P. 94–99.
9. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1987. 192 с.
10. Bilas Andriy (2019). Rendering Function Features of the French Colloquial Interrogative Constructions in Ukrainian Fiction Translation. *Advanced Education*, Issue 12, pp. 188–195.
11. Leech G., Svartvik J. A. (1983). *Communicative Grammar of English*. Moscow : Prosvesheniye.
12. Tolkien J.R.R. (2005). *The Lord of the Rings*. Parts 1–3. N. Y. : Harper Collins Publishers.

References:

1. Alexandrova, O.V. (2008) *Problemy ekspressivnogo sintaksisa: na materiale angliyskogo yazyka* [Expressive syntax problems: on the material of the English language]. Moscow: Book house "LIBROKOM".
2. Arnold, I.V. (2010). *Stilistika. Sovremennyy angliyskiy yazyk* [Stylistics. Modern English]. 10-e izd., ster. Moscow: Flinta.
3. Golovnya, A.V. (2007). Osoblyvosti syntaktychnoyi organizatsiyi xudozhnoyi prozy Redyarda Kiplinga [Features of the syntactic organization of Rudyard Kipling's fiction]. *Culture of the peoples of the Black Sea region*, № 110, vol. 1, pp. 128–130.
4. Ionova, S.V. (1998). *Emotivnost teksta kak lingvisticheskaya problema* [Text emotiveness as a linguistic problem: dis]. (PhD Thesis), Volgograd.
5. Obratsova, E.M. (2010). *Lineynaya organizatsiya vyskazyvaniya kak mezhyazykovaya universal'ya (na materiale angliyskogo, russkogo i ukrainskogo yazykov)* [Linear organization of utterance as an interlingual universal (based on the material of English, Russian and Ukrainian languages)]. Odessa: Fenix.
6. *Stilistika angliyskogo yazyka* [Stylistics of English] (1991). Morokhovskiy A.N., Vorobyova O.I., Likhosherst N.I., Tymoshenko Z.V. Kyiv: Vysshaya shkola.
7. Strelnitskaya, E.V. (2010). Sintaksicheskie sredstva vyrazheniya emotsionalnogo sostoyaniya personazha i osobennosti ikh ispolzovaniya pri perevode khudozhestvennykh tekstov s angliyskogo yazyka na russkiy [Syntactic means of expressing the emotional state of a character and the peculiarities of their use in translating literary texts from English into Russian]. *Bulletin of the St. Petersburg State University of Economics*, vol. 3, pp. 161–163.
8. Torosyan, O.M. (2018). Pragmatychnyj potencial ekspresyvnogo syntaksysu. [Pragmatic potential of expressive syntax]. *Science Review*, № 2(9), vol. 6, pp. 94–99.
9. Shakhovskiy, V.I. (1987). *Kategorizatsiya emotsiy v leksiko-semanticheskoy sisteme yazyka*. [Categorization of emotions in the lexical-semantic system of the language]. Voronezh: Voronezh University Publishing House.
10. Bilas Andriy (2019). Rendering Function Features of the French Colloquial Interrogative Constructions in Ukrainian Fiction Translation. *Advanced Education*, issue 12, pp. 188–195.
11. Leech G., Svartvik J. A. (1983). *Communicative Grammar of English*. Moscow: Prosvesheniye.
12. Tolkien J.R.R. (2005). *The Lord of the Rings*. Parts 1–3. N. Y.: Harper Collins Publishers.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-40>

УДК 808.5

Захарченко І.В., Волощук І.П.Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСОБИ АКТУАЛІЗАЦІЇ АРГУМЕНТАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ
НА ПЛАТФОРМІ TEDTALKS**

Анотація. Аргументація відіграє головну роль в переконанні аудиторії засобами актуалізації риторичних та сугестивних прийомів. Оскільки уміння міркувати аргументовано є мистецтвом риторики та еристики, які в поєднанні з психологією стали засобами сугестії. Розуміння того, як побудувати сильний аргумент, набуває як теоретичного, так і практичного інтересу. Мета даної роботи полягає у вивченні мовних та мовленнєвих засобів реалізації стратегій та способів аргументації в різних галузях мислення на матеріалі платформи TEDTalks. Було виявлено, що аргументативний дискурс, включає мовні одиниці і мовленнєві конструкції, фактори екстралінгвального характеру та аргументативні стратегії, які використовуються і враховуються оратором з метою максимального переконуючого впливу на когнітивну, емоційну та вольову сферу адресата.

Ключові слова: аргументація, аргумент, сугестія, аргументативний дискурс, мовні та мовленнєві засоби, TEDTalks, мовленнєвий акт.

Zakharchenko Iryna, Voloshchuk IrynaNational Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"**LINGUISTIC MEANS OF ACTUALIZATION OF ARGUMENTATIVE STRATEGIES
BASED ON TEDTALKS SPEECHES**

Summary. Argumentation plays a major role in convincing the audience by means of rhetorical and suggestive techniques nowadays. Since the ability to think reasonably is the art of rhetoric and eristic, they became a means of suggestion combined with psychology. Understanding what makes a strong argument is therefore of both theoretical and practical interest. The purpose of this paper is to study the linguistic and speech means of implementing an argumentation strategy based on the material of the TEDTalks speeches. Argumentation is evaluated within argumentative discourse, which dates back to eristic. It includes reference to its linguistic, extra linguistic, logical, social, cognitive and psychological peculiarities. Argumentative strategy and its components used to provide evidence and persuade an addressee are examined. The structure of argumentation from the speech act theory point of view is investigated. Special attention is paid to the logical form of argumentation. The defining elements of argumentation are thesis, argument and demonstration. Arguments from sign, arguments based on analogy, causal arguments and means-end argumentation, arguments based on examples and arguments from the position of knowledge were identified in the course of the research. The features of inductive and deductive types of conclusion are described. It is revealed that the most commonly used linguistic means of persuasion TEDTalks' audience are anecdotes (humor), observations and personal histories, analogies and metaphors, anaphor and syntactic parallelism, and the use of quotations as a way to support one's own thought. To enhance the emotional impact and increase the expressiveness of the text, repetitions of the same words or similar in meaning are used. It was also investigated that not only the choice of words, but also their correct arrangement, accentuation of more important words and subordination of less important ones, actualization of sentence members, their semantic and intonational separation, which is achieved through word order, are important for convincing, clarity of expression.

Keywords: argumentation, argument, persuasion, argumentative discourse, linguistic means of argumentation, TEDTalks, speech acts.

Постановка проблеми. Статтю присвячено комплексному вивченню поняття «аргументації» та мовних і мовленнєвих засобів реалізації стратегій аргументації на матеріалі платформи TEDTalks. Аргументація є поєднанням різних засобів мовного вираження і при дослідженні не може обмежуватися лише вивченням внутрішніх відносин учасників комунікації. Важливими є екстралінгвістичні фактори, які мають певний вплив на особливості функціонування аргументації в певному вербальному оточенні. Способом реалізації аргументації в комунікації є аргументативний дискурс, до складу якого входять мовні одиниці та мовленнєві конструкції, невербальні компоненти, які використовуються метою переконуючого впливу на реципієнта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення впливу різноманітних лінгвістичних

та поза лінгвістичних факторів на усне мовлення загалом, на підбір мовних одиниць спілкування, використання мовних та мовленнєвих засобів стає дедалі актуальнішим у сучасних дослідженнях теорії аргументації та теорії дискурсу. Саме тому дане питання привертає увагу та стає об'єктом дослідження як зарубіжних дослідників, так і вітчизняних, серед них: Ф. Ван Емерен, Р. Гротендорст, Д. Зарефський, С. Барнет, Г. Беддау, Х. Перельман, Л. Ольбрехт-Тітеке, А. Гастінгс, М. Кінтпоінтнер, І. В. Хоменко та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. І хоча теорія аргументації пройшла довгий шлях досліджень, деякі питання все ж залишаються дискусійними та не досить вивченими. Це стосується також аргументації в публічних промовах, а насамперед в виступах на платформі TED Talks. В даній роботі було до-

сліджено промови, які займають високі рейтинги за кількістю переглядів, та які присвячені різній тематиці. Наша наукова розвідка поставила за мету здійснити структурно-композиційний та суєстивний аналіз мовних засобів аргументації. Так як платформа TED Talks стала всесвітньо відомою і все більше привертає увагу людей, адже має свій стиль донесення інформації та вплив на думки людей, змусивши їх замислитись над суспільно значущими темами та змінити їх світогляд то обрана тема є актуальною і дає підґрунтя для глибокого подальшого аналізу.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у вивченні мовних та мовленнєвих засобів актуалізації аргументативних стратегій на матеріалі платформи TEDTalks.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аби розмежувати предмет дослідження в аргументації, необхідно спочатку дати чітке визначення цьому поняттю. Ван Емерен, Гротендорст та Крюгер намагаються надати ретельний аналіз її центральних елементів і дійшли до такого структурного визначення аргументації: *«Аргументація – це соціальна, інтелектуальна, словесна дія, яка слугує для обґрунтування чи спростування думки, що складаються з сукупності висловлювань і спрямована на отримання апробації аудиторією»* [7, с. 7].

За останні роки фахівці в області аргументації почали часто вживати такі терміни як **«схеми аргументації»** або ж **«аргументативні схеми»**. Відомо, що саме завдяки Х. Перельману та Л. Ольбрехт-Тітеке, які у своїй праці «Неориторика» вперше запропонували цей термін для виявлення структури аргументативного дискурсу. Як показав подальший розвиток теорії аргументації, використання аргументативних схем як засобу опису, аналізу, систематизації і оцінки аргументації не обмежено рамками риторичного підходу. Таким чином, схеми аргументації – це найбільш загальні і абстрактні моделі міркувань, які мають нескінченну кількість варіантів підстановки елементів. В цьому відношенні вони відповідають схемам логічного міркування.

Сьогодні в літературі переважає декілька існуючих типологій. А. Гастінгс прагнув розрізнити схеми за моделями, процесами чи лініями міркувань, за якими аргументи переходять від вищесказаних доводів до висновків [2, с. 11]. М. Кінтпоінтнер класифікує схеми відповідно до типу їх доведення [3], тоді як Ван Емерен та Крюгер класифікують схеми за *«способом, яким аргументи використовуються для спроби переконати когось»* [1, с. 71]. Прагма-Діалектична школа визнає три схеми, що відповідають трьом основним відносинам, які можна спостерігати між доводами та висновками: симптоматичні відносини (наприклад, аргумент від знаку *«argument from sign»*), відносини на основі порівняння (наприклад, аргумент за аналогією *«argument by analogy»*) та причинно-наслідкові відносини (наприклад, аргументація причинно-наслідкового зв'язку *«causal argument and means-end argumentation»*).

Починаючи з Аристотеля і проходячи через всіх наступників, які цікавилися теорією аргументації, можна зауважити, що існує широкий спектр схем, що відповідають загальним моде-

лям міркувань, які застосовуються в повсякденній аргументації, такі як:

– **Знаковий аргумент** включає закономірності схем взаємозв'язку, події або зміни, які залежать один від одного. Особливістю є те, що щось можна передбачити від виникнення чогось іншого. Прикладом знакового аргументу може слугувати промова Мартіна Лютера Кінга «В мене є мрія», в якій він виділяє кілька поверхневих проявів расизму, якими він не був задоволений. Потім він натякає на біблейські заборони, що правосуддя котиться як вода, а справедливість – як могутній потік. Ці твердження можна реконструювати в знаковий аргумент.

– **Аргументи на основі аналогії** ґрунтуються на порівнянні та схожості. Оскільки предмети, що порівнюються, не є ідентичними, висновок не може бути абсолютно точним. У промові Франкліна Рузвельта «Арсенал демократії» (англ. «Arsenal of Democracy») порівнюються відносини між США та Британією та стосунки між сусідами, у одного з яких будинок був підпалений, а в іншого з садовим плантом.

– **Аргументи причинно-наслідкового зв'язку** слугують для того, аби показати взаємозв'язок між тезою та аргументами. Між цими двома елементами існує ще один компонент – логіка, іншими словами, причинно-наслідковий зв'язок. Будь аргумент необхідно розкрити, розтлумачити, пояснити причинно-наслідковий зв'язок, показати, як він доводить вихідну тезу. Цей процес спирається на наші знання, логіку, здоровий глузд, тим самим розкриваючи аргумент по своєму, не дозволяючи аудиторії думати самотійно.

– **Аргумент з прикладу** узагальнює наведений приклад як той, що підходить до різних схожих ситуацій. Іншими словами, те, що є правдою для частини, вірогідніше справе і для цілого. Аргумент з прикладу, або ж міркування від частини до цілого, яскраво проілюстровано у промові президента Франкліна Д. Рузвельта 8 грудня 1941 року, в якій прикладами слугує перелік багатьох одночасних нападів Японії на різні країни чи їх володіння. Стверджується, що Японія вчинила несподіваний наступ у всьому Тихоокеанському районі. А отже, висновком може слугувати той факт, що Японія серйозно налаштована на війну і не зупиниться.

– **Аргумент з позиції знання** проявляється в переконаннях та судженнях, які аудиторія зазвичай приймає як істинні. Використання загальновідомих фактів та істин допомагає аудиторії повірити в правдивість слів спікера, а отже і прислухатися до його думок та суджень.

– **Аргумент від думки експертів** є часто вживаним. В даному випадку в якості головних аргументів виступають саме думки експертів. На експертну оцінку покладаються в випадках, коли помилка може спричинити для людей серйозні негативні наслідки. Однак у будь-якого експерта можуть бути свої інтереси, що незмінно позначається і на його оцінках. Це розуміє і аудиторія, в результаті чого не завжди зважає на пропонувані судження.

Протягом багатьох років вчені приносили свій вклад у типологію та класифікацію аргументативних схем, виокремлюючи все нові і нові типи і види аргументації, але універсальним мето-

дом підтвердження своїх думок на сьогоднішній день, все ж таки, залишається використання дедукції та індукції.

Переконання означає змусити аудиторію повірити в те, що те як вони бачать зараз світ є не зовсім правильним. Тобто це означає, що спікер має прибрати певні невідповідні частини і замінити їх на щось нове. І коли ця схема працює, то це грає на користь як доповідачеві, так і аудиторії.

Вчений в галузі когнітивістики Стівен Пінкер у своїй промові «*Світ стає кращим чи гіршим*» повністю підірвав психічну модель жорстокості. На його думку кожен, хто постійно стежить на сьогоднішнім засобами масової інформації, припускає, що наш світ повністю заповнений насильством: війнами, вбивствами, нападами, тероризмом – і ця ситуація з часом лише погіршується. Але Пінкеру вистачило лише 18 хвилин, аби переконати аудиторію, що це зовсім неправда. Насправді, якщо навести об'єктив камер на минулі століття і спостерігати за тим життям, то наш світ став в рази менш жорстоким.

Нашому розуму спочатку потрібно дати певне підґрунтя перед тим, як почати переконувати. Пінкер розпочав з нагадування людям про те, якими жахливими були попередні епохи, як французькі публічні розваги п'ятсот років тому, коли люди опускали живих котів у вогонь, аби просто почути їх крик. Або той факт, що в багатьох стародавніх суспільствах більше третини дорослих чоловіків померли від насильства та катувань. Він зазначив, що «*You may think violence is getting worse, but you've forgotten just how awful it really was historically*» [5]. Далі він показав, як сучасні засоби масової інформації зображують історії драми та насильства, незалежно від того, чи є ці події репрезентативними для життя в цілому. Він виявив механізм, за допомогою якого ми, можливо, можемо переоцінити фактичний рівень насильства в медіа.

З правильно підготовленими прикладами з життя набагато легше було серйозно сприймати його статистику та графіки, які показали істотний спад у всіх формах насильства – від вбивства до великих воєн. Однією з ключових стратегій тут було представити статистику щодо чисельності населення. Важливим є не загальна кількість насильницьких смертей, а шанс, з яким конкретний індивід зустріне насильницьку смерть. Припустимо, що Пінкер має рацію. Якщо так, то він зробив чудовий подарунок мільйонам людей. Адже більшість із нас проводить все своє життя, припускаючи, що стан сьогоднішнього життя лише погіршуються, а війни, тероризм та насильство виходять з-під контролю. Переконання може назавжди змінити чийсь світогляд.

Стівен Пінкер оперує різними мовними засобами, щоб досягти своєї комунікативної мети, а саме через мовленнєві акти. Найбільш вживаними є ілюкутивні дієслова, що мають певну комунікативну інтенцію – переконати публіку у правдивості своїх слів. В промові можна знайти приклади експресивів, які виражають психологічний стан мовця, характеризують міру його відвертості та комісивів, що зобов'язують виконати певні дії у майбутньому або дотримуватися певної лінії поведінки. Найяскравіше вони продемонстровані в завершальній частині

виступу: «*I believe* (експресив) *that the ideals of the Enlightenment can be cast a stirring narrative, and I hope* (експресив) *that people with greater artistic flare and rhetorical power than I can tell* (комісив) *it better and spread* (комісив) *it further*» [5]. Весь виступ був побудований на приведенні певної тези, що частіше за все виступала риторичним питанням, а вже потім приведенням аргументів. Для прикладу, «*But is this a sensible way to understand the human condition in the 21st century? As Franklin Pierce Adams pointed out, «Nothing is more responsible for the good old days than a bad memory».* Дане риторичне питання одразу ж супроводжувалося іронією, тим самим маючи ще більший вплив на публіку. Після цього Пінкер додає: «*You can always fool yourself into seeing a decline if you compare bleeding headlines of the present with rose-tinted images of the past. What does the trajectory of the world look like when we measure well-being over time using a constant yardstick?*» [5]. Як можна помітити, спікер постійно закликає публіку до роздумів використовуючи одне риторичне запитання за іншим. При цьому він не робить довгих пауз, а одразу ж закликає аудиторію до дії за допомогою директивних дієслів: «*Let's compare the most recent data on the present with the same measures 30 years ago*» [5].

Найбільш вживаним стилістичним прийомом серед наведених аргументів став контраст та використання антитези, який проявляється в постійно наведеній статистиці минулого та сьогодення. Частими конструкціями стали приклади з використанням сполучників контрасту: «*True, last year was a terrible year for terrorism in Western Europe, with 238 deaths, but 1988 was worse with 440 deaths*» [5], винесення обставини на початок речення: «*200 years ago, 90 percent of the world's population subsisted in extreme poverty. Today, fewer than 10 percent of people do*» [5], використання антонімів: «*Professor Pangloss was a pessimist. A true optimist believes there can be much better worlds than the one we have today*» [32], або ж повороту з елементом контрасту: «*News is about stuff that happens, not stuff that doesn't happen*» [5]. Для того, аби зробити акцент на власній тезі спікер попередньо заперечує можливі твердження, використовуючи повтори, що надають експресивного значення наведеній ідеї: «*Progress is not some mystical force or dialectic lifting us ever higher. It's not a mysterious arc of history bending toward justice. It's the result of human efforts governed by an idea, an idea that we associate with the 18th century Enlightenment*» [5].

Для ще більшого впливу на глядача промовець використовує гіперболу, аби показати ставлення деяких людей до серйозних глобальних проблем: «*With others, the idea of progress just leaves them cold. Saving the lives of billions, eradicating disease, feeding the hungry, teaching kids to read?*» [5]. Тож всі ці стилістичні фігури та конструкції, емоційна лексика, риторичні конструкції актуалізують прийом навіювання задля переконання адресата в правдивості сказаного, а також вплинути на його емоційно-чуттєву сферу. Щодо архітекtonіки промови: мовленнєві акти промов мають як лінійне міркування в хронологічній послідовності так і ієрархічне, де наслідки передують причинам. Послідовність комуніка-

тивних доміант забезпечується когезією. Засоби когезії ми розподілили на:

1. Заперечувальні, функція яких ослабити ті аргументи, які оратор хоче заперечити чи розкритикувати. Для прикладу, використовуючи зіставно-протиставний сполучник *but*, і послаблюючи достовірність першого твердження модальним дієсловом *may* у реченні «*You may think violence is getting worse, but you've forgotten just how awful it really was historically*» [5].

2. Підтверджувальні, метою яких є посилити чи підтримати аргументи. Для прикладу, використання інверсії, заперечувальної конструкції, а також порівняльної конструкції у твердженні «*Nothing is more responsible for the good old days than a bad memory*» [5].

3. Нейтральні, функція зв'язку без інтенції посилити чи послабити аргументи, яка частіше проявляється у використанні зв'язних слів та конструкцій, такі як *moreover, furthermore, besides* та інші.

Під час аналізу багатьох успішних промов на TEDTalks було виділено ряд різних інструментів, за допомогою яких доповідачам вдавалося переконати публіку. Серед них:

– **Використання гумору.** Для прикладу, такий прийом досить часто використовують спікери: «*I'm going to pull you through some demanding thinking, but it's going to be fun. We'll sweat together and laugh together*» [4];

– **Розповідь анекдотів як початок формулювання судження.** Часто, коли доповідач ділиться, чому він/вона зацікавилися цим питанням, то це наближає доповідача до публіки, показує, що ми всі схожі, зменшує відстань між аудиторією, і публіка, у свою чергу, більше починає довіряти і прислухатися такої людини: «*I want to talk about social innovation and social entrepreneurship. I happen to have triplets. They're little. They're five years old. Sometimes I tell people I have triplets. They say, «Really? How many? Being gay and fathering triplets is by far the most socially entrepreneurial thing I have ever done*» [29];

– **Наведення аргументів з прикладу.** «*In the 1990s, my company created the long-distance AIDS Ride bicycle journeys, and the 60 mile-long breast cancer three-day walks, and over the course of nine years, we had 182,000 ordinary heroes participate, and they raised a total of 581 million dollar*» [4];

– **Залучення третіх осіб.** «*My colleagues at Harvard and I have spent ten years looking at the data, and we've unanimously concluded it has to be seen this way*». Або ж, «*And that's why it's not just me arguing this; every mother of a two-year-old boy knows this to be true*» [6];

– **Аудіовізуальний прийом як приклад мультимодальності.** В один момент своєї бесіди Ден Паллотта використовує кругові діаграми, щоб показати результати збору коштів некомерційних організацій. Одним з них є продаж акцій із 5-відсотковими накладними витратами, а іншим – професійне підприємство зі збору коштів з 40-відсотковими накладними витратами. Другий виглядає жахливо, марнотратно, поки Ден не каже: «*We confuse morality with frugality. We've all been taught that the bake sale with 5 percent overhead is morally superior to the professional fundraising enterprise with 40 percent*

overhead, but we're missing the most important piece of information, which is: What is the actual size of these pies? What if the bake sale only netted seventy-one dollars for charity because it made no investment in its scale, and the professional fundraising enterprise netted 71 million dollars because it did? Now which pie would we prefer, and which pie do we think people who are hungry would prefer?» [4]. Поки він говорить, друга кругова діаграма розширюється, а перша скорочується. Частина другої діаграми, що не накладається, тепер значно більша, ніж у першій. Його точка зору залишає свій відбиток в пам'яті публіки.

Під час проведеного дослідження було також виявлено ряд мовних та мовленнєвих засобів переконання. За допомогою модальності оратор підкреслює своє право на тезу: «*The papers could have run the headline, but...*» [5]. Оратор не сумнівається у важливості тези для аудиторії, саме тому він спочатку наводить тезу, в якій вже є контрастне порівняння: «*News is about stuff that happens, not stuff that doesn't happen*», а потім доводить цю тезу конкретними аргументами, побудованими на тому же контрасті і порівняннях:

«*You never see a journalist who says, «I'm reporting live from a country that has been at peace for 40 years», or a city that has not been attacked by terrorists. Also, bad things can happen quickly, but good things aren't built in a day. The papers could have run the headline, «137,000 people escaped from extreme poverty yesterday» every day for the last 25 years. That's one and a quarter billion people leaving poverty behind, but you never read about it*» [5].

За допомогою використання гумору та гумористичних історій, як виявилось, зменшується відстань між спікером та публікою і слухач починає більше довіряти сказаному, адже коли досвідчений оратор оживляє статистику, дані мають силу рухати, надихати нас та закликати до дії. Використання аналогій та метафор є досить дієвим, за допомогою яких можуть формуватися уявлення про різні сфери нашого життя, а також світу загалом, і впроваджуватися у свідомість під виглядом об'єктивної інформації. Анафора та синтаксичний паралелізм при приведенні аргументів несуть додаткову логічну та експресивну інформацію, сприяючи прагматичній ефективності мовлення. Цитати, у свою чергу, також сприймаються у промовах як в якості вагомому аргументу, який би скріплював тезу. Цитати можуть також викликати сміх і допомагають зв'язатися зі своєю аудиторією, зменшити відстань між спікером та його аудиторією.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі всього вищезгаданого переконання має складну структуру і спирається як на знання, культуру і компетенцію публіки, так і на її емоції, а ефективність залежить від вибору аргументів, доцільності використання слів, зворотів й певних конструкцій, тембру й ритму мовлення, жестів, міміки, емоційно-вольових станів комуніканта тощо. Заради переконання комунікантів спікери TEDTalks застосовуються всі можливі засоби мови. На граматичному рівні – це правила побудови мовлення на основі фраз і тексту, функціонування конструкцій як цілісних знакових одиниць, застосування повторів, запи-

тань, особливо риторичних, паралелізм речень тощо. Риторичні фігури (запитання, звернення, заперечення, оклики) виконують функцію повернення уваги слухачів та впливу на них, мають на меті підсилити емоційність висловлення. На лексико-фразеологічному рівні – це переносні значення слів, метафори, епітети, порівняння, іронія, фразеологічні звороти, синоніми тощо. Так, для посилення емоційного впливу та підви-

щення виразності тексту застосовуються повтори одних і тих самих слів або близьких за змістом. Для переконання, чіткості висловлення думки має значення не тільки добір слів, а й правильна розстановка їх, акцентування більш важливих слів та підпорядкування їм менш важливих, актуалізація членів речення, їхня смислова та інтонаційна відокремленість, що досягається завдяки порядку слів.

Список літератури:

1. Eemeren F.H., Kruiger T. Identifying argumentation schemes. In Frans H. van Eemeren, Rob Grootendorst, J. Anthony Blair and Charles A. Willard (Eds.), *Argumentation: Perspectives and Approaches*. Dordrecht: Foris, 1987. Pp. 70–81.
2. Hastings A.A. *Reformulation of the Modes of Reasoning in Argumentation*: PhD dissertation. IL: Northwestern University, 1963. 72 p.
3. Kienpointner M. Towards a typology of argumentative schemes. In Frans H. van Eemeren, Rob Grootendorst, J. Anthony Blair and Charles A. Willard (Eds.), *Argumentation: Across the Lines of Discipline*. Dordrecht: Foris, 1987. Pp. 275–287.
4. Pallotta D. The way we think about charity is dead wrong. TEDGlobal, 2013. URL: https://www.ted.com/talks/dan_pallotta_the_way_we_think_about_charity_is_dead_wrong (дата звернення: 10.08.2020).
5. Pinker S. Is the world getting better or worse. TEDGlobal, 2018. URL: https://www.ted.com/talks/steven_pinker_is_the_world_getting_better_or_worse_a_look_at_the_numbers (дата звернення: 10.08.2020).
6. Taylor J.B. Stroke of Insight. TEDGlobal, 2008. URL: http://www.ted.com/talks/jill_bolte_taylor_s_powerful_stroke_of_insight.html (дата звернення: 10.08.2020).
7. Van Eemeren F.H., Grootendorst R., Kruiger T. *Handbook of argumentation theory: A critical survey of classical backgrounds and modern studies*. Dordrecht: Foris Publications, 1987. 344 p.

References:

1. Eemeren, F.H., & Kruiger, T. (1987). Identifying argumentation schemes. In Frans H. van Eemeren, Rob Grootendorst, J. Anthony Blair and Charles A. Willard (Eds.), *Argumentation: Perspectives and Approaches*. Dordrecht: Foris, pp. 70–81.
2. Hastings, A.A. (1963). *Reformulation of the Modes of Reasoning in Argumentation*: PhD dissertation. IL: Northwestern University, 72 p.
3. Kienpointner, M. (1987). Towards a typology of argumentative schemes. In Frans H. van Eemeren, Rob Grootendorst, J. Anthony Blair and Charles A. Willard (Eds.), *Argumentation: Across the Lines of Discipline*. Dordrecht: Foris, pp. 275–287.
4. Pallotta, D. (2013). The way we think about charity is dead wrong. TEDGlobal. URL: https://www.ted.com/talks/dan_pallotta_the_way_we_think_about_charity_is_dead_wrong (accessed: 10.08.2020).
5. Pinker, S. (2018). Is the world getting better or worse. TEDGlobal. URL: https://www.ted.com/talks/steven_pinker_is_the_world_getting_better_or_worse_a_look_at_the_numbers (accessed: 10.08.2020).
6. Taylor, J.B. (2008). Stroke of Insight. TEDGlobal. URL: http://www.ted.com/talks/jill_bolte_taylor_s_powerful_stroke_of_insight.html (accessed: 10.08.2020).
7. Van Eemeren, F.H., Grootendorst, R., & Kruiger, T. (1987). *Handbook of argumentation theory: A critical survey of classical backgrounds and modern studies*. Dordrecht: Foris Publications, 344 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-41>

УДК 811.111'42

Каламбет Я.І., Сляна Х.Ю.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

МОВНЕ ВИРАЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ТА РАСОВИХ СТОСУНКІВ В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ КНИГИ "THE HELP")

Анотація. У статті висвітлюються особливості мовного вираження етнічних та расових стосунків в художньому дискурсі. Проблема таких стосунків у світі є надзвичайно поширеною в останні десятиліття, тому їх мовне вираження потребує ретельного вивчення. Існуючі засоби вираження в переважній більшості базуються на використанні застарілих слів, що зумовлює виникнення расових конфліктів між представниками різних національностей. У статті описано зміст поняття етнічний стереотип та досліджено найпоширеніші способи мовного вираження расових та етнічних відносин у художньому дискурсі. Виявлені у книзі способи вираження етнічних та расових стереотипів дозволяють зрозуміти погодження таких слів та допомагають усвідомити у яких випадках їх вживання є коректним.

Ключові слова: етнічний стереотип, лексема, додаткове найменування, конотація, вербалізація.

Kalambet Yaryna, Sliana Kristina

Ivano-Frankivks National Technical University of Oil and Gas

LANGUAGE EXPRESSION OF ETHNIC AND RACIAL RELATIONS IN ARTISTIC DISCOURSE (ON THE MATERIAL OF THE BOOK "THE HELP")

Summary. Racial relations are one of the most pressing problems of modernity. Such relations affect the conditions of life and human activities, directions and level of economic development. Relations between different groups of people can cause difficult situation in different countries and significant social and economic losses. The purpose of this publication is a studying of language expression of modern racial relations, analysis of various economic scenarios and types of damages from incorrect expression of relations between different groups of people. The need for information on racial relations expressions has increased unprecedentedly, and today the need of bringing this information to many users is clearly visible in order to improve knowledge and understanding of global and regional peculiarities of relations between different nations. The aim of this article is to discover the different ways of expression of racial and ethnic relations in artistic discourse. The article highlights the features of language expressions of ethnic and racial relations in artistic discourse. The problem of such relations in the world has been extremely in the last decades, so their language expressions requires careful studying. The vast majority of language expressions are based on the use of obsolete words, which leads to racial conflicts between people of different nationalities. The article describes the meaning of the concept of ethnic stereotype and explore the most common ways of linguistic expression of racial and ethnic relations in artistic discourse. The ways of expression of ethnic and racial stereotypes, revealed in the book, allow understanding of the derivation of such words and help to promote awareness of correct using of such words. The impact of racial and ethnic relations on the world is huge, so different discoveries in this field has to be done. Comprehensive assessments of language expressions of racial and ethnic relations impacts on the economy of the world does not currently exist, although, construction of such assessments is now an actual problem. It is necessary to determine which results such impact will have.

Keywords: racial relations expressions, stereotype, ethnic stereotype, artistic discourse, word derivation.

Постановка проблеми. В останні десятиліття питання расових та етнічних стосунків в усьому світі все більше привертає до себе увагу значного кола науковців, а саме: психологів, етнографів, соціологів, когнітологів, культурологів, філософів, психолінгвістів та лінгвістів. Вивчення вербалізації цих стосунків може пролити світло на велику кількість соціальних, політичних та міжетнічних проблем, а в подальшому допомогти з'ясувати причини їх виникнення та, можливо, вирішити їх. На нашу думку, проблема вивчення расових стосунків є дуже важливою для мирного існування різних національностей у світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням мовної картини світу займалися такі науковці як А.Д. Белова, М.М. Болдирев, А. Вежбицька, Ю.М. Караулов, О.С. Кубрякова. Вивчення вербалізації расових та етнічних стосунків у США дає змогу виявити наївні уявлення носіїв американського варіанта англійської мови

щодо «чужих» народів, зафіксовані у номінативній системі сучасної англійської мови.

Вербалізацію мовних стереотипів досліджував аспірант Інституту філології КНУ Т. Пилипчук. У своїй статті «Вербалізація етнічного стереотипу «індієць» у комедійних шоу Рассела Пітерза» Т. Пилипчук описав зміст поняття етнічного стереотипу та розглянув лексичні засоби його вираження для відображення стереотипних рис індієць у комедійних шоу. Також дослідженням проблеми етностереотипів займалась Башинська Аліна, аспірантка Житомирського університету імені Івана Франка, яка у своїй статті «Етнічні стереотипи і ярлики по відношенню до афро-американців» дослідила появу етнічних прізвиськ у Сполучених Штатах Америки та способи їх вербалізації.

Виділення не вирішених раніше частини загальної проблеми. Сучасна мовна культура функціонує в першу чергу для встановлення рівних прав між усіма національностями, тому однією

з найпопулярніших тем для обговорень стають расові та етнічні стосунки в різних країнах, що обумовлює актуальність обраної проблеми. Незважаючи на значну кількість робіт з вивчення мовних стереотипів, досі актуальною залишається проблема коректного вживання слів, що стосуються певних народностей, зокрема афро-американців.

Об'єктом дослідження виступають етнічні стосунки у США, виражені у романі Кетрін Стокет «The Help».

Мета статті. У нашому дослідженні ми ставимо за мету здійснити лінгвістичний аналіз слів та висловів, за допомогою яких авторка описує стосунки між різними расами. Одними з головних завдань статті є:

– з'ясувати, коли вживання етностереотипів є коректним;

– виділити основні методи вербалізації расових та етнічних відносин.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке суспільство має розгалужену систему упереджень щодо його різних представників, що визначає важливість дослідження такого явища як стереотип. Основним змістом етнічних стереотипів є семантичні елементи природної мови – вербальні значення. Мовна свідомість створює ментальні образи людей, місць, подій, ситуацій і дій, які сприймає у вигляді стимулів, незалежних блоків інформації. Звідси виникають поняття, що формують стереотипи, за допомогою яких відбувається функціонування свідомості. Стереотипи можна розглядати як «особливі типи рольових схем, які організують попередні знання і очікування особистості стосовно інших людей, які підпадають під конкретні соціально визначені категорії». Отже, індивіди, які належать до стереотипної мовної групи, є схожими один на одного і відмінними від інших груп за деякими атрибутами, і передусім, на наш погляд, за етнічною приналежністю. Стереотипи – джерело поповнення словникового запасу англійської мови, оскільки постійно виникають нові слова на позначення особливостей рис різних верств населення.

У книзі американської письменниці Кетрін Стокет «The Help» активне функціонування етностереотипів дає можливість прослідкувати еволюцію та систему міжетнічних стосунків.

Розповідь насичена висловами із вживанням прикметника «*colored*», тобто «кольоровий» (щодо кольору шкіри людей, які працювали на рабовласників). У сукупності з різними іменниками, цей прикметник утворює численні сполучення на позначення усього, що стосується афроамериканців. Наприклад, «*colored street*» – вулиці, де жили або живуть вихідці з африканського континенту. Зазвичай ці вулиці були дуже бідними, і білі люди не ходили туди, що робить вживання такого словосполучення образливим для будь-якого представника афроамериканців. Ще один приклад такого поєднання прикметника та іменника, це словосполучення «*the colored part a town*». Воно позначає бідну частину міста, мешканцями якої були лише афроамериканці і яку без необхідності не відвідували білі люди. Такий вислів залишається актуальним і до сьогодні, оскільки в багатьох містах світу є райони, у яких живуть лише представники африканського континенту. Зазвичай такі поселення називають

«чорні квартали». Що характерно, такий вислів не є образливим з вуст афроамериканця, однак якщо представники іншої раси дозволять собі таке сказати, то звучатиме це дуже образливо. Нижче також наведено кілька інших прикладів вживання прикметника «*colored*» у сполученні з різними іменниками.

«*A bill that requires every white home to have a separate bathroom for the **colored help**.*»

«*The bus cross the bridge and make the first stop in the **colored neighborhood**.*»

«*I look out the window at **the colored hospital** go by...*»

Дуже часто у романі вживається лексема «*nigger*». А рамках афроамериканської культури це слово має позитивне забарвлення, тому його конотація неоднозначна. У той же час, якщо цю лексему промовляє біла людина, то афроамериканцями вона сприймається дуже образливо. Це слово часто зустрічається у літературі або просторіччі. У багатьох країнах Європи й Північної Америки в наш час частіше вживається позначення «темношкірі люди африканського походження», зокрема термін «афроамериканці» щодо негрів США. У сучасній англійській мові слово «*negro*» вживається дедалі рідше, а його похідні такі як «*nigger, nigger*» – є застарілим етнонімами, неввічливими та політично некоректними, розглядаються як принизливі, образливі та расистські. В деяких мовах, зокрема і в українській, слово має нейтральне значення. У романі Кетрін Стокет це слово частіше використовується у негативному значенні.

«*She's upset cause **the Nigra** uses the inside bathroom and so do we*».

«*...and the topic at hand be what it feel like being **Negro** and working for a white woman*».

«*I want to yell so loud that Baby Girl can hear me that dirty ain't a color, disease ain't **the Negro side a town**.*»

«***Negroes** and whites are not allowed to share water fountains, movie houses, public restrooms...*»

Протистояння рас і культури у книзі виражається використанням лексеми «*white*» на противагу одиниці «*colored*». Цю номінацію темношкіра прислуга використовує стосовно людей європейського походження. Варто зазначити, що у сучасному світі використання слова «білий» афроамериканцями стосовно людей європейського походження є так само політнекоректним, як і використання слова «чорний» у протилежному випадку.

«*I want to stop that moment from coming – and it come in ever **white child's** life – when they start to think that **colored folks** ain't as good as **whites**.*»

«***White peoples** don't come round my neighborhood less they toting the help to and fro, and that is just fine with me. I spend all day long tending to **white peoples**.*»

«*No **colored barber** shall serve as a barber to **white women or girls**.*»

«*Books shall not be interchangeable between **the white and colored schools**...*»

Аналізований роман також висвітлює тему складнощів життя для темношкірих дітей-альбіносів, які не належали до жодного з суспільств. У цьому випадку протистояння відбувається на основі протистояння лексем – *colored* – *white-skinned* – *white*.

«I could tell she don't understand why a colored woman can't raise no white-skin baby in Mississippi. Be a hard, lonely life, not belonging here nor there».

Висновки і пропозиції. З нашого дослідження можна зробити такі висновки: явище вербалізації етнічно-расових угруповань є помітною особливістю американської антропологічної традиції. В умовах мультикультуралізму Сполучених Штатів склалася специфічна ситу-

ація крос-культурного контакту, в якій процес вербалізації етнічних стереотипів проявляється особливо наочно. Книга Кетрін Стокетт «The Help» яскраво виражає особливості адаптації мовних одиниць до суспільних реалій та набуття ними характерної конотації. Щодо подальших розвідок у цьому напрямі, то плідним, на нашу думку, буде детальний аналіз прагматичних особливостей американських етнофобізмів.

Список літератури:

1. Стокетт К. The Help. Санкт-Петербург : КАРО, 2017. 603 с.
2. Stockett K. The Help. Penguin Group, 2009.
3. Стефаненко Т.Г. Этнические стереотипы – функции и свойства. URL: <http://psyfactor.org/lib/stereotype8.htm> (дата звернення: 10.09.2020).
4. Hilton J.L., Von Hippel W. Stereotypes // Annual Review of Psychology, 47. 1996. P. 237–271. URL: http://www.researchgate.net/publication/5300883_Stereotypes (дата звернення: 10.09.2020).

References:

1. Stockett, K. (2017). The Help. Saint-Petersburg: KARO. (in Russian)
2. Stockett, K. (2009). The Help. Penguin Group. (in English)
3. Stefanenko, T.G. Etnicheskie stereotipy – funktsii i svoystva [Ethnic stereotypes: functions and properties]. Available at: <http://psyfactor.org/lib/stereotype8.htm> (accessed on 10 September 2020).
4. Hilton, J.L., & Von Hippel, W. Stereotypes (1996). Annual Review of Psychology, vol. 47, pp. 237–271. Available at: http://www.researchgate.net/publication/5300883_Stereotypes (accessed on 10 September 2020).

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-42>

УДК 378.015.3.016:159.923-057.87

Вінтюк Ю.В.

Національний університет «Львівська політехніка»

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДЧУТТІВ У НАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ ЗІ СТУДЕНТАМИ-ПСИХОЛОГАМИ

Анотація. У статті висвітлені особливості та хід застосування дослідницького підходу до вивчення відчуттів у навчальній роботі зі студентами-психологами. Здійснений огляд наукових публікацій за обраною темою; з'ясовані підходи до дослідження відчуттів. Розглянуті особливості вивчення відчуттів із позицій різних підходів. Висвітлена специфіка залучення студентів до дослідження відчуттів. Зроблені висновки з проведеної роботи і намічені перспективи подальших досліджень у даному напрямку.

Ключові слова: формування фахової компетентності, підготовка майбутніх фахових психологів, навчальний процес, дослідження відчуттів.

Vyntyuk Yuriy

National University "Lviv Polytechnic"

THE STUDY OF FEELINGS IN EDUCATIONAL WORK WITH STUDENTS-PSYCHOLOGISTS

Summary. The article highlights the features and course of application of the research approach to the study of feelings in educational work with students-psychologists. A review of scientific publications on the selected topic; approaches to the study of sensations are clarified. Peculiarities of studying sensations from the standpoint of different approaches are considered. The specifics of involving students in the study of sensations are highlighted. Conclusions from the conducted work are made and prospects of further researches in this direction are outlined. The research consisted of an attempt to develop and test a productive approach to acquainting students with the study of sensations, which allows to combine existing knowledge on this topic on a constructive basis, present them in an accessible and logical sequence, based on their needs for such knowledge, existing level of knowledge, and existing training requirements. In this case, the traditional presentation of the material during classes using this approach was not used. Instead, before classes, students should familiarize themselves with the material of each subsequent lecture, placed in the Virtual learning environment of the institution. In this case, during the classes, students had to work on the material intended for consideration: clarification of unclear provisions, clarification and specification of certain nuances, in the form of conversation or debate, and so on. They had to show the ability to independently process the proposed material, as well as join the process of consideration of issues submitted for consideration. The study provides both analytical and practical components; it is organized and conducted by the teacher, but with the maximum possible involvement of students. The result of this work was that future psychologists not only better understood the role of sensations in everyday life, educational and professional activities, their purpose and role of different types, but also clarified the possibilities of their development and application of knowledge in future activities in their chosen profession. They mastered the approaches and theories they learned in lectures, in practical activities that are close to the daily work of a practical psychologist.

Keywords: formation of professional competence, training of future professional psychologists, educational process, research of feelings.

Постановка проблеми. Сучасна модернізація системи вітчизняної освіти, вищої зокрема, вимагає застосування нових підходів до підготовки фахівців різних спеціальностей. Згідно із ними необхідно, щоб студенти під час навчання опанували не тільки необхідні їм у майбутньому теоретичні знання, але й практичні способи їхнього застосування, необхідні в повсякденній діяльності за обраним фахом. Це стосується також підготовки майбутніх фахових психологів, так як тільки опанування потрібними знаннями разом із необхідними практичними вміннями та необхідними навичками може забезпечити їм необхідний рівень професійної майстерності. Звідси постає завдання надати їм під час навчання належну підготовку до діяльності в складних ринкових умовах, для забезпечення високої професійної конкурентоспроможності. До таких вимог

у наш час нерідко потрапляє вміння працювати з відчуттями; дана обставина зумовлює актуальність і доцільність даного дослідження.

Метою роботи є висвітлити особливості та хід застосування дослідницького підходу до вивчення відчуттів у навчальній роботі зі студентами-психологами.

Завдання дослідження:

- здійснити огляд наукових публікацій за обраною темою; з'ясувати підходи до дослідження відчуттів;
- розглянути особливості вивчення відчуттів із позицій різних підходів;
- висвітлити специфіку залучення студентів до дослідження відчуттів;
- зробити висновки з проведеної роботи і намітити перспективи подальших досліджень у даному напрямку.

Дана робота є продовженням попередніх досліджень, із формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів, які були опубліковані раніше (див., напр.: [1]).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом праць за темою дослідження виявлено не багато, як попередників, так і сучасних авторів. Серед них необхідно відзначити, зокрема, публікації: А. Кареліна [2], А. А. Крилова і С.А. Маничева [3], С.Д. Максименка [4], П.А. М'соїда [6], В.М. Козубовського [7], О.В. Полозенка [9], С.І. Рогова [16], С.Л. Рубінштейна [17], М.В. Савчина [18], Є.Є. Сапогової [19], Х.Р. Шифмана [20], Ю.В. Щербатих [21], колективні збірники [5; 8; 10–15] та деякі інші.

У цих працях розглянуті питання сутності відчуттів; їхнє призначення, функції та особливості; висвітлено основні проблеми, що постають при вивченні відчуттів і створенні їхньої класифікації; наведено інформацію про основні підходи до дослідження; розглянуто особливості функціонування різних відчуттів; висвітлено прикладний аспект застосування знань про відчуття; з'ясовано шляхи і способи їхнього розвитку, а також розглянуто стан сучасних досліджень у даному напрямку. Одержана в результаті вивчення вказаних публікацій інформація використана при організації і проведенні власного дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що основні підходи до дослідження відчуттів у наявній науковій літературі з даної тематики висвітлені достатньо повно, інформації про те, як саме доцільно, оптимальним чином, ознайомлювати з цими знаннями майбутніх психологів, ані викладу досвіду подібної роботи, не знайдено. Оскільки наявні відомості не дають цілісної картини явища, що перебуває у центрі розгляду, видається доцільною розробка відповідного підходу, який би дозволив студентам не лише опанувати наявні теоретичні знання, але й практичні способи дослідження відчуттів, а також висвітлити можливості застосування цих знань. Врахування даної обставини змушує до проведення самостійного дослідження.

Результати власних досліджень. Проведене дослідження полягало у реалізації спроби розробити й апробувати продуктивний підхід до ознайомлення студентів із дослідженням відчуттів, який би дозволив поєднати наявні знання з даної теми на певній конструктивній основі, подати їх доступно й у чіткій логічній послідовності, виходячи з їхніх потреб у цих знаннях, наявного рівня знань і наявних вимог професійної підготовки практичних психологів. Базові засади застосування дослідницького підходу при вивченні психологічних дисциплін студентами-психологами з'ясовані раніше та викладені в окремій публікації [1]. Слід відзначити, що традиційний виклад матеріалу під час занять із застосуванням даного підходу не передбачався; натомість було оголошено, що перед заняттями студенти повинні ознайомитися з матеріалом кожної наступної лекції, розміщеним у Віртуальному навчальному середовищі закладу. У такому випадку під час занять необхідно було здійснити опрацювання призначеного для розгляду

матеріалу: з'ясування незрозумілих положень, уточнення та конкретизацію певних нюансів, наприклад, у вигляді бесіди чи диспуту тощо. Студенти повинні були виявити вміння самостійно опрацювати запропонований матеріал, а також долучитися до процесу розгляду питань, винесених на розгляд. У дослідженні передбачено як аналітичну, так і практичну складову; воно організовується та проводиться викладачем, проте з максимально можливим залученням студентів. Запропонований підхід апробовано при викладанні курсу «Загальна психологія» студентам, які навчаються за спеціальністю «Психологія», на 1-му курсі в Національному університеті «Львівська політехніка». Вироблена послідовність проведення дослідження, як подача й опрацювання теоретичного матеріалу, так і його практична складова, в скороченому вигляді, наведені далі.

Аналітична частина дослідження. Розпочати розгляд теми потрібно зі з'ясування сутності поняття, передусім розглянувши закономірності, що визначають специфіку даного пізнавального психічного процесу. Відповідно до цього констатуємо: людина пізнає оточуючий світ, його властивості та закономірності за допомогою відчуттів, які нерозривно пов'язані з мисленням і організуються людською практикою. Наголошуємо, що відчуття є єдиним джерелом всіх наших знань про оточуючий світ, єдиним джерелом пізнання. В психології даний термін позначає лише результат роботи відповідних органів, що полягає у відображенні окремих властивостей предметів і явищ. Тобто, відчуттям називають найелементарніший пізнавальний процес, з якого починається пізнання людиною оточуючого світу. Після цього даємо визначення даного поняття, наводимо необхідні приклади, коментарі тощо. Відзначаємо також, що відчуття дають матеріал для інших, складніших психічних процесів – сприймання, мислення, уяви. Тобто відчуття є початковим джерелом всіх наших знань про об'єктивну дійсність. Відчуття властиві і тваринам, причому декотрі з них мають значно гостріший зір, ніж людина, тонші нюх і слух; проте відчуття людини збагачуються її мисленням і суто людською практикою. Ставимо присутнім питання: що зі сказаного було відомо, а що саме зараз вони дізналися? Що очевидно, а що потребує доказів? Після короткої спроби організувати дискусію продовжуємо виклад теми.

Далі розглядаємо питання про органи відчуттів, у ньому пояснюємо: яким чином інформація (тобто сигнали, які несуть певні відомості) зі світу зовні потрапляє у мозок. Адже він не вступає в безпосередній контакт з оточуючим світом, проте існують спеціальні канали зв'язку мозку зі зовнішнім світом, по яким у нього поступає різноманітна інформація – їх називають аналізаторами. Тут подаємо схему аналізатора, і розглядаємо його будову та роботу.

У наступному питанні розглядаємо види відчуттів. Послідовно розглядаємо їхні групи: основні, внутрішні та особливі; а далі поступово кожне з відчуттів у наведених групах. Щоразу наводимо необхідні приклади, коментарі та пояснення. Від початку висвітлення ставимо питання: скільки всього існує відчуттів? Після спроб відповісти

на нього потрібно поставити завдання: поррахувати скільки відомо різних відчуттів. Результати після їх оголошення обговорюються.

Далі необхідно розглянути властивості відчуттів: якість, інтенсивність, тривалість і просторова локалізація. Для кожної з них даємо необхідні визначення, наводимо приклади та пояснення. Варто попросити студентів навести інші відомі їм приклади і висловитися з приводу почутого – так вони поступово залучаються до процесу аналітичного дослідження.

Після цього висвітлюємо питання про закономірності відчуттів. Необхідно розповісти про пороги відчуттів і чутливість аналізаторів, а також процес їхньої адаптації до зміни інтенсивності впливів. Потрібно до кожного з положень навести приклади та прокоментувати їх, потім зробити необхідні узагальнення.

Відтак переходимо до розгляду основного закону психофізики. Необхідно розповісти про те, що відображає ця залежність, як вона була встановлена і яким чином використовується для практичних потреб. Варто також навести приклади і влаштувати їх обговорення.

Далі необхідно зосередитися на розгляді питань про значення відчуттів та розповісти про позапорогові відчуття. Як правило, інформація про екстрасенсорні відчуття викликає підвищений інтерес слухачів, тому важливо задовільнити їхню цікавість, навести та проаналізувати цікаві приклади, а потім влаштувати їх обговорення.

Після цього доречно розглянути проблему розвитку відчуттів, розпочавши з процесу їхнього становлення у дітей. Завершуємо виклад наданням інформації про можливість тренування відчуттів.

Не завершення викладу потрібно висвітлити питання про можливість діагностики різних відчуттів та їхніх параметрів, однак детальніше з'ясувати це можна буде в ході практичних занять. Після обговорення розглянутих питань, здійснення необхідних узагальнень та окреслення подальших перспектив вивчення теми аналітичну частину можна завершити. Далі можна переходити до практичної частини, яка надає більші можливості для дослідження.

Практична частина дослідження. Полягає у демонстрації можливостей роботи з відчуттями у практиці фахового психолога: як їх особливостей, так і діагностики та формування; виконується, головним чином, під час практичних занять. За наявності відповідним чином обладнаної лабораторії доцільно здійснювати дослідження відчуттів у вигляді лабораторної роботи [5; 9], проте в разі відсутності такої, тобто за наявних реалій, доведеться обійтися і без неї.

1. Дослідження зорових відчуттів. Дане дослідження необхідно проводити після викладу наступної теми курсу: «Сприймання», оскільки без цього буде складно пояснити, що і як потрібно досліджувати і чому саме так. Адже не можна просто подивитися довкола і описати свої зорові відчуття, оскільки це вже будуть організовані мозком зорові сприймання. Найкраще мати якщо не обладнану спеціалізовану лабораторію, то принаймні, темну кімнату, а також фото-ліхтарі з різними кольоровими фільтрами, які дають змогу змінювати інтенсивність світлового потоку. Маючи змогу в темряві змінювати кольори й інтенсивність

світлового випромінювання, можна поставити студентам завдання описати елементарні світлові відчуття. Після цього здійснюється опрацювання результатів, їхнє оголошення й обговорення.

2. Дослідження слухових відчуттів. Аналогічно до попереднього випадку, не можна прослуховувати звуки мови, музики чи навіть шуми вулиці, бо це вже будуть слухові сприймання. Натомість потрібно запропонувати, у кімнати з належною звукоізоляцією, прослухати аудіо записи різних за походженням елементарних звукових подразників. Можна використати генератор звукових частот, підключений до динаміків, який дозволяє змінювати як частоту, так і інтенсивність звуків. Саме ці елементарні за складом звуки потрібно запропонувати присутнім, слід поставити завдання описати отримані при цьому слухові відчуття. Бажаючи оголошувати отримані результати, після чого слід влаштувати обговорення й зробити узагальнення.

3. Дослідження нюхових відчуттів. Аналогічно до попередніх випадків, необхідно запропонувати понюхати елементарні природні речовини (сірка, фосфор, марганець тощо), а не синтезовані людиною, при цьому потрібно поставити завдання описати отримані при цьому нюхові відчуття. Після цього необхідно оголосити результати та здійснити їхній аналіз.

4. Дослідження смакових відчуттів: студентам запропоновано спробувати на смак речовини, що створюють відчуття чотирьох елементарних смаків: кислого (лимонна кислота), соленого (сіль), гіркого (хінін) та солодкого (цукор). Відтак здійснюється опрацювання отриманих результатів, за стандартизованою процедурою; результати інтерпретуються й обговорюються.

5. Дослідження тактильних відчуттів. Студенти працюють у парах, де позмінно один із них є піддослідним, а інший експериментатором; досліднику необхідно торкатися долоні чи поверхні руки, обличчя піддослідного (який сидить із зав'язаними очима) предметами різної твердості, що створюють тактильні відчуття, а він повинен це можна точніше їх описати. Після цього здійснюється опрацювання отриманих результатів, за стандартизованою процедурою; результати інтерпретуються і обговорюються.

6. Дослідження температурних відчуттів. Для проведення цього дослідження потрібно мати воду різної температури; студенти так само працюють у парах; бажано мати можливість не лише змінювати температуру води, але й вимірювати її. Піддослідний описує власні температурні відчуття, потім студенти міняються ролями. Результати необхідно оголосити і обговорити.

7. Дослідження вібраційних відчуттів. Важко дослідити, не маючи відповідним чином обладнаної лабораторії, проте в умовах міста, де на вулиці постійно наявний рух вуличного транспорту, зробити це цілком реально і без наявності будь-якого обладнання. Піддослідні, що сидять із зав'язаними очима та закритими вухами, повинні зосередитися на своїх вібраційних відчуттях. Щоразу, як тільки вулицею поряд із будівлею проїздить важкий транспорт, можна відчути вібрацію не лише підлоги, віконних шибок, але й усієї будівлі. Результати дослідження фіксуються і обговорюються.

8. Дослідження самопочуття, як комплексного показника внутрішнього стану організму. Можна використати як метод самоспостереження, так і спеціальний тест на самопочуття; результати доцільно порівняти, обговорити і узгальнити. При що свідчить наявність того чи іншого самопочуття? Від чого залежить наше самопочуття? Як можна ним керувати?

9. Завдання присутнім: скласти перелік основних проблем із відчуттями, з якими можуть звертатися клієнти до фахового психолога. Навести приклади: як із власного досвіду, так і з інших джерел. Навести міркування з приводу: як вони виникають і які можливі шляхи їхнього вирішення?

10. Необхідно скласти програму розвитку власної професійної компетентності до рівня, необхідного для успішної роботи з відчуттями. Які пункти повинна містити така програма? Які особливості її виконання? Необхідно з'ясувати, чи достатньо студентам одержаних під час занять знань і вмінь для реалізації такої програми? Які ще знання і вміння для цього потрібні? Результати виконання завдання обговорюються.

Головним результатом проведеної навчально-дослідницької роботи стало те, що студенти не лише краще зрозуміли роль відчуттів у повсякденному житті, навчальній і професійній діяльності, їхнє призначення та роль різних видів, а також з'ясували можливості їхнього розвитку та застосування одержаних знань у майбутній діяльності за обраним фахом. Вони опанували підходи і теорії,

з якими ознайомилися на лекційних заняттях, у практичній діяльності, яка наближена до повсякденної роботи практичного психолога. В подальшому робота над даною темою буде продовжуватися, передусім, на старших курсах, та під час вивчення інших навчальних дисциплін.

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні **висновки**.

1. Огляд публікацій за обраною темою дозволив встановити, що в працях науковців наявні відомості, що дозволяють обґрунтувати і реалізувати дослідницький підхід до вивчення відчуттів у навчальній роботі зі студентами.

2. Застосування запропонованого підходу для викладання майбутнім психологам даної теми створює необхідні умови для формування відповідних професійних знань, вмінь та навичок, а також допомагає дослідити відчуття, що дозволяє подолати труднощі, котрі виникають під час вивчення даної теми.

3. Впровадження розробленого підходу до вивчення відчуттів допомагає підняти інтерес до даної теми у студентів, що дозволяє оптимізувати процес набуття знань, активізувати розвиток вмінь і навичок, і має позитивний вплив на формування їхньої професійної компетентності.

У майбутньому передбачено здійснити вдосконалення запропонованого підходу, враховуючи результати проведеної апробації, та поширити його застосування до вивчення інших тем курсу та навчальних дисциплін.

Список літератури:

1. Вintiuk Ю.В. Дослідницький підхід у підготовці майбутніх психологів. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки*. 2020. № 1(20). С. 27–49.
2. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов. Москва : Эксмо, 2007. 416 с.
3. Крылов А.А., Маничев С.А. Практикум по общей экспериментальной и прикладной психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 246 с.
4. Максименко С.Д. Загальна психологія : Навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.
5. Методики дослідження відчуття. URL: <https://studfile.net/preview/5258402/page/2/>
6. Мясойд П.А. Курс загальної психології. Підручник у 2-х т. Київ : Алерта, 2011, 2013.
7. Козубовский В.М. Общая психология : учеб. пособ. 3-е изд. Минск : Амалфея, 2008. 368 с.
8. Пашукова Т.И., Допира А.И., Дьяконов Г.В. Психологические исследования. Практикум по общей психологии. Москва : Институт практической психологии, 1996. 189 с.
9. Полозенко О.В. Основи загальної психології. Том 1 // Методи діагностики відчуттів. URL: <https://psy.wikireading.ru/20588>
10. Практикум із загальної психології / За ред. Т.І. Пашукової. Київ, 2000. 204 с.
11. Практикум по возрастной психологии / Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 232 с.
12. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / В.Д. Балин, В.К. Гайда, В.К. Гербачевский и др. Под общей ред. А.А. Крылова, С.А. Маничева. 2-е изд., доп. и перераб. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 560 с.
13. Практикум по общей психологии : Учеб. пособие / Н.С. Глуханюк, Е.В. Дьяченко, С.Л. Семенова. 3-е изд. Москва : МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2006. 224 с.
14. Практикум із загальної психології / Зелінська Т.М., Михайлова І.М. Навчальний посібник. Київ : Каравела, 2010. 272 с.
15. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара : «БАХРАХ-М», 2002. 672 с.
16. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании : Учеб. пособие. Москва, 1996. 321 с.
17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 720 с.
18. Савчин М.В. Загальна психологія. Навч. посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2020. 344 с.
19. Сапогова Е.Е. Задачи по общей психологии. Москва : Аспект Пресс, 2001. 174 с.
20. Шифман Х.Р. Ощущение и восприятие. 5-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 928 с.
21. Щербатых Ю.В. Общая психология. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 272 с.

References:

1. Vintiuk, Yu.V. (2020). Doslidnytskyi pidkhd u pidhotovtsi maibutnix psykholohiv [Research approach in the training of future psychologists]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriya: pedahohichni nauky*, no. 1(20), pp. 27–49. (in Ukrainian)
2. Karelyn, A. (2007). Bolshaiia entsyklopedyia psykholohicheskyykh testov [Great encyclopedia of psychological tests]. Moscow: Eksmo, 416 s. (in Russian)

3. Krylov, A.A., & Manychev, S.A. (2006). *Praktykum po obshchei eksperymentalnoi y prykladnoi psykholohyy* [Workshop on General Experimental and Applied Psychology]. Sankt-Peterburg: Pyter, 246 c. (in Russian)
4. Maksymenko, S.D. (2008). *Zahalna psykholohiia* [General Psychology]. Navch. posibnyk. Kyiv: Tsentri uchbovoho literatury, 272. (in Ukrainian)
5. *Metodyky doslidzhennia vidchuttia* [Methods for the reception of]. URL: <https://studfile.net/preview/5258402/page:2/> (in Ukrainian)
6. Miasoid, P.A. (2011, 2013). *Kurs zahalnoi psykholohii* [General psychology course]. Pidruchnyk u 2-kh t. Kyiv: Alerta. (in Ukrainian)
7. Kozubovskiy, V.M. (2008). *Obshchaia psykholohiia* [General Psychology]: ucheb. posob. 3-e yzd. Mynsk: Amalfeia, 368 s. (in Russian)
8. Pashukova, T.Y., Dopyra A.Y., & Diakonov H.V. (1996). *Psykholohycheskye yssledovaniya* [Psychological research]. *Praktykum po obshchei psykholohyy*. Moscow: Ynstytut praktycheskoi psykholohyy, 189 s. (in Russian)
9. Polozenko O.V. *Osnovy zahalnoi psykholohii*. Tom 1 [Fundamentals of general psychology]. *Metody diahnostuvannia vidchuttiv*. URL: <https://psy.wikireading.ru/20588> (in Ukrainian)
10. *Praktykum iz zahalnoi psykholohii* (2000) [Workshop on general psychology] / Za red. T.I. Pashukovoi. Kyiv, 204 s. (in Ukrainian)
11. *Praktykum po vozrastnoi psykholohyy* (2001) [Developmental Psychology Workshop] / Pod red. L.A. Holovei, E.F. Rybalko. Sankt-Peterburg: Rech, 232 s. (in Russian)
12. *Praktykum po obshchei, eksperymentalnoi y prykladnoi psykholohyy* (2003) [Workshop on general, experimental and applied psychology]. V.D. Balyn, V.K. Haida, V.K. Herbachevskiy y dr. Pod obshchei red. A.A. Krylova, S.A. Manycheva. 2-e yzd., dop. y pererab. Sankt-Peterburg: Pyter, 560 s. (in Russian)
13. *Praktykum po obshchei psykholohyy* (2006) [Workshop on General Psychology]. Ucheb. posobye / N.S. Hlukhaniuk, E.V. Diachenko, S.L. Semenova. 3-e yzd. Moscow: MPSY; Voronezh: NPO «MODEK», 224 s. (in Russian)
14. *Praktykum iz zahalnoi psykholohii* (2010) [Workshop on general psychology]. Zelinska T.M., Mykhailova I.M. Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Karavela, 272 s. (in Ukrainian)
15. Raihorodskiy, D.Ya. (2002). *Praktycheskaia psikhodyahnostyka* [Practical psychodiagnostics]. *Metodyky y testy*. Uchebnoe posobye. Samara: «BAKhRAKh-M», 672 s. (in Russian)
16. Rohov, E.Y. (1996). *Nastolnaia knyha praktycheskoho psykholoha v obrazovannyi* [Handbook of a Practical Psychologist in Education]: Ucheb. posobye. Moscow, 1996. 321 s. (in Russian)
17. Rubynshtein, S.L. (1999). *Osnovy obshchei psykholohyy* [Fundamentals of General Psychology]. Sankt-Peterburg: Pyter, 720. (in Russian)
18. Savchyn M.V. (2020). *Zahalna psykholohiia* [General Psychology]. Navch. posibnyk. Kyiv: VTs «Akademiia», 344. (in Ukrainian)
19. Sapohova, E.E. (2001). *Zadachy po obshchei psykholohyy* [Tasks in general psycholog]. Moscow: Aspekt Press, 174 s. (in Russian)
20. Shyfman, Kh.R. (2003). *Oshchushchenye y vospriyatiye* [Feeling and perception]. 5-e yzd. Sankt-Peterburg: Pyter, 928 s. (in Russian)
21. Shcherbatykh, Yu.V. (2008). *Obshchaia psykholohiia* [General psychology]. Sankt-Peterburg: Pyter, 272 s. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-43>

УДК 373.3:811.111

Дітчик С.Ю., Деркач Ю.Я.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ЧИТАННЯ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. Зроблено аналіз стану і можливих перспектив розвитку питань стосовно структурування та правильного формування знань та навичок молодших школярів на уроках англійської мови в процесі навчання читання. Описано теоретичні аспекти навчання читання англійською мовою на початковому етапі, визначено роль читання у навчанні іноземної мови, підкреслено вагомість зацікавленості та вмотивованості учнів, обґрунтовано необхідність застосування різних видів наочності під час навчання читання іноземною мовою. Виявлено, що успішне оволодіння предметом – це процес своєрідної співпраці вчителя та учня. У статті розкрито значущість володіння іноземною мовою як неповторним засобом міжкультурного спілкування.

Ключові слова: читання, навички читання, іншомовне читання, навчальний процес, мовленнєва діяльність, молодші школярі, початкова школа.

Ditychuk Solomiya, Derkach Yulia

Lviv Ivan Franko National University

THEORETICAL BASES OF FORMATION OF READING SKILLS IN THE PROCESS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE IN ELEMENTARY SCHOOL

Summary. The article analyzes the current state and possible prospects of the development of issues related to the structuring and formation of knowledge and skills of junior schoolchildren in the process of learning reading at the English lessons. Reading as a type of speech activity is one of the main practical goals of learning a foreign language in primary school. Furthermore, reading plays an important role in the learning process as a mean of learning. It helps in mastering the language material, in its consolidation and accumulation. The areas of the use of reading skills in a foreign language are singled out. The theoretical aspects of teaching reading on the elementary level are described. The role of reading in foreign-language teaching is determined, the importance of students' interest and motivation is emphasized, the necessity of using different types of visibility while teaching reading in foreign language is substantiated. It was found that the successful mastery of the subject is a process of a kind of cooperation between a teacher and a student. This is possible only under the conditions of high level of motivation and students' interest. To form reading skills in the process of learning a foreign language in primary school, the teacher should intensify the educational and cognitive activities of students, show them the importance of knowing a foreign language. The article reveals the importance of foreign language proficiency as a unique means of intercultural communication. It is proved that early learning of a foreign language as a mean of intercultural communication is an effective tool for stimulating cognition, revealing the creative potential of the student's personality and strengthening the humanization of primary education. Therefore, the question of forming reading skills at the initial stage became important, which determines the relevance of future research. It may be concluded that the necessary conditions for learning are to take into account the age features of junior schoolchildren, their physiological and psychological characteristics of development.

Keywords: reading, reading skills, foreign language reading, learning process, speech activity, junior schoolchildren, primary school.

Постановка проблеми. Процес вивчення іноземної мови на початкових етапах у сучасних загальноосвітніх навчальних закладах є дуже важливим. Він є багатоаспектним, оскільки містить в собі вивчення кожного з розділів мовознавства (включаючи фонетику, лексику, граматику), що є необхідними для формування мовної та мовленнєвої компетенції учнів.

Головним завданням в процесі вивчення іноземної мови молодшими школярами вважається розвиток навичок читання нескладних автентичних текстів та їх розуміння. Опановування цим умінням починається з навчання техніки читання, яке забезпечує автоматизованість сприйняття графічних образів, співвіднесення їх зі звуковими відповідниками та їх тлумаченням, і озвученням їх подумки чи у голос. Це допомагає визначити важливе місце для читання на всіх заняттях з іноземної мови. Головними з ряду навчальних проблем вважаються труднощі відбору матеріалів та наявність зрозумілого і чіткого плану щодо організації роботи з ними. Зазвичай

учні мають працювати з текстами, котрі не викликають жодної зацікавленості. Це не тільки знижує мотивацію навчання, однак і сприяє втраті змісту читання як одного з видів мовленнєвої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Методикою формування іншомовної компетентності у читанні займалися О.Б. Бігич, С.В. Гапонова, М.В. Денисенко, Є.В. Мусницька, В.В. Черниш. Формування навичок техніки читання аналізували З.М. Цветкова, В.М. Плахотник, М.Н. Кравченко, З.Н. Микитенко, Т.А. Пригиткіна. Вивченням проблем, що пов'язані з дослідженням формування навичок читання в молодших школярів, займалися такі науковці й дослідники, як О.Я. Савченко, О.О. Ісаєва, В.І. Куріпта, Е.Х. Пелешок, Т.О. Шевчук. Науковий інтерес є підтвердженням актуальності та педагогічної значущості проблем.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема урахування психофізіологічних особливостей розвитку дітей

молодшого шкільного віку для ефективного навчання читання іноземною мовою залишається однією з найактуальніших у методиці навчання іноземної мови в початковій школі.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення теоретичних засад сутності процесу вивчення іноземної мови у початковій школі та з'ясування особливостей процесу читання на уроках англійської мови у молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Початкова освіта – це один з основних етапів здобуття загальної освіти дітей. В процесі отримання початкової освіти, учні одержують базові знання (вивчають навколишній світ, набувають навичок спілкування, вирішення завдань прикладного характеру). Даний етап допомагає в формуванні та розвитку особистості дитини, що в свою чергу підкреслює вагомість початкової освіти для суспільства і держави. Початковою освітою формуються всі загальнонавчальні навички, а також вміння, ступінь освоєння котрих певною мірою визначає успішність всього навчання дітей у майбутньому.

Процес вивчення іноземних мов у ранньому шкільному віці вважають корисним для всіх дітей, адже він надає позитивний вплив на розвиток уваги, уяви, пам'яті та мислення дітей. Через іншомовне спілкування відбувається більш раннє входження дитини до загальнолюдської культури.

Читання – один з основних компонентів розвитку мовленнєвої діяльності школярів, один із важливих засобів формування особистості. Тому так важливо в початкових класах сформувати в учнів технічний бік читання, уміння працювати з різними видами текстів, забезпечити максимальний вплив твору на школяра [2, с. 10].

Неможливо переоцінити роль читання у навчанні іноземної мови. Читання іноземною мовою є важливим видом мовленнєвої діяльності та способом іншомовної комунікації, яким учні мають оволодіти згідно з вимогами програми з іноземних мов. В історичному плані читання виникло пізніше усного мовлення і стало важливим засобом спілкування та пізнання. Уміння читати дає можливість випускникам школи у своїй подальшій роботі та навчанні користуватися літературою на іноземній мові для пошуку інформації за фахом [4, с. 2].

Навчання іноземного читання забезпечує не лише оволодіння учнями одним з основних, найдоступніших в умовах школи, видів мовної діяльності, а й сприяє успішному вивченню іноземної мови загалом. Тому воно виконує дуже важливу роль у системі іншомовної підготовки учнів.

Ж.Є. Глушенко виділяє наступні сфери використання навичок читання іноземною мовою [3, с. 2]:

- для навчання школярів користуватися графічною системою іноземної мови;
- для кращого оволодіння ними лексикою;
- для кращого засвоєння звукової, графічної та граматичної форм слова, а також його значення та вживання у різних життєвих ситуаціях;
- для розширення реального та потенційного словника учнів;
- для кращого оволодіння ними граматичним та композиційним аспектами мови, побудови фраз цією мовою, різних за обсягом;

- для удосконалення вимови учнів та навчання інтонації;

- для того, щоб навчити учнів ділити текст на відрізки, різні за ступенем важливості.

Комунікативна, освітня, виховна і розвивальна цілі навчання реалізуються в комплексі безпосередньо через навчальні тексти й діалоги як основні мовленнєві одиниці. Вони мають бути цікавими для школярів, невеликими за обсягом, не викликати втоми під час роботи з ними, містити змістовну і доступну для учнів інформацію та слугувати засобами узагальнення їхнього іншомовного досвіду [7, с. 187].

Т.Ю. Зверева зазначає, що для формування адекватних умінь читання велике значення має характер текстів: їх зміст, інформативність, цікава фабула і т. ін. Від якості текстового матеріалу залежить мотивація читацької діяльності учнів. Зміст текстів визначає ставлення учнів до читання.

До іншомовних текстів для читання висуваються певні вимоги:

1. Ідейно-виховна цінність текстів.
2. Пізнавальна цінність текстів, науковість їх змісту.
3. Відповідність змісту текстів віковим особливостям та інтересам учнів [4, с. 2].

Навчити читати – одне з основних завдань шкільного курсу навчання іноземної мови. Тому дуже важливим моментом є те, щоб учні з великим інтересом читали матеріали, запропоновані вчителем. А тому слід враховувати таке [3, с. 2]:

- до підбору матеріалу для читання варто ставитись відповідально і вимогливо;
- ретельно обмірковувати різні форми роботи з матеріалом для читання, щоб зацікавити учнів до роботи.

Деякі діти ставляться до читання як до навчальної задачі. Для багатьох з них читання втратило свій основний сенс: отримання інформації, розширення кругозору, підвищення культурного рівня. Отже, одна з причин незацікавленості в читанні – це відсутність мотивації.

О.С. Казачінер наголошує на тому, що перед вчителем постають труднощі з вмінням зробити урок цікавим, але не розважальним, ефективним, а не ефектним, навчати граючи, а не просто грати. Якщо в перші місяці роботи з шестирічними дітьми використовується велика кількість ігрових елементів, тому що вимагається втримати увагу учнів, то в подальшому ігрі треба вводити дуже вибірково, щоб не відволікати учнів від навчального матеріалу [5, с. 4].

Коли дитина в молодшому шкільному віці, процес навчання повинен відштовхуватися від її практичних дій, адже мислити та спостерігати їй недостатньо, учню потрібно відчувати предмет в руках, торкатися його, побудувати щось, тощо. В сьогоденних навчальних методах іноземних мов молодших школярів засоби слухової та зорової наочності вважаються головними елементами на уроках англійської мови в початкових класах.

Проте, використання різноманітних способів наочності має як позитивне, так і негативне значення. Наголошуючи на ролі різноманітних видів наочності у навчанні, ми не можемо нехтувати тим, що учням необхідно розвиватися не тільки в наочно-образному, а й абстрактно-логічному мисленні одночасно. Рівень та якість

навчання є залежними від правильного використання вчителем різноманітних типів наочних засобів. Готуючись до уроку, вчителям англійської мови необхідно пам'ятати дидактичні властивості та функції обраних ним видів наочності. Більш того, вчитель повинен чітко прогнозувати ефективність вибраного засобу навчання на вирішення різноманітних методичних завдань.

Необхідною умовою навчання є врахування вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку, а саме [1, с. 9]:

- образного сприймання та запам'ятовування;
- мимовільності уваги, її орієнтації на сильний подразник;
- підвищеної емоційності сприйняття;
- імпульсивності, недовільності вольових зусиль;
- важливої ролі навчальної гри в процесі пізнавальної діяльності;
- схильності дітей до копіювання, наслідування у діях;
- конкретного або наочно-образного мислення;
- екстенсивного характеру пізнання навколишнього світу, а також різних стилів навчання дітей.

Психологічними передумовами навчання техніки читання англійською мовою першокласників шестирічного віку є:

- урахування фізіологічних та психологічних особливостей розвитку дітей шестирічного віку;
- використання ігрових форм роботи на уроці;
- здійснення опори на комунікативний розвиток учнів в рідній мові [9, с. 34].

Також В.М. Буренко виділяє чинники, які негативно впливають на стан здоров'я дитини і заповігти яким має вчитель:

- невідповідність методик і технологій навчання віковим особливостям та функціональним можливостям дітей;
- надмірна інтенсифікація навчального процесу;
- не раціональні форми організації навчальної діяльності дітей;

- стресова педагогічна тактика;
- функціональна неграмотність учителя.

Час не стоїть на місці і, відповідно до змін у суспільстві, змінюються пріоритети навчання, форми подачі матеріалу, методи і прийоми навчання. Отже, досконалим буде лише той метод, який відповідає вимогам часу, поєднує в собі всі найбільш ефективні (з існуючих на цей час) методи навчання, спрямовані на подолання труднощів у формуванні в учнів навичок техніки читання англійською мовою [6, с. 165].

Ефективне навчання техніки читання англійською мовою першокласників можливо реалізувати за умови врахування вікових особливостей, адаптованості методу до умов навчання в початковій школі, можливості переносу знань, навичок та вмінь з рідної мови [8, с. 23].

Важко не погодитись із твердженням, що знання тоді стають надбанням дітей, коли вони самі відкривають їх для себе. Завдання повинні містити елементи загадки, бути творчими, цікавими – тільки тоді вони сприятимуть розвитку глибокого й стійкого інтересу. Завдяки такій зацікавленості дитина активно включається в навчальну діяльність зосереджується на матеріалі, у неї виникають запитання в процесі навчальної діяльності. На цікавому занятті діти не відволікаються, ставлять запитання з власної ініціативи. Після заняття не поспішають залишити клас, оточують учителя, висловлюють власні судження з проблеми, запитують [1, с. 8].

Висновки і пропозиції. Ми можемо дійти висновку, що процес формування навичок читання іноземною мовою учнів початкової школи буде найбільш ефективним тільки тоді, коли є визначення чіткої стратегії та тактики навчання, правильне і раціональне застосування різноманітних методів і засобів наочності, врахування вікових особливостей. Варто зацікавлювати учнів, тоді активізується їх пізнавальна активність, підвищується мотивація на уроках іноземної мови, полегшується процес її вивчення.

Список літератури:

1. Буренко В.М. Особливості навчання англійської мови учнів 1 класу. *Іноземні мови в сучасній школі*. 2012. № 2. С. 7–9.
2. Вауліна О.М. Упровадження інтерактивних методів навчання на уроках читання. *Початкове навчання та виховання*. 2011. № 7. С. 2–14.
3. Глущенко Ж.Є. Організація читання на уроках іноземної мови. *Англійська мова та література*. 2010. № 16. С. 2–5.
4. Зверева Т.Ю. Навчання читання (формування компетенції у читанні). *Англійська мова та література*. 2011. № 11. С. 2–4.
5. Казачінер О.С. Особливості навчання шестирічних першокласників англійської мови. *Англійська мова та література*. 2006. № 1. С. 2–6.
6. Матюха Г.В. Навчання техніки читання англійською мовою. *Наука і освіта*. 2013. № 6. С. 162–166. URL: <https://cutt.ly/jfhJCUm>
7. Редько В.Г. Компетентісно орієнтоване навчання іноземних мов учнів початкової школи: лінгводидактичний аспект. *Проблеми сучасного підручника*. 2017. № 18. С. 178–191. URL: <https://cutt.ly/kfhJXoI>
8. Шастова І.В. Методи навчання шестирічних школярів техніки читання англійською мовою. *Іноземні мови*. 2013. № 1. С. 17–23. URL: <http://fl.knlu.edu.ua/article/view/122397/117230>
9. Шастова І.В. Психологічні передумови навчання техніки читання учнів шестирічного віку. *Іноземні мови*. 2012. № 4. С. 28–34. URL: <https://cutt.ly/nfhKw8e>

References:

1. Burenko, V.M. (2012). Osoblyvosti navchannia anhliiskoi movy uchniv 1 klasu [Features of teaching English to first grade students]. *Inozemni movy v suchasni shkoli*, vol. 2, pp. 7–9.
2. Vaulina, O.M. (2011). Upravdzhennia interaktyvnykh metodiv navchannia na urokakh chytannia [Introduction of interactive teaching methods in reading lessons]. *Pochatkove navchannia ta vykhovannia*, vol. 7, pp. 2–14.
3. Hlushchenko, Zh.Ye. (2010). Orhanizatsiia chytannia na urokakh inozemnoi movy [Organization of the reading on the foreign language classes]. *Anhliiska mova ta literatura*, vol. 16, pp. 2–5.

4. Zvierieva, T.Yu. (2011). Navchannia chytannia (formuvannia kompetentsii u chytanni) [Teaching reading (formation of competence in reading)]. *Anhliiska mova ta literatura*, vol. 11, pp. 2–4.
5. Kazachiner, O.S. (2006). Osoblyvosti navchannia shestyrichnykh pershoklasnykiv anhliiskoi movy [Features of teaching English to six-year-old first-graders]. *Anhliiska mova ta literatura*, vol. 1, pp. 2–6.
6. Matiukha, H.V. (2013). Navchannia tekhniky chytannia anhliiskoiu movoiu [Teaching reading technics in English]. *Nauka i osvita* (electronic journal), vol. 6, pp. 162–166. Available at: <https://cutt.ly/jfhJCUm>
7. Redko, V.G. (2017). Kompetentnisno oriientovane navchannia inozemnykh mov uchniv pochatkovoї shkoly: lnhvodydaktychnyi aspekt [Competence-based teaching of foreign languages at primary school: lingual and didactic aspects]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka* (electronic journal), vol. 18, pp. 178–191. Available at: <https://cutt.ly/kfhJXol>
8. Shastova, I.V. (2013). Metody navchannia shestyrichnykh shkoliariv tekhniky chytannia anhliiskoiu movoiu [Methods of teaching reading techniques in English to six-year students]. *Inozemni movy* (electronic journal), vol. 1, pp. 17–23. Available at: <http://fl.knlu.edu.ua/article/view/122397/117230>
9. Shastova, I.V. (2012). Psykholohichni peredumovy navchannia tekhniky chytannia uchniv shestyrichnoho viku [Psychological prerequisites for teaching reading techniques to six-year-old students]. *Inozemni movy* (electronic journal), vol. 4, pp. 28–34. Available at: <https://cutt.ly/nfhKw8e>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-44>

УДК 378.147:004+37.09+811.161.2

Крохмальна Г.І., Захожа Ю.-Г.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті порушено проблеми використання інформаційно-комунікаційних технологій на уроках української мови в початковій школі. Окреслено можливості використання засобів інформатизації в навчальному процесі в рамках курсу «Українська мова». Використання інформаційно-комунікативних технологій дозволяє повною мірою вчителям оволодіти навичками професійного формування інформаційно-комунікаційної компетентності дітей шкільного віку. Розкрито компоненти концепції формування ІКТ-компетентності педагога в системі педагогічної освіти. У статті наведено матеріал, що відображає форми, методи і прийоми використання інформаційно-комунікаційних технологій, що сприяють підвищенню ефективності навчання української мови в початковій школі. Коротко подано характеристику програмних продуктів, що допоможуть вчителю початкових класів зробити урок української мови ефективнішим та цікавішим.

Ключові слова: здобувач початкової школи, початкова школа, інформаційно-комунікаційні технології, технології в освіті, урок української мови, ІКТ-компетентність, програмні продукти.

Krokhmalna Halyna, Zakhosha Yuliana-Hanna

Ivan Franko National University of Lviv

THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE LESSONS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN PRIMARY SCHOOL

Summary. Pupils grow up along with the development of modern information technologies which become a natural and constituent part of their life, for them using Internet-resources is the way to combine real-life situations with learning activity. Information and Communication Technologies (ICT) may be considered as a synonym for the modernization of all organizations, including school units, as they provide for advanced and updated technological tools and applications. This article examines the role of ICT in primary education. The article highlights the problems of using information and communication technologies by teachers in the lessons of the Ukrainian language in primary school. The terms that are dominant in the topic are presented, in particular: "information and communication technologies", "multimedia", "ICT competence". The possibilities of using Informatization tools in the educational process in the course "Ukrainian language" are determined. It is noted that the use of ICT allows teachers to master the skills of professional formation of ICT competence of school-age children. The purpose of this study is to analyse the current state of the use of Information and communication technology (ICT) and its impact on pupils in their early stages of education. The article reveals the components of the concept of forming the ICT competence of a teacher in the system of professional and pedagogical education. The article contains material that reflects the forms, methods and techniques of using ICT that contribute to improving the effectiveness of teaching the Ukrainian language. The article briefly considers characteristics of software products that will help the primary school teacher to make the Ukrainian language lesson more interesting and effective. Teachers moved from gaining basic ICT skills, to conducting ICT-focused lessons and eventually appropriate ICT integration. Integration of Information, Communication, and Technology (ICT) will assist teachers to the global requirement to replace traditional teaching methods with a technology-based teaching and learning tools and facilities.

Keywords: primary school applicant, primary school, information and communication technologies, technology in education, Ukrainian language lesson, ICT competence, software products.

Постановка проблеми. Компетентнісний підхід Нової української школи вимагає нового освітнього середовища, яке допомагають створити саме інформаційно-комунікаційні технології. Сучасний освітній простір школи сьогодні ставить перед учителем початкових класів якісно нове завдання – навчити здобувачів початкової школи орієнтуватися в інформаційно-освітньому середовищі, навчити учнів оперативно здобувати інформацію, опрацювати її та практично використовувати. Виконання цього завдання потребує від учителів початкової ланки загальноосвітньої школи домогтися того, щоб кожен урок української мови сприяв формуванню мотивації учіння здобувачів початкової школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури показує, що проблема використання інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) на уроках української

мови в початкових класах є складовою частиною досліджень в галузі педагогіки, психології та методики викладання української мови. Висвітлення проблем, пов'язаних із використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій на уроках української мови в початковій школі, розкрито в роботах В.І. Імбер, А.М. Коломієць, Д.С. Мазохи, В.Ю. Бикова, Я.В. Булахової, О.М. Бондаренко, В.Ф. Заболотного, Г.О. Козлакової, О.А. Міщенко, О.П. Пінчук, О.В. Луцинської, зарубіжних дослідників Д.Г. Клементса, К. Хохмана, Т. Опшенхеймера, С. Пейперта.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В останні роки зі стрімким розвитком інформаційного суспільства, науковці проявляють все більшу зацікавленість до питання комп'ютеризації та інформатизації освітнього процесу. Незважаючи на досить велику кількість наукових досліджень, які стосують-

ся цієї проблеми, залишаються недостатньо дослідженими проблеми використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій саме на уроках української мови в початковій школі. Тому, актуальність зазначеної проблеми зумовила вибір теми цього наукового дослідження.

Мета статті. Основна мета статті – розкрити можливості інформаційно-комунікаційних технологій на уроках української мови у початковій школі, проаналізувати шляхи їх використання в освіті.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується суттєвими змінами в освітньому процесі. Інтеграція національної системи освіти у світову та орієнтація на європейські й світові стандарти, зумовили впровадження до змісту сучасної освіти та проекту Нової української школи компетентнісного підходу. Одночасно зростає роль та значення інформаційно-комунікативних технологій, які розглядають як потужний багатofункціональний засіб навчання. Їх використання призвичаює здобувача початкової школи до життя в інформаційному середовищі, сприяє залученню до інформаційної культури.

Надання можливостей вести сучасну педагогічну комунікацію, зростання вимог, умов і мотивації до обміну інформацією у віртуалізованому «цифровому суспільстві» стали серйозними викликами і перспективами щодо компетенцій фахової підготовки педагога у XXI столітті. У такому насиченому динамічними соціальними подіями інформаційному суспільстві проблема комунікації виходить у ряд найважливіших викликів. Особливо це стосується освітньої сфери, яка має забезпечити підготовку людини до життя у мінливому, агресивно налаштованому, «цифровому» світі [2, с. 245]. Учитель, що йде в ногу з часом, сьогодні психологічно і технічно повинен бути готовим використовувати інформаційні технології у викладанні. Будь-який етап уроку можна оживити впровадженням нових технічних засобів. Включення ІКТ у навчальний процес дозволяє вчителю організувати різні форми навчально-пізнавальної діяльності на уроках, зробити активною і цілеспрямованою самостійну роботу здобувачів початкової школи. Є три необхідні умови, які можуть істотно підвищити і особистісну значимість і емоційне забарвлення уроку української мови: це творча особистість самого педагога; зміст навчання; методи, прийоми, технології.

В Концепції нової української школи серед ключових компетентностей, які має формувати сучасна освіта, зазначено: «Інформаційно-цифрова компетентність передбачає впевнене, а водночас критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в публічному просторі та приватному спілкуванні» [5].

Упровадження ІКТ у практику роботи вчителя початкових класів здійснюється за такими напрямками:

1. Створення презентацій до уроків.
2. Робота з ресурсами Інтернет.
3. Використання готових навчальних програм.
4. Розробка та використання власних авторських програм.

Розглянемо детальніше характеристику програмних продуктів, які допоможуть вчителю

ві початкових класів зробити урок української мови сучасним, цікавим для учнів і найголовніше ефективним.

Сьогодні найрозповсюдженішим засобом ІКТ є інтегрований пакет офісних програм Microsoft Office.

Microsoft Word призначено для створення, перегляду та редагування текстових документів. Word вчителі можуть використовувати для створення роздаткового дидактичного матеріалу з української мови, карток контролю, текстів для читання, аудіювання.

Microsoft Powerpoint – програма для створення та показу комп'ютерних презентацій. Презентації призначено для відображення слайдів на екрані через проектор, у яких текст поєднується з графічними об'єктами, рисунками, звуком, відео та мультиплікаційними ефектами, що актуально у початковій школі. Презентації, створені у Powerpoint, можна використовувати на всіх етапах уроку з української мови: ілюструвати матеріали з високою якістю картинки, яка не буде залежати від якості друку, можливість не залежати від інших авторів (не використовувати готові вправи для вивчення мови), можна створити таку презентацію з вправами, яка відповідає потребам учнів та стилю подання матеріалу. Важливими є презентації на уроках читання під час вивчення біографій письменників, на уроках мови під час мовної розминки, словникових диктантів, уроках розвитку мовлення та ін.

Microsoft Excel – програма для роботи з електронними таблицями, яку можна використовувати для різноманітних розрахунків, побудови графіків, діаграм на основі таблиць, створення кросвордів, чайнвордів. На перший погляд ця програма корисна для вчителя математики, проте вчитель початкових класів у своїй роботі також зіштовхується з проблемами математичного забарвлення. Можливості Microsoft Excel у процесі викладання будь-якого предмету досить різноманітні. За допомогою цієї програми можна створювати графіки та діаграми з вивчення тем, де є кількісні показники: порівняльний аналіз даних, вести рейтинг учнів класу, перевіряти засвоєний матеріал.

Програми-тренажери, програми-тести – готові програмні продукти, які використовують під час уроку як для закріплення вивченого матеріалу, так і для перевірки знань.

Узагальнивши досвід науковців і досвід педагогів-практиків, можна виокремити такі позитивні моменти використання ІКТ на уроках у початковій школі:

- застосування ІКТ на уроках підсилює позитивну мотивацію навчання, активізує пізнавальну діяльність учнів;
- використання ІКТ дозволяє проводити уроки на високому естетичному та емоційному рівні;
- забезпечує наочність, залучення великої кількості дидактичного матеріалу;
- підвищується обсяг виконуваної роботи на уроці в 1,5-2 рази;
- забезпечується високий ступінь диференціації навчання;
- розширюється можливість самостійної діяльності;
- забезпечується доступ до різних довідкових систем, електронних бібліотек, інших інформаційних ресурсів.

Провідні українські і зарубіжні лінгводидакти вважають, що під час навчання української мови слід вводити нові форми подання знань, які, відповідно, зумовлюють пошук засобів презентації, методів навчання, оскільки навіть однакова за змістом інформація може бути втілена в різну форму і представлена по-різному [1, с. 54].

Під час навчання української мови функцію таких форм виконують асоціативні малюнки, символи, схеми, опорні слова і графічні організатори, які сприяють згортанню, спрощенню, візуалізації тієї інформації, яку необхідно засвоїти.

Вчені виокремлюють різновиди засобів ІКТ за різними ознаками.

I. «Класифікація засобів ІКТ за методичним призначенням:

1) навчальні (повідомляють знання, формують уміння, навички навчальної або практичної діяльності);

2) тренажери (призначені для відпрацювання умінь і навичок, повторення та закріплення пройденого матеріалу);

3) інформаційно-пошукові (знаходять інформацію, формують уміння і навички по систематизації інформації);

4) демонстраційні (візуалізують об'єкти, явища, процеси з метою їх дослідження та вивчення);

5) імітаційні (подають відповідний аспект реальності для вивчення його структурних або функціональних характеристик);

6) лабораторні (дозволяють проводити віддалені експерименти на реальному обладнанні);

7) моделюючі (дозволяють моделювати об'єкти, явища, процеси з метою їх дослідження та вивчення);

8) розрахункові (автоматизують різноманітні розрахунки та інші рутинні операції);

9) навчально-ігрові (призначені для створення навчальних ситуацій, в яких діяльність учнів реалізується в ігровій формі).

II. Класифікація засобів ІКТ за способом використання в діяльності вчителя:

1) використання як засіб навчання, що удосконалює процес викладання;

2) як інструмент пізнання навколишньої дійсності і самопізнання;

3) як засіб розвитку особистості учня;

4) як засіб інформаційно-методичного забезпечення і керування навчально-виховним процесом;

5) як засоби комунікацій;

6) як засіб автоматизації процесів обробки результатів експерименту та управління;

7) як засіб автоматизації процесів контролю, корекції, результатів навчальної діяльності, тестування і психодіагностики;

8) як засіб організації інтелектуального дозвілля» [4, с. 483].

Запорукою ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій на уроках є високий рівень інформаційно-комунікаційної компетентності вчителя початкової школи.

ІКТ-компетентність вчителя можна представити за такою схемою (рис. 1).

Ціннісно-мотиваційний компонент включає мотиви, мету, потреби в професійному навчанні, вдосконаленні, самовихованні, саморозвитку, ціннісні установки актуалізації в професійній діяльності, стимулює творчий прояв особи.

Когнітивний компонент повинний забезпечити вільне володіння вчителем навичками опрацювання інформації та роботи з інформаційними об'єктами, які відповідно впливають на навички вдосконалення професійних знань і умінь, знання міжпредметних зв'язків і т.д.

Діяльнісний компонент – це активне застосування інформаційних технологій і комп'ютера в професійній діяльності як засобів пізнання і розвитку інформаційної компетентності, самовдосконалення і творчості, а також виховання подібних якостей в учнів.

Рефлексивний компонент визначається відношенням вчителя до себе і до світу, до своєї практичної діяльності та її здійснення. Вона включає самосвідомість, самоконтроль, самооцінку, розуміння власної значущості в колективі і розуміння результатів своєї діяльності. Отже, інформаційно-комунікаційна компетентність учителя – це поняття складне й багатоконпонентне. Усі ці компоненти між собою взаємозв'язані та взаємозалежні, вони переплітаються один з одним й утворюють єдиний процес [3, с. 45].

Висновки і пропозиції. Інформаційно-комунікаційні технології забезпечують активізацію діяльності здобувачі початкової школи на уроках української мови, підвищують мотивацію учіння, сприяють здійсненню диференціації та індивідуалізації навчання, розвитку спеціальної або загальної обдарованості, формуванню знань, посилюють міжпредметні зв'язки. Все це дає можливість покращити якість навчання та мотивувати здобувачі початкової школи до вивчення української мови. Проте впровадження ІКТ в освітній процес має опиратися на їх педагогічно обґрунтованому поєднанні з традиційними методичними системами навчання та при обов'язковому обґрунтуванні педагогічної доцільності такого використання, тобто освіта на сучасному етапі має задовольняти нові потреби й водночас зберігати свої сильні традиційні сторони.

Рис. 1. Компоненти ІКТ-компетентності вчителя

Список літератури:

1. Голобородько К.Ю., Ткаченко Н.П. Інтерактивне навчання на уроках української мови та літератури. Харків : Основа, 2007. 176 с.
2. Крохмальна Г.І. Педагогічна комунікація в умовах інформаційно-освітнього простору школи : збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції / Ред. кол.: Т.Д. Щербан (гол. ред.) та інш. Мукачево : Вид-во МДУ, 2019. С. 245–247.
3. Цифрова компетентність сучасного вчителя Нової української школи : зб. тез доповідей учасників всеукр. наук.-практ. семінар / за заг. ред. О.Е. Коневщинської, О.В. Овчарук. Київ : Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України. Київ, 2018, 61 с.
4. Шахіна І.Ю. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. Вип. 36. С. 479–484.
5. Концепція Нової української школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf> (дата звернення: 18.05.2018).

References:

1. Holoborodko, K.Yu. (2007). *Interaktyvne navchannia na urokakh ukrainskoi movy ta literatury* [Interactive lessons on Ukrainian language lessons and literature]. Kharkiv: Osnova, 176 p. (in Ukrainian)
2. Krokhmalna, H.I. (2019). Pedagogichna komunikatsiia v umovakh informatsiino-osvitnoho prostoru shkoly [Pedagogical communication in the conditions of information and educational space of school]. *Osvita i formuvannia konkurentospromozhnosti fakhivtsiv v umovakh yevrointehratsii: zbirnyk tez dopovidei III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Mukachevo: Vyd-vo MDU, pp. 245–247.
3. Konevshchynskoi, O.E., & Ovcharuk, O.V. (ed.) (2018). *Tsyfrova kompetentnist suchasnoho vchytelia Novoi ukrainskoi shkoly* [Digital competence of a modern teacher of a New Ukrainian School]. Kyiv, 61 p.
4. Shakhina, I.Yu. (2013). Vykorystannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii u navchalnomu protsesi [The use of information and communication technologies in the educational process]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*, vol. 36, pp. 479–484.
5. Kontseptsiia Novoi ukrainskoi shkoly (2018) [Concept of the New Ukrainian School]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (assessed 18.05.2018).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-45>
УДК 372.881.111.1

Макар Л.М., Деркач Ю.Я.
Львівський національний університет імені Івана Франка

ІГРОВІ ФОРМИ РОБОТИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ

Анотація. Обґрунтовано актуальність формування іншомовної комунікативної компетенції за допомогою ігрових форм навчання. Розкрито сутність понять «комунікативна компетенція», «ігрові форми навчання». Проаналізовано вікові та психологічні особливості дітей молодого шкільного віку відповідно до сприймання та осмислення іншомовного матеріалу. Наведено найбільш ефективні методи формування комунікативної компетенції. Виокремлено один з найефективніших методів – навчальну гру та її основні функції: засіб розвитку мотиваційно-потребуючої сфери, кошти пізнання, засіб розвитку розумових здібностей дітей і засіб розвитку довільної поведінки. Проаналізовано та описано методику використання гри на уроках англійської мови в початковій школі. Наведено приклади використання вправ, які варто використовувати на різних етапах навчання, та, відповідно до різної тематики уроків. Сформовано основні правила, яких слід дотримуватися при вивченні нової лексики. Обґрунтовано ефективність та доцільність використання ігрових форм роботи при формуванні іншомовної комунікативної компетенції молодших школярів.

Ключові слова: комунікативна компетенція, ігрова діяльність, навчальна гра, комунікація, іноземна мова.

Makar Lesya, Derkach Yuliya
Ivan Franko National University of Lviv

FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE THROUGH GAME FORMS OF LEARNING

Summary. The relevance of the formation of foreign language communicative competence through game forms of learning is substantiated in the article. The essence of the concepts "communicative competence", "game forms of learning" is revealed. Age and psychological features of young school children in accordance with the perception and understanding of foreign language material are substantiated. The most effective methods of formation of communicative competence are given. One of the most effective methods has been singled out – the educational game and its main functions: means of developing the motivational-need sphere, means of cognition, means of developing children's mental abilities and means of developing arbitrary behavior. The role of educational game is described, which, in our opinion, is very important, because in this type of activity students have the opportunity to show all their knowledge, improve, show their hidden emotions and talents, develop their attention, imagination and thinking. During the game, a favorable unobtrusive atmosphere is created, where the barrier between teacher and student, in which each child has the opportunity to realize himself, disappears. The game motivates students' language activities, as participants find themselves in a situation where there is a need to say something, prove, explain. Thus, students communication skills, the ability to communicate properly and express their opinions, to conduct a dialogue develop. The use of the game in the process of learning a foreign language enlivens the process, makes learning more emotional, promotes live communication, while mechanical training (memorization) has a detrimental effect on the motivational side of learning a foreign language. The method of using the game in English lessons in primary school is analyzed and described. Examples of exercises that should be used at different stages of learning, and in accordance with different topics of lessons, which contribute to better mastering of the material. The basic rules which should be followed at studying of new vocabulary are formed. The efficiency and expediency of using game forms of work at formation of foreign language communicative competence of junior schoolchildren are substantiated.

Keywords: communicative competence, game activity, educational game, communication, foreign language.

Постановка проблеми. На сучасному етапі, метою оволодіння іноземною мовою в початковій школі в рамках базового курсу є оволодіння учнями основами іншомовного спілкування. Дитині, як і майже кожному дорослому, важко досягнути високих навичок у спілкуванні іноземною мовою в немовному середовищі. Але одним із способів, який значно полегшить навчання і зробить його цікавим, є використання на уроці дидактичної гри. Бо саме у грі дитина розслабляється, вільно висловлює свої думки та імпровізує, виступаючи у ролі співрозмовника і покращуючи свої комунікативні навички. Гра створює зовсім іншу, невимушену обстановку, в якій дитина почувається впевненіше, комфортніше і не боїться висловити свою власну думку. Проте слід обов'язково пам'ятати, що будь-яка гра має певні цілі і завдання, і лише правильне

її застосування допоможе правильно вплинути на розвиток школяра.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням гри як ефективного засобу формування комунікативної компетенції займалися у своїх працях Сухомлинський, Макаренко, Фрідріх Шиллер, які виокремлювали її як дієвий метод навчання іноземній мові. А також сучасні українські науковці Артемова, Григоренко Вігоський та Щербакова, які зазначали, що саме гра є одним з найефективніших методів формування іншомовної комунікативної компетенції. Це свідчить про те, що тема гри у навчальному процесі як була, так і залишається актуальною.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема формування комунікативної компетенції досить не нова, як і проблема ігрових форм навчання. Ними

цікавилися видатні педагоги минулого і навіть позаминулого століття. Проте, вона не набувала таких масштабів як зараз. Оскільки ми йдемо в ногу з часом, живемо в епоху активного розвитку комп'ютерних технологій, у нас зростає потреба у спілкуванні і співпраці з різними країнами, то відповідно у нас виникає потреба в іншомовному спілкуванні – комунікації. Проблемою комунікації зараз займаються всі кому не байдужа доля нового підростаючого покоління. І здавалося б вже все для цього є. Ми маємо безліч різноманітних навчальних курсів, розмовних клубів, аудіо, відео та веб ресурсів для покращення наших іншомовних комунікативних навичок. Та, на нашу думку, все ж залишаються проблеми, над якими потрібно працювати, оскільки зараз досить малий відсоток людей вільно володіє хоча б однією іноземною мовою. Тому залишаються проблеми, які варті нашої уваги, це, насамперед, розробка ефективних методик вивчення іншомовної лексики у легкому та доступному форматі; апробація нових методів, які зможуть подолати іншомовний комунікативний бар'єр; методів, які зможуть зацікавити до вивчення іноземної мови тих людей, які ніколи не хотіли і не бажали її вчити тощо.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є встановлення особливостей впливу ігрових форм навчання на формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі вивчення іноземної мови. А також визначення шляхів, засобів та методів формування комунікативної компетентності та аналіз впливу ігрових форм роботи на формування мовленнєвих навичок школярів.

Виклад основного матеріалу. У молодшому шкільному віці триває соціально-особистісний розвиток дитини. Цей віковий період характеризується появою досить усвідомленої системи уявлень про оточуючих людей, про себе, про морально-етичні норми, на основі яких будуються взаємини з однолітками і дорослими, близькими і чужими людьми. Рівень сформованості всіх особистісних проявів в повній мірі залежить від спрямованості навчального процесу на організацію різноманітної практичної діяльності школярів та сформованості комунікативної компетенції.

Вивчення іноземної мови починається з 1 чи 2 класу. Учні даного віку характеризуються великою сприйнятливостю до навчання. Це дозволяє їм освоювати новий матеріал, новою для них мовою, набагато швидше, з меншими затратами зусиль у порівнянні з іншими віковими категоріями.

У свою чергу, вивчення іноземної мови сприяє розвитку комунікативних здібностей молодших школярів, що позитивно позначається на розвитку мовлення учнів, формуванні їх пізнавальних здібностей та загальнонавчальних умінь. Оскільки дитина в цьому віці сприймає світ цілісно та емоційно, то це дозволяє включати в навчальний процес різні види навчальної діяльності, зокрема, ігрову.

Оскільки головне призначення іноземної мови, як навчального предмета, полягає у формуванні комунікативної компетенції, тобто здатності і готовності здійснювати іншомовне міжособистісне і міжкультурне спілкування з носіями мови, вже на початковому рівні навчання [1, с. 14].

Одним з найбільш ефективних засобів розвитку комунікативних здібностей є гра. Особливо це стосується навчання молодших школярів, в яких гра є провідним видом діяльності. Саме вона є дієвим інструментом викладання, що дозволяє зробити процес привабливим, цікавим, змушує учнів не переживати і не хвилюватися.

Варто зазначити, що гра є одночасно і цікавим видом роботи для учня і аналогом мовних вправ для вчителя, завдяки якому розвиваються навички всіх видів мовленнєвої діяльності. Гра наділена такою особливістю, як універсальність: використання ігрових прийомів можна пристосувати до різних тем, цілей і завдань.

Гра займає важливе місце в житті дитини, як молодшого школяра, будучи для нього засобом пізнання дійсності.

Однією з особливостей психологічного розвитку дитини дошкільного віку є переважання емоційної сфери над інтелектуальною. А як відомо із слів багатьох людей «гра – це завжди емоції». А там де емоції там і активність, увага і увава, отже, працює мислення, розвивається пам'ять, збільшується активний словниковий запас. Гра сприяє мимовільному запам'ятовуванню, яке і переважає у дітей раннього шкільного віку.

Гра сприяє виконанню важливих методичних завдань, таких як створення психологічної готовності дитини до мовного спілкування. Гра також забезпечує природною необхідністю багаторазового повторення мовного матеріалу, тренує учнів у виборі потрібного мовного матеріалу, що в свою чергу є підготовкою до ситуативного мовлення.

Відомий педагог В.О. Сухомлинський у своїх працях високо оцінював роль гри в навчальному процесі, зазначаючи, що «духовне життя людини повноцінне лише тоді, коли вона живе у світі гри, казки, музики, фантазії, творчості. Без цього всього вона – засушена квітка» [5, с. 54]. Окрім того, гра виконує провідні функції, необхідні для повноцінного гармонійного розвитку дитини, такі як: формування мовних та мовленнєвих навичок та умінь, навчання вмінню спілкуватися, розвиток психічних функцій, осмислення та запам'ятовування матеріалу тощо. Це свідчить про те, що гра може використовуватися не тільки як допоміжний інструмент на уроці, а як повноцінний засіб формування нових знань, умінь і навичок, і вона є невід'ємною частиною в процесі навчання іноземної мови.

Тому, стає очевидним, що в гри здатності будь-якої людини, а особливо дитини проявляються в повній мірі. Крім цього, ігри дозволяють створити на уроці сприятливий емоційний фон, що веде до зняття мовного бар'єру, сприяє розвитку навчальної мотивації, підвищує інтерес до предмету.

Гра також допомагає і підтримує в учнів інтерес до навчання, допомагає вчителю створити атмосферу в якій іноземна мова стає корисною і зрозумілою.

В процесі гри в учнів виникає бажання взяти участь в спільних обговореннях, обмінятись інформацією, дізнатись що говорять інші. Бажання задовольнити свою цікавість загострює розумову діяльність гравців.

На думку авторів, використання гри в процесі навчання іноземної мови оживляє процес, робить навчання більш емоційним, сприяє живому

спілкуванню, тоді як механічне тренування (зубріння) має згубний вплив на мотиваційну сторону навчання іноземної мови [4, с. 69].

Під час гри розвивається творче мислення, увага та увага. Учні потрапляють у ситуації, з яких самостійно мають знайти вихід, вчать приймати правильні рішення та відповідати за свої вчинки. Ігрова діяльність допомагає зробити початковий процес цікавішим та ефективнішим. А також позитивно впливає на формування пізнавальних інтересів учнів, підвищенню мотивації вивчення англійської мови та свідомому засвоєнню нового матеріалу. Є безліч ігор, які мають свої особливості, ознаки та функції. І в процесі вивчення англійської мови в початковій школі важливо змінювати не кількість ігрових методів, а їх види та форми проведення. Оскільки першокласникам, наприклад, подобаються ігри-подорожі, казки, а старшим учням – змагання, ділові ігри. Варто зауважити, що вибираючи гру, слід врахувати і характер учнів. У всіх дітей різні вподобання, тож сама організація вимагає докладання великих зусиль. Але основним є те, що таке навчання допомагає реалізувати основний принцип – комунікативної спрямованості англійського навчання.

На уроках англійської мови доцільно проводити ігри, що дають учням змогу ознайомитись з новим матеріалом, а також закріпити мовні і мовленнєві навички дітей. Залежно від мети, завдань та способів проведення виділяють різні види ігор, проте, найцікавішою і найефективнішою саме для покращення комунікативних навичок школярів, на мою думку, є рольова гра. Це гра розважального характеру, в якій кожен з учасників отримує певну роль, і протягом ходу гри, втілює її в реальність. Якщо говорити про роль гри, то вона, на нашу думку, є неocenною, оскільки в такому виді діяльності учні мають можливість проявити всі свої знання, удосконалюватися, показувати свої приховані емоції та таланти, розвивати свою увагу, увагу та мислення. Під час проведення гри, створюється сприятлива ненав'язлива атмосфера, де зникає бар'єр між викладачем та учнем, в якій кожна дитина має змогу реалізувати себе. Щодо ефективності рольової гри, то саме вона мотивує мовну діяльність учнів, оскільки учасники опиняються в ситуації, де виникає потреба щось сказати, довести, викласти. Таким чином розвиваються комунікативні навички школярів, вміння правильно спілкуватися та висловити свою думку, вести діалог [3, с. 68].

На сучасному етапі навчання іноземної мови основним методом прийнято вважати комунікативний метод (Communicative Approach). Використання комунікативної методики сприяє швидкому оволодінню навичками розмовної мови.

Слід зазначити, що в основі навчання іноземної мови закладено формування комунікативних компетенцій. Як вже було сказано вище, «Комунікативна компетенція – це здатність гнучко і ефективно користуватися іноземною мовою в цілях розуміння і передачі інформації» [7, с. 53].

Однак, якщо розглядати особливості раннього шкільного віку, слід припустити, що на початковому етапі навчання іноземної мови передбачається оволодіння мовними навичками і мовними

вміннями на мінімальному та початковому комунікативному рівні. В оволодінні усним мовленням особливу значущість в навчанні іноземної мови в початковій школі є розвиток лексичних навичок, оскільки володіння мовою без словникового запасу слів є неможливою. Лексичні навички забезпечують успішне оволодіння основами всіх видів мовленнєвої діяльності на подальших етапах навчання. Оскільки перш ніж дитина навчиться спілкуватися іноземною мовою, необхідно в неї сформувати базові лексичні навички і навчити її ними користуватися.

Варто зазначити, що при навчанні дітей початкової школи розуміння слів чи мовних одиниць слід широко використовувати наочність. Оскільки дитині у такому віці важко засвоювати матеріал без відповідного візуального підтвердження.

Наприклад під час вивчення нового лексичного матеріалу, школярі опановують такі слова як *big, small, tiny, short, long* в структурі «This is a big (or small) ball», і для того, щоб перевірити розуміння дитиною лексики, на питання педагога дитина дає коротку відповідь, вказуючи на відповідний предмет, тобто ілюстрацію.

Важливо членувати мовне повідомлення на смислові шматки, щоб у дітей сформувалося вміння розуміти і сприймати.

На початковому етапі вивчення англійської мови слід розглядати процес розвитку двох видів мовленнєвої діяльності – аудіювання (Listening) і говоріння (Speaking), оскільки на ранньому етапі навчання саме ці два види мовленнєвої діяльності відіграють велику роль в досягненні мінімального комунікативного рівня.

Також важливим у формуванні комунікативної компетенції є доведення розуміння усної англійської до рівня навичок та умінь, оскільки на ранньому етапі навчання не менш важливим є формування вміння утримувати в пам'яті все довше звукові ланцюжки, тобто розрізняти слухову пам'ять.

Спочатку школярі вчать утримувати в пам'яті слово, словосполучення, потім фразу і, нарешті, кілька фраз. Важливо членувати мовне повідомлення на смислові шматки, щоб у дітей сформувалося вміння розуміти і сприймати. Наприклад, на заняття по темі «Тварини» (Animals) педагогом використовуються такі мовні повідомлення: *bear, a bear, a big bear, This is a bear. The bear is a wild animal. It lives in the forest* [2, с. 63–64].

Методологічний компонент змісту навчання аудіювання передбачає «Навчання прийомам навчання з опанування сприйняттям англійської мови на слух» [7, с. 51]. До цього компонента відносяться предметна наочність, жести педагога, міміка тощо. Таким чином, формування вміння слухати промову англійською мовою, виховує у дітей культуру слухання. На початковому етапі аудіювання займає важливе місце, тому виховання у дітей вміння слухати є запорукою успіху у вивченні англійської мови. Саме тому аудіювання або слухання формує вміння утримувати в пам'яті почуту лексику, зосереджено слухати педагога і розуміти сказане.

Якщо говорити про говоріння (Speaking) – це складний багатогранний процес, що дозволяє здійснювати разом з аудіюванням усне вербальне спілкування» [6, с. 22]. Варто виділити дві основні форми говоріння – монологічну і діалогічну.

Говоріння в монологічній формі англійською мовою для дітей представляється ще досить складним, оскільки передбачає вміння дитини описати предмет, розповісти про прослуханий запис або зробити повідомлення за темою. Саме тому для формування цього вміння використовуються допоміжні опори.

Для цих цілей педагогом можуть використовуватися прості логічно побудовані тексти. Наприклад: «This is a boy. His name is John. He is ten. He can jump and run». Цей невеликий текст діти прослуховують кілька разів, а потім педагог показує іншу картинку про іншого хлопчика (Mike) і пропонує в тій же логічній послідовності розповісти про нього. У вигляді опори можуть виступати як ситуативні предмети, картинки або іграшки, а також вироби дітей. Важливо це все проводити у цікавій ігровій формі, щоб діти почувалися невимушено та легко і без труднощів засвоювали новий матеріал.

Для діалогічного мовлення характерне використання різних фраз і розмовних кліше. Навчання дітей діалогу слід розпочинати з навчання реагуванню на репліку співрозмовника. Педагог дає стимулюючі репліки, а школярі опановують уміння реагувати на них і давати відповідь. Основне завдання педагога дати стимулюючу репліку, на яку діти відреагують. Наприклад, на репліку: «What is it?» (It is a cat.) «Is it sunny today?» (Yes, it is. No, it is not.). Потім стимулюючі репліки діти дають самі один одному [2, с. 63–64].

Використання різноманітних ігор зраджує навчання реагування комунікативну спрямованість. Наприклад, гра «Вгадай». Педагог задає питання, а діти повинні вгадати. «Where was Kate on Monday?» Діти дають свої варіанти відповіді: «In the park. At home». Варто зазначити, що навчання діалогічному мовленню повинне підтримуватися наочністю, переглядами відео, картинок тощо.

Слід також додати, що найважливішим на ранньому етапі вивчення іноземної мови є саме використання ігрових прийомів і методів на ранньому етапі навчання іноземної мови в початковій школі. Оскільки спілкування в процесі гри є завжди емоційно наповненим на невимушено, і безсумнівно сприяє міцному засвоєнню лексичного матеріалу.

Для кращого ознайомлення школярів з лексикою іноземної мови, використовуються наочні прийоми, такі як показ предмета, картинки або дії, так як велика частина лексичних одиниць відображає предмети і об'єкти реальної дійсності.

Список літератури:

1. Вольфовська Т. Комунікативна компетентність молоді як одна із передумов досягнення життєвої мети. *Шлях освіти*. 2017. № 3. С. 13–16.
2. Врублевська Л.В. Методичні розробки: Ігри на уроках англійської мови. *Англійська мова і література*. 2009. № 19–21. С. 63–64.
3. Донченко Н.П. Загальна характеристика гри та її роль. *Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 7. С. 41–49.
4. Зайчикова Л. Значення гри у навчанні іноземних мов. *Рідна школа*. 2009. № 7. С. 68–70.
5. Мамчур Л.І. Погляди Сухомлинського на розвиток комунікативної здатності молодших школярів. *Початкова школа*. 2010. № 9. С. 53–55.
6. Сушиліне Н.В. Роль дидактичної гри в початковій школі. *Педагогічні науки*. 2018. № 6. С. 21–23.
7. Ціпан Н.Г. Розвиток комунікативних здібностей учнів при вивченні англійської мови. *Іноземні мови*. 2005. № 2. С. 51–57.

І все це, звичайно підкріплюється ігровими прийомами. На ранньому етапі використовується вправи на імітацію, тобто багаторазове промовляння словосполучень і фраз. Також прийом тренування пам'яті що включають в себе промовляння слів, фраз з аудіозапису або повторення за педагогом, потім використовується прийом усного складання словосполучень з новим словом і вживання нового слова в різних мовних зразках. Все це сприяє запам'ятовуванню лексичної одиниці і збільшенню словникового запасу учнів.

Проте очевидно, що багаторазове повторення слів не викликає у дітей особливого інтересу, тому гра може виконувати функцію тренувального вправи. Використання на заняттях з вивчення іноземної мови різних ігор забезпечує постійний інтерес дітей до іноземної мовленнєвої діяльності. Варто відзначити, що дуже важливо не тільки як говорить дитина іноземною мовою, а й що говорить, чи розуміє те що висловлює.

Як уже згадувалося, гра є провідною діяльністю дітей раннього шкільного віку. Виходячи з аналізу дослідних і методичних рекомендацій, багато сучасних методистів і вітчизняних педагогів зійшлися на спільній думці про те, що саме гра є інструментом викладання, який активізує розумову діяльність дітей, дозволяє зробити навчальний процес привабливішим та цікавішим, не змушує хвилюватися і переживати, що формує потужний стимул до оволодіння іноземною мовою.

Висновки і пропозиції. Таким чином, резюмуючи і аналізуючи вищесказане, можна зробити висновок про те, що гри як провідному методу, належить значна роль при навчанні іноземної мови. Гра для школяра є засобом пізнання. Насправді, вона стимулює, мотивує, сприяє засвоєнню навчального матеріалу, емоційно насичує і створює сприятливий ґрунт для засвоєння іноземної мови. Універсальність гри полягає в її багатofункціональності, і саме тому вона є дієвим інструментом в педагогічній діяльності, який з часом залишається тільки удосконалювати. Вона є інструментом, без якого зараз не обходиться жодний сучасний педагог націлений на результат своєї праці.

До перспектив подальшого розвитку віднесемо:

- глибше вивчення проблеми формування комунікативної компетентності в молодших школярів;
- пошук та розробка нових ефективних методів, що забезпечать успішне формування іноземної комунікативної компетентності;
- удосконалення наявних методів, що сприяють кращому засвоєнню лексичних одиниць.

References:

1. Volfovska, T. (2017). Komunikativna kompetentnist molodi yak odna iz peredumov dosyagnennya zhittyevoyi meti [Youth communicative competence as one of the prerequisites for achieving a life goal]. *Shlyakh osviti*, vol. 3, pp. 13–16.
2. Vrublevska, L.V. (2009). Metodichni rozrobki: IGRI na urokah angliyskoyi movi [Methodical developments: Games in English lessons]. *Angliyska mova i literatura*, vol. 19–21, pp. 63–64.
3. Donchenko, N.P. (1999). Zagalna harakteristika gri ta yiyi rol [General characteristics of the game and role of game]. *Derzhavna akademiya kerivnih kadriv kulturi i mistetstv*, vol. 7, pp. 41–49.
4. Zaychikova, L. (2009). Znachennya gri u navchanni inozemnih mov [The importance of play in foreign language teaching]. *Ridna shkola*, vol. 7, pp. 68–70.
5. Mamchur, L.I. (2010). Poglyadi Suhomlinskogo na rozvitok komunikativnoyi zdatnosti molodshih shkolyariv [Sukhomlinsky's views on the development of communicative ability of junior schoolchildren]. *Pochatkova shkola*, vol. 9, pp. 53–55.
6. Sushiline, N.V. (2018). Rol didaktichnoyi gri v pochatkovij shkoli [The role of didactic play in elementary school]. *Pedagogichni nauki*, vol. 6, pp. 21–23.
7. Tsipan, N.G. (2005). Rozvitok komunikativnih zdibnostey uchniv pri vivchenni angliyskoyi movi [Development of students communicative abilities in learning English]. *Inozemni movi*, vol. 2, pp. 51–57.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-46>

УДК 373.5.091.3

Покась Л.А.¹Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Олефіренко А.М.

Навчально-виховний комплекс № 183 «Фортуна»

МОДЕЛЬ ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. У статті подано авторський методичний погляд на оновлення освітнього процесу з курсів економіки та географії економічного спрямування шляхом широкого використання педагогічних технологій навчання. Висвітлено ідеї про сучасні тенденції розвитку шкільної економіко-географічної освіти, які передбачають оновлення традиційних підходів щодо організації освітнього процесу на рівні профільного навчання. Звернуто увагу на те, що нововведення в педагогіці впливають на стратегію вітчизняного навчання: від трансляції готових знань до створення умов для діалогу і активної взаємодії. Представлено модель ефективного використання сучасних педагогічних технологій, що має бути направлена на: систематичну організацію вчителем групової роботи учнів з різними компонентами як традиційної, так і інноваційних через рекомендації, алгоритми; створення позитивного мотиваційного підґрунтя, що є стимулом до самонавчання; поетапність та комплексність у розвитку складових умінь самостійної роботи у навчальних групах, що ґрунтуються на діяльнісному підході; формування предметної, соціальної, ключової компетентності учнів гімназії та ліцею.

Ключові слова: модель, профільне навчання, економіка, географія, шкільна освіта, сучасні педагогічні технології, освітній процес.

Pokas Liliia

National Pedagogical University named after M. Dragomanov;
Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Olefrenko Anna

Fortune school №183

THE MODEL OF USING MODERN TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF PROFILE LEVEL EDUCATION

Summary. The article represents the author's methodical view about updating the educational process from school courses of economics and economic geography by increasing usage of pedagogical technologies in education. It is shown the methodological ideas about modern tendency to develop school education in economic geography, which provide modernization traditional approaches in organization the educational process at the level of specialized courses. It is focused on the innovations that influence the pedagogical strategy of national education: from completed knowledge translation to creation a new favorable psychological and pedagogical environment for dialogue and cooperation. It was examined according to the basis of theoretical and empirical researches that the possibilities of an innovative approach for receiving the knowledge of economic geography make the educational process more effective: selecting and structuring the educational material with all their requests, revitalization the learning activities in high school by making optimum use of group educational technology. The skill of being able to operate innovative methodic for reaching geographic knowledge by students of high school is a form of readiness to use pedagogical technologies by young teachers. It is represented an effective model of using modern pedagogical technologies as an author's interpretation that should be aimed at: systematic organization by the teacher of group work of the students with traditional and innovative components through recommendations and algorithms; creation the positive motivational basis that it is an incentive for self-study; the gradual and complex developing student's skills in the group using independent work which based on the approach of activity; formation awareness of the subject and social competence in the students of the gymnasiums and lyceums. Training future teachers of geography for professional competence through using innovative pedagogical technologies is an open way to broaden the student's pedagogical vision, self-development, and to be aware of the different innovative methodic.

Keywords: model, profile level of education, economics, geography, school education, modern pedagogical technologies, educational process.

Постановка проблеми. Відповідно до нормативних освітніх документів, Закону України «Про освіту», Закону України «Про загальну середню освіту», розпорядженні Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988 «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року», заклади загальної середньої освіти мають задовольняти потреби і запити

суб'єктів освітнього процесу і суспільства в отриманні нової, якісної, уніфікованої, соціально-адаптованої освіти. Випускник сучасної школи, має уміти адаптуватися в мінливих життєвих ситуаціях; самостійно здобувати необхідні знання й застосовувати їх на практиці; критично і творчо мислити; бути здатним генерувати нові ідеї; грамотно працювати з інформацією, уміти збирати її, опрацьовувати; бути комунікабельним у різних соціальних групах, уміти працювати в колективі

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6791-4507>

тощо. Однак, як показує аналіз стану практики, зазвичай у школі розв'язуються задачі формування теоретичних, рідше прикладних знань і вмінь у межах одного предмета, тому про розвиток можна говорити в першу чергу в когнітивній сфері.

Економіка та географія економічного спрямування у закладах загальної середньої освіти мають великі потенційні можливості у виконанні соціальних замовлень школи на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Сучасна економіко-географічна освіта має за мету підготувати і виховати грамотного громадянина з такими якостями особистості, які б забезпечили йому можливість нормальної життєдіяльності в природі та суспільстві. Без економіко-географічних знань і вмінь, без розвинутого уявлення про просторову неоднорідність земної поверхні, без основ економічних знань не може бути сформована у свідомості учнів цілісна наукова картина світу. На сучасному етапі розвитку шкільної освіти виникає необхідність оновлення методів, засобів та форм організації навчання на профільному рівні. На даний час цьому сприяють нові технологічні підходи, зокрема нові педагогічні технології навчання. Таким чином виникає протиріччя між потребою в економічних знаннях, наявністю освітніх інноваційних інструментаріїв для реалізації завдань дослідження та відсутністю механізму, тобто моделі досягнення позитивного результату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Про невідповідність потреб учнів та можливостей їх задоволення у сучасній школі, наголошували такі науковці як Т. Івко, В. Литвиненко, Н. Зозуляк, Н. Мартиненко, О. Стадник, вказуючи на те, що сьогодні шкільна освіта дещо віддалена від реальних життєвих ситуацій і породжуваних ними завдань, від повсякденної діяльності школярів. Спираючись лише на інформування й демонстрування тих чи інших теорій, законів, закономірностей, не можна повною мірою сформувати необхідні ключові, соціальні компетентності учнів.

Поняття «технології у навчанні» виникло давно і стосується на сучасному етапі розвитку освіти всіх дисциплін у школі й вищих навчальних закладах. Саме за допомогою технологій входить у світовий простір нова система освіти в Україні.

Поняття «технології» для географічної освіти вважається одним з нових. Частіше ми зустрічаємо його в педагогічній літературі (Н.В. Бескова, В.П. Беспалько, В.Ю. Пітюков, О.М. Пехота, Г.К. Селевко та ін.), і мало розробок з цього питання у методичній літературі з географії.

Проблемам педагогічних технологій присвячено чимало наукових досліджень С.П. Бондаря, І.М. Дичківської, Л.В. Пироженко, О.І. Пометун. Такі вітчизняні вчені, як Н.Г. Барадая, Н.В. Лескова, М.В. Сорока (Братко), С.Л. Капіруліна, С.М. Пальчевський, Т.Г. Назаренко, Г.П. Пустовіт в останніх публікаціях розглядали окремі аспекти інноваційних підходів у викладанні географії. Аналіз фахових джерел показав відсутність єдиного наукового підходу до позитивного впливу педагогічних технологій на підвищення рівня сформованості професійної компетентності учителя.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Окремі аспекти сучасних технологій розглядалися у працях (В. Гузєєва, Н. Кисельова, О. Полат). На доцільність і необхідність їх впровадження в освітній процес

звертали увагу О. Вербицький, П. Підкасистий, Т. Хлебнікова, П. Щербань та ін.

Окремим аспектам даної проблеми приділяється увага у роботах з методики викладання географії – І. Душиної, С. Коберніка, С. Капіруліної, І. Матрусова, О. Стадника, О. Топузова, В. Щеньова та ін. Ними розкрито сутність і зміст технологій навчання, виокремлено різні типи технологій, обґрунтовано мету, завдання, значення технологій в освітньому процесі сучасної школи. У науково-методичній літературі з географії розкрито можливості використання нових технологій на уроках географії.

Капіруліна С.Л. у свій час визначала технологію навчання географії як методичний шлях засвоєння конкретного географічного матеріалу, процесуальну частину навчання.

На наш погляд, враховуючи сучасні підходи до навчання географії в Україні та за її межами, слід дати таке визначення поняття: педагогічна технологія – це алгоритмізована система застосування дидактичних інструментів (методів, методичних прийомів, форм та засобів навчання), спрямована на досягнення запрограмованого результату, яка може бути відтворена у навчальній діяльності.

У методиці навчання географії накопичений значний досвід застосування технологій навчання. Серед них найбільш відома технологія програмованого навчання. Ця технологія спрямована на формування прийомів навчальної роботи, викладена у вигляді правил, зразків, алгоритмів, планів описів і характеристик географічних об'єктів. Ця технологія знайшла досить широке відображення в методичному апараті ряду підручників географії, у методичних посібниках і досить добре освоєна на практиці роботи багатьох учителів географії.

Однак, недостатньо на нашу думку, приділено уваги питанню впровадження нових технологій в освітній процес саме профільного навчання.

Формування цілей статті. Мета дослідження полягала в теоретичному обґрунтуванні та дослідницькій перевірці використання нових технологій в освітньому процесі профільно навчання.

Об'єкт дослідження – освітній процес з економіки та географії економічного спрямування в гімназії та ліцеї.

Предмет дослідження – модель використання педагогічних технологій.

Згідно із зазначеною метою в роботі поставлені й розв'язані такі завдання дослідження:

1. Розглянути сутність поняття «педагогічні технології» та механізми їх реалізації у гімназії та ліцеї.
2. Теоретично обґрунтувати та перевірити у процесі дослідницької роботи вплив нових технологій на розвиток інтересу учнів до вивчення географії на профільному рівні.

3. Створити модель реалізації інноваційного освітнього інструментарію у профільній школі для формування предметної компетентності учнів та професійної компетентності сучасного учителя.

Виклад основного матеріалу дослідження. У теорії та практиці роботи шкіл сьогодні існує безліч варіантів реалізації освітнього процесу. Кожен автор і виконавець привносить у педагогічний процес щось своє, індивідуальне, у зв'язку з чим говорять, що кожна конкретна технологія є авторською. З цією думкою можна погодитися.

У нашому розумінні педагогічна технологія є змістовним узагальненням, що вбирає в себе смисли всіх

визначень різних авторів. Поняття «педагогічна технологія» може бути представлене трьома аспектами.

1-й аспект – науковий: педагогічні технології – частина педагогічної науки, що вивчає та розробляє цілі, зміст і методи навчання та проєктує педагогічні процеси.

2-й аспект – процесуально-описовий: опис процесу, сукупність цілей, змісту, методів і засобів для досягнення планованих результатів.

3-й аспект – процесуально-діючий: здійснення технологічного процесу, функціонування усіх особистісних, інструментальних і методологічних педагогічних засобів.

Таким чином, педагогічна технологія функціонує і як наука, що досліджує найбільш раціональні шляхи навчання, і як система способів, принципів і регуляторів, застосовуваних у навчанні, і в якості реального процесу навчання.

У будь-якій педагогічній технології можна виділити такі основні компоненти:

1) концептуальний, який відображає «ідеологію» проєктування і впровадження педагогічної технології;

2) змістовно-процесуальний, який відображає мету (загальну і конкретні цілі); зміст навчального матеріалу, методи і форми навчання, виховання, розвитку учнів; методи і форми педагогічної діяльності вчителя; діяльність учителя з управління навчально-виховним процесом;

3) професійний компонент, який відображає залежність успішності функціонування і відтворення спроектованої педагогічної технології від рівня педагогічної майстерності вчителя [3].

Наприклад, «Акваріум» є ефективною технологією розвитку вмінь ведення дискусії.

Учні поділяються на 2-3 групи для виконання ними певного завдання. Одна з груп сідає в центрі класу, утворивши внутрішнє коло. Учасники цієї групи починають обговорювати запропоновану проблему, а всі інші спостерігають за обговоренням. Це займає 3-5 хвилин, після чого група займає свої місця, а вчитель пропонує класу відповісти на запитання: Чи погоджуєтесь із думкою групи? Чи достатньо вона аргументована? Який з аргументів найбільш переконливий? Після цього місце в «Акваріумі» займає інша група та обговорює наступну ситуацію. Усі групи мають по черзі побувати в «Акваріумі», і результати їх роботи обговорюються у класі.

Інтерактивне навчання найбільше відповідає особистісно-орієнтованому підходу до навчання з географії України. Моделюються реальні життєві ситуації, пропонуються проблеми для спільного розв'язання, застосовуються рольові ігри.

Використання інтерактивних технологій не самоціль, а засоби створення атмосфери доброзичливості й порозуміння, зняття з душі дитини почуття страху, зробити її розкутою, нав'язати впевненість у своїх силах, налаштувати на успіх, виявити здібність до творчості.

Систематичне засвоєння інноваційних форм роботи дасть змогу вчителю успішно розв'язати порушені проблеми з географії України. Можна використовувати такі інтерактивні технології:

- 1) «Метод проєктив»;
- 2) «Прес»;
- 3) «Займи позицію» [2, с. 119].

У процесі комп'ютерного навчання географії, зокрема, кожен учень зможе відчути смак на-

укового відкриття. Теоретично складно вивчити країну, в якій ніколи не був, а за допомогою мультимедійних засобів це зробити набагато краще: створюється образ території, вказуються причинно-наслідкові зв'язки, явища природи, персоналії.

Для того, щоб підготувати якомога повніший, цікавий і сучасний урок, учителю необхідно опрацювати велику кількість різноманітних джерел. Комп'ютер полегшить це завдання і відповідно зменшиться час для підготовки до уроку. Доречно зауважити, що діяльнісний підхід не треба ототожнювати з використанням інформаційних технологій – це не взаємозв'язані поняття [1, с. 80].

Апробувавши на практиці авторські методичні розробки в базових закладах загальної середньої освіти міста Києва № 48, 53, 58, 106, 115, № 183 «Фортуна», ліцей «ЕКО», ми розробили методичну систему щодо використання в освітньому процесі профільного рівня педагогічних технологій. Учитель має бути готовим до застосування освітніх інновацій, вміти організувати, комбінувати, поєднувати навчальний час, форму вимірювання результатів учнів. Модель представлена п'ятьма взаємозалежними структурними компонентами, які ґрунтуються на сукупності концептуальних положень, що розкривають методологію освітніх інновацій та забезпечують цілісність навчання: цільовий, змістовий, стимулюючо-мотиваційний, організаційно-процесуальний, результативний. Мета моделі: формувати професійну компетентність учителя географії гімназії та ліцею у процесі використання освітніх інновацій. Цільовий компонент розкриває дидактичні можливості формування професійної компетентності учителя в сучасній площині; змістовий – визначає інформаційний простір, його наповнення; стимулюючо-мотиваційний – підсилює вмотивованість, впливає на усвідомлення потреби широкого використання сучасних методик навчання; організаційно-процесуальний забезпечує функціонування моделі, організацію впровадження освітніх технологій; результативний – відповідає за моніторинг інноваційних процесів, їх якісний показник.

Висновки з даного дослідження. Отже, можемо стверджувати, що педагогічна технологія – це системний, концептуальний, нормативний, варіативний опис діяльності учителя й учня, спрямований на досягнення загальноосвітньої мети. Будь-яка сучасна педагогічна технологія є синтезом досягнень педагогічної науки і практики, поєднання традиційних елементів минулого досвіду і того, що народжено суспільним прогресом, гуманізацією і демократизацією суспільства. Структуру і зміст інноваційних педагогічних технологій проєктують з урахуванням того, що ефективність навчання у професійному навчальному закладі визначають і рівень кваліфікації учителів, і їхні ціннісні спрямування.

Основними завданнями формувального експерименту стала перевірка ефективності використання моделі сучасних технологій навчання на уроках географії та встановлення залежності між використанням запропонованих методик і їх впливом на рівні готовності учнів до інтерактивної діяльності на уроках географії. Систематичне використання педагогічних технологій учителем сприятиме формуванню науково обґрунтованої системи підготовки особистості старшокласника гімназії та ліцею до свідомого професійного самовизначення, подальшого професійного навчання та праці.

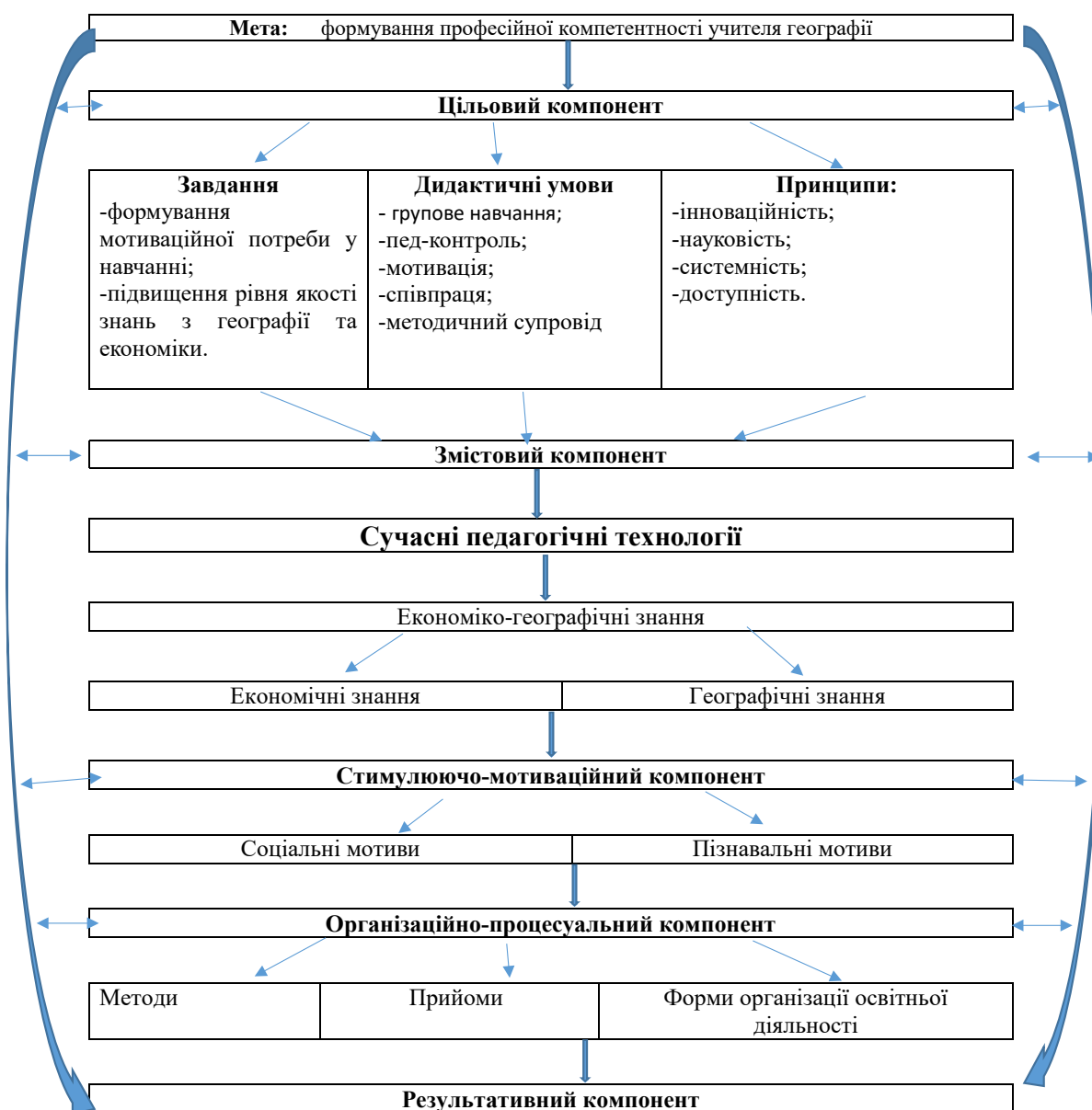

Рис. 1. Модель використання сучасних технологій в освітньому процесі географії профільного навчання

Список літератури:

1. Покась Л.А. Модель формування пізнавальних умінь учнів у процесі навчання фізичної географії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи : зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 60, т. 2. С. 79–82.
2. Пометун О.І. *Енциклопедія інтерактивного навчання*. Київ, 2007. 144 с.
3. Слостенін В.А., Подымова Л.С. *Педагогика: инновационная деятельность*. Москва : Магистр, 1997. 224 с.

References:

1. Pokas, L.A. (2018). Model formuvannja piznavalnyx umin uchniv u procesi navchannja fizychnoji heohrafiji [Model of formation of cognitive skills of students in the process of teaching physical geography]. *Naukovyj chasopys Nacionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Dragomanova*. Serija 5: Pedahohichni nauky: realiji ta perspektyvy: zb. nauk. prac. Kyiv, vol. 60, t. 2, pp. 79–82. (in Ukrainian)
2. Pometun, O.I. (2007). *Encyklopedija interaktyvnogo navchannja* [Encyclopedia of interactive learning]. Kiev. (in Ukrainian)
3. Slastyonin, V.A., & Podymova, L.S. (1997). *Pedagogika: innovatcionnaya deyatel'nost'* [Pedagogy: innovatsionnaya deyatel'nost']. Moskva: Magistr. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-47>

УДК 373.3:[37.013.3:37.091.313]

Проц М.О., Козак Т.Я.

Львівський національний університет імені Івана Франка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ІННОВАТИКИ В СИСТЕМІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті визначено сутність поняття «педагогічна інноватика», теоретично обґрунтовано доцільність її подальшого вивчення. Досліджено практичне використання педагогічної інноватики та інновацій в сучасній системі освіти. Окреслені одні з найпоширеніших інноваційних технологій, які використовують педагоги на уроках у початковій школі. Виділено прийоми та принципи застосування інновацій, описано їх сутність та освітнє значення. Описано праці сучасних дослідників про інноваційні технології навчання у парадигмі сучасної освіти, їх значення на законодавчому рівні. Проаналізовано як нові дослідження та публікації в галузі педагогічної інноватики, так і давніші (XX ст.). Визначено роль педагогічної інноватики у розвитку та становленні сучасної педагогічної думки, формуванні інноваційних технологій та покращенні навчального процесу.

Ключові слова: педагогічна інноватика, інновації, ігрові технології навчання, мнемотехніка, проблемне навчання, інтеграція.

Prots Marta, Kozak Tetiana

Ivan Franko National University of Lviv

SCIENTIFIC AND THEORETICAL PRINCIPLES OF PEDAGOGICAL INNOVATION IN PRIMARY EDUCATION SYSTEM

Summary. In the article is defined the essence of the concept “pedagogical innovation”, is substantiated the expediency of its further study. Practical use of innovations in modern education system is analyzed. Also, there is mentioned the most popular innovational technologies, which teachers use in educational process. Described principles and receptions for its application, highlighted its essence and educational value. Using of innovation technologies is provided by the legislation of Ukraine in the field of education, namely: conception NUS (New Ukrainian School), Regulation about innovative activity, Education of XXI century etc. As well we described new researches and publications in the field of pedagogical innovation. Its role in development and formation of current pedagogical opinion, formation of innovative technologies and improvement of studying process are defined. Really important in education is modernity and development. The main task for teacher is raising children social activity, modern, those who can solve issues and be create in life situations. And teacher like a head of changes should be polite, creative, interested in innovations. Innovation technologies which are described in the article are not really new, but they are developed and changed in accordance with modern requirements. For example, pedagogues have used integration and game technology for more than hundred years (because everyone understand, that children should play), but in accordance to time and educational requirements it's improved and changed. Mnemonic and problem studying are relatively new methods of information assimilation. Modern children better absorb the information they found on their own than what the teacher provided. Because of this problem studying is really popular in schools. Mnemonic helps everyone better perceive new information (could be new words, definitions, numbers/digits). Good point is to use this technique for study of poems or learning other language. Every pedagogue needs to remember – we should study during all life. Science is evolving rapidly and we have to keep up with times and learn together with students.

Keywords: pedagogical innovation, innovations, game learning technologies, mnemonics, problems learning, integration.

Постановка проблеми. Процес навчання у XXI столітті набуває зовсім нового спрямування, ніж в попередні роки. Його призначення полягає в тому, щоб не тільки надати учням нові знання та навички, але і адаптувати їх до навколишнього середовища, соціуму, змін, які в ньому відбуваються. Здобувач освіти має вчитись мислити креативно, творчо підходити до вирішення нагальних питань. Учень початкової школи є повноцінним учасником суспільства, який прагне розвитку та вдосконалення.

Освіта XXI століття повинна бути такою ж креативною як і її учасники. Як зазначається у Концепції Нової української школи, у XXI столітті найбільш затребуваними на ринку праці є і будуть уміння навчатися упродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі [4, с. 13].

Сфера інноваційної діяльності педагога здійснюється відповідно до Закону України «Про освіту», «Про інноваційну діяльність», а також «Положенням про порядок здійснення інноваційної діяльності». У цих документах визначено суб'єкти інноваційної діяльності, описано порядок її фінансування. Вони спрямовані на розвиток економіки країни шляхом новацій та творчих впроваджень.

Відповідно, Нова школа потребує вчителя, який стане провідником нових ідей та змін. Педагог нового покоління повинен бути успішним, вирішувати питання щодо якості викладання, обсягу навчального матеріалу, комунікації з батьками та учнями. Сучасний вчитель це той, хто любить свою роботу, вкладає в неї душу, бачить в ній своє покликання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням дослідження педагогічних інновацій займається велика кількість як вітчизняних (І. Дичків-

ська, Л. Венгер, Л. Омельченко, Т. Войцях, О. Гречановська, Н. Кравець) так і зарубіжних науковців (А. Хуторський, А. Москалюк, Г. Селевко та ін.).

Також, великий вклад у вивчення проблеми інновацій та їх значенні у сучасній освіті зробили сербський педагог К. Ангеловські та англійські й американські педагоги Х. Барнет, Д. Гамільтон, Н. Грос, У. Кінгстон, Н. Лагервей, М. Майлз, А. Хаберман, Р. Хейвлок.

Формування мети. На сьогодні теорія інновацій становить окрему науку, яка розвивається разом з соціумом. Ця проблема має розгалужені філософські, економічні, культурологічні, соціологічні, педагогічні, психологічні та інші виміри.

Метою статті є розкрити сутність поняття «педагогічна інноватика», описати її роль у вдосконаленні навчального процесу, проаналізувати інноваційні технології, які активно використовуються фахівцями початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Педагогічна інноватика становить окрему галузь знань. Її метою є аналіз принципів та закономірностей інноваційного педагогічного процесу, визначення особливостей впровадження інноваційних педагогічних технологій, а також дослідження інноваційного освітнього менеджменту. Вона розвивається на межі загальної інноватики, методології, педагогіки, психології. Педагогічна інноватика посідає провідне місце у процесі покращення якості освіти, прискорює її оновлення.

Вчені подають різні визначення поняття «педагогічна інноватика». Наприклад, А. Москалюк описує його як вчення про створення, оцінювання, освоєння і використання педагогічних новацій. Її мета полягає у постійному пошуку і впровадженні нових максимально ефективних технологій навчання і виховання, результатом яких має бути формування високоадаптованої до змінних умов, активної, діяльної, творчої особистості, яка вмє аналізувати, долати будь-які труднощі, бо вона ще в юному віці з допомогою вчителя пізнала, створила себе, навчилася володіти собою [7, с. 357].

На думку А. Хуторського, педагогічно інноватикою слід вважати науку, що вивчає природу, закономірності виникнення і розвитку педагогічних інновацій, їх зв'язок із традиціями минулого і майбутнього відносно суб'єктів освіти [11, с. 14].

Сутність педагогічної інноватики полягає у постійному пошуку ефективних технологій та методів навчання, одним з основних завдань яких є розвиток активної особистості, здатної до самонавчання та саморозвитку, котра вмє долати життєві труднощі, продукувати нові знання.

Найбільш сприятливим середовищем для впровадження інновацій в освіті виступає Нова українська школа. Її програма зосереджена на підвищенні в учнів мотивації до навчання, формуванні нової структури школи, демократизації навчального процесу [4, с. 6].

Не зважаючи на те, що кожен вчитель має право самостійно обирати необхідні методи, технології та форми навчання, концепцією НУШ рекомендовано зосередити увагу на предметній інтеграції, або технології інтегративного навчання. Вона передбачає поєднання кількох предметів або тем в одному занятті. Такий підхід дозволяє у цікавій формі і за короткий термін опанувати декілька тем (предметів) одразу.

Гарним прикладом для інтеграції є поєднання уроків української мови та природознавства. Тоді вчитель акцентує увагу не лише на природних явищах та поняттях, але і на правильності їх написання чи вимови, вживання в реченнях і т. д.

Близькою до інтегрованого навчання є **технологія формування критичного мислення**. Вона включає такі аспекти:

- ведення дискусій;
- висловлення учнями власної думки;
- поєднання нової інформації з уже вивченою;
- вміння працювати як самостійно, так і в колективі;
- аналіз та розв'язання завдань, які базуються на вже здобутих знаннях [8].

Для формування у здобувачів критичного мислення найчастіше використовують метод «мозковий штурм» або «асоціативний куп». В початкових класах цю технологію найчастіше використовують на початку уроку. Роблять це з метою активізувати мислення здобувачів, підготувати їх до засвоєння нової інформації та закріпити пройдений матеріал.

Для того, щоб покращити процес навчання, зробити його більш цікавим та насиченим необхідно також використовувати інформаційні технології, слідкувати за передовим педагогічним досвідом, диференціювати їх в залежності від підготовки учнів.

В останні роки все більшої популярності стали набувати **ігрові технології**. Їх використовують для підвищення ефективності знань, пізнавальної активності учнів, що сприяє покращенню якості освіти.

Термін «ігрові технології» охоплює дуже велику групу методів і прийомів організації навчального процесу у формі різних дидактичних ігор. Їм притаманні чітко поставлена мета навчання і відповідний їй педагогічний результат, який є обґрунтованим, чітко окресленим і визначається навчально-пізнавальною спрямованістю. За словами Л. Венгера, головною метою навчальної гри є поєднання теоретичних знань з практичною діяльністю [1].

Цілі, яких допомагає досягнути використання навчальної гри:

- дидактичні: формування і застосування знань, умінь та навичок, розширення кругозору;
- розвивальні: розвиток пам'яті, мови, розумових процесів, творчих здібностей тощо;
- виховні: виховання відповідальності, самостійності, колективізму, навичок співробітництва тощо [6, с. 46].

В ігровій діяльності виділяють такі структурні компоненти:

- спонукальний (мотиви, потреби, прагнення, інтереси);
- орієнтувальний (підбір засобів для ігрової діяльності);
- виконавчий (дії, при яких реалізується ігрова мета);
- контрольно-оцінювальний (коригування та стимулювання активності в ігровій діяльності) [9].

Особливістю гри в початковій школі є те, що вона «запускає» такий механізм пам'яті, як мимовільне запам'ятовування. Під час гри учні молодшого шкільного віку не усвідомлено запам'ятовують те, що не збирались запам'ятовувати, адже для них

характерні яскравість і безпосередність сприйняття, легкість входження в образи [3, с. 38].

Розвивальний потенціал гри закладений у самій її природі. У грі одночасно уживаються добровільність і обов'язковість, розвага і напруга, містика і реальність, відокремленість від буденного і постійний зв'язок з ним, емоційність і раціональність, особиста зацікавленість і колективна відповідальність [6, с. 128].

У початковій школі ігрові технології використовують на кожному уроці і навіть перерві. Це стосується особливо молодшої ланки (1-2 клас), адже діти лише закінчили відвідувати ЗДО, звикають до нового розпорядку дня та ролі школяра загалом. Гра в цьому випадку виступає чимось знайомим для молодших школярів, допомагає їм активізувати мислення та краще адаптуватись до процесу навчання. З віком її використання зменшують, але не припиняють.

Таким чином, ігрові технології є невід'ємною частиною освітнього процесу. У грі діти не тільки почувають себе більш впевнено, але і здобувають нові знання, вміння та навички, вчать комунікувати з іншими для досягнення спільних цілей.

Наступною важливою технологією навчання є мнемотехніка. Застосування її прийомів дозволяє одночасно вивчати теорію та практику. **Мнемоніка** (або мнемотехніка, з грецької «mnemonikon» – *мислеться запам'ятовування*) – сукупність прийомів і способів, що полегшують запам'ятовування і збільшують обсяг пам'яті шляхом утворення штучних асоціацій [7, с. 112]. Її застосування дозволяє спростити навчальний процес, урізноманітнити його. До основних прийомів мнемотехніки відносяться:

- робота з опорними схемами;
- використання мнемотаблиць, навчальних карток;
- візуалізація, використання ключових слів;
- фонетична асоціація [5, с. 1–5].

В сучасному освітньому процесі варто час-то вдаватись до використання технології мнемотехніки, адже вона дозволяє зробити процес запам'ятовування більш цікавим, урізноманітненим, нестандартним. Зважаючи на те, що вона включає багато різних прийомів, для кожного уроку можна підбирати різний спосіб вивчення нових слів, виразів, чисел і т. д.

В початкових класах доцільно використовувати технологію мнемотехніки при вивченні нового матеріалу заучуванні віршів, вивченні цифр, літер. Наприклад, при вивченні цифр можна використати прийом «Цифрообраз», при якому для вивчення нових цифр використовують схожі на них картинки та образи («2» – лебідь, «6» – котик і т. д.). Для того, щоб дітям легше було запам'ятати вірш, то складні або ж невідомі слова в ньому зображають з допомогою картинок.

Також не слід забувати і про традиційні форми навчання, з допомогою яких можна розванта-

жити пам'ять дітей, згадати вже вивчену інформацію та підготувати їх до сприймання нової.

Не менш поширеною в сучасній педагогічній системі є **технологія проблемного навчання**. Його істотною відмінністю від інших типів навчання є здобуття нових знань при розв'язанні нестандартних потенційних або наявних навчальних проблем.

Ось таке визначення проблемного навчання подано в українському педагогічному словнику С. Гончаренка: «один з типів розвиваючого навчання, істотною відмінністю якого є зближення психології мислення людини з психологією навчання. Ця технологія найповніше відповідає завданням розвитку творчого мислення учнів (студентів)» [2, с. 271].

Основне завдання проблемного навчання полягає в тому, щоб сформувати в учнів уміння самостійно вирішувати певні задачі, шукати необхідну інформацію та правильно її використовувати. При проблемному викладі знань спочатку учнів ознайомлюють з завданням, яке потрібно вирішити, потім з джерелами, які можна для цього використати. В залежності від віку учнів та їх предметної обізнаності частину необхідної інформації може надати вчитель, решту вони повинні знайти та виконати самостійно або в групі.

Технологія проблемного навчання у початковій школі проявляється у постановці здобувачам проблемних питань, розв'язанні «каверзних» задач, при яких потрібно керуватись логікою та наявним життєвим досвідом. Також, одним з прикладів впровадження такого навчання є написання здобувачами проєктів, проведення власних досліджень.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, педагогічна інноватика як наука є невід'ємною складовою сучасної освіти. Основне її завдання полягає в пошуку, аналізі та впровадженні педагогічних інновацій в освітній процес. Це допомагає адаптувати його до вимог суспільства, бажань дітей; впровадити передовий педагогічний досвід у процес навчання та виховання.

У навчальному процесі найчастіше використовують такі інноваційні технології: ігрові, проблемне навчання. НУШ вимагає впровадження та активного використання інтегрованого навчання та технології формування критичного мислення. Мнемотехніка в порівнянні з іншими інноваційними технологіями лиш набуває розголосу та популярності. Її прийоми починають активно використовувати не лише в початковій ланці, але і для навчання старших школярів, студентів ВНЗ.

Зважаючи на те, що наука весь час розвивається, новація стає все більше. Відповідно, кожен сучасний педагог, незалежно від досвіду роботи чи віку, повинен вчитись та розвиватись разом зі своїми вихованцями, щоб бути гідним наставником та робити свій вклад у життя та розвиток українського суспільства.

Список літератури:

1. Венгер Л.А. Гра як вид діяльності. *Записки психолога*. 2008. № 3. С. 19–23.
2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 339 с.
3. Ігрові технології як інструмент профілактичної роботи спеціалістів психологічної служби закладів освіти: навчально-методичний посібник / упор. Войцях Т.В. Черкаси : Черкаський ОПОП, 2014. 92 с.
4. Концепція НУШ: проєкт / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 04.09.2020).
5. Лялька Л.Я. Практичне застосування методів мнемотехніки. *Матеріали Форуму педагогічних ідей «Урок»*. URL: https://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/44485/ (дата звернення: 05.09.2020).

6. Марець М.В. Ігрові технології навчання: сутність поняття, функції, цілі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Педагогіка*. 2007. № 9. С. 45–48.
7. Москалюк А.М. Суть педагогічних інновацій та їх сучасна класифікація. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. Вип. 35. С. 355–359. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sitimn_2013_35_75 (дата звернення: 08.09.2020).
8. НУШ та інноваційні технології в початковій школі. *Педрода*: веб-сайт. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/2251-nush-nnovatsyn-tehnolog-v-pochatkoviy-shkol> (дата звернення: 08.09.2020).
9. Організація ігрової діяльності на уроках в початковій школі. *Вчитель – вчителю. Вчитель – учню. Вчитель – батькам*: веб-сайт. URL: https://teacher.at.ua/publ/organizacija_igrovoji_dijalnosti_na_urokakh_v_pochatkovij_shkoli/19-1-0-19775 (дата звернення: 10.09.2020).
10. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий. Москва : Народное образование, 2005. 816 с.
11. Хуторской А.В. Педагогическая инноватика. Москва : Академия, 2008. 256 с.

References:

1. Venher, L.A. (2008). Hra Yak Vyd Diialnosti [Game as an activity]. *Zapysky Psykholoha*, vol. 3, pp. 19–23.
2. Honcharenko, S.U. (1997). Ukrainskyi Pedahohichnyi Slovnyk [Ukrainian Pedagogical vocabulary]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)
3. Voitsiakh, T.V. (2014). Ihrovi tekhnolohii yak instrument profilaktychnoi roboty spetsialistiv psykholohichnoi sluzhby zakladiv osvity: navchalno-metodychni posibnyk [Game technologies like tool of preventive work of specialists of psychological service of education authorities]. Cherkasy: Cherkaskyi OIPOP. (in Ukrainian)
4. Konceptiya NUSh: proekt [Concept of New Ukrainian School]. Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (accessed 04 September 2020).
5. Lialka, L.Ya. Praktychne zastosuvannia metodiv mnemotekhniki [Practical implementation of mnemonic methods]. *Materialy Forumu pedahohichnykh idei «Urok»*. Available at: https://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/44485/ (accessed 05 September 2020).
6. Marets, M.V. (2007). Ihrovi tekhnolohii navchannia: sutnist poniattia, funktsii, tsili [Game learning technologies: the essence of the concept, functions, purposes]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya: Pedahohika*, vol. 9, pp. 45–48.
7. Moskaliuk, A.M. (2013). Sut pedahohichnykh innovatsii ta yikh suchasna klasyfikatsiia [The essence of pedagogical innovations and their modern classification]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*, vol. 35, pp. 355–359. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sitimn_2013_35_75 (accessed 08 September 2020).
8. NUSh ta innovatsiini tekhnolohii v pochatkovii shkoli [NUS and innovation technologies in primary school]. *Pedrada*. Available at: <https://www.pedrada.com.ua/article/2251-nush-nnovatsyn-tehnolog-v-pochatkoviy-shkol> (accessed 08 September 2020).
9. Orhanizatsiia ihrovoi diialnosti na urokakh v pochatkovii shkoli [Organization of gaming activities on the lessons in primary school]. *Vchytel – vchyteliu. Vchytel – uchniu. Vchytel – batkam. Porady shkilnoho psykholoha (electronic journal)*. Available at: https://teacher.at.ua/publ/organizacija_igrovoji_dijalnosti_na_urokakh_v_pochatkovij_shkoli/19-1-0-19775 (accessed 10 September 2020).
10. Selevko, H.K. (2005). Entsiklopediya obrazovatelnykh tekhnologiy [Encyclopedia of educational technologies]. Moskva: Narodnoe obrazovanie. (in Russian)
11. Hutorskoy, A.V. (2008). Pedagogicheskaya innovatika [Pedagogical innovation]. Moskva: Academia. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-48>

УДК 373.5

Сурудейкіна Т.В., Сапожник І.В., Гнатковська О.М.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ВІДПОВІДНІСТЬ ПИСЬМОВИХ ЗАВДАНЬ У ПІДРУЧНИКУ «АНГЛІЙСЬКА МОВА (11-Й РІК НАВЧАННЯ, РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)» М.А. НЕРСИСЯН ТА А.О. ПІРОЖЕНКО ПРОГРАМІ СКЛАДАННЯ ЗНО З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У поданій статті проаналізовано структуру підручника з англійської мови для 11 класу авторів М. Нерсисян та А. Піроженко та визначено типи письмових завдань у ньому. Виявлено, що структура даного підручника відповідає сучасним вимогам до підготовки до ЗНО з англійської мови. Однак, аналізуючи завдання у секції ПИСЬМО, ми помітили, що лише 5 з 14 присутніх у підручнику типів завдань відповідають програмі, в той час як більшість (9 завдань) не включені до неї. Кількісно ж рекомендовані завдання складають більше половини усіх запропонованих (17 завдань з 31, близько 55%). Найбільше письмових завдань містять написання листа другу (26%, трохи більше чверті) певно через його частотність серед письмових завдань на ЗНО. 13% присвячені написанню твору. Лише десята частина письмових завдань (10%) відведена під написання повідомлення. Завдання до написання офіційного листа та листа-скарги є поодинокими. Рекомендується переглянути зміст цієї секції.

Ключові слова: ЗНО з англійської мови, підручник з англійської мови, завдання з письма, лист другу, офіційний лист.

Surodeikina Tetiana, Sapozhnyk Iryna, Hnatkovska Olena
Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovych

CORRESPONDENCE OF WRITING TASKS IN THE TEXTBOOK “ENGLISH (YEAR 11, STANDARD LEVEL)” BY M.A. NERSYSYAN AND A.O. PIROZHENKO TO THE PROGRAMME OF THE ENGLISH EIE

Summary. The given article aims at revealing peculiarities of developing writing skills in the process of preparation for the school-leaving exam in English. Thus, writing as a means of teaching English has been defined. Characteristic features of writing competence formation have been described as well as the exam requirements for English EIE writing tasks. The latter presuppose the creation of the student's individual written message, such as a postcard, a note, an email, either formal or informal. EIE writing tasks are formed in the shape of a descriptive communicative situation with a clearly defined aim and addressee (a letter to a friend, to an employer, to the editor, etc.): personal letters about definite facts of one's life, future plans, descriptions of a person or an object, a report on something experienced (seen or read), one's point of view on certain events, greetings, invitations, announcements, filling in the blank. Each of the tasks above possesses its writing requirements thoroughly checked by examiners. The structure of the textbook “English (year 11, standard level)” by M. Nersysyan and A. Pirozhenko has been analyzed and types of writing tasks have been defined. The main objective of the textbook is claimed to be EIE preparation. It consists of 6 units, each comprising 5-6 lessons training various language skills (reading, listening, speaking, and writing) on B1+ level. Thus, the structure of the textbook under consideration meets the requirements of preparation for the EIE exam in English. However, in the process of the Writing Section investigation, we have noticed that only 5 out of 14 types of writing tasks present in the textbook correspond to the programme, while the majority of them are not included in it, although the quantity of the recommended tasks reveals over the half (55%) of the existing ones. ‘A letter to a friend’ writing tasks appeared to be the most frequently used ones (26%), 13 % of the tasks aim at writing an essay, and only 10% focus on writing a report. ‘Writing an official letter’ and a letter of complaint’ tasks are proved to be scarce. Having come to the conclusions presented above, we would like to recommend the authors of the textbook under analysis to reconsider the contents of the Writing Section to eliminate the unnecessary material and concentrate on the essential exam preparation tasks.

Keywords: the English EIE, the English textbook, writing assignment, letter to a friend, formal letter.

Постановка проблеми. Письмо є важливою складовою у навчанні школярів. Завдяки навичкам письму учні можуть вдало обмінюватись інформацією відповідно до мети та цілей спілкування. “Значна частина світової документації та кореспонденції оформлюється англійською мовою. Відтак, для професіонала, який хоче працювати на рівні світових стандартів, важлива компетентність у всіх видах мовленнєвої діяльності, зокрема в письмі” [1]. Отже, актуальність теми зумовлюється потребою розвитку навичок писемного мовлення школярів, оскільки спостерігається недостатній рівень його сформованості. Однією з причин цього є недостатня увага вчителя до формування міцної основи писемних навичок. До того ж, на уроці не

виконується достатня кількість вправ для кожного з етапів навчання писемного мовлення, в тому числі, на етапі підготовки до ЗНО з англійської мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато відомих методистів займались вивченням проблеми навчання письма: І.Л. Бім, С.Ф. Шатілов, Г.В. Рогова, Н.І. Гез, В.Н. Рахманінова, С.Ю. Ніколаєва тощо. У їх працях здійснено диференціацію письма та писемного мовлення. Іноземні дослідники Р. Вайт (R. White) та В. Арндт (V. Arndt) визначають поняття *writing* (письмо) як *a thinking process* (процес мислення). На їхню думку, найголовнішою частиною механізму письма є генерування думок, при цьому за цей процес відповідає довготривала пам'ять [5, с. 92].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наукова новизна дослідження полягає у вивченні співвідношення запропонованих у підручнику завдань для розвитку письма із вимогами до ЗНО з англійської мови, що не було у фокусі сучасних досліджень з методики викладання англійської мови.

Мета статті. Статтю присвячено аналізу структури підручника з англійської мови для 11 класу авторів М. Нерсисян та А. Піроженко, визначенню типів письмових завдань у ньому та їхній відповідності програмі складання ЗНО з англійської мови.

Виклад основного матеріалу. О. Ковтун відзначає, що «з-поміж чотирьох видів мовленнєвої діяльності (говоріння, читання, аудіювання, письмо) три перших визнаються сучасною методикою викладання іноземних мов об'єктами навчання, письмо ж розглядається лише як засіб в оволодінні трьома першими. Відтак, на практиці в навчальному процесі йому не завжди приділяється належна увага» [1].

«У вузькому значенні термін *письмо* визначається як використання техніки графічної та орфографічної систем мови, якою оволодіває учень. У широкому значенні писемне мовлення – це особливий ключ мовленнєвої діяльності, кодування інформації з урахуванням графічного способу зв'язку» [2, с. 206].

У період становлення незалежної України та її інтеграції в ЄС, швидкого розвитку економічних, торговельних та соціокультурних зв'язків зростає необхідність вивчення іноземної мови з орієнтацією на її практичне застосування під час ділового та повсякденного спілкування. Таким чином, розвиток навичок писемної компетенції та мовленнєвої культури в процесі вивчення англійської мови є одним із актуальних завдань методики навчання англійської мови.

Відповідно до програмних вимог випускники старшої загальноосвітньої школи повинні володіти іншомовною комунікативною компетенцією в усній і писемній формах, у визначених програмами тематичних межах, тобто вміти писати листи в різних стилях: особистому і діловому, правильно вживати різноманітні фрази мовного етикету, описувати події, свої плани на майбутнє, враження, події в минулому, привітати з досягненнями, подякувати, запросити, підтримати, по-

скаржитися, обґрунтувати свою точку зору, давати рекомендації, передавати повідомлення у вигляді записки, написаної у довільному стилі [4].

Проаналізуємо відповідність письмових завдань, поданих у підручнику «Англійська мова (11-й рік навчання, рівень стандарту)» авторів М.А. Нерсисян та А.О. Піроженко на предмет їхньої відповідності програмі підготовки до ЗНО з англійської мови.

Варто відмітити, що даний підручник є одним із основних компонентів Навчально-методичного комплексу «Англійська мова (11-й рік навчання, рівень стандарту)», підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти». Він складається з 6 розділів, кожен з яких складається з 5-6 уроків і висвітлює подану тему з різних кутів зору. Кожен урок тренує усі навички і вміння англійською мовою (читання, слухання, говоріння та письмо) на рівні B1+. У кінці кожного розділу наведено додаткові вправи та типові екзаменаційні завдання для підготовки до контрольної роботи та перевірки загальних успіхів і досягнень (*Self-assessment, Get ready for your test*). Також у підручнику подається додатковий матеріал з домашнього читання, який містить уривки з оригінальних англомовних книжок та вправи на загальне розуміння тексту (*Literary Hub*). Підручник додатково містить дві секції *Round-up* для подальшої практики різних навичок та вмінь.

Завершується підручник списком комунікативних фраз та виразів, традиційним списком неправильних дієслів, а також наводяться ключові дієслова, прикметники та іменники, які скоріш за все трапляються абітурієнтові під час складання ЗНО з англійської мови.

Отже, структура аналізованого підручника відповідає сучасним вимогам до підготовки до ЗНО з англійської мови.

Проаналізуємо види письмових вправ у підручнику М.А. Нерсисян та А.О. Піроженко на основі вимог, прописаних у програмі складання ЗНО з англійської мови [4].

Так, ми виявили, що аналізований підручник містить 31 письмове завдання у секції *Writing*, певна кількість з яких відповідає програмі ЗНО, а також такі, що не включені до неї.

До першої групи належать наступні:
– лист другу (8 завдань), наприклад:

Unit 1, Lesson 2 [3, с. 14]

13. You have a friend who lives in a city abroad. You have decided that you would like to apply and take a course at one of the colleges in this city. Write to your friend explaining your plans and intentions. Tell him/her what type of work or studies you have been doing for the past few years and ask for his/her assistance in contacting an appropriate institution. Write not less than 150 words.

– твір (4 завдання) (*opinion essay, for and against essay*), наприклад:

Unit 3, Lesson 2 [3, с. 72]

10. Write an opinion essay: “American Idol” is a TV show for the people who want to become pop stars. The best singer becomes famous. In “Big Brother” people live in a house together for many weeks. The public vote and the most popular person wins – and hopes to become rich and famous. Would you go on “American Idol” or “Big Brother”? Why/not? Give reasons, write not less than 250 words.

– написання листівки (1 завдання), наприклад:

Unit 3, Lesson 3 [3, с. 77]

10. Write a postcard to your friend at home about the way you are spending time in Canada. Tell your friend:

- *where you are and the way you are travelling around there;*
- *about an awesome place/activity you saw/did yesterday and how you felt;*
- *about other fantastic plans you are going to fulfil in Canada next week.*

– написати повідомлення на задану тему (3 завдання), наприклад:

Unit 2, Lesson 5 [3, с. 55]

12. Prepare a report about the life of teens in the 1920s (or choose another period). Describe their way of life, spheres of interest, types of entertainment, problems and anxieties, difficulties they faced, opportunities they had. Express your opinion about that period; tell how you think it was better or worse than today. Was the generation gap an issue for the society then?

– лист-скарга (1 приклад), наприклад:

Unit 5, Lesson 2 [3, с. 132]

10. You and a friend had dinner in an expensive restaurant last night, but it was an unpleasant experience. The waiter at the restaurant was terrible and the food was bad and overpriced. You and your friend had severe stomach-aches the following day. Write a letter to the restaurant manager and explain your dissatisfaction with the service offered by the restaurant, quality/taste of food served, complain about hygiene/cleanliness maintained in the restaurant, and so on. Ask the manager to do something about the situation or ask for your money back.

– офіційний лист (1 завдання), наприклад:

Unit 6, UKRAINE, Lesson 2 [3, с. 163]

15. Write a letter to the president or the government. Express your idea of Youth Participation in Today's Politics. Should young people be enabled to influence key decisions that affect their state and society? Should the voting age be lowered? Do you think the opinions of young people are valued at school and in society in general? Write about some other possible ways to make young voices be heard.

До другої групи належать такі завдання:

– написання списку порад (2 завдання), наприклад:

Unit 1, Lesson 3 [3, с. 18]

9. Work in pairs. Imagine one of your friends is going to take an examination soon and feels pretty nervous about that, so you need to help him out. Use the clues below to prepare "DOs and DON'Ts of dealing with test anxiety". Share your ideas with the classmates and make up a final advice list for successful performance on an exam.

...up late/night's sleep
 ...in advance/late/early
 concentrate/focus on...
 relax/reward yourself...
 ...self-critical/positive attitude
 ...stress/distracting thoughts

...deep breath/rush
 ...simple/harder questions
 ask the teacher/pay attention...
 ...carefully/attentively
 review/revise/prepare...
 avoid/follow...

For example:

DOs	DON'Ts
1) Do space out studying over a few days or weeks, don't wait until the night before. 2) ...	1) Don't cram for an exam. The amount you learn won't be worth the stress. 2) ...

– провести дослідження і заповнити таблицю (1 приклад):

Unit 1, EXAMS AND JOBS, Lesson1 [3, с. 10]

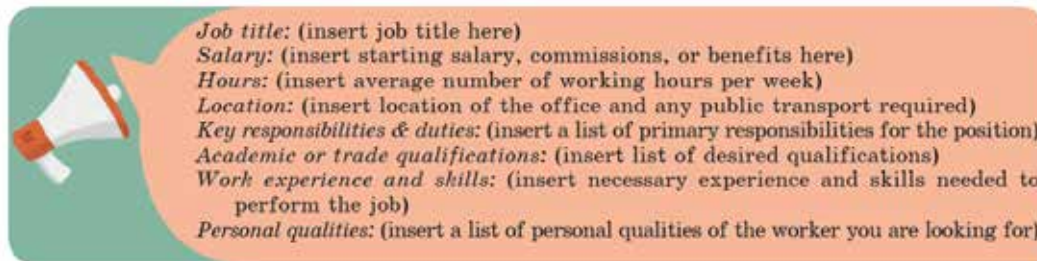
13. What are the top prestigious universities you know? Would you like to study at any of them? Do you know the entry requirements? Do some research and fill in the chart below. It will help you weigh all the pros and cons to choose your perfect university.

University	Admission/ Requirements	Desirable qualities	Facilities (campus life)	Application deadline	Cost and support

– написання реклами (2 приклади):

Unit 1, Lesson 5 [3, с. 26]

14. Write a job advert for a vacant job. Write about 100-150 words. Use the following plan.

Job title: (insert job title here)
Salary: (insert starting salary, commissions, or benefits here)
Hours: (insert average number of working hours per week)
Location: (insert location of the office and any public transport required)
Key responsibilities & duties: (insert a list of primary responsibilities for the position)
Academic or trade qualifications: (insert list of desired qualifications)
Work experience and skills: (insert necessary experience and skills needed to perform the job)
Personal qualities: (insert a list of personal qualities of the worker you are looking for)

– написання біографії відомої людини (2 завдання):

Unit 1, Lesson 6 [3, с. 30]

12. Think of an entrepreneur you know or research some famous one. Write about their life and achievements. Use the vocabulary you have learned in the lesson.

Unit 3 ENGLISH-SPEAKING COUNTRIES, Lesson 1 [3, с. 68]

11. Choose one of the significant Britons, read his/her biography, then write a short review of his/her life story. Pay attention to the sequence of events.

– придумати закінчення роману (1 завдання):

Unit 1, Hub [3, с. 34]

How do you think the novel ends? Browse the Internet and check out the storyline. Write a short overview of the novel ending. Share your impressions about the novel.

– порівняти картинки (1 завдання), вважаємо, що цей тип завдання більш характерний для розмовної частини:

Unit 2, Lesson 3 [3, с. 47]

13. Compare and contrast the pictures pointing out the pros and cons of marrying young. Use the words in the box below to write a short opinion essay on the issue.

VERBS: *be/fall in love, fall out over, get on well, make up, have arguments, spend time apart/together, put up with, talk things over, pay compliments*
ADJECTIVES: *rocky, challenging, lasting, understanding, enthusiastic, fulfilling*
NOUNS: *excitement, joy, priorities, communication skills, compromise, share*

– складання питань та відповідей на них, що краще було б використовувати в якості тренувальної вправи, а не письмового завдання до ЗНО (1 завдання):

Unit 3, Lesson 5 [3, с. 87]

11. Work in pairs. Write, then ask and answer the questions about English-speaking countries using the prompts below. Contrast them in different aspects (*geography, nature, history, economy, politics, culture*) using the appropriate comparative structures.

For example: "What's the most expensive city in America?" – "It's New York"
"London is not as expensive as New York, it's also way bigger than Big Apple".

– повідомлення веб-квест, тип повідомлення, що базується не на загальних знаннях, а на необхідності використання електронних ресурсів (1 приклад):

Unit 4, Lesson 3 [3, с. 107]

13. Web quest. Search the Internet the Internet to find out and write about the Aberdeen International Festival of Youth Arts. Answer the following questions:

- 1) Where is Aberdeen (*venue*)?
- 2) Where does it originate from (*historical event/personality*)?
- 3) When was it first held?
- 4) What type of festival is it?
- 5) When does it take place?
- 6) How many people attend the event?
- 7) Who flocks to the festival?
- 8) What does it feature/celebrate?
- 9) What are the traditional activities/displays?
- 10) What is the highlight of it?

– складання брошури (3 приклади):

Unit 5, HEALTH AND ENVIRONMENT, Lesson 1 [3, с. 128]

11. Do you always make healthy food choices? Prepare a leaflet about a healthy snack using your own recipe. Write about the following:

- 1) Your snack is: _____
- 2) Details about your snack: _____
 – list all ingredients included in your snack: _____
 – how would you describe your snack? (Hot? Cold? Cut? Baked? Flavour? Size? Texture?) _____
 – how to cook your snack? _____
 – are there any toppings on your snack? _____
- 3) What else can you say about your snack? _____
 – why is this snack a healthier choice? _____
 – what are the best aspects of this snack? (made with little or no fat/no topping or non fat/low fat topping/small/medium size/made with little or no added sugar/salt/fruit/vegetable) _____

– підготовка письмової презентації (1 завдання):

Unit 6, Lesson 5 [3, с. 178]

16. Prepare a short presentation about one of the international organizations mentioned in the lesson or choose some other. Do the necessary research and prepare the following information:

_____ was founded in _____. _____ countries are involved today.
 The headquarters of _____ are in _____.
 The reason the _____ exists is to _____.
 The _____ has two roles:
 1) _____;
 2) _____.
 A good example of something the _____ does is _____.
 Benefits for Ukraine being a member of _____ are _____.

Підсумуємо отримані результати за допомогою наступної таблиці 1:

Таблиця 1

Типи письмових завдань у підручнику «Англійська мова (11-й рік навчання, рівень стандарту)» М.А. Нерсисян та А.О. Піроженко

Тип завдання	Кількість	Відсотки
research	2	6,5%
letter to a friend	8	26%
advice list	2	6,5%
opinion essay	4	13%
job advert	2	6,5%
biography	1	3,2%
compare the pictures	1	3,2%
report	3	10%
writing questions	1	3,2%
overview	1	3,2%
leaflet	3	10%
letter of complaint	1	3,2%
formal letter	1	3,2%
presentation	1	3,2%
Всього	31	100%

Джерело: розроблено авторами

Кольором у таблиці виділені типи завдань, які не входять до програми ЗНО з англійської мови.

Як бачимо з таблиці 1, лише 5 з 14 присутніх у підручнику типів завдань відповідають програмі, в той час як більшість (9 завдань) не включені до неї. Однак кількісно, рекомендовані завдання складають більше половини усіх запропонованих (17 завдань з 31, близько 55%). Найбільше письмових завдань містять написання листа другу (26%, трохи більше чверті) мабуть через його частотність серед письмових завдань на ЗНО. 13% присвячені написанню твору. Лише

десята частина письмових завдань (10%) відведена під написання повідомлення. Завдання з написання офіційного листа та листа-скарги є поодинокими.

Висновки і пропозиції. Отже, вважаємо, що замість включення у підручник письмових завдань, що не входять до переліку, затвердженого програмою ЗНО, авторам варто було б звернути більше уваги (решту 45%) на тренування написання офіційних листів та творів.

Список літератури:

1. Ковтун (Бугайчук) О. Письмо як засіб і об'єкт навчання англійської мови. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Ізмаїл, 2002. Вип. 13. С. 16–18.
2. Методика навчання іноземних мов у загальноосвітніх навчальних закладах: теоретичні засади : навч. посіб. у схемах і табл. для студентів ф-ту інозем. філології освітньо-кваліфікац. рівня «бакалавр». Запорізьк. нац. ун-т ; уклад.: К.М. Ружин. Запоріжжя : Вид-во ЗНУ, 2012. 115 с.
3. Нерсисян М.А., Піроженко А.О. Англійська мова (11-й рік навчання, рівень стандарту) : підруч. для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Ірпінь : ТОВ «Видавництво «Перун», 2019. 192 с.
4. Програми ЗНО. URL: http://ru.osvita.ua/test/program_zno/ (дата звернення: 25.09.2020).
5. White R., Arndt V. *Process Writing*. London : Longman, 1977. 186 p.

References:

1. Kovtun (Buhaiчук), O. (2002). Pysmo yak zasib i ob'iekt navchannia anhliiskoi movy [Writing as a means and an object of teaching English]. *Scientific Journal of Izmail State Humanitarian University*. Izmail, vol. 13, pp. 16–18.
2. *Metodyka navchannia inozemnykh mov u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh: Teoretychni zasady* [Methodology of Foreign Language Teaching: theoretical grounds]. Zaporizha: ZNU.
3. Nersysyan, M., & Pirozhenko, A. (2019). *Anhliiska mova (11-i rik navchannia, riven standartu)* [English (Year 11, standard level)]. Kyiv: Irpin: Perun.
4. *Programy ZNO [ZNO programmes]*. URL: http://ru.osvita.ua/test/program_zno/ (accessed 25.09.2020).
5. White, R., & Arndt, V. *Process Writing*. London: Longman, 1977.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-49>

УДК 1751

Фещенко О.А.

КВНЗ «Житомирський медичний інститут» ЖОР

ПРОЦЕС ЗАСТОСУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ПІД ЧАС ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВИХ НАВИЧОК

Анотація. У статті здійснено огляд інноваційних методів викладання іноземної мови. Автор звертає увагу на важливість впровадження в освітній процес інтерактивних засобів та застосування активних методів навчання, що спонукає дітей до творчого пошуку, активізує їх розумову діяльність, навчає аналізувати, правильно висловлювати свою точку зору, будувати зв'язне логічне висловлювання. Представлено та розкрито складові формування та вдосконалення іншомовної комунікативної компетентності засобами ІКТ. Наведено приклади, описано етапи та обґрунтовано доцільність використання мультимедійних технологій у роботі з дітьми молодшого шкільного віку. У висновках автор відзначає, що застосування активних методів викладання сприяє розвитку комунікативної компетентності та формує мотивацію до вивчення іноземної мови.

Ключові слова: ІКТ, компетентнісний підхід, інноваційні методи, мотивація, мультимедіа, мультимедійна діяльність, комп'ютерні технології.

Feshchenko Olha

CHEI «Zhytomyr Medical Institute» ZRC

THE PROCESS OF APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH LESSONS DURING THE FORMATION OF SPEAKING SKILLS

Summary. The article reviews the important aspects of innovative methods of teaching a foreign language. Currently the world practice shows a tendency to modify traditional forms of organization of the educational process, such as personality-oriented approach to learning, introduction of information and communication technologies, development of social educational networks, professional online communities, online learning that provides an open access to educational materials via the Internet. The article analyzes the importance of introducing interactive tools and the use of active learning methods in the process of teaching foreign language, which encourages children to creative and mental activity, teaches to analyze, express their point of view, build logical expression. The components of formation and improvement of foreign language communicative competence by means of ICT are presented and revealed in the article. The author gives a detailed analysis of the use of ICT. This method allows to proceed from learning as a function of memorization to learning as a process of mental development; from a static model of knowledge to a dynamic system of mental actions; from the focus on the average student to differentiated and individual training programs; from external motivation to study to internal moral and volitional regulation. The author considers that one of the favorite types of screen action for elementary school children is animation. Cartoons are understandable and accessible means of learning and education for children. It is given the examples of teaching materials and technics and described the methodology of using multimedia technologies in work with elementary school children on English lessons. The expediency of using information and communication technologies in foreign language classes as a motivating factor for learning is substantiated and prospects for the use of ICT by English teachers are defined. In conclusions, the author notes that the use of active teaching methods promotes the development of communicative competence and forms the motivation to learn a foreign language.

Keywords: ICT, competence approach, innovative methods, motivation, multimedia, multimedia activity, computer technologies.

Постановка проблеми. У сучасних умовах найбільш актуальним завданням освіти є формування комунікативної компетентності учнів. Використання ІКТ стає найбільш ефективним засобом, що сприяє розширенню освітнього простору сучасної освіти, а також здатність і готовність здійснювати міжособистісне і міжкультурне спілкування з носіями мови.

Світова практика демонструє тенденцію до модифікації традиційних форм організації освітнього процесу, і цьому сприяє безліч факторів. Особистісно-орієнтований підхід до навчання з однієї сторони і повсюдна інформатизація, впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, розвиток соціальних освітніх мереж, професійних онлайн спільнот, онлайн навчання, що передбачає відкритий доступ до навчальних

матеріалів через інтернет, з іншого – все це вимагає глобальних змін освітньої парадигми, адаптацію навчальних цілей, завдань, принципів.

Сучасному суспільству потрібні фахівці, що володіють гнучкістю і адаптивністю, здатні переробляти значні обсяги інформації, отримувати та оновлювати знання, постійно вдосконалювати професійні компетенції.

Але дякую система традиційного навчання не дозволяє повною мірою реалізувати такі запити суспільства, а існуючі вимоги не можуть бути реалізовані без кардинальних змін системи освіти [1, с. 7].

Одна з основних особливостей сучасного світу – це прискорення темпів інформаційного та технологічного розвитку, те, що було новим ще вчора, сьогодні вважається трохи застарілим, тому учителям доводиться постійно рухатися

в ногу з прогресом. В даний час головна мета освіти – навчити дітей вчитися. Вчителі повинні створити умови, які допомагають сучасному школяреві творчо застосовувати отримані знання на практиці. Але як це зробити? Як зробити урок більш цікавим і насиченим? Ці питання задають собі багато творчих вчителів.

Будь-який метод навчання покращується за рахунок інтеграції в нього інформаційних технологій. У зв'язку з цим використання ІКТ на заняттях з іноземної мови є саме тим мотивуючим фактором, що здатний задовольнити наступні сучасні вимоги до навчання: підвищити мотивацію до вивчення іноземної мови з метою спілкування як на повсякденні теми, так і на професійні; збільшувати обсяг лінгвістичних знань; накопичувати культурологічні знання про країну, мова якої вивчається; розвивати здатність до самостійного вивчення іноземної мови [3, с. 150].

Однією з найбільш вдалих технологій є мультимедійна технологія, яка дозволяє забезпечити високі темпи навчання. Застосування її дає стійкі позитивні результати у всіх напрямках навчально-виховної роботи. Це дозволяє урізноманітнити форми діяльності учня на уроці, дати дитині змогу самостійно опанувати нове, здійснювати компетентнісний підхід у навчанні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі формування знань щодо використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій під час викладання іноземних мов присвячені дослідження Азарова Н.В. [1], Жилавий М.М. [2], Кравець О.Є. [3], Співаковська Є.О. [4], Холод О.В. [5], Чередніченко Г.А. [6], Шуменко О.А. [7], Яковлева М. [8], які справедливо зауважують, що сучасна освіта повинна передбачати формування нового світобачення, готовності і здатності жити і працювати в полікультурному світі, орієнтуватися в світовому професійному просторі.

Виклад основного матеріалу. Що ж таке «інформаційні технології»? У сучасній науці існує багато різних підходів до визначення терміну «Інформаційні технології». Згідно з «Словником методичних термінів» (автори Е.Г. Азімов, А.Н. Шукін) інформаційні технології – це система методів і способів збору, накопичення, зберігання, пошуку, передачі, обробки і видачі інформації за допомогою комп'ютерів і комп'ютерних ліній зв'язку [2, с. 219].

Інформаційними технологіями, як правило, називають технології, що використовують такі технічні засоби як аудіо, відео, комп'ютер, Інтернет. В даний час необхідно вміння отримувати інформацію з різних джерел, користуватися нею і створювати її самостійно. Широке використання ІКТ відкриває для викладача нові можливості у викладанні іноземної мови. Педагоги відзначають, що застосування ІКТ сприяє прискоренню процесу навчання, зростання інтересу учнів до предмету, покращують якість засвоєння матеріалу, дозволяють індивідуалізувати процес навчання і дають можливість уникнути суб'єктивності оцінки [7, с. 84].

Використання ІКТ дозволяє перейти:

- від навчання як функції запам'ятовування до навчання як процесу розумового розвитку;
- від статичної моделі знань до динамічної системи розумових дій;

- від орієнтації на усередненого учня до диференційованих та індивідуальних програм навчання;

- від зовнішньої мотивації навчання до внутрішньої морально-вольової регуляції.

Формування та вдосконалення іншомовної комунікативної компетентності відбувається у формуванні наступних складових:

- мовленнєвої компетентності (вдосконалення комунікативних умінь у чотирьох основних видах мовленнєвої діяльності: говорінні, аудіюванні, читанні та письмі; вміння планувати свою мовну і немовну поведінку);

- дискурсивної компетентності (вміння будувати своє висловлювання відповідно до заданої ситуації спілкування);

- мовної компетентності (фонетика, лексика, граматики, розвиток навичок оперування мовними одиницями в комунікативних цілях);

- соціокультурної компетентності (знання про соціокультурну специфіку англословних країн, формування умінь виділяти загальне і специфічне в культурі рідної країни і країни мови, що вивчається);

- компенсаторної компетентності (вміння виходити з положення в умовах дефіциту мовних засобів при отриманні і передачі іншомовної інформації);

- навчально-пізнавальної компетентності (розвиток загальних і спеціальних навчальних умінь, що дозволяють удосконалювати навчальну діяльність з оволодіння, задовольняти з його допомогою пізнавальні інтереси в інших областях знання) [4, с. 221].

У століття всесвітньої павутини не можна викладати англійську мову, використовуючи тільки класно-урочну систему і навчальні посібники на друкованій основі. Інакше ми відстанемо від темпу розвитку сучасного суспільства і не зможемо йти «в ногу з часом». Інтернет дає нам і нашим учням величезні можливості для самовдосконалення.

Інтерактивні технології на уроках іноземної мови характеризуються насамперед активністю учнів і їх взаємодією з учителем, товаришами, комп'ютером як джерелом інформації, навколишнім світом в цілому. Такий підхід дозволяє учням знайти застосування своїх знань у дійсності, а не тільки в рамках шкільних предметів [6, с. 134].

Інтерактивні технології показують нові можливості, пов'язані з налагодженням міжособистісної взаємодії шляхом зовнішнього діалогу в процесі засвоєння навчального матеріалу [7, с. 86].

Сучасний урок англійської мови в школі вже неможливо уявити без використання мультимедійних технологій.

Можна використовувати презентації при введенні нового лексичного матеріалу, а також при закріпленні. При знайомстві зі словами вітання і прощання, пропонуємо використовувати відеоролик «Ввічлива гусениця», де діти правильно на слух сприймають вимову англійських фраз: «*Goog morning!*», «*Hello! – Hi!*», «*Good evening!*», «*Good bye!*». При знайомстві з темою «частини тіла», застосовується відеоролик, за допомогою якого діти виконують фізичну хвилинку, щоб добре запам'ятати назви частин тіла, правильно їх вимовляли і показували на собі.

У занятті за темою «Одяг», при закріпленні матеріалу, пропонуємо застосовувати презентації, де дитині після читання слів учителя, треба закінчити фразу, наприклад, *«Не пропустити навіть холод, пальто Пеггі по-англійськи... (coat)», «На вулиці в снігу возиться, рукавички потрібні нам ... (mittens)», «Йшла в калюжу Меггі, ось конфуз! Шкода червоні черевики, черевики по-англійськи ... (boots)».*

За темою «Тварини», можна використати барвисту презентацію з вимовою слів, а також аудіо запис – звуки тварин, що стане цікавим для хлопців. При розучуванні пісень часто вчителі застосовують магнітофон, за допомогою нього відтворюють аудіозаписи.

Для дітей можна провести «Movie Club», де вони дивляться мультфільм англійською мовою «Cheburashka let goes to school» – «Чебурашка йде в школу». На дверях музичного залу, так званого кінотеатру, прикріплюють афішу нового мультфільму. Діти відчують себе як в кінотеатрі, так як потрапити вони повинні були з яскравими, барвистими квитками, що заздалегідь лунали до перегляду. Головним актором є м'яка іграшка Чебурашка, завдяки якій відбувається нова прем'єра мультфільму. Після перегляду, діти дивляться відеоролик про Англію, звідки нещодавно приїхав з гастролей Чебурашка. Для розминки можна провести фізкультхвилинку «Head and shoulders». Юні глядачі будуть дуже задоволені прем'єрою мультфільму.

Одним з улюблених видів екранного дійства у молодших школярів є мультиплікація. Мультики зрозумілі і доступні дітям, а так само найбільш відповідають часовим рамкам і є зручним засобом навчання і виховання. Більше того, зараз якісні мультфільми володіють педагогічним потенціалом: містять у собі як виховну, так і навчальну інформацію в доступній формі. Потенціал використання мультфільмів на заняттях полягає не тільки в перегляді та обговоренні разом з дітьми мультиплікаційних стрічок, а й розповідях про те, як створюється мультиплікаційний фільм, хто бере участь в його створенні, яка техніка [2, с. 219].

На наш погляд, дуже позитивним є використання мультфільму Winni the Witch (видавництва Oxford University Press) на заняттях англійської мови. При створенні мультфільму використовувалися неясні, акварельні кольори, не дратівливі для дитячого ока. Сюжет цікавий і не складний, що дозволяє використовувати цей мультфільм з дітьми різного віку з 5 і до 10 років, на першому етапі навчання англійської мови. Важливим є тривалість мультфільму – 6 хвилин, що відповідає валеологічним вимогам (без шкоди для здоров'я).

Метою перегляду цього мультфільму є тренування і закріплення лексичних одиниць по темі кольори і предмети в будинку, на занятті присвяченому знайомству дітей з культурологічними особливостями святкування Halloween у країні досліджуваної мови. Завдання: підвищити мотивацію до вивчення англійської мови, розвивати аудіальні навички дітей.

На підготовчому етапі ми ознайомилися з вмістом мультфільму, виділили ті лексичні одиниці, на що ми будемо звертати увагу дітей

при перегляді мультфільму, а так само на ті, які можуть викликати труднощі. Для зняття труднощів сприйняття ми підготували серію картинок (будинок, стілець, ліжко, ванна, килим), картки з квітами (зелений, червоний, синій, жовтий, рожевий, фіолетовий, чорний, помаранчевий, жовтий), а так само роздавальний матеріал (чорно-білі картинки kota для прикрашення). Продумали розстановку меблів, для того, щоб всім дітям екран був візуально доступний.

Безпосередньо робота з мультфільмом ділилася на 3 етапи. Перед переглядом мультфільму педагог вводить дітей в тему, розповідає про свято Halloween і задає сюжет, за яким діти разом з педагогом відправляються на пошуки головних героїв цього свята – відьми і чорного kota. Подорож по кабінету під пісеньку і повторюючи рухи за педагогом, діти знаходять чорний будинок, і повинні розгадати, що перебуває в цьому будинку. Педагог їх «наштовхує» на потрібні слова (стілець, ліжко, ванна, килим, дерево, кіт), і вони обговорюють, якого кольору можуть бути ці предмети в будинку. Для того, щоб переконатися в правильності, дітям необхідно подивитися історію, про того, хто живе в цьому домі і що в ньому перебувати. Педагог розсаджує дітей перед екраном і дає установку-запам'ятати кольори обговорюваних до цього об'єктів. Після перегляду, відповідно, йде обговорення. Діти спільно з педагогом відновлюють розповідь, використовуючи картинки і дійшовши до обговорення кольору kota, педагог роздає заготовлені зображення kota, які діти повинні розфарбувати так, як це було в мультфільмі. Якщо це завдання викликає труднощі, то можна повернутися до потрібного фрагменту, або прослухати пісеньку, яку виконує сам кіт в кінці мультфільму. У висновку необхідно підвести підсумок, проговорюються основні моменти заняття, діти діляться своїми враженнями і емоціями.

Таким чином, можна зробити висновок, що використання відео, на заняттях англійської мови з дітьми молодшого шкільного віку несе великий освітній потенціал. Дане заняття викликало позитивні відгуки у дітей, підвищило мотивацію до вивчення англійської мови за рахунок участі у святі Halloween, організованим за допомогою знайомства з героями мультфільму англійською мовою.

Перспективи використання ІКТ вчителем англійської мови.

1. Листування вчителя і учнів з жителями англомовних країн, за допомогою електронної пошти.

2. Участь вчителя та учнів у спільних інтернет-проектах.

3. Створення сайтів і презентацій.

4. Електронні публікації рефератів, статей в Інтернеті [8, с. 231].

Дослідження психологів показують, що в середньому 15% інформації ефективно засвоюється учнем за допомогою органів слуху і 25% – за допомогою зору. Разом з тим результат комбінованої дії на вказівні канали сприйняття перевищує сумарну дію кожного з них окремо і становить 65%. У цьому полягає синергізм педагогічного впливу, який досягається шляхом використання мультимедійних технологій.

Висновки. Отже, вивчення іноземної мови потребує багато часу, терпіння і наполегливості. В учнів мотивація до вивчення іноземної мови досить низька із-за відсутності швидкого результату і труднощів вивчення, все це знижує інтерес школярів.

Першочергове завдання вчителя – розкрити творчий потенціал учня, підвищити інтерес і активність.

Головне, що необхідно враховувати використовуючи інноваційні методи викладання при вивченні іноземної мови, – це мотивація, що є психологічним проявом потреб. Таким чином, можна виділити наступні відмітні характерис-

тики активних методів навчання: мотивація, активність, креативність, взаємодія, формування у студентів самоконтролю і самонавчання.

На відміну від традиційних, застосування активних методів навчання спонукає до творчого пошуку, активізує їх розумову діяльність, навчає аналізувати, правильно висловлювати свою точку зору, будувати зв'язне логічне висловлювання, бути готовим до професійної комунікації іноземною мовою із колегами та споживачами. Отже, застосування активних методів навчання веде до розвитку комунікативної компетенції та направлене на створення стійкої мотивації до вивчення іноземної мови.

Список літератури:

1. Азарова Н.В. Інтерактивні технології навчання майбутніх правників. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань : ПП Жовтий О.О., 2011. Вип. 39. Ч. 2. С. 7–13.
2. Жилавий М.М. Використання інформаційно-комунікативних технологій на уроках англійської мови під час читання та аудіювання. *Таврійський вісник освіти* : науково-методичний журнал. 2013. № 4. С. 219–224.
3. Кравець О., Самборська Н. Формування соціально-комунікативної компетентності майбутніх фахівців нефілологічних спеціальностей на заняттях з англійської мови засобами інформаційно-комунікативних технологій. *Нові технології навчання* : збірник наукових праць ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Київ, 2019. Вип. 92. С. 148–150.
4. Співаковська Е.О. Використання нових інформаційних технологій у вивченні студентами англійської мови. *Інформаційні технології в освіті*. 2013. № 15. С. 221–228.
5. Холод О.В. Інтерактивні технології як засіб формування комунікативної компетентності. *Англійська мова та література*. 2011. № 9. С. 5–9.
6. Чередніченко Г.А. Мультимедійні технології у процесі викладання дисципліни «іноземна мова» у вищих технічних навчальних закладах. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2011. № 4. С. 134–138.
7. Шуменко О.А., Шишлова І.Ю. Використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій під час викладання іноземних мов. *Філологічні трактати*. 2013. Т. 5. № 4. С. 84–89.
8. Яковлева М. Упровадження інтерактивних методів навчання при вивченні іноземної мови у вищому юридичному навчальному закладі. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Педагогічні науки*. 2014. № 132. С. 231–234.

References:

1. Azarova, N.V. (2011). Interaktyvni tekhnolohiyi navchannya maybutnikh pravnykiv [Interactive technologies of teaching future lawyers]. *Psykhologo-pedahohichni problemy silskoyi shkoly: zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychny. Uman: PP Zhovtyy O.O., vol. 39, no. 2, pp. 7–13.* (in Ukrainian)
2. Zhylavyy, M.M. (2013). Vykorystannya informatsiyno-komunikatsiynykh tekhnolohiy na urokakh anhliys'koyi movy pid chas chytannya ta audiyuvannya [The use of information and communication technologies in English lessons during reading and listening]. *Tavrijskij visnik osviti: nauково-metodichnij zhurnal, vol. 4, pp. 219–224.* (in Ukrainian)
3. Kravecz, O., & Samborska, N. (2019). Formuvannya socialno-komunikatyvnoyi kompetentnosti majbutnix faxivciv nefilologichnyx specialnostej na zanyattiyax z anglijskoyi movy zasobamy informacijno-komunikatyvnyx tekhnolohiy [Social-communicative competence formation in students of non-philological departments by means of information and communication technologies]. *Novi texnologiyi navchannya: zbirnyk naukovykh pracz. DNU «Instytut modernizaciyi zmistu osvity», vol. 92, pp. 148–150.* (in Ukrainian)
4. Spivakovska, E.O. (2013). Vykorystannya novykh informatsiynykh tekhnolohiy u vyvchenni studentamy anhliyskoyi movy [The use of new information technologies in the study of English by students]. *Informacijni tekhnolohiyi v osviti, vol. 15, pp. 221–228.* (in Ukrainian)
5. Kholod, O.V. (2011). Interaktyvni tekhnolohiyi yak zasib formuvannya komunikatyvnoyi kompetentnosti [Interactive technologies as a means of forming communicative competence]. *Anglijska mova ta literatura, vol. 9, pp. 5–9.* (in Ukrainian)
6. Cherednichenko, H.A. (2011). Multymediyni tekhnolohiyi u protsesi vykladannya dystsypliny "inozemna mova" u vyshchyykh tekhnichnykh navchal'nykh zakladakh [Multimedia technologies in the process of teaching the discipline "foreign language" in higher technical schools]. *Naukovi zapysky Ternopil'skogo nacionalnogo pedagogichnoho universytetu im. V. Gnatyuka. Seriya: Pedagogika, vol. 4, pp. 134–138.* (in Ukrainian)
7. Shumenko, O.A. (2013). Vykorystannya suchasnykh informatsiyno-komunikatyvnykh tekhnolohiy pid chas vykladannya inozemnykh mov [The use of modern information and communication technologies in teaching foreign languages]. *Filologichni traktaty, vol. 5, no. 4, pp. 84–89.* (in Ukrainian)
8. Yakovlyeva, M. (2014). Uprovadzheniya interaktyvnykh metodiv navchannya pry vyvchenni inozemnoyi movy u vyshchomu yurydychnomu navchal'nomu zakladi [Introduction of interactive teaching methods in the study of a foreign language in a higher law school]. *Naukovi zapysky Kirovograd'skogo derzhavnoho pedagogichnoho universytetu imeni Volodymyra Vinnychenka. Vypusk 132. Seriya: Pedagogichni nauky, pp. 231–234.* (in Ukrainian)

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-50>

УДК 343.983.7

Єспринцева І.О.

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ОБЛІКІВ ГЕНЕТИЧНИХ ОЗНАК ЛЮДИНИ

Анотація. Судова генетика стала важливим ресурсом для кримінального розслідування та збору доказів у межах розслідування кримінального правопорушення для судових систем по всьому світу. Актуальним аспектом використання судової генетики в системі кримінального правосуддя є створення та розширення централізованих національних баз даних, що містять генетичні профілі, які встановлюються і зберігаються відповідно до критеріїв, визначених у законодавстві кожної країни. Важливим аспектом є можливість використання криміналістичних обліків генетичних ознак людини з інформаційно-пошуковими автоматизованими системами. Автоматизовані обліки призначені для накопичування та зберігання отриманих в процесі дослідження даних, з метою подальшої перевірки шляхом порівняння їх з тими даними, що вже зберігаються в базі. Автоматизований облік генетичних ознак людини функціонує на центральному та обласних рівнях. Статтю присвячено аналізу актуальних питань криміналістичних обліків генетичних ознак людини. Досліджено та виявлено переваги, недоліки та перспективи зазначених обліків.

Ключові слова: криміналістичні обліки генетичних ознак людини, ДНК-профіль, генетична ідентифікація, ДНК-облік, розслідування злочинів.

Yerpynseva Iryna

Kharkiv Scientific Research Forensic Center of the
Ministry of Internal Affairs of Ukraine

CURRENT ISSUES OF CRIMINAL ACCOUNTING OF HUMAN GENETIC TRAITS

Summary. Forensic genetics has become an important resource for criminal investigations and gathering evidence as part of criminal investigation for judicial systems all over the world. The aim of molecular-genetic examination is to establish human genetic traits in objects of biological origin. An important aspect of the use of forensic genetics in the criminal justice system is the creation and expansion of centralized national databases containing genetic profiles, which are established and stored in accordance with the criteria defined in the legislation of each country. Also an important aspect is the possibility of using forensic records of human genetic traits with automated information retrieval systems. Forensic accounting is designed to accumulate and store data obtained during the study, in order to further verify by comparing them with the data already stored in the database. Forensic accounting of human genetic traits operates at the central and regional levels. Forensic records of human genetic traits (DNA profiles) are now increasing in various parts of the world to support the justice system. But nowadays discussions about human genetic databases are controversial due to their imperfections, legal irregularities and the possibility of intrusion into a person's privacy. The creation of forensic records of human genetic traits facilitated the genetic analysis of biological samples obtained at the crime scene, which greatly simplified the work of investigators. They have got a reliable tool that allows them to identify the perpetrator or his victim, extract incontrovertible evidence and solve crimes. For the effective use of this method, it is necessary to take care, first of all, of the legal and logistical framework that will ensure the effective functioning of DNA records and provide the ability to securely store and use accounting information solely in the interests of combating crime. The article is devoted to the analysis of topical issues of forensic records of human genetic traits. The advantages, disadvantages and prospects of these accounts are researched and revealed.

Keywords: forensic records of human genetic traits, DNA profile, genetic identification, DNA accounting, crime investigation.

Постановка проблеми. Судова генетика стала важливим ресурсом для кримінального розслідування та збору доказів у межах розслідування кримінального правопорушення для судових систем по всьому світу [1]. Завданням молекулярно-генетичної експертизи є установлення генетичних ознак людини в об'єктах біологічного походження. Для судово-медичної практики найбільш важливим є можливість надавати висновки з певною ймовірністю про належність біологічних слідів конкретній особі, що дає змогу ідентифікувати, насамперед, підозрюваних у скоєнні тяж-

ких злочинів – вбивств, спричиненні тілесних ушкоджень тощо, а також встановлювати невпізнаних осіб (померлих, хворих на амнезію) при наявності зразків, належність яких відома [2], встановлювати генетичну статево-належність особи, що залишила слід [3].

Актуальним аспектом використання судової генетики в системі кримінального правосуддя є створення та розширення централізованих національних баз даних, що містять генетичні профілі, які встановлюються і зберігаються відповідно до критеріїв, визначених у законодавстві кожної країни [1].

Криміналістичні обліки генетичних ознак людини (ДНК-профілів) сьогодні збільшуються в різних регіонах світу для підтримки діяльності системи судового правосуддя, але сьогодні дискусії, щодо баз даних генетичних ознак людини, є суперечливим через їх недосконалість, законодавчу неврегульованість та можливість вторгнення в приватне життя особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На монографічному рівні такі науковці, як В.В. Бирюков, А.Е. Волков, Е.А. Разумков та деякі інші, досліджували правові засади створення та функціонування криміналістичних обліків. Однак питання функціонування криміналістичних обліків генетичних ознак людини недостатньо досліджені.

Метою статті є аналіз актуальних питань криміналістичних обліків, виявлення недоліків та перспектив криміналістичних обліків генетичних ознак людини.

Виклад основного матеріалу. Процес створення криміналістичних баз даних з генетичними профілями почався в середині 1990-х років. Перша судово-генетична база даних була створена в Англії та Уельсі в 1995 році. Їх приклад наслідували такі країни, як Нідерланди (1997 рік), Австрія (1997 рік) та Німеччина (1998 рік). За оцінками, в даний час у 69 країнах світу працюють бази даних цього типу, і принаймні 34 країни починають процес впровадження своєї власної бази даних (Інтерпол, 2016 р.; Прейнзак і Аронсон, 2015 р.) [1]. У зв'язку з викладеним вище, можна простежити, що перспективи та проблеми, що виникають під час використання баз даних генетичних ознак людини в контексті кримінального розслідування, є спільними.

В Україні даний метод ідентифікації особи в Експертній службі МВС почав працювати з 90-х років у Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі. Важливим аспектом є можливість використання криміналістичних обліків генетичних ознак людини з інформаційно-пошуковими автоматизованими системами. Автоматизовані обліки призначені для накопичування та зберігання отриманих в процесі дослідження даних, з метою подальшої перевірки шляхом порівняння їх з тими даними, що вже зберігаються в базі. Автоматизований облік генетичних ознак людини функціонує на центральному та обласних рівнях.

На прикладі центрального обліку генетичних ознак людини (далі – ЦОГОЛ) Експертної служби МВС України, розглянемо функціонування обліків генетичних ознак людини та принцип поміщення ДНК-профілів до обліку. Облік складається з оперативно-пошукових колекцій, які ведуться відповідно в ДНДЕКЦ та НДЕКЦ [4].

Оперативно-пошукові колекції формуються з ДНК-профілів:

- осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, взятих під варту, засуджених у випадку їх добровільної згоди;
- біологічних слідів, вилучених при огляді місця події, у тому числі за фактами безвісного зникнення осіб, проведення інших слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів;
- невпізнаних трупів [5];
- для подальшої перевірки в автоматичному режимі для ідентифікації особи. Організаційні

засади функціонування автоматизованого обліку генетичних ознак людини визначаються Інструкцією з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС затвердженої наказом МВС України від 30.09.2009 р. № 390 [5].

Обліку підлягають ДНК-профілі, отримані за допомогою генетичних аналізаторів та визначені за рядом стандартних систем маркерів (локусів), які є єдиними для експертних лабораторій відповідно до рекомендацій Європейської мережі науково-криміналістичних установ [6].

Що стосується самих локусів, то європейський стандартний набір зараз включає 15 локусів STR: FGA, TH01, vWA, D3S1358, D8S1179, D18S51, D21S11, D2S441, D10S1248, D22S1045, D1S1656, D12S391, D16S539, D2S1338 та D19S433. Вищезазначена американська програма CODIS довгий час орієнтувалася на 13 обов'язкових локусів: CSF1PO, FGA, TH01, TPOX, vWA, D3S1358, D5S818, D7S820, D8S1179, D13S317, D16S539, D18S51 та D21S11 [5]. Як видно з перерахування, деякі з них не перетинаються.

Ця загальноприйнята система локусів, дозволяє на міжнародному рівні об'єднувати групи нерозкритих справ за допомогою генетичних криміналістичних обліків. Так як, злочинці «не дотримуються географічних меж», при скоєнні кримінальних правопорушень, бази даних ДНК-профілів дають змогу робітникам правоохоронних органів, об'єднати сліди та ідентифікувати злочинця. Злочини вчинені у Америці можуть бути пов'язані з діями, вчиненими у Німеччині, але при ефективній роботі національних баз ДНК, затримка злочинця є реалістичною. Створення комунікації між світовими криміналістично-генетичними базами, дозволяють відстежити біологічні сліди злочинця по всьому світу та ідентифікувати їх. Наприклад, така резонансна справа: безвісне зникнення неповнолітньої Діани Хріненко, яке мало місце 24.08.2018 року в селі Суботці Знамянського району Кіровоградської області. Останки розшукованої були виявлені в березні 2019 року. Для ідентифікації тіла проведено ряд експертиз, в тому числі молекулярно-генетична експертиза (ДНК). У серпні 2019 року, в рамках міжнародного співробітництва в м. Познань (Польща) був затриманий підозрюваний у вбивстві Діани Хріненко громадянин Н [7]. У зв'язку з викладеним вище, надзвичайно актуальним та перспективним, є питання міжнародного розшуку злочинців шляхом застосування обліків генетичних ознак людини.

Крім того, слід зазначити, що своєчасна та точна робота ЦОГОЛ, дозволяє ідентифікувати у великій кількості невпізнані трупи людей, які загинули під час антитерористичній операції на сході України [4].

Важливо відмітити, що однією з переваг криміналістичних ДНК обліків є можливість ідентифікації особи навіть при отриманні невеликої кількості біологічного матеріалу ДНК-профілю, за умови дотримання всіх вимог до аналізу. Що, в свою чергу, є важливим інструментом криміналістичного забезпечення розслідування злочинів [4].

Як свідчать дані, генетичні обліки допомагають не тільки в розкритті злочинів шляхом викриття злочинця, а й відсівають тих осіб, які після перевірки, є непричетними до скоєного діяння.

Хоча аналіз ДНК на сьогодні безперечно «виграє» у багатьох інших методів криміналістики, він теж не досконалий.

Слід зазначити, що через недостатність профілів у базі та величезну чергу зразків, які чекають свого встановлення за системою STR-локусів [9], ускладнюється та затягується робота слідства. Можливості існуючих лабораторій в Україні не задовольняють потреби правоохоронних органів у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень.

Крім того, законодавчо не врегульовано й генотипування певних категорій осіб для створення ДНК-обліку. Повільне наповнення бази є ще однією проблемою в даній сфері. До того ж, не можливо обмежувати базу кримінальних генетичних осіб тільки особами, засудженими за скоєння кримінальних правопорушень. Така реєстрація буде сприяти виявленню злочинців тільки в разі, якщо дана особа опиниться на волі і знову скоїть кримінальне діяння. Перелік осіб, які підлягають обов'язковому генетичному типуванню та внесенню до обліку генетичних ознак людини, повинен бути максимально розширений.

У Європі та Сполучених Штатах звертають увагу на ще один мінус криміналістичних обліків генетичних ознак людини, пов'язаний з втручанням в особисте життя людини та порушенням

його приватності. Борці за права людини побоюються, що генетична інформація злочинців і осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів, може потрапити в треті руки і потім використовуватися нена належним чином [1].

Висновки. Викладене вище дозволяє зробити такі висновки. Обмін інформацією завжди був вирішальним для успішного правозастосування. ДНК-обліки тільки починають слугувати цінним інструментом для слідчого розслідування, але в перспективі їх ефективність буде зростати, коли розмір бази даних збільшиться, а недоліки будуть усунені.

Безперечно, створення криміналістичних обліків генетичних ознак людини сприяло проведенню генетичного аналізу отриманих на місці злочину біологічних зразків, що багато в чому спростило роботу слідчих. Вони отримали надійний інструмент, що дозволяє ідентифікувати злочинця або його жертву, добувати незаперечні докази і розкривати злочини.

Однак, для ефективності використання даного методу варто подбати, насамперед, про нормативно-правову та матеріально-технічну бази, які забезпечать ефективне функціонування ДНК-обліків та нададуть можливість надійно зберігати і використовувати інформацію обліків винятково в інтересах протидії злочинності.

Список літератури:

1. Machado H., Granja R. DNA Databases and Big Data. *Forensic Genetics in the Governance of Crime*. Palgrave Pivot, Singapore. 2020. Pp. 55–57. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-15-2429-5_5
2. Перепечина І.О. Идентификация личности при исследовании объектов биологического происхождения и проблема достоверности данных. *Современное состояние и развитие криминалистики: Совместный российский-украинский проект* / за ред. Н.П. Яблокова и В.Ю. Шепитько. Харьков, 2012. С. 82–98.
3. Кривда Г.Ф. Особливості виділення та характеристика ДНК із слідів біологічного походження. *Вісник наукових досліджень*. 2002. № 4. С. 138–140.
4. Атаманчук В.М., Волошин О.Г. Идентификация неопознанных трупів методом ДНК-анализу з метою отримання інформації про особу. *Актуальні питання криміналістики*. 2019. С. 47–51.
5. Інструкція з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС затверджена наказом МВС України від 10.09.2009 року № 390. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09#Text> (дата звернення: 22.08.2020).
6. Panneerchelvam, S., Norazmi M.N. Forensic DNA profiling and database. *The Malaysian journal of medical sciences. M-JMS*. 2003 № 2. P. 20.
7. Никифорчук Д.Й., Чемерис Д.Д., Ручка Ю.І., Никифорчук В.Д. Актуальні проблеми розшуку безвісти зниклих неповнолітніх осіб. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статеві свободи та статеві недоторканості дітей, шляхи їх вирішення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 червня 2020 р.). Київ, 2020. С. 217–219.
8. Перепечина І.О. Эффективность ДНК-анализа при раскрытии и расследовании преступлений. *Вестник Московского университета МВД России*. 2017. № 2. С. 80–81.
9. Amankwa A.O., Mc. Cartney C. The effectiveness of the UK national DNA database. *Forensic Science International: Synergy*. 2019. Vol. 1. Pp. 45–55.
10. Драчук С.М., Хлань В.Г. Міжнародний та національний досвід використання ДНК досліджень в судово-експертній та криміналістичній практиці: порівняльно-правовий аналіз. *Криміналістика і судова експертиза*. 2016. № 61. С. 541–549.

References:

1. Machado, H., & Granja, R. (2020). DNA Databases and Big Data. *Forensic Genetics in the Governance of Crime*. Palgrave Pivot, Singapore, pp. 55–57. doi: https://doi.org/10.1007/978-981-15-2429-5_5
2. Perepetchina, I.O. (2012). Identifikatsiya lichnosti pri issledovanii ob'ektov biologicheskogo proishozhdeniya i problema dostovernosti dannyih. [Personal identification in the study of objects of biological origin and the problem of data reliability]. *Sovremennoe sostoyanie i razvitie kriminalistiki: Sovmestnyiy rossiysko-ukrainskiy proekt*, pp. 82–98.
3. Kryvda, H.F. (2002). Osoblyvosti vydilennia ta kharakterystyka DNK iz slidiv biolohichnoho pokhodzhennia [Osoblyvosti vydilennia ta kharakterystyka DNA iz slidiv biolohichnoho pokhodzhennia]. *Visnyk naukovykh doslidzhen*, vol. 4, pp. 138–140.
4. Atamanchuk, V.M., & Voloshyn, O.H. (2019). Identyfikatsiia nevpiznanykh trupiv metodom DNK-analizu z metoiu otrymannia informatsii pro osobu. Aktualni pytannia kryminalistyky [Identification of unidentified corpses by DNA analysis to obtain personal information]. *Current issues of criminology*, pp. 47–51.
5. Instruksiiia z orhanizatsii funktsionuvannia kryminalistychnykh oblikiv ekspertnoi sluzhby MVS zatverdzhena nakazom MVS Ukrainy vid 10.09.2009 roku № 390 [Instruction on the organization of the functioning of forensic

- records of the expert service of the Ministry of Internal Affairs approved by the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated September 10, 2009 № 390]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09#Text> (accessed: 22.08.2020).
6. Panneerchelvam, S., & Norazmi, M.N. (2003). Forensic DNA profiling and database. *The Malaysian journal of medical sciences: MJMS*, vol. 2, p. 20.
 7. Nykyforchuk, D.Y., Chemerys, D.D., Ruchka, Yu.I., & Nykyforchuk, V.D. (2020). Aktualni problemy rozshuku bezvisty znyklykh nepovnolitnikh osib. [Actual problems of search for missing minors]. Proceeding of the Aktualni problemy dosudovoho rozsliduvannia ta sudovoho rozghliadu zlochyniv proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti ditei, shliakhy yikh vyrishennia: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Ukraine, Kyiv, June 19, 2020). Kyiv, pp. 217–219.
 8. Perepechina, I.O. (2017). Effektivnost DNK-analiza pri raskrytii i rassledovanii prestupleniy. [The effectiveness of DNA analysis in the detection and investigation of crimes]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*, vol. 2, pp. 80–81.
 9. Amankwaa, A.O., & McCartney, C. (2019). The effectiveness of the UK national DNA database. *Forensic Science International: Synergy*, vol. 1, pp. 45–55.
 10. Drachuk, S.M., & Khlan, V.H. (2016). Mizhnarodnyi ta natsionalnyi dosvid vykorystannia DNK doslidzhen sudovo-ekspertnii ta kryminalistychnii praktytsi: porivnialno-pravovy analiz [International and national experience in the use of DNA research in forensic and forensic practice: a comparative legal analysis]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*, vol. 61, pp. 541–549.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-51>

УДК 343.98

Стрілець С.О., Кузнецов Р.В.

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ ЕКСПЕРТНОЇ СЛУЖБИ МВС

Анотація. В статті розглянуто проблемні питання підготовки експертних кадрів для Експертної служби Міністерства внутрішніх справ в умовах реформування правоохоронної системи України. Приведено низку недоліків, які характерні для нинішньої системи підготовки. Висловлено зауваження та внесені пропозиції щодо нормативно-правового, організаційного забезпечення освітнього процесу та судово-експертної діяльності. Проаналізовано нині діючу систему підготовки судових експертів в Україні та висвітлено досвід їх підготовки в ряді європейських країн. Аргументована неприйнятність для України підходів підготовки експертних кадрів МВС, яка використовується в Російській федерації. Запропоновано нову модель системи підготовки судових експертів для Експертної служби МВС. Висвітлено роль Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI) у підвищенні професійного рівня судових експертів, якості проведення судових експертиз.

Ключові слова: судово-експертна діяльність, Експертна служба, судовий експерт, система підготовки, шляхи вдосконалення, огляд місця події.

Strilets Serhii, Kuznetsov Roman

Kharkiv Scientific Research Forensic Center
of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

WAYS TO IMPROVE TRAINING AND QUALIFICATION IMPROVEMENT FORENSIC EXPERTS OF THE EXPERT SERVICE OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS

Summary. This article considers the problematic issues of training expert staff for the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs in the context of reforming the law enforcement system of Ukraine. First of all, the current state of training of forensic experts is analyzed, which has preserved the principles of the training system since Soviet times. There are a number of shortcomings that are characteristic of the current training system. In particular, attention is drawn to the inconsistency of certain rules in the interrelated regulations adopted by the relevant authorities in different years. Emphasis is placed on the need to bring the regulatory framework in line with generally accepted principles of law, to prevent the facts of "conflict" of legal norms. Remarks were made on the normative-legal, organizational support of the educational process and forensic activity. Proposals have been made to correct shortcomings in this area of activity. The most problematic elements of the current system of training forensic experts for the Expert Service are analyzed. The experience of their preparation in a number of neighboring European countries is highlighted. The argument is given for what reasons, approaches to the training of expert staff used in the system of educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation are not acceptable for the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. A new model of the system of training forensic experts for the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs is proposed, which is based on course training. Each stage of the course system of training is characterized with the maximum consideration of the type of basic education of students, the complexity of the expert specialty and other factors. New forms of educational process are outlined. Emphasis is placed on the need for future forensic experts in the process of preparing a documented right to independent participation in the review of the scene. A new form of advanced training foremployees Scientific Research Forensic Center and the National Police of Ukraine as specialists has been proposed. The role of the European Network of Forensic Institutions (ENFSI) in raising the professional level of forensic experts of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the quality of forensic examinations is highlighted.

Keywords: forensic expert activity, forensic department, forensic expert, training system, ways to improve, crime scene investigation.

Постановка проблеми. Роль судової експертизи в процесі розслідування кримінальних правопорушень надзвичайно велика. Так, відповідно до ч. 2 ст.84 КПК України висновки експерта є процесуальними джерелами доказів [1].

Від якості та рівня проведення судових експертиз багато в чому залежить ефективність розслідування. Одним з найголовніших факторів підвищення професійного рівня проведення судових експертиз державними експертними установами взагалі, та Експертною службою зокрема, є створення нової системи підготовки кадрів.

Перебудовування системи підготовки експертних кадрів, як специфічної, вузькоспеціалізованої категорії спеціалістів, важко переоцінити в умовах реформування правоохоронної системи.

На первинному етапі становлення, після реорганізації у 2015 році, а потім в результаті розширення штатів, Експертна служба МВС зіткнулася з проблемою підготовки кваліфікованих кадрів. На посади судових експертів призначались невідповідні кандидати, часто з непрофільною освітою. Підготовка проходила у відповідних підрозділах за участю досвідчених

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2598-5008>

фахівців в у мовах безперервної судово-експертної діяльності. І далеко не завжди, враховуючи як суб'єктивні, так і об'єктивні причини, рівень підготовки нових судових експертів відповідає вимогам сьогодення. З часом виникли питання пов'язані з перепідготовкою та підвищенням кваліфікації співробітників експертної установи.

Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (далі, ДНДЕКЦ), що є головною структурною частиною Експертної служби, як член Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI), повинен відповідати високим критеріям цієї авторитетної міжнародної експертної організації, в тому числі і з кадрових питань.

Отже, всі ці виклики ставлять ряд завдань щодо шляхів підготовки судових експертів, як для Експертної служби МВС, так, видається, і для експертних установ інших відомств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підготовки судових експертів для експертних установ в різні роки досліджували такі відомі вчені-правники, як В.М. Бараняк, Ю.О. Пілюков, А.В. Кофанов, С.Г. Гаспарян, Л.Н. Головченко, В.Ю. Шепітько, В.М. Шерстюк, В.А. Журавель, В.О. Коновалова, В.І. Алексейчук, І.А. Колеснікова.

Причому, лише В.М. Бараняк та А.В. Кофанов у своїх роботах досліджували проблеми підготовки судових експертів для Експертної служби МВС.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На тему вдосконалення підготовки судових експертів опублікована незначна кількість наукових робіт. В основному автори публікацій торкаються цієї проблематики, яка має місце в системі науково-дослідних закладів Міністерства юстиції. А напрямком підготовки експертних кадрів для підрозділів Експертної служби МВС в сучасних умовах у науковому середовищі майже не розглядався. Отже, ці питання вимагають більш ґрунтовного теоретичного дослідження.

Метою статті є висвітлення проблем підготовки судових експертів для Експертної служби МВС України та шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. У процесі реформування правоохоронної системи наразі багато питань викликає підготовка кадрів. Комплекс цих проблем стоїть і перед Експертною службою МВС.

З початком активного реформування системи МВС, відповідно до прийнятого положення Закону України «Про Національну поліцію», Експертна служба не увійшла до структури Національної поліції [2]. В ході реорганізації служби виникла необхідність у розширенні штатів, створення нових напрямків досліджень, наборі великої кількості нових співробітників, організації їх навчання у процесі безперервної судово-експертної діяльності. В ході вирішення цих завдань гостро стало питання про необхідність перебудови системи підготовки кадрів для експертних підрозділів.

Наразі, підготовка судових експертів в цілому зберегла принципи системи їх підготовки ще з радянських часів.

На посади судових експертів Експертної служби призначаються особи, які мають вищу освіту з освітнім рівнем не нижче спеціаліста або магістра, серед яких невеликий процент мають юри-

дичну освіту. Профільну вищу освіту має ще менше кандидатів. На сьогоднішній день профільну вищу освіту надає лише Національна академія внутрішніх справ, яка готує спеціалістів за першим освітнім рівнем (бакалавр) з терміном навчання 4 роки за спеціальністю «Експертно-криміналістичні дослідження». Навчальні програми створені на основі вимог спеціальності «Право», які повною мірою не враховують експертної специфіки, і не відповідають вимогам сьогодення.

Так, А.В. Кофанов, абсолютно правильно стверджував, що до недоліків освітньої підготовки судових експертів належать:

«– недостатність теоретичної фундаментальності підготовки судових експертів;

– виключення з навчального плану дисциплін, необхідних для повноцінної підготовки судових експертів;

– навчальна перевантаженість непомірною кількістю не пов'язаних з експертною діяльністю дисциплін;

– недосконалість системи підходів до добору майбутніх фахівців;

– недостатня розробленість механізму супроводження діяльності фахівців Експертної служби МВС України;

– недоліки у системі контролю та самоконтролю рівня професійної підготовки співробітників Експертної служби МВС України» [3, с. 108, 109].

До цього переліку необхідно додати явну недостатність практичних занять для засвоєння, як положень базових наук (наприклад, судової фотографії, тактики огляду місця події), так і методик проведення судових експертиз.

У цьому контексті Бараняк В.М. цілком слушно зауважив, що «судово-експертні спеціальності мають подвійну природу, де основну роль відіграють базові науки, допоміжну – юридичні» [4, с. 232].

Але юридична складова процесу реформування у цій сфері, тим не менш, має надзвичайно велике значення.

Першочергово необхідно привести у відповідність нормативно-правове та організаційне забезпечення, як освітнього процесу та і взагалі судово-експертної діяльності. Так, відповідно до ч. 2 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» «судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності» [5]. Але, відповідно до ст. 5 Закону України «Про вищу освіту», який був прийнятий у 2014 році, у переліку рівнів вищої освіти рівень – спеціаліст відсутній [6].

В кримінальному процесуальному кодексі, який був прийнятий у 2012 році положення про додаткові, повторні, комісійні та комплексні експертизи були виключені. Водночас, дані положення мають місце у Цивільному процесуальному кодексі, Господарському процесуальному кодексі, Кодексі адміністративного судочинства, що негативно впливає на застосування цих норм в практичній діяльності. І наведені невідповідності непоодинокі.

Дуже багато підзаконних нормативних актів, окремі положення яких «конфліктують», як між собою, так і з законодавчими нормативними актами.

На нашу думку, перед відповідними державними органами необхідно ініціювати проведення комплексної звірки всіх діючих нормативних актів, які регулюють правовідносини у сфері судово-експертної діяльності та в подальшому привести їх у відповідність один до одного з урахуванням загально прийнятих принципів права.

Після призначення на експертні посади в Експертну службу молодих співробітників, їх подальше навчання, аж до присвоєння кваліфікації судового експерта з певної спеціальності, цілком і повністю покладається на закріплені керівництвом підрозділів наставників з числа досвідчених судових експертів. Причому, за одним наставником можуть бути закріплені кілька осіб і це в умовах їх постійного експертного навантаження. Стажисти, як правило, не мають базової профільної чи юридичної освіти, отже не пройшли юридичну підготовку, курс криміналістики та інші спеціальні дисципліни. Тому, вивчення ними цих дисциплін необхідно забезпечити наставнику. Крім цього, досвідчені експерти, що призначені керівниками стажування, беруть участь у науковій діяльності. Відтак, рівень їх зайнятості дуже високий, що не сприяє якісному навчанню закріплених стажистів. Не менш важливе значення має відсутність доплат за наставництво, в іншому випадку це було б додатковим стимулом якісного навчального процесу.

З огляду на наявні проблеми в системі підготовки судових експертів у нашій країні є закономірний інтерес оцінити, яким же чином ці складні завдання вирішують зарубіжні країни.

Так, наприклад у Росії питання підготовки експертних кадрів вирішили за допомогою введення до державного реєстру нової спеціальності для фахівців з вищою освітою – «судова експертиза». Наразі у вищих навчальних закладах МВС Росії готують за п'ятирічною формою навчання експертів «традиційних» криміналістичних експертів, що отримують після закінчення вищого навчального закладу диплом про вищу експертну освіту та допуски на право самостійного проведення семи видів експертиз: трасологічних, дактилоскопічних, балістичних, холодної зброї, портретних, почеркознавчих, техніко-криміналістичних експертиз документів. З 2000 року у Російській Федерації діє Державний освітній стандарт вищої професійної освіти за спеціальністю 030502 «Судова експертиза». Випускникам вузів за цією спеціальністю з 2003 року присвоюється кваліфікація «судовий експерт» [4, с. 231].

Методика підготовки судових експертів у Російській Федерації значно відрізняється від деяких сусідніх європейських країн. Так, Н.І. Клименко та В.К. Стринжа інформують, що експертні кадри для системи МВС у Польщі формуються так. Після отримання вищої освіти особи проходять спеціальну підготовку спочатку на курсах протягом року, потім шість місяців працюють під контролем досвідчених фахівців Інституту криміналістики та півтора року – під контролем фахівців на місцях. Лише через три роки вони отримують право самостійного виконання експертиз. За таким самим підходом здійснювалася підготовка експертів для системи Міністерств внутрішніх справ Угорщини, Чехії та Словаччини [7, с. 26].

Проаналізувавши різні підходи до організації підготовки кадрів для експертних підрозділів МВС сусідніх країн, ми прийшли до висновку, що для впровадження в Україні досвід Російської Федерації не прийнятний. Як показує багаторічний досвід, отримання особою «традиційних» криміналістичних допусків на право самостійного проведення семи видів експертиз не є раціональним ні за часом навчання, ні за матеріальними затратами. Після закінчення навчального закладу судовий експерт в експертному підрозділі виконує експертизи по одній, максимум двом спеціальностям наприклад, почеркознавчих і техніко-криміналістичних експертиз документів. Кваліфікацію за іншими спеціальностями він поступово втрачає. Передова світова практика пішла шляхом вузької спеціалізації. Особа, що навчається, освоює один вузький напрямок судової експертизи (наприклад, судову трасологію). У даному випадку забезпечується більш глибокі фундаментальні знання, є можливість значно поліпшити, як кількісну, так і якісну складові практичної підготовки, і як результат, – значно вищий професійний рівень. Судовий експерт виконуючи експертизи за одним напрямком постійно його підвищує.

Проаналізувавши, як позитивні так і негативні чинники вітчизняного стану підготовки експертних кадрів, взявши до уваги зарубіжний досвід видається, що для впровадження нової системи підготовки експертних кадрів для Експертної служби МВС в Україні слід використати наступну модель.

Підготовка судового експерта повинна передбачати: базову повну вищу освіту; післядипломну освіту (спеціалізація, стажування, підвищення кваліфікації та перепідготовка); спеціальну освіту за певними експертними спеціальностями; самоосвіту [8, с. 13]. Отримання базової вищої освіти (бажано профільної або юридичної) відповідного рівня є лише **першим етапом** до одержання кваліфікації судового експерта. В цьому контексті необхідно зауважити, що базовим рівнем освіти пропонується встановити перший освітній рівень (бакалавр). Навчальні програми необхідно розробляти з урахуванням сучасних вимог (теоретичної фундаментальності підготовки судових експертів; максимально мінімізувати викладання дисциплін не пов'язаних з експертною діяльністю та ін. [3, с. 108]

Особливу увагу приділяти проходженню практик та стажувань студентів (курсантів) в експертних підрозділах. В цих підрозділах повинні бути офіційно затверджені досвідчені співробітники у якості кураторів проходження останніх практик та стажувань.

При наборі кандидатів на роботу в Експертну службу специфіка професійної підготовки повинна враховувати той факт, що судові експерти на сьогоднішній день не мають статусу атестованих співробітників МВС.

Призначення на експертну посаду повинно проходити на конкурсній основі. Пропонується встановити, що для заміщення посад судових експертів кандидати не обов'язково повинні мати магістерський освітній рівень. В той же час, наявність магістерського освітнього рівня обов'язкова для кандидата на заміщення керівної посади в Експертній службі.

Наказом керівництва НДЕКЦ за новопризначеним судовим експертом закріплюється наставник, який буде його супроводжувати в процесі всього навчання. При чому, на весь цей період наставник за свою роботу повинен отримувати матеріальну винагороду.

Другий етап. Передбачається створення курсової системи підготовки. Експерт направляється на курси, як головний елемент централізованої системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації судових експертів.

На базі державного вищого навчального закладу, наприклад, Національної академії внутрішніх справ пропонується створення Інституту підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації експертних кадрів (далі – Інституту) для Експертної служби МВС з відповідним фінансуванням та спеціальним оснащенням. На базі інституту будуть проводитись курси за різними напрямками: для отримання кваліфікації за певною експертною спеціальністю; для перепідготовки діючих судових експертів; підвищення кваліфікації для призначення на вищу або керівну посаду, та ін. Можливе створення або філіалів, або окремих навчальних закладів з такими функціями за куцтовим принципом на базі вищих навчальних закладів системи МВС (наприклад, в містах Київ, Харків, Львів, Одеса).

Умови проходження курсу для отримання кваліфікації за певною експертною спеціальністю пропонуються наступні.

Терміни навчання: 1 рік слухачам з профільною освітою на криміналістичні види експертиз; 1,5 року слухачам з не профільною освітою на криміналістичні види експертиз та на будь-які інші види експертиз, якщо особа не має базової освітньої юридичної та криміналістичної підготовки.

Слухач навчається за одним вузьким напрямком, наприклад, проведення трасологічних експертиз за експертними спеціальностями 4.1 «Дослідження слідів людини та слідів тварини», 4.2 «Дослідження знарядь, агрегатів інструментів і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами», 4.4 «Дослідження ідентифікаційних номерів та рельєфних знаків», або проведення трасологічних експертиз за експертною спеціальністю 4.6 «Дактилоскопічні дослідження».

Причому, в програми навчання в обов'язковому порядку повинен бути включений курс «Тактика огляду місця події» з вивченням тактики огляду місць скоєння різних видів кримінальних правопорушень і відповідними практичними заняттями. По закінченню навчання повинен бути проведений екзамен за цією дисципліною з наданням випускникам курсів права самостійної участі в якості спеціаліста у проведенні огляду місця події.

В ході навчання поряд з традиційними формами навчання, І.А. Петрова, О.П. Снігер'єв справедливо вказують на доцільність «використання цілого комплексу різноманітних форм», серед яких «можуть бути: проблемні лекції; ділові ігри; ситуаційні завдання; наукові конференції та семінари; індивідуальна робота з фахівцями більш високого рівня; комп'ютерні тренінги; обмін досвідом з експертами, у тому числі й закордонними тощо» [9, с. 18].

Крім цього, необхідно в програмах навчання передбачити проходження обов'язкових виробничих практик (на базі НДЕКЦ та НДЕКЦ) для засвоєння на практиці теоретичних положень методик дослідження з обов'язковим складанням навчальних висновків.

Третій етап. Після закінчення курсу підготовки судові експерти протягом 6 місяців працюють під керівництвом закріплених за ними наставників на місцях. В ході подальшого стажування вони спільно проводять експертні дослідження і проводять підготовку для участі у засіданні Експертно-кваліфікаційної комісії МВС, з приводу розгляду нею питання про присвоєння працівникам кваліфікації судового експерта

Лише пройшовши всі вищезначені етапи підготовки, за рішенням Експертно-кваліфікаційної комісії, судові експерти можуть отримати кваліфікацію за відповідною експертною спеціальністю.

Якщо судовий експерт, що вже має кваліфікацію за певною експертною спеціальністю та бажає отримати нову кваліфікацію за іншою експертною спеціальністю, за згодою керівника підрозділу повинен пройти курс перепідготовки в Інституті за відповідними програмами. Терміни навчання на курсах повинні залежати від освітнього рівня слухача, складності експертної спеціальності та об'єму навчальної програми.

Перед призначенням на будь-яку (крім нижчої) посаду в Експертній службі кандидат повинен також в Інституті пройти одномісячний курс підвищення кваліфікації за спеціальною програмою. Успішне завершення проходження курсу підвищення кваліфікації повинно бути умовою для подальшого призначення і на керівну посаду в Експертній службі.

В ході підготовки судових експертів безумовно основна увага повинна бути сконцентрована на вивченні методик досліджень. Але, судовий експерт зобов'язаний не тільки виконувати експертні дослідження, у разі необхідності, у якості спеціаліста брати участь у складі слідчо-оперативної групи в огляді місця події. Як було зазначено вище, по закінченню курсів підвищення кваліфікації слухачі повинні отримати право самостійної участі в огляді місця події. Як свідчить судово-експертна практика проведення судових експертиз, їх результати, нерозривно пов'язані з процесом та результатами огляду місця події. Теоретичні знання та практичні навички тактики огляду місця події судовий експерт (спеціаліст) повинен постійно оновлювати та вдосконалювати. Особливо враховуючи той факт, що судові експерти НДЕКЦ залучаються, як правило, для участі в оглядах місць подій в ході розслідування тяжких та резонансних кримінальних проваджень. І це трапляється не часто. Тому, враховуючи наявність в штаті НДЕКЦ великої кількості не досвідчених співробітників, необхідно створити систему тренінгів, що включатимуть, як теоретичну, так і практичну складові тактики оглядів місць подій. Для підвищення ефективності результатів оглядів місць подій, у процес тренінгів, разом з судовими експертами НДЕКЦ у змішані малочисельні групи необхідно залучати, також, і особовий склад інспекторів-криміналістів слідчих відділів Національної поліції. Це дасть можливість підвищити кваліфікацію співробітників

різних структурних підрозділів МВС, їх взаємодію в ході оглядів місць подій.

Також, необхідно акцентувати увагу на особливій ролі самоосвіти експерта, як надважливого процесу постійної його професійної підготовки. Криміналістика, як «жива» наука, обов'язково повинна йти в ногу з часом, постійно реагувати на виклики, що постійно виникають перед суспільством. Тому, судові експерти повинні постійно самовдосконалюватись. Цей процес також стимулює наукова робота.

Для підвищення професійного рівня судових експертів, якості проведення судових експертиз необхідно використовувати можливості пов'язані з членством ДНДЕКЦ МВС України в Європейській мережі судово-експертних установ (ENFSI).

Основний напрямок діяльності ENFSI спрямовано на досягнення світового рівня судової експертизи. Це забезпечується такими принципами: членство в ENFSI об'єднує виробничі, наукові та методичні можливості судово-експертних установ; розширення членства в ENFSI закріплює довіру до цієї організації правоохоронних структур, судів; встановлюються та всіляко підтримуються ділові відносини з іншими організаціями, діяльність яких пов'язана з криміналістикою й судовою експертизою; заохочується діяльність усіх членів ENFSI, які впроваджують в експертну практику сучасні методики досліджень, міжнародні стандарти, високу компетентність експертів [10, с. 245].

Під патронатом цієї міжнародної організації та Міністерства юстиції США здійснювалися заходи щодо акредитації лабораторії Експертної служби МВС України за міжнародним стандар-

том ISO/IEC 17025. Вказана робота передбачала створення системи навчання кваліфікованих судових експертів; оснащення лабораторних комплексів на сучасному рівні; запровадження системи управління якістю експертиз. За результатами аудиту, 2012 року ДНДЕКЦ МВС України видано атестат акредитації, яким засвідчено компетентність лабораторій Державного центру згідно з вимогами ДСТУ ISO/IEC 17025 [11, с. 124].

На сьогоднішній день за цим стандартом вже сертифіковано кілька підрозділів Експертної служби МВС України. Ця робота у даному напрямку буде продовжуватись і надалі, з метою сертифікації всіх експертних лабораторій Експертної служби МВС України.

Висновки. Таким чином, необхідно констатувати, що система підготовки експертних кадрів для Експертної служби МВС наразі не відповідає завданням, які на сьогоднішній день стоять перед службою. Для продовження початих реформ, в найкоротший термін необхідно оновити нормативну базу, що регламентує судово-експертну діяльність, привести її у відповідність до цілей і завдань, які вона покликана вирішувати. За сприяння міжнародних організацій, використовуючи досвід передових, в першу чергу, європейських країн, створити нову систему підготовки судових експертів, яка б дозволила підняти на якісно новий рівень проведення судових експертиз, наукову, науково-методичну роботу. Система підготовки повинна бути спроможна швидко перебудовуватись, вдосконалюватись при зміні обставин. Всі ці заходи також будуть сприяти підвищенню престижності експертних професій.

Список літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.08.2020).
2. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19#Text> (дата звернення: 28.08.2020).
3. Кофанов А.В. Деякі аспекти проблематики підготовки судових експертів, їх взаємодії з керівництвом та оцінки проведених ними досліджень. *Криміналістичний вісник*. 2013. № 2. С. 107–115.
4. Бараняк В.М. Проблеми підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2014. № 801. С. 229–233.
5. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4038-12#top> (дата звернення: 29.08.2020).
6. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 29.08.2020).
7. Клименко Н.И., Стринжа В.К. К вопросу о подготовке экспертов. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1989. Вып. 39. С. 25–28.
8. Шерстюк В.М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність»; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 21 с.
9. Петров І.А., Снігерьев О.П. Шляхи вдосконалення системи підготовки судових експертів в Україні. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю створення Харків. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса (Харків, 10-11 жовт. 2018 р.). Харків : Право, 2018. С. 17–20.
10. Хоша В.В., Мануленко О.В. Перспективи розвитку судово-експертних установ Міністерства юстиції України в аспекті вступу до Європейської системи ENFSI. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. Харків, 2009. Вып. 9. С. 244–249.
11. Лопата О.А. Міжнародне співробітництво Експертної служби МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. С. 234.

References:

1. The Law of Ukraine (April 13, 2012). Kryminalnyi protsesualnyi kodeks № 4651-VI [Criminal Procedure Code № 4651-VI]. Kyiv: Verkhovna Rada of Ukraine. (Editorial series "The Law of Ukraine"). Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (accessed 26.08.2020).
2. The Law of Ukraine (July 2, 2015). Pro Natsionalnu politsiuu № 580-VIII [About the National Police № 580-VIII]. Kyiv: Verkhovna Rada of Ukraine. (Editorial series "The Law of Ukraine"). Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (accessed 28.08.2020).

3. Kofanov, A.V. (2013). Deiaki aspekty problematyky pidhotovky sudovykh ekspertiv, yikh vzaiemodii z kerivnytstvom ta otsinky provedenykh nymy doslidzhen [Some aspects of the issues of training forensic experts, their interaction with management and evaluation of their research]. *Kryminalistychnyi visnyk*, no. 2, pp. 107–115.
4. Baraniak, V.M. (2014). Problemy pidhotovky sudovykh ekspertiv u vyshchyykh navchalnykh zakladakh Ukrainy [Problems of training forensic experts in higher educational institutions of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, no. 801, pp. 229–233.
5. The Law of Ukraine (February 25, 1994). Pro sudovu ekspertyzu № 4038-XII [About forensic examination № 4038-XII]. Kyiv: Verkhovna Rada of Ukraine. (Editorial series “The Law of Ukraine”). Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4038-12#top> (accessed 29.08.2020).
6. The Law of Ukraine (July 1, 2014). Pro vyshchu osvitu № 1556-VII [About higher education № 1556-VII]. Kyiv: Verkhovna Rada of Ukraine. (Editorial series “The Law of Ukraine”). Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (accessed 29.08.2020).
7. Klimenko, N.I., & Strinzha, V.K. (1989). K voprosu o podgotovke ekspertov [On the question of training experts]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*, vol. 39, pp. 25–28.
8. Sherstiuk, V.M. (2007). Orhanizatsiino-pravovi ta moralno-psykholohichni zasady sudovo-ekspertnoi diialnosti [Organizational, legal and moral and psychological principles of forensic activity] (Extended abstract of Candidate’s thesis), Kharkiv: Natsionalna yurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. (in Ukrainian)
9. Petrov, I.A., & Sniherov, O.P. (2018). Shliakhy vdoskonalennia systemy pidhotovky sudovykh ekspertiv v Ukraini [Ways to improve the system of training forensic experts in Ukraine]. Proceedings of the *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kry-minalistyky: Naukovo-praktychna konferentsiia, prysviachena 95-richchuu stvorennia Kharkivskoho NDI sudovykh ekspertyz im. Zasluzhenoho profesora M.S. Bokariusa* (Kharkiv, October 10-11, 2018). Kharkiv: Pravo, pp. 17–20.
10. Khosha, V.V., & Manulenko, O.V. (2009). Perspektyvy rozvytku sudovo-ekspertnykh ustanov Ministerstva yustytzii Ukrainy v aspekti vstupu do Yevropeiskoi systemy ENFSI [Prospects for the development of forensic institutions of the Ministry of Justice of Ukraine in terms of accession to the European ENFSI system]. Proceedings of the *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky: zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv: Pravo, vol. 9, pp. 244–249.
11. Lopata, O.A. (2017). Mizhnarodne spivrobotnytstvo Ekspertnoi sluzhby MVS Ukrainy [International cooperation of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine] (Candidate’s thesis). Kyiv. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-52>

УДК 342.241(477)

Ярема О.Г.

Львівський державний університет внутрішніх справ

ПРЕДМЕТ І ОБ'ЄКТИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Анотація. У статті досліджено теоретико-правові підходи до розуміння сутності об'єкта та предмета контролю, у результаті чого надано визначення понять об'єкта та предмета державного контролю та нагляду за додержанням законодавства у сфері охорони здоров'я. Охарактеризовано сучасне нормативно-правове підґрунтя закріплення об'єкта та предмета контролю за додержанням законодавства у сфері охорони здоров'я в Україні. Охарактеризована діяльність суб'єктів державного контролю та нагляду у сфері охорони здоров'я. Проаналізовано та узагальнено основні положення, які перевіряються під час здійснення державного контролю за додержанням законодавства у сфері охорони здоров'я. Зроблено висновок про наявність єдиного предмета і об'єкта при здійсненні державного нагляду та контролю різними відомствами. Попри всі спроби вчених щодо уніфікації критеріїв, в науці адміністративного права виділені відмінні риси державного нагляду за спрямованістю або предметом. Предметом правового регулювання можуть виступати якісна медична допомога, санітарно-епідеміологічне благополуччя, трудова діяльність в умовах безпеки, промислова безпека, сприятливе навколишнє середовище, права споживачів послуг, забезпечення законних інтересів організацій. Об'єктами державного нагляду та контролю є діяльність юридичних і фізичних осіб, що здійснюється в межах встановлених норм.

Ключові слова: об'єкт, предмет, державний контроль і нагляд, законодавство, охорона здоров'я, перевірка, нагляд, обов'язкові вимоги.

Yarema Oksana

Lviv State University of Internal Affairs

SUBJECT AND OBJECTS OF STATE CONTROL AND SUPERVISION IN THE FIELD OF HEALTHCARE

Summary. The article examines the theoretical and legal approaches to understanding the essence of the object and subject of control, resulting in the definition of the concept of object and subject of state control and supervision of compliance with legislation in the field of health care. The modern normative-legal basis of consolidation of the object and subject of control over the observance of the legislation in the field of health care in Ukraine is characterized. The activity of the subjects of state control and supervision in the field of health care is described. The main provisions that are checked during the implementation of state control over compliance with legislation in the field of health care are analyzed and summarized. It can be concluded that there is a single subject and object in the implementation of state supervision and control by various agencies. Despite all the attempts of scholars to unify the criteria, in the science of administrative law there are distinctive features of state supervision over the direction or subject. As a subject of state supervision and control in the field of health care, it is proposed to consider important for the security of the state and the individual health care requirements governing public relations, which consist of providing executive authorities to verify compliance with legal requirements by legal entities and individuals, in order to ensure the rights of workers and the public. The subject of legal regulation may be quality medical care, sanitary and epidemiological well-being, work in safety, industrial safety, a favorable environment, the rights of consumers of services, ensuring the legitimate interests of organizations. The objects of state supervision and control are the activities of legal entities and individuals, carried out within the established norms. The subject of scheduled inspections, as one of the measures of control and supervision of executive authorities, is compliance with legal and natural persons-entrepreneurs in the process of carrying out the activities of the set of mandatory requirements. In terms of improving state control and supervision within the risk-oriented approach, it is envisaged to limit the subject of scheduled inspections to lists of issues that reflect the content of mandatory requirements.

Keywords: object, subject, state control and supervision, legislation, health care, inspection, supervision, mandatory requirements.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства, держави механізми функціонування контролю та нагляду присутні у всіх сферах життя. На ринку медичних послуг здійснюється адміністративний контроль і нагляд, обидва види державної діяльності одночасно. Основна мета адміністративного нагляду на ринку медичних послуг забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів громадян, в тому числі права на інформацію, якість і безпеку товарів і послуг. Адміністративний нагляд на ринку медичних послуг не є адміністративним бар'єром, а й розвиває ринок.

Галузь дослідження сфери охорони здоров'я є досить масштабною зважаючи на широкий і глибокий спектр нормативно-правового регулювання, в зв'язку з чим, необхідно провести комплексний підхід при розгляді предмета і об'єкта державного контролю та нагляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання об'єкта та предмета державного контролю досліджували українські та зарубіжні правознавці, особливо в галузі адміністративного права: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Г.В. Атаманчук, В.Г. Афанасьєв, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль,

Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, В.Я. Малиновський, О.М. Музичук, О.І. Остапенко, А.О. Селіванов, В.Ф. Сіренко, В.В. Цветков, Ю.С. Шемшученко, В.С. Шестак і інші. Проте об'єкт і предмет державного контролю та нагляду в сфері охорони здоров'я залишається чітко не визначеним на теоретичному та законодавчому рівнях, що зумовлює необхідність теоретико-правових досліджень.

Метою статті є дослідження предмету і об'єкту державного контролю та нагляду в сфері охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Реформування державної влади та державної контрольної діяльності зокрема, в Україні повинні здійснюватися, маючи чітко визначені орієнтири. Концептуальна ідея розвитку повинна базуватися на системі сучасних поглядів, принципів і пріоритетів європейської державності, прогресивних досягнень розвитку науки та техніки [1, с. 97].

Головний елемент нагляду це його об'єкт – діяльність людини в межах встановлених норм. Об'єкт адміністративного нагляду складніший, ніж об'єкт управління і охоплює суспільні відносини, що виникають в процесі державного управління, матеріальні цінності суспільства, схильні до зовнішнього впливу. Об'єктами державного нагляду є громадяни та організації які не перебувають в стані підпорядкованості органам адміністративного нагляду. Предметом адміністративного нагляду можна вважати відповідність поведінки зазначених об'єктів обов'язковим встановленим вимогам.

Об'єктами державного нагляду можуть розглядатися: норми права (санітарні, технічні); діяльність (надання медичних послуг, ліцензування); безпека, стан різних предметів.

В інших джерелах як об'єкти, на які спрямований державний контроль і нагляд визначені як продукція, товари, роботи, надані послуги; технічна, медична і інша документація; системи управління; роботи з сертифікації продукції, робіт і послуг.

О.В. Дубинський досліджуючи об'єкт та предмет контролю за додержанням законодавства на транспорті в Україні, зазначає, узагальнивши та уточнивши наукові підходи до розуміння сутності понять об'єкта та предмета, що нормативним підґрунтям для контрольної діяльності є закріплення об'єкта та предмета державного контролю [2, с. 79].

Для реалізації функцій захисту і охорони встановлених законом цінностей, органи виконавчої влади наділені повноваженнями відповідно до наданих їм компетенцій. Велике значення має предметна компетенція органів виконавчої влади. Предметами ведення, як юридично визначеними сферами та об'єктами впливу є: сфери державного та суспільного життя, галузі економіки та соціально-культурного будівництва; політичний курс; юридичні дії; матеріальні об'єкти; фінансові засоби; державні і інші інститути, органи, організації; керівники, посадові особи; правові акти.

У публічному праві поняття компетенції виступає засобом індивідуалізації державних органів використовується для позначення обсягів питань, розподілу повноважень, регламентації

управлінської діяльності. В юридичній літературі зазначається, що встановлення предметної компетенції дозволяє визначити межі повноважень наглядових органів: охопити наглядом правовідносини, що потребують охорони; виключити дублювання повноважень; забезпечити достатній рівень процесуальної економії.

Розглядаючи адміністративний нагляд як важливу функцію державної влади, О.С. Дніпров бачить сутність наглядової компетенції у встановленні відповідних предметів ведення адміністративного нагляду, тобто об'єктів нагляду: спеціальних правил, норм, вимог, стандартів, встановлених в нормативно-правових актах. Органи виконавчої влади здійснюють повноваження відповідно до законно встановлених повноважень, виключно в правових межах та діють за принципом «дозволено те, що прямо передбачено в законі» [3, с. 380].

З іншого боку, є актуальними питання досконалого визначення предмету контрольної діяльності, так як відбувається швидкий розвиток соціальних відносин і модернізація об'єктів контрольної діяльності. Як предмет доцільно розглядати суспільні відносини, що складаються у ході перевірки органами виконавчої влади дотримання юридичними та фізичними особами обов'язкових вимог з метою забезпечення конституційних прав населення на здоров'я, якісну медичну допомогу, працю в умовах безпеки, санітарно-епідеміологічне благополуччя, сприятливе середовище, забезпечення законних інтересів юридичних осіб.

Вивчення основних видів галузевого державного контролю (нагляду), які зачіпають сферу забезпечення здоров'я, дозволяє відзначити, що обов'язкові вимоги, оцінка дотримання яких є предметом державного контролю (нагляду), мають певну спрямованість і закріплені в нормативно-правових актах окремо для кожного виду галузевого державного контролю (нагляду). Водночас, як зазначають А.В. Котенко і А.С. Парашенко підстави здійснення державного нагляду (контролю) повинні бути закріплені в законі і чітко регламентовані [4, с. 159].

Для визначення предмета і об'єкта в досліджуваній сфері особливий інтерес мають закріплені в нормативних джерелах види та підвиди державного контролю (нагляду). Державний контроль у сфері охорони здоров'я населення відповідно до ст. 22 Закону «Основи законодавства про охорону здоров'я» включає: контроль і нагляд за додержанням законодавства про охорону здоров'я, державних стандартів, критеріїв та вимог, спрямованих на забезпечення здорового навколишнього природного середовища та санітарно-епідемічного благополуччя населення, нормативів професійної діяльності в сфері охорони здоров'я, вимог Державної Фармакопеї, стандартів медичного обслуговування, медичних матеріалів і технологій [5].

Законодавцем встановлено, що охорона здоров'я громадян це система заходів політичного, економічного, правового, соціального, наукового, медичного, в тому числі санітарно-протиепідемічного (профілактичного), характеру, здійснюваних органами публічної влади України, органами місцевого самоврядування, їх по-

садовими та іншими особами з метою профілактики захворювань, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я, підтримання активного життя, надання медичної допомоги.

Предметом даного виду державного контролю є дотримання суб'єктами правовідносин прав громадян у сфері охорони здоров'я, в тому числі при дотриманні ліцензійних вимог.

Законодавством регулюється забезпечення права на охорону здоров'я, охорони навколишнього середовища, створенням безпечних і сприятливих умов праці, побуту та відпочинку, виховання, навчання, якісними продуктами споживання, безпечними лікарськими препаратами. Велике значення приділяється наданню якісної медичної допомоги в гарантованому обсязі відповідно до державних програм безкоштовного надання медичної допомоги, можливість отримання платних медичних послуг.

Особливий інтерес викликають іноземці-заробітчани, для яких на території України існує окремий порядок надання медичної допомоги. Можна констатувати, що державний контроль у сфері охорони здоров'я спрямований на попередження, виявлення та припинення порушень обов'язкових вимог законодавства суб'єктами систем охорони здоров'я (державної, комунальної, приватної).

Норми законодавства, що регулюють відносини, що виникають у сфері охорони здоров'я в Україні визначають правові, організаційні та економічні основи; права, обов'язки і гарантії реалізації прав громадян; повноваження та відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування; права і обов'язки медичних та інших організацій, фізичних осіб-підприємців при здійсненні діяльності в сфері охорони здоров'я; права та обов'язки медичних і фармацевтичних працівників.

Об'єктами державного контролю в сфері охорони здоров'я виступають медична діяльність (медичні послуги) та фармацевтична діяльність, здійснювані юридичними та фізичними особами-підприємцями.

Державний контроль якості та безпеки медичної діяльності визначені Порядком контролю якості медичної допомоги [6].

Контролюються ліцензійні вимоги дотримання порядків і стандартів надання медичної допомоги; порядків проведення медичних експертиз, диспансеризації, медичних оглядів і оглядів; безпечних умов праці в медичних організаціях, вимог щодо безпечного застосування медичних виробів; перевірки дотримання медичними та фармацевтичними працівниками, керівниками медичних і аптекних організацій обмежень, які застосовуються до них при здійсненні професійної діяльності [7].

Важливе значення надається перевірці відповідності вимогам законодавства при організації та здійсненні відомчого контролю та внутрішнього контролю якості та безпеки медичної діяльності.

Державний санітарно-епідеміологічний нагляд, в тому числі державний нагляд у сфері імунопрофілактики інфекційних хвороб вимагає детального розгляду з огляду на вагомість, безпосередньо для забезпечення здоров'я населення [8].

Відповідно до закону «Про забезпечення санітарно-епідеміологічне благополуччя населення» санітарно-епідеміологічне благополуччя визначається як стан здоров'я населення, середовища проживання людини (об'єктів, факторів, явищ), при якому відсутня шкідливий вплив чинників довкілля на людину, забезпечуються сприятливі умови життєдіяльності [9].

Згідно зазначеного нормативного акту сутність державного санітарно-епідеміологічного нагляду полягає в здійсненні діяльності з попередження, виявлення, припинення порушень законодавства у галузі забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, як одного з основних умов реалізації конституційних прав громадян на охорону здоров'я та сприятливе навколишнє середовище.

Необхідною умовою здійснення контролю та нагляду має бути встановлення параметрів діяльності підконтрольного об'єкта, що є предметом контрольної діяльності. Предметом перевірок при здійсненні державного санітарно-епідеміологічного нагляду є виконання суб'єктами правовідносин вимог санітарного законодавства, виконання санітарно-протиепідемічних (профілактичних) заходів, дотримання вимог технічних регламентів, виконання приписів посадових осіб.

Обов'язковими у даному виді нагляду є санітарно-епідеміологічні вимоги забезпечення безпеки та нешкідливості факторів середовища існування, умов діяльності фізичних та юридичних осіб, які використовують будівлі, обладнання, транспортні засоби, недотримання яких створює загрозу життю або здоров'ю людини, загрозу виникнення та розповсюдження інфекційних і паразитарних захворювань. Обов'язкові вимоги встановлюються державними санітарно-епідеміологічними правилами та гігієнічними нормативами. Щодо безпеки продукції та пов'язаних з нею процесів (наприклад, при виробництві, зберіганні, перевезенні, реалізації, експлуатації, використанні, утилізації) відповідно до вимог міжнародних договорів і технічних регламентів.

С.М. Вовк у дослідженні «Механізми державного управління системними змінами у сфері охорони здоров'я» зазначає, що в умовах сучасних змін системи України, охорона здоров'я повинна бути спрямована на трансформацію державно-управлінських функцій. Критерієм визначення успішності досягнення цієї цілі буде ефективність і якість надання медичної допомоги населенню [10, с. 200].

Особливим предметом можна вважати здійснення ліцензійного контролю діяльності в галузі використання джерел іонізуючого випромінювання на території України (за винятком випадків, якщо ці джерела використовуються в медичній діяльності).

Об'єктами санітарно-епідеміологічного нагляду в досліджуваній сфері є діяльність юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців (в тому числі іноземних громадян, осіб без громадянства) щодо забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя.

Предметом державного нагляду в сфері захисту прав споживачів є діяльність юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців, громадян (осіб, що підлягають перевірці) на відповідність обов'язковим вимогам законодавства в сфері захисту прав споживачів на споживчому ринку.

Відповідно до закону «Про захист прав споживачів» перевірку в досліджуваній сфері можна розглядати як сукупність проведених органом державного контролю (нагляду) заходів контролю для оцінки відповідності здійснення суб'єктом нагляду вироблених і реалізованих товарів (робіт, що виконуються, надаються) обов'язковим вимогам. Відносини між господарюючими суб'єктами (юридичними та фізичними особами-підприємцями), які здійснюють медичну діяльність, і фізичними особами, засновані на безкоштовному наданні громадянам медичних послуг, регулюються відповідними положеннями Цивільного кодексу України.

Законом «Про захист прав споживачів», Переліком платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах містяться обов'язкові вимоги, що визначають предмет державного нагляду в сфері захисту прав споживачів медичних послуг [11; 12]. Платні медичні послуги є послугами, наданими на оплатній основі за рахунок коштів громадян і юридичних осіб на підставі цивільно-правових договорів. Вимоги до платних медичних послуг, до обсягу та термінів надання, визначаються за згодою сторін договору, якщо законами, іншими нормативно-правовими актами України не передбачено інші вимоги.

Надання певних медичних послуг обов'язкових для працюючих, складають предмет державного нагляду (контролю) кількох відомств: Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Антимонопольного комітету, Державної служби з питань праці. Державний контроль (нагляд) за дотриманням законодавства про працю включає державний нагляд за дотриманням правил з безпечного ведення робіт в окремих галузях і на деяких об'єктах промисловості.

Особливий інтерес представляють види державного нагляду (контролю): за дотриманням встановленого порядку розслідування та обліку нещасних випадків на виробництві; контроль за порядком встановлення ступеня втрати професійної працездатності в результаті нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; за дотриманням вимог, спрямованих на реалізацію прав працівників на отримання забезпечення по обов'язковому соціальному страхуванню від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, порядку призначення, обчислення і виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності за рахунок коштів роботодавців. Досліджуючи норми трудового права, дотримання яких є безпосереднім предметом даного державного нагляду доцільно відзначити, що вони містяться в різних правових джерелах, види яких перераховані у Кодексі законів про працю України.

У Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві щодо виконання державної функції здійснення державного нагляду, визначено предмет здійснюваного уповноваженими посадовими особами територіальних органів у встановленій сфері діяльності [13]. Це відповідність відомостей про початок здійснення окремих ви-

дів підприємницької діяльності, проведення заходів запобігання заподіяння шкоди життю та здоров'ю працівників, порядок розслідування, оформлення і обліку інформації про нещасні випадки на виробництві.

Предметом позапланової перевірки є дотримання роботодавцем обов'язкових вимог, виконання приписів, проведення наглядово-контрольних заходів запобігання заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян, ліквідації наслідків заподіяння шкоди, поновлення порушених прав потерпілих в результаті нещасних випадків на виробництві, їх повноважних представників.

Об'єктами при здійсненні цього виду державного нагляду є юридичні та фізичні особи-підприємці, фізичні особи (які вступили в трудові відносини з громадянами з метою обслуговування та допомоги з ведення домашнього господарства; працівники, які вступили в трудові відносини з роботодавцями). Працівниками щодо яких здійснюється даний вид нагляду можуть бути громадяни України та іноземні громадяни.

Державний контроль (нагляд) у сфері міграції розглядається, як: державний контроль (нагляд) за трудовою діяльністю іноземних працівників, державний контроль (нагляд) за перебуванням та проживанням іноземних громадян в Україні. Відповідно до Порядку проведення заходів щодо здійснення нагляду та контролю за виконанням законодавства в міграційній сфері в якості предмета державного контролю (нагляду) в сфері міграції визначені обов'язкові вимоги з точки зору недопущення виникнення загрози заподіяння шкоди безпеці держави [14]. Серед встановлених законодавцем обов'язкових вимог, інтерес представляють: дотримання іноземцем положень міграційного законодавства при здійсненні трудової діяльності на території України; дотримання юридичними та фізичними особами-підприємцями, правил залучення іноземних працівників і використання їх праці.

Повноваженнями здійснення державного нагляду (контролю) мають також органи Державної міграційної служби України. Об'єктами нагляду є юридичні та фізичні особи-підприємці, які залучають до виконання робіт (надання послуг) і використовують працю іноземних працівників, іноземні працівники. Значення для безпеки громадян України та держави має стан здоров'я трудових мігрантів, що залучаються відповідно до квот до робіт у шкідливих і небезпечних умовах праці. У предмет державного контролю (нагляду) в сфері міграції входять обов'язкові і значущі для безпеки держави, вимоги, що регулюють відносини, що виникають у зв'язку з видачею дозволів на роботу іноземним працівникам, у тому числі щодо стану здоров'я. Підставою для відмови у наданні дозволу на імміграцію є хронічний алкоголізм, токсикоманія, наркоманія або інфекційні захворювання, перелік яких визначено центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я [15].

Державний контроль за дотриманням антимонопольного законодавства є другорядний для сфери охорони здоров'я, але необхідний щодо організації профілактичних заходів і медичного забезпечення працівників за рахунок фінансування роботодавцями за допомогою укладення цивільно-правових договорів. Предметом держав-

ного контролю є дотримання антимонопольного законодавства України органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, іншими органами, що здійснюють функції зазначених органів, державними позабюджетними фондами, господарюючими суб'єктами, фізичними особами.

Організація охорони здоров'я відповідно до закону «Основи законодавства про охорону здоров'я» забезпечується шляхом здійснення функцій контролю та нагляду уповноваженими органами, державного нормативно-правового регулювання в сфері охорони здоров'я. Однак, існуючий обов'язок роботодавця з організації та фінансуванню за рахунок власних коштів заходів з охорони праці, можливість встановлення роботодавцем власних вимог до якості, безпеки, характеристик (споживчих властивостей) товару та послуги з визначенням відповідності товару, що поставляється (роботи, послуги) до своїх потреб; обґрунтовують важливість та необхідність здійснення заходів контролю. Антимонопольне регулювання при здійсненні контролю за проведенням торгових процедур актуально для організації заходів медичної профілактики.

Сфера державного управління поведінкою людей має особливий інтерес в юридичній науці. Соціальне управління в суспільстві, в тому числі управління здоров'ям населення, здійснюється суб'єктами управління щодо об'єктів управління для досягнення певних цілей. Подібні правовідносини є результатом регулюючого впливу правових норм, які надають їм юридичну форму. В адміністративному праві розглядаються управлінські відносини, що виникають при дотриманні встановлених правил і порядків при охороні здоров'я в різних сферах економічної діяльності з метою забезпечення прав населення на здоров'я, санітарно-епідеміологічне благополуччя, сприятливе навколишнє середовище в процесі трудової діяльності.

Висновки. Можна зробити висновок про наявність єдиного предмета і об'єкта при здійсненні державного нагляду та контролю різними відомствами. Попри всі спроби вчених щодо уніфікації критеріїв, в науці адміністративного права виділені відмінні риси державного нагляду за спрямованістю або предметом. Як предмет державного нагляду та контролю у сфері охорони здоров'я пропонується розглядати значущі для безпеки держави та особи вимоги до охорони здоров'я, що регулюють суспільні відносини, які складаються із забезпечення органами виконавчої влади перевірки дотримання юридичними та фізичними особами обов'язкових вимог з метою забезпечення прав працівників і населення.

Предметом правового регулювання можуть виступати якісна медична допомога, санітарно-епідеміологічне благополуччя, трудова діяльність в умовах безпеки, промислова безпека, сприятливе навколишнє середовище, права споживачів послуг, забезпечення законних інтересів організацій. Об'єктами державного нагляду та контролю є діяльність юридичних і фізичних осіб, що здійснюється в межах встановлених норм. Предметом планових перевірок, як одного із заходів контрольної-наглядової діяльності органів виконавчої влади, є дотримання юридичними та фізичними особами-підприємцями в процесі здійснення діяльності сукупності встановлених обов'язкових вимог.

В умовах вдосконалення державного контролю та нагляду у межах ризик-орієнтованого підходу передбачено обмеження предмета планових перевірок переліками питань, які відображають зміст обов'язкових вимог. Незважаючи на скорочення планових перевірок з метою зниження навантаження на бізнес-співтовариство, адміністративно-правовим відносинам властива ознака первинності правових норм, регламентація поведінки сторін відносин, наявність взаємних прав і обов'язків.

Список літератури:

1. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Лозинський Ю.Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності : навчальний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 323 с.
2. Дубинський О. Об'єкт та предмет контролю за додержанням законодавства на транспорті в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 76–80.
3. Дніпров О. Парадигма виконавчої влади в Україні: адміністративно-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.07. Львів, 2019. 498 с.
4. Котенко А., Паращенко А. Дотримання принципу правової визначеності в процесі здійснення державного нагляду (контролю). *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 156–160.
5. Основи законодавства про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ / *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
6. Про порядок контролю якості медичної допомоги : Наказ МОЗ України від 28.09.2012 р. № 752. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1996-12>
7. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 р. № 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2016-п>
8. Про затвердження Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.06.1999 р. № 1109. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-1999-п>
9. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-ХІІ / *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 27. Ст. 218.
10. Вовк С.М. Механізми державного управління системними змінами у сфері охорони здоров'я : дис. ... д-ра наук державного управління : спец. : 25.00.02. Маріуполь, 2019. 492 с.
11. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-ХІІ / *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 30. Ст. 379.
12. Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.09.1996 р. № 1138. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138-1996-п>
13. Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 р. № 337-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-2019-п>

14. Про затвердження Порядку проведення заходів щодо здійснення нагляду та контролю за виконанням законодавства в міграційній сфері : Наказ МВС України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти та науки України від 04.09.2013 р. № 850/536/1226. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1683-13>
15. Про імміграцію : Закон України від 07.06.2001 р. № 2491-III / *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 41. Ст. 197.

References:

1. Kovaliv, M.V., Yesimov, S.S., & Lozynskyy, Yu.R. (2018). *Pravove rehulyuvannya pravookhoronnoyi diyalnosti: navchalnyy posibnyk*. Lviv: LvDUVS, 323 s.
2. Dubynskyy, O. (2018). Ob'yeht ta predmet kontrolyu za doderzhanniam zakonodavstva na transporti v Ukraini. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, № 11, s. 76–80.
3. Dniprov, O. (2019). Paradyhma vykonavchoyi vlady v Ukraini: administratyvno-pravovyy aspekt: dys. ... d-ra yuryd. nauk: spets.: 12.00.07. Lviv, 498 s.
4. Kotenko, A., & Parashchenko, A. (2019). Dotrymannya pryntsypu pravovoyi vyznachenosti v protsesi zdiysnennya derzhavnoho nahlyadu (kontrolyu). *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, № 5, s. 156–160.
5. Osnovy zakonodavstva pro okhoronu zdorovya: Zakon Ukrainy vid 19.11.1992 r. № 2801-XII / *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1993. № 4. St. 19.
6. Pro porядok kontrolyu yakosti medychnoyi dopomohy: Nakaz MOZ Ukrainy vid 28.09.2012 r. № 752. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1996-12>
7. Pro zatverdzhennya Litsenziynykh umov provadzhennya hospodarskoyi diyalnosti z medychnoyi praktyky: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.03.2016 r. № 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2016-p>
8. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro derzhavnyy sanitarno-epidemiolohichnyy nahlyad v Ukraini: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22.06.1999 r. № 1109. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-1999-p>
9. Pro zabezpechennya sanitarnoho ta epidemichnoho blahopoluchchya naseleння: Zakon Ukrainy vid 24.02.1994 r. № 4004-KHII / *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1994. № 27. St. 218.
10. Vovk, S. (2019). M Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnya systemnyimi zminamy u sferi okhorony zdorovya: dys. ... d-ra nauk derzhavnoho upravlinnya: spets.: 25.00.02. Mariupol, 492 s.
11. Pro zakhyst prav spozhyvachiv: Zakon Ukrainy vid 12.05.1991 r. № 1023-XII / *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1991. № 30. St. 379.
12. Pro zatverdzhennya pereliku platnykh posluh, yaki nadayutsya v derzhavnykh i komunalnykh zakladakh okhorony zdorovya ta vyshchyykh medychnykh navchalnykh zakladakh: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.09.1996 r. № 1138. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138-1996-p>
13. Pro zatverdzhennya Poryadku rozsliduvannya ta obliku neshchasnykh vypadkiv, profesiynykh zakhvoryuvan ta avariiv na vyrobnytstvi: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.04.2019 r. № 337-p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-2019-p>
14. Pro zatverdzhennya Poryadku provedennya zakhodiv shchodo zdiysnennya nahlyadu ta kontrolyu za vykonanniam zakonodavstva v mihratsiyniy sferi: Nakaz MVS Ukrainy, Ministerstva sotsialnoyi polityky Ukrainy, Ministerstva osvity ta nauky Ukrainy vid 04.09.2013 r. № 850/536/1226. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1683-13>
15. Pro immihratsiyu: Zakon Ukrainy vid 07.06.2001 r. № 2491-III / *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2001. № 41. St. 197.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-53>

УДК 338.5:631

Крючко Л.С., Халатур С.М.,
Карамушка О.М., Калугіна В.В.

Дніпровський державний аграрно-економічний університет

ПРОСУВАННЯ – ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ МАРКЕТИНГ-МІКСУ

Анотація. У статті проаналізовано сутність проблеми застосування маркетингу в АПК. Розглянуто інструменти маркетингу, зокрема просування сільськогосподарської продукції. Розглянуто особливості виробництва сільськогосподарської продукції в умовах українського ринку попиту і пропозиції. Просування – це один з чотирьох елементів маркетинг-міксу, який тим чи іншим чином передає споживачеві інформацію про товар та його переваги у порівнянні з товарами-конкурентами і як результат очікує, що споживач здійснить купівлю товару. Просування є одним з найважливіших маркетингових інструментів для сільськогосподарського підприємства, особливо в даний момент, коли є всі доступні способи просування свого продукту. В статті розглянуті такі способи просування як ярмарки, виставки та просування в інтернеті. Просування продукції підприємства в мережі Інтернет досить гарний спосіб залучити нових, більш діджиталізованих покупців, споживачів. Також це дає можливість вийти на новий ринок збуту.

Ключові слова: маркетингові інструменти, маркетинг-мікс, просування, маркетингові комунікації, сільськогосподарське підприємство, сільськогосподарська продукція, виробництво, збут.

Kriuchko Lesia, Khalatur Svitlana,
Karamushka Oleksandr, Kaluhina Viktoriia
Dnipro State Agrarian and Economic University

PROMOTION – AS ONE OF THE MAIN ELEMENTS OF MARKETING MIX

Summary. The article analyses the essence of the problem of marketing in agricultural sector. The marketing tools, in particular the promotion of agricultural products. The features of agricultural production in the conditions of the Ukrainian market of supply and demand are considered. Promotion is one of the elements of the marketing mix, which conveys information about the product and advantages over competitor goods to the consumer and, as a result, expects the consumer to purchase the goods. Promotion is one of the most important marketing tools for an agricultural enterprise, especially at the moment when there are all available ways to promote your product. The following methods of promotion are indicated in the article as fairs, exhibitions and promotion on the Internet. Promotion of goods and enterprises on the Internet is a good way to attract new, more digitalized buyers, consumers. It also makes it possible to enter a new market. The issue of marketing products is one of the most pressing today and the agricultural sector is no exception. Currently, the strategic priorities for the development of the agro-industrial complex are: providing the country's population with high-quality agricultural products, organizing processing industries, sustainable development of rural territories, food independence of the state. Successful implementation of the tasks set is the coordinated work of administrative structures, agricultural producers and infrastructure, providing support to small and medium-sized enterprises. Promotion is directly related to marketing communications, which not only contribute to the promotion of goods, but is a tool for establishing close cooperation with the buyer. The means of marketing communication include: advertising, sales promotion, public relations (PR), direct marketing, personal sales, direct marketing, participation in fairs and exhibitions, inventory marketing, merchandising, branding. To achieve maximum effectiveness of marketing communications, companies strive to coordinate all communications with target audiences, combining them into an integrated marketing communications system and achieving a synergistic effect from the targeted use of each of them and from the synergy of contact audiences. This forms the company's image and demand for the company's products.

Keywords: marketing tools, marketing-mix, promotion, marketing communications, agricultural enterprise, agricultural products, production, sales.

Постановка проблеми. За останні роки можна спостерігати на ринку України проникнення елементів маркетингу в сферу аграрної економіки. Оцінюючи ситуацію сьогодні, можна зазначити, що практика застосування елементів маркетингу розповсюджена для більшості сільськогосподарських підприємств особливо на етапі збуту, реалізації продукції.

Через часто виникаючі проблеми в системі збуту сільськогосподарської продукції, маємо необхідність цілеспрямованого і поширеного використання такого інструменту маркетингу, як просування.

Питанням просування сьогодні приділяється досить багато уваги не тільки з боку сільськогосподарських підприємств. На даний момент вдосконалення просування продукції сільськогосподарської сфери є одним з найактуальніших завдань для вітчизняної економіки. Так історично склалось, що 70% українських земель – це сільськогосподарські угіддя, з них 78,9% займають орні землі (рілля) і багаторічні насадження. Для кожної країни світу важливу роль в економіці займає сільське господарство. Навіть країни, більш промислово розвинені, вважають аграрний

сектор економіки основою для досягнення економічної, соціальної і політичної стабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблемам та особливостям комплексу маркетингу та його частини – просування сільськогосподарської продукції було присвячено багато праць українських науковців, таких як: Н.Р. Кубрак [4], В.І. Бойко, І.В. Артімонова [1], П.Т. Саблук, П.М. Сокол [5], М.В. Калінчик [3], А.А. Коваленко та інші. Вітчизняні науковці опрацювали більш загальні питання в сфері маркетингу в сільськогосподарській діяльності, та більш детально не розкрили питання саме просування сільськогосподарської продукції на українському ринку.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Тему просування саме сільськогосподарської продукції не було цілісно розкрито в статтях вищеперерахованих українських науковців. Необхідно зауважити, що на даний момент виробники сільськогосподарської продукції майже не використовують професійних, інтенсивних форм просування, якщо використовується хоча б один елемент просування, наприклад, реклама – це дає позитивний результат. Тому, дана тема є актуальною і такою, що доповнює тему збуту. Адже, задля гарної реалізації продукції необхідно не менш гарно просунути цю продукцію на ринку України.

Мета статті. Головною метою роботи є аналіз питання використання маркетингу та маркетингових інструментів у АПК, та впровадження такого маркетингового інструменту як просування в діяльність аграрних підприємств, для максимально ефективного збуту сільськогосподарської продукції.

Виклад основного матеріалу. В даний час в Україні відбувається процес розвитку сфери сільського господарства на законодавчому рівні, розробляються заходи для підтримки розвитку фермерства [7], розвитку садівництва виноградарства та хмелярства [8], тваринництва [2], розглядаються питання умов праці фермерів та сільських господарств шляхом здешевлення сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва [6]. Підвищена увага з боку уряду та зростання інвестицій в сільське господарство призвели до того, що в останні роки в галузі з'явився незначний, але стабільний ріст обсягів виробництва. Та криза, пов'язана з пандемією коронавірусу, відкинула економіку в сфері аграрного бізнесу на роки назад. Під час протидії пандемії були закриті всі можливі шляхи збуту продукції для малих і середніх аграрних підприємств, аграрії зазнали збитків, ми вважаємо, що це також було пов'язано з однобічністю європейського ринку збуту. Адже в Україні, більшість сільськогосподарської продукції в супермаркетах та гіпермаркетах – імпортна, особливо продукція сільського господарства. Навіть фрукти, такі як яблука, є імпортними, хоча в Україні вистачає ресурсів для вирощування та реалізації власної продукції. На нашу думку, в нашій країні слабо підтримують власного виробника, адже саме вирощені в Україні продукти можна знайти лише на ринках, та рідко в мережах супермаркетів. В Європу Україна експортує зернові культури та зернобобові, натомість все постачання

коренеплодів та баштанних культур, винограду та фруктів імпортується з Європи, тим самим не дає можливість аграріям розвивати та вдосконалювати власний бізнес на території України. Через нестачу ринків збуту аграрії створюють кооперативи, або об'єднуються з переробними підприємствами, щоб залишитись «на плаву». Саме тому, актуальною є проблема просування продукції сучасних сільськогосподарських підприємств на рівні країни.

Виробництво продукції сільського господарства має ряд специфічних особливостей, через які необхідно правильно обрати необхідні маркетингові інструменти. Найважливіші з цих особливостей:

1. Просторово-кліматична орієнтація виробництва (Україна знаходиться в помірній кліматичній зоні з переважно рівнинними ландшафтами, характерними особливостями ґрунту, тому ананаси, чи цукрова тростина тут не виростуть). Місце виробництва (ґрунтові, кліматичні умови тощо) визначає асортимент продукції, строки її отримання, періоди збуту, якість.

2. Сезонність виробництва, у зв'язку з чим урожай можна отримати протягом відносно короткого періоду: кінець весни – літо – початок осені. А далі необхідні переробка і зберігання, що суттєво впливає на операції маркетингу. Сезонність виробництва продукції звужує можливості отримання постійного доходу.

3. Щорічні коливання обсягів виробництва, через вплив на них природно-кліматичних умов.

Під час вирощення сільськогосподарських культур, слід зауважити, що не всі умови залежать тільки від виробника, адже є біологічні умови росту і родючості рослин. Саме природно-кліматичні умови викликають труднощі у досягненні однорідної якісної продукції.

4. Споживач потребує сільськогосподарської продукції як у необробленому вигляді (наприклад, овочі, фрукти), так і після обов'язкової первинної обробки (наприклад, зернові) і переробки (цукрові буряки, соняшник, пшениця).

5. Не всі підприємці мають змогу зберігати продукцію, тому витрачають більше коштів на оренду складів, перероблення продукції тощо.

Ці особливості значною мірою впливають на вибір маркетингових інструментів в сільському господарстві. Крім того можна виокремити деякі проблеми вітчизняного сектору аграрної економіки. Серед них такі:

– маркетинг досі не використовується професійно у сфері сільського господарства. Система збуту перестала бути «плановою», але й не стала «ринковою» в повному розумінні. Підприємці навчились вирощувати продукцію, та не навчились її продавати;

– аграрії не мають достатньої кількості сховищ для зберігання продукції;

– малі та середні виробники не отримують відповідних дотацій, кредитів, субсидій. Витрати на виробництво перевищують можливий прибуток;

– існує суттєвий розрив між ціною продажу сільськогосподарської продукції у виробника і ціною її покупки кінцевим споживачем;

– купівельна спроможність населення значно знизилася, особливо протягом останніх трьох років, це негативним чином позначилося на обсягах реалізації продовольчої продукції.

Сільськогосподарські підприємства, потребують ефективного управління збутом, який є складовою частиною маркетингу. Підприємці повинні обирати цільовий сегмент ринку збуту, знаходити канали збуту, використовуючи методи збуту.

Головні цілі виробника щодо управління збутом сільськогосподарської продукції – це, перш за все, забезпечити доставлення продукції в необхідному обсязі в потрібне місце у зазначені терміни.

Аграрні підприємства, збувають свою продукцію відповідно до схем каналів товароруку:

1. Нульовий рівень, передбачає збут від виробника до споживача без посередників (власний магазин, ярмарки, ринки тощо).

2. Перший рівень передбачає збут продукції через одного посередника, наприклад, роздрібно-го торгівця.

3. Другий рівень передбачає збут продукції до споживача через двох посередників – гуртовика і роздрібно-го торгівця.

4. Багаторівневий канал збуту, який передбачає безліч посередників, на шляху продукції від виробника до споживача. Посередників може бути досить багато, а це в результаті значно підвищує ціну продукції.

Ще один важливий елемент комплексу маркетингу в сільському господарстві – комунікаційна політика, яка передбачає не просто просування продукції до кінцевого споживача, а налагодження взаємної співпраці з різними покупцями на постійній основі. Потенційний покупець має знати все про продукцію, а для цього необхідне налагодження маркетингових комунікацій. Вважаємо, що сільгоспвиробники мають використовувати усі засоби маркетингової комунікації, зокрема: 1) самостійні: реклама, стимулювання збуту, зв'язки з громадськістю (PR), прямий маркетинг, персональні продажі, директ-маркетинг;

2) синтетичні: участь у ярмарках та виставках, інвент-маркетинг, мерчандайзинг, формування торговельної марки тощо. Синтетичні методи передбачають поєднання самостійних засобів.

До елементів комунікаційної політики відносяться: реклама, стимулювання збуту, PR, та персональний продаж. Але такі елементи досить рідко використовуються на аграрних підприємствах, хоча вважаються засобами просування продукції та, в подальшому, її збуту.

Необхідно розробити чіткий план просування продукції, при цьому враховувати специфіку галузі та використовувати найефективніші методи стимулювання покупця.

Для ефективного просування необхідно визначити основні функції просування, серед яких є такі:

1. Інформування про параметри продукції та про місце його купівлі.

2. Підтримка популярності наявної продукції та спонування до купівлі дорожчої продукції.

3. Підтримка позиції продукції на ринку збуту.

Для ознайомлення з продукцією сільськогосподарського виробника повинні проводитися різні заходи: виставки, конференції, акції. Велике місце відводиться рекламі в пресі, зовнішній рекламі, поліграфічній та сувенірній продукції. Як засіб більш тісної співпраці використовуються поширення рекламних матеріалів у гуртовиків,

дилерів, обробляються пропозиції від споживачів. Як рекламні методи можна використовувати комплекс: знайомство споживача з продукцією; формування позитивної думки; просування продукції; отримання зворотного зв'язку.

Знайомство з продукцією виробника здійснюється не тільки за допомогою класичних методів реклами. Якщо говорити про продовольчу продукцію, то тут необхідно дати споживачам можливість відчутти на дотик, на смак, на запах. Це часто робиться на виставках, демонстраціях. В Україні, серед сільськогосподарських підприємств поширені осінні ярмарки, на яких виробник не лише має змогу продати свою продукцію, а й презентувати, показати себе з найвигіднішої сторони.

Для формування позитивного уявлення про продукцію та про підприємство загалом краще використовувати ресурси Інтернет. Для перегляду сторінки в мережі Інтернет достатньо використати довідкову інформацію у вигляді плакатів, буклетів, візитівок, на яких вказані потрібні посилання, QR-коди та інша інформація про продукцію. Такий хід демонструє перевагу продукції над конкурентами і заслуги організації.

Просування продукції компанії повинне ґрунтуватися на основі розробленого плану, в який входять:

- оптимальні канали просування;
- стиль керівництва рекламним просуванням,
- рекламні заходи;
- розрахунок витрат на рекламу.

Що дають інтернет технології та який бюджет створення сайту та купівля реклами в інтернеті? На це питання не складно відповісти, адже ефективність використання інтернет технологій, як елемента маркетингу, можна побачити неозброєним оком. На сьогодні лише великі агрокомпанії та корпорації мають власний сайт з представленою продукцією, історією, контактами тощо. Вартість створення сайту на сьогодні може коливатись від 0 грн (безкоштовно) до 100 000 грн з постійною підтримкою сайту аутсорсинговими компаніями. В середньому гарний сайт з SEO та підтримкою SMM буде коштувати 25 000 грн. Щоб сайт працював, необхідна підтримка соціальних мереж та реклама в інтернеті. Ціна налаштування і впровадження контекстової реклами починається від 9 000 грн. Ефективність використання реклами можна оцінити обсягом продажів, після введення реклами. Щодо реклами в соціальних мережах, наприклад ціна реклами в Facebook складає від 4 000 грн.

Для просування сільськогосподарської продукції, часто найефективнішими є ярмарки та виставки. Під час ярмарок, виставок можна помітити значні зміни в галузі, тенденції розвитку товаровиробника. Але також можна помітити і недосконалість продукції, тенденції до занепаду підприємства.

Для сільського господарства, що знаходиться в умовах високої конкурентної боротьби, необхідно постійно стежити за даними тенденціями. Це дозволить корегувати маркетингову діяльність і підвищувати конкурентоспроможність. Жоден з інших інструментів маркетингу не здатний так повно представити сільськогосподарську продукцію. З точки зору маркетингу, виставки – це відмінний комунікативний засіб, що дає мож-

ливість особисто спілкуватися з клієнтами, конкурентами і постачальниками. У таблиці 1 зображені основні цілі виставкової діяльності для сільськогосподарства.

Ефективність виставкової діяльності залежить від цілі самої виставки, звісно можна розрахувати ефективність за кількісними показниками, та якісні показники не менш важливі. В наші часи виставки стають не комерційними заходами і вирахувати вигоду стає складніше, та в будь-якому випадку, потрібно розраховувати рентабельність участі підприємства у виставковій діяльності.

Розглянемо систему показників, запропоновану Н.В. Шинкаренко, для оцінки ефективності виставкової діяльності підприємства [15, с. 100–101]:

Витрати на встановлені контакти = Обсяг інвестицій у виставку / Загальна кількість встановлених контактів.

Витрати на враження = Обсяг інвестицій у виставку / Загальна кількість відвідувачів стенду.

Частка перспективних контактів, що призвели до покупки = Обсяг продажів після виставки / Обсяг продажів до виставки.

Відсоток зацікавлених відвідувачів = Загальна кількість встановлених контактів / Загальна кількість відвідувачів виставки.

Слід зважати на застереження: обрахунок за 3-4 дні (традиційна тривалість виставки) призведе до результату близького або рівного нулю.

Продажі на гривню витрат = Загальний обсяг продажів / Фінансові вкладення у виставку.

Вплив засобів інформації = Тираж публікацій × Коефіцієнт передачі.

Ця система не ідеальна та на сьогодні вже розглядається можливість проведення віртуальних виставок. Це знизить кількість інвестицій у виставки та збільшить кількість контактів, що значно підвищить показники.

У сучасних умовах функціонування ринку попиту і пропозиції виробники продукції можуть і повинні використовувати Інтернет як засіб просування продукції. Одна з головних переваг

Інтернету над традиційними ЗМІ – інтерактивність рекламного контакту.

Основні шляхи використання Інтернету для просування продукції сільськогосподарськими виробниками:

- Створення власного сайту підприємства;
- Використання відомих не спеціалізованих для аграрного бізнесу сайтів оголошень (OLX, Prom.ua, izi та інших);
- Використання спеціалізованих сайтів оголошень («Agroukraine», «Агро-перспектива», «Агрокомпас», «Агро-сайт», «lagro.com.ua», «Агросектор»);
- використання спеціалізованих порталів сільськогосподарських підприємств («Agrotorg» [9], «Агро-тендер» [10], «Agronovator» [11]).

Висновки і пропозиції. Використання маркетингових засобів на базі сільськогосподарських підприємств – значний крок вперед, який дасть змогу українському виробникові заявити про свою продукцію. За допомогою маркетингових інструментів, зокрема просування, можливо і потрібно показувати свою продукцію і своє підприємство з найкращих сторін.

Просування аграрної продукції необхідно через специфіку вирощування та збирання врожаю: продукція сезонна; мінливі кліматичні умови; обмежений асортимент вирощуваної продукції; не достатньо місць для зберігання продукції; потребує як часткового так і повного перероблювання.

Виробники сільгосппродукції можуть і повинні користуватись професійним просуванням своєї продукції в мережі Інтернет, або за допомогою інших засобів просування (наприклад ярмарки, виставки).

Отже, виробникам сільськогосподарської продукції для можливості просування продукції необхідно створити в мережі Інтернет власний сайт свого підприємства, купувати рекламу на інших сайтах та безпосередньо в Google. Також необхідно виводити просування продукції на новий рівень, покращувати якість продукції та намагатися вийти на ринок Європи.

Таблиця 1

Основні цілі виставкової діяльності для виробників сільськогосподарської продукції

Цілі виставкової діяльності	Характеристика цілі	Критерій оцінки виставкової діяльності
Продажі	Конкретні збутові завдання (продати на певну суму); пошук нових покушців; пошук нових ринків збуту.	Кількість укладених контрактів, надходження коштів і т.п.
Контакти	Підтримка зв'язку з цільовими групами: постійними клієнтами; представниками різних ланок каналів розподілу продукції; кінцевими споживачами; VIP-персонами.	Кількість та якість контактів під час виставки.
Презентація	Презентація сільськогосподарського підприємства, продукції і пропозицій – партнерам, посередникам, споживачам.	Кількість та якість контактів під час виставки
Комунікації, інформація	Підвищення обізнаності всіх цільових груп про підприємство, його продукцію і пропозиції; розвиток відносин зі ЗМІ.	Кількість та якість контактів під час виставки
Імідж	Затвердження підприємства в ролі лідера ринку; входження в певні кола бізнес спільнот; поліпшення іміджу кооперативу і окремих брендів.	Кількість та якість контактів під час виставки
Маркетинг, стратегія розвитку підприємства	Освоєння нових ринків; розвиток каналів розподілу продукції та пошук партнерів; реалізація нових бізнес-схем і умов співпраці; дослідження ринку; дослідження конкурентного оточення.	Повнота рішення поставлених завдань протягом встановленого терміну

Список література:

1. Артимонова І.В. Управління маркетинговою діяльністю аграрних підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Біла Церква, 2010. 20 с.
2. Інформаційна довідка щодо державної підтримки тваринництва у 2020 році. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/tvarinnictvo> (дата звернення: 15.06.2020).
3. Калінчик М.В. Маркетингові організації виробників сільськогосподарської продукції в Україні. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2014. Вип. 149. С. 11–16.
4. Кубрак Н.Р., Рудик О.О., Косар Н.С. Перспективи розвитку каналів розподілу сільськогосподарської продукції України. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького*. 2014. Т. 16. № 1(1). С. 285–291.
5. Сокол П.М., Коваленко А.А. Основні проблеми переходу до маркетинго-інноваційного розвитку підприємств АПК. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Економіка*. 2014. Т. 22, вип. 8(3). С. 68–71.
6. Шинкаренко Н.В. Показники оцінки ефективності участі у виставках/ярмарках промислового підприємства. *Науковий вісник НГУ*. 2009. Вип. 12. С. 99–102.
7. Урядова програма здешевлення сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва у 2020 році. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/kompensaciya-sg-tehniki> (дата звернення: 15.06.2020).
8. Урядова програма підтримки розвитку фермерських господарств 2020. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/pidtrimka-fermerstva> (дата звернення: 15.06.2020).
9. Урядова програма фінансової підтримки розвитку садівництва, виноградарства та хмелярства 2020. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/sadivnictvo/uryadova-programa-finansovoyi-pidtrimki-rozvitku-sadivnictva-vinogradarstva-ta-hmelyarstva-2020> (дата звернення: 15.06.2020).
10. Agro-novator. Інтернет-портал АПК. URL: <http://agronovator.ua/ua/companies/> (дата звернення: 17.06.2020).
11. Agrotender. Аграрний сайт України. URL: <http://agrotender.com.ua/kompanii.html> (дата звернення: 17.06.2020).
12. Agrotorg. Каталог агрокомпаній. URL: <http://agrotorg.net/ru/companies/> (дата звернення: 17.06.2020).

References:

1. Artimonova, I.V. (2010). Upravlinnya marketynhovoyu diyal'nistyuu ahrarnykh pidpryyemstv [Management of agrarian enterprises marketing activity]: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: 08.00.04. Bila Tserkva, 20 p.
2. Informatsiyna dovidka shchodo derzhavnoyi pidtrymky tvarynnytstva u 2020 rotsi [Information on state support of animal husbandry in 2020]. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/tvarinnictvo> (accessed 15 June 2020).
3. Kalinchyk, M.V. (2014). Marketynhovi orhanizatsiyi vyrobnykiv sil's'kohospodars'koyi produktsiyi v Ukrayini [Marketing organizations of agricultural producers in Ukraine]. *Journal of Kharkov National Technical University of Agriculture Petro Vasilenko*, vol. 149, pp. 11–16.
4. Kubrak, N.R., Rudyk, O.O., & Kosar, N.S. (2014). Perspektyvy rozvytku kanaliv rozpodilu sil's'kohospodars'koyi produktsiyi Ukrayiny [Prospects for the development of distribution channels for agricultural products in Ukraine]. *Scientific Bulletin of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology named after Gzhysky*, vol. 16, no. 1, pp. 285–291.
5. Sokol, P.M., & Kovalenko, A.A. (2014). Osnovni problemy perekhodu do marketynho-innovatsiynoho rozvytku pidpryyemstv APK [The main problems of the transition to marketing and innovative development of agricultural enterprises]. *Bulletin of Dnipropetrovsk University*, vol. 8(3), pp. 68–71.
6. Shinkarenko, N.V. (2009). Pokaznyky otsinky efektyvnosti uchasti u vystavkakh/yarmarkakh promyslovoho pidpryyemstva [Indicators of the assessment of the effectiveness of participation in exhibitions / fairs of an industrial enterprise]. *Scientific Bulletin of the NMU*, vol. 12, pp. 99–102.
7. Uryadova prohrama zdeshevlennya sil's'kohospodars'koyi tekhniki ta obladnannya vitchyznyanoho vyrobnytstva u 2020 rotsi [Government program to reduce the cost of agricultural machinery and equipment of domestic production in 2020]. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/kompensaciya-sg-tehniki> (accessed 15 June 2020).
8. Uryadova prohrama pidtrymky rozvytku fermers'kykh hospodarstv 2020 [Government program to support the development of farms in 2020]. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/pidtrimka-fermerstva> (accessed 15 June 2020).
9. Uryadova prohrama finansovoyi pidtrymky rozvytku sadivnytstva, vynohradarstva ta khmelyarstva 2020 [Government program of financial support for the development of horticulture, viticulture and hop growing 2020]. URL: <https://agro.me.gov.ua/ua/pidtrimka/sadivnictvo/uryadova-programa-finansovoyi-pidtrimki-rozvitku-sadivnictva-vinogradarstva-ta-hmelyarstva-2020> (accessed 15 June 2020).
10. Agro-novator. Internet-portal APK [Internet portal of the agro-industrial complex]. URL: <http://agronovator.ua/ua/companies/> (accessed 17 June 2020).
11. Agrotender. Ahrarnyy sayt Ukrayiny [Agrarian site of Ukraine]. URL: <http://agrotender.com.ua/kompanii.html> (accessed 17 June 2020).
12. Agrotorg. Kataloh ahrokompaniy [Catalog of agricultural companies]. URL: <http://agrotorg.net/ru/companies/> (accessed 17 June 2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-54>

УДК 658.562.64

Середа Д.Ю.

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

УДОСКОНАЛЕННЯ АСОРТИМЕНТУ ПРОДОВОЛЬЧИХ ТОВАРІВ

Анотація. У даній статті розкриті сучасні тенденції розвитку асортиментної політики продовольчих товарів в Україні, зокрема на умовах функціонального, мотивувального, збутового та цінового принципів формування асортименту. Також обґрунтовано необхідність застосування асортиментної матриці як ефективного методу управління асортиментом продовольчих товарів. На основі цього розроблено методичний підхід до побудови асортиментної матриці – формування діаграми ступеня впливу продовольчих товарів на рішення споживачів здійснити покупку. Визначені причини оптимізації асортименту продовольчих товарів та встановлені параметри ефективності асортиментної політики в розрізі цінового критерію асортиментної матриці під час планування і проектування напрямів оптимізації асортименту продовольчих товарів на сучасних підприємствах.

Ключові слова: асортимент, асортиментна політика, продовольчі товари, товарна стратегія, діаграма ступеня впливу, споживачі, ефективність.

Sereda Darina

Kharkiv Scientific Research Forensic Center of the
Ministry of Internal Affairs of Ukraine

IMPROVING THE RANGE OF FOOD PRODUCTS

Summary. This article reveals the current trends in the assortment policy of food products in Ukraine, in particular in terms of functional, motivational, sales and pricing principles. It was found that the process of forming the optimal range of food products, which will help optimize the revenue side and obtain the desired profit in the long run, is a topical issue for any company. Given the generalized results of research of modern Ukrainian economists and marketers in their research it is determined that an effective assortment policy in general should be formed in the context of marketing principles, where the main attention is paid to the production of those foods that are more in demand and more profitable. manufacturer of this product. The necessity of application of assortment matrix as an effective method of food assortment management at the enterprise is also substantiated. Based on this, a methodical approach to the construction of the assortment matrix is developed – the formation of a diagram of the degree of influence of food products on consumer decisions on their purchase. These quantitative criteria of the assortment matrix can be the most important indicator of economic activity, which will reflect the optimal assortment structure of food products in terms of expanding the target audience of customers of a particular company, whose management is engaged in commercial activities in a competitive environment. Complete and reliable information about consumer requirements – is a prerequisite for success for any production. The planning of the nomenclature and range of food products should be based on the knowledge of business leaders of the needs of the market and its state, so the product range should include certain types of food products, which will be divided into assortment groups. The emphasis is on the fact that victory over competitors can be obtained when the manufacturer offers consumers quality food and services, inclusion in the service of additional services, reasonable pricing, the ability to identify regular customers in the retail network. As a result, the most important reasons for optimizing the range of food products and the main parameters of the effectiveness of assortment policy in terms of the price criterion of the assortment matrix in planning and developing areas for optimizing the range of food products in modern enterprises were analyzed.

Keywords: assortment, assortment policy, food products, product strategy, degree diagram, consumers, efficiency.

Постановка проблеми. Із становленням ринкової економіки в Україні виникає величезна кількість проблем для усіх суб'єктів господарювання, практичне вирішення яких сьогодні ускладнюється відсутністю відповідних теоретичних розробок. Ефективне функціонування вітчизняних підприємств зумовлює необхідність адаптованого управління, якісної організації та грамотного планування товарного асортименту, що відповідають вимогам суспільства та водночас сприяють прибутковості виробників [4, с. 6].

Загальні напрями формування асортименту товарів на підприємстві визначаються його асортиментною політикою, кінцевою метою якої є отримання прибутку та забезпечення високої ефективності роботи. Все це досягається за рахунок забезпечення максимально можливого співвідношення обсягів і структури виробництва та споживчого попиту.

В умовах сучасного ринку підприємства, особливо ті, які займаються виготовленням продовольчих товарів, встановлюють принципово нові відносини з партнерами, де діють властиві даному сучасному простору економічні регулятори та формують нові комерційні принципи, спрямовані на реалізацію їх продукції. Все це зумовило вибір теми дослідження, його доцільність та актуальність.

Проблеми удосконалення асортименту продовольчих товарів першочергово передбачають управління цим асортиментом в розрізі гармонізації інтересів всіх учасників товарного руху в межах обраної товарної категорії. Розвитком можливостей в сфері управління асортиментом продовольчих товарів повинен стати товарознавчий підхід, що досліджує природу кожного товару, виявляє й обґрунтовує відмінності інтересів виробників, механізму розподілу та споживання продуктів харчування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблемі формування та удосконалення асортиментної політики продовольчих товарів зараз приділяється дуже велика увага. Особливо слід відзначити роботи таких авторів, як Браницька І.І., Гейлер Г.В., Дамінов П.А., Дробиз В.В., Комаха А.А., Кузенко Т.Б., Музикант В.А., Суркіс А.С., Широков О.Є., Яцков Д.С. та ін. В своїх наукових працях вони розглядали питання пошуку ефективних інструментів та методів формування торговельного асортименту, економічного обґрунтування критеріїв відбору продовольчих товарів із метою включення їх у асортимент, досліджували усі можливі за сучасних умов напрямки оптимізації наповнення та модернізації товарного портфеля продовольчих товарів.

Дослідженню сутності понятійної категорії «товарний асортимент продовольчих товарів» присвятили свої наукові праці видатні зарубіжні вчені, такі як Бернетт Дж., Букерель Ф., Моріарті С., Грем Дж. П., Джоббер Д., Діксон П.Р., Дихтль Е., Котлер Ф., Хершген Х. та ін.

Виділення невирішених раніше частин поставленої проблеми. Однак, незважаючи на вагомий здобуток вітчизняних та зарубіжних науковців, сьогодні недостатньо вивченими є питання щодо удосконалення ефективності системи управління асортиментом продовольчих товарів як цінного критерію асортиментної матриці та в контексті формату ритейлерів.

Постановка завдання. Основною метою статті стало визначення сутності, особливостей формування та цілей асортиментної політики продовольчих товарів в умовах сучасного ринку, а також розробка рекомендацій щодо управлінських рішень у сфері асортиментної політики даної категорії товарів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний етап розвитку України характеризується суттєвими структурними змінами в економічних відносинах. Перехід вітчизняними підприємствами на нові ринкові умови ускладнюється тим, що зараз виникають проблеми реалізації товарів при зміні структури ринкового попиту і його кон'юнктурних коливань, а також зростає конкуренція на ринку. Формування оптимального асортименту продовольчих товарів, що сприяє оптимізації доходу та отриманні бажаного прибутку в перспективі є нагальним питанням для будь-якого підприємства [1, с. 6].

Сьогодні змінюється роль виробника продовольчої продукції на ринку, відбувається їх перехід на активну ринкову поведінку, асортиментна політика формується у розрізі принципів маркетингу, спостерігається орієнтація на виробництво тих продовольчих товарів, які мають більший попит та є рентабельнішими. Щоб перебудувати та удосконалити свою асортиментну політику, сучасні підприємства повинні, насамперед, бути клієнтоорієнтованими. Їх керівники мусять звертати увагу на зростання купівельної спроможності населення, на попит споживачів, на поведінку конкурентів, на загальний рівень достатку не лише окремого регіону, де перебувають торговельні площини, а й держави в цілому [10, с. 14].

Погляди сучасного ринкового простору скеровують сучасні підприємства на інтервенцію міцних конкурентних позицій, визначення мож-

ливих конкурентів в галузі та здобутті конкурентних переваг. Перемогу над конкурентами можна отримати за рахунок пропозиції споживачам якісного продовольчого товару та обслуговування, включення в процес обслуговування додаткових послуг, поміркованої політики ціноутворення, можливостей ідентифікації постійних клієнтів у торговельній мережі тощо.

Планування асортиментної політики передбачає проведення певних маркетингових досліджень, в ході яких визначають ті продовольчі товари, що мають найбільший попит. На основі цих досліджень формується оптимальний набір продукції – асортимент. Є такі види асортименту [5, с. 76]:

– основний (включає продовольчі товари, що користуються підвищеним попитом та забезпечують переважну частину товарообороту та прибутку);

– додатковий (включає продовольчі товари, які завершують основний асортимент та дозволяють покупцям отримувати додаткові послуги та вигоди, а виробникам – додатковий прибуток).

Для вітчизняних виробників застосовують такі основні принципи формування асортименту продовольчих товарів (рис. 1).

За умов функціонального принципу відбувається групування продукції за призначенням (наприклад, закваски для йогуртів, полуфабрикати тощо); за умов мотивувального – за споживчими перевагами (наприклад дитяче харчування, товари для діабетиків тощо). Збутовий принцип означає групування продовольчих товарів за їх місцем у системах розподілу і продажу (продаж в супермаркеті, за каталогами, зразками), а цінний – групування товарів за ціною (низький, середній та дорогий цінні сегменти) [6, с. 215].

Як підсумок слід зазначити, що вихід на нові ринки для сучасних виробників продовольчих товарів буде успішним та принесе значні фінансові результати лише за умов, що їх товарна політика буде продумана, важливим елементом якої стане ефективне управління асортиментом. Саме це є запорукою успіху, а невдалий та непродуманий асортимент продовольчої продукції зможе викликати проблеми у реалізації товарної стратегії підприємства.

Планування номенклатури й асортименту продовольчих товарів повинне базуватися на знанні керівниками підприємств потреб ринку і його стану. Товарний асортимент має включати окремі види продовольчих товарів, які поділятимуться на асортиментні групи. Асортиментна група складається з асортиментних позицій, які є найпростішою одиницею всієї асортиментної структури. Кожний товарний асортимент при формуванні асортиментної політики потребує власної стратегії маркетингу [3, с. 31].

Бажано створити так звані асортиментні матриці як методичний прийом щодо управління асортиментом продовольчих товарів [9, с. 32]. Доцільно розробляти асортиментну матрицю на основі діаграм ступеня їх впливу на рішення споживачів здійснити покупку (рис. 2).

Асортиментна матриця повинна задовольняти нижченаведеним вимогам:

1) надати потенційним споживачам продовольчих товарів повноцінний вибір, згідно з їх очікувань та платоспроможних потреб [7, с. 211];

2) бути збалансованою в розрізі відповідності економічного результату від удосконалення

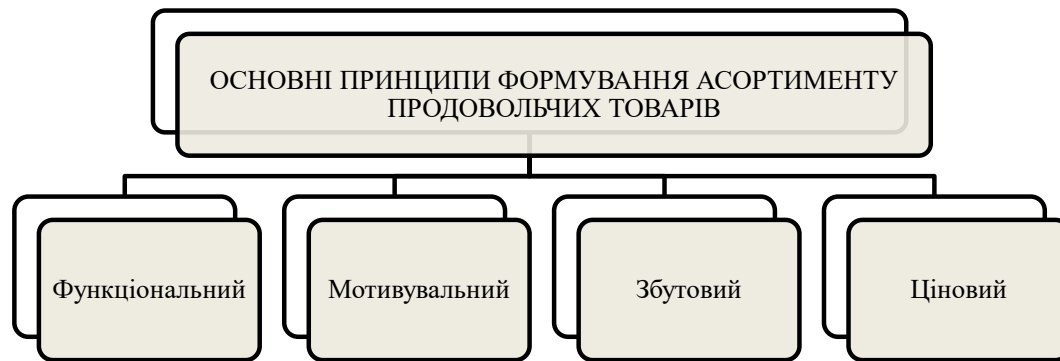

Рис. 1. Принципи формування асортименту продовольчих товарів на сучасних вітчизняних підприємствах

Джерело: розроблено автором на основі [2, с. 58]

асортиментної політики продовольчих товарів та витрат обігу [8, с. 63];

3) бути зрозумілою асортиментною пропозицією для потенційних споживачів кожної конкретної групи продовольчих товарів [2, с. 49];

4) стати динамічною комерційною пропозицією, яка буде постійно оновлюватися відповідно до змін ринкового середовища (виробництва продовольства, рівня платоспроможності покупців продовольчих товарів, обсягів та структури споживчого попиту, конкурентних пропозицій в галузі тощо) [9, с. 30].

Розглянемо детальніше діаграма вибору продовольчих товарів для наповнення асортиментної матриці. Область, що позначена як «Стандарт», є структурованою пропозицією продовольчих товарів (це можуть бути торговельні марки, товарні артикули і категорії). Вона у кількісному та якісному виразі має відповідати конкурентній пропозиції підприємства в зоні обслуговування потенційних споживачів (розмір має визначатися по найближчому конкурентному оточенню), окремо для кожного магазину.

Область, що позначена як «Мінімум», є базовою пропозицією продовольчих товарів, сформованою відповідно до очікувань потенційних покупців у зоні обслуговування (розмір має визначатися на підставі як пішохідної (до 20 хв.), так і автомобільної (до 35 хв.) доступності).

Наведені кількісні критерії асортиментної матриці можуть стати найважливішим індикатором, який відображатиме оптимальність асортиментної структури продовольчих товарів із погляду цільової аудиторії покупців конкретного підприємства, що здійснює комерційну діяльність у конкретному конкурентному оточенні. Внаслідок цього, під час розподілу продовольчих товарів по ціновим сегментам, слід враховувати наступне співвідношення: «рівень роздрібної ціни – кількість товарних позицій» (або товарних категорій, торгових марок, торгових груп, видів і різновидів продовольчої продукції тощо).

Якісні ж критерії асортиментної матриці відображатимуть регламентацію управлінських процесів, які супроводжують рух продовольчих товарів в межах сформованої матриці [4, с. 76]. Саме тому на основі якості продовольчих товарів мають включатися до складу асортиментної матриці товарні артикули, категорії, торговельні марки тощо. Пріоритет у виборі рівня якості та безпечності продовольчих товарів визначається з урахуванням співвідношення «ціна – якість», яке формується у потенційних споживачів продовольчих товарів на підставі платоспроможного попиту.

Наявність широкої товарної номенклатури продовольчих забезпечуватиме орієнтацію виробника на різні групи споживачів та на різні потреби. За

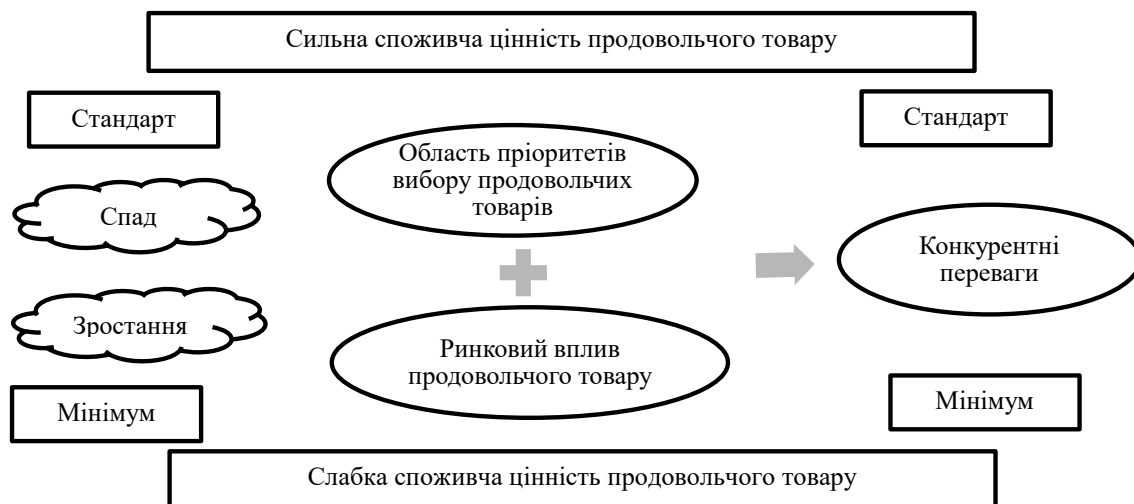

Рис. 2. Діаграма вибору продовольчих товарів для наповнення асортиментної матриці

Джерело: розроблено автором

її підтримки відбувається диверсифікація виробництва, зниження при цьому ймовірності ризиків при роботі в окремих галузях і з окремими продовольчими товарами. Розширення номенклатури пов'язують з додатковими витратами на ресурси й управлінням виробничим процесом [6, с. 217].

Наведений методичний підхід до удосконалення асортименту продовольчих товарів дозволить оптимально наблизити розроблену асортиментну матрицю до урахування фактичних параметрів місця продажу продовольчих товарів (місця розташування торговельної площі, конкурентного оточення, розміру і конфігурації магазинів). Це, у свою чергу, обумовить оптимізацію показників продуктивності руху продовольчих товарів (швидкість товарного обігу, ланковість, обсяг товарообороту, забезпеченість товарообороту ресурсами тощо).

Гармонійний товарний асортимент дозволить виробникам продовольчих товарів спеціалізуватися не лише у сфері виробництва, але й у маркетинговому супроводженні, поєднувати цінову, збутову та комунікаційну політику, забезпечувати стабільні відносини з учасниками каналів збуту. Добре продумана асортиментна політика не лише зможе оптимізувати процес оновлення та розширення товарного асортименту продовольчих товарів, але й стане свого роду вказівником загальної спрямованості дій, дає змогу контролювати ситуації, які виникають в ході торговельної діяльності. За умови підвищення конкуренції на ринку, асортиментна політика є каталізатором розвитку підприємства та підвищенням кількості задоволених споживачів [10, с. 15].

Асортиментна політика є базою для прийняття маркетингових рішень в розрізі удосконалення асортиментної структури продовольчих товарів, навколо якої формуються інші рішення, пов'язані з умовами їх придбання і методами їх просування від виробника до споживача. Вона пов'язана

з плануванням і здійсненням заходів і стратегій щодо формування конкурентних переваг товару і створення таких його характеристик, які зроблять його цінними для кінцевого споживача, тим самим задовольняючи ту чи іншу їх потребу і забезпечуючи відповідний прибуток виробнику.

Основними цілями асортиментної політики мають стати (рис. 3).

Процес удосконалення асортименту продовольчих товарів відбувається не лише під впливом потреби цільової аудиторії, але й під впливом інших чинників, зокрема: технологічні можливості підприємства, наявність аналогічного товару на ринку. Важливими питаннями для розгляду під час планування і проектування напрямів оптимізації асортименту продовольчих товарів на сучасних підприємствах є [5, с. 77]:

- впровадження інновацій на виробництво;
- підвищення конкурентоздатності товару;
- оптимізація товарного асортименту;
- розробка впізнавальної товарної марки;
- створення ефектної упаковки для товару;
- життєвий цикл товару;
- позиціонування товару на ринку.

Основою для удосконалення асортименту продовольчих товарів може бути і оцінка змін грошових потоків внаслідок зміни товарного асортименту, а також перспективи стану додаткових інвестицій. Будь-яке розширення асортименту продовольчих товарів обов'язково спричинить зростання витрат. Але на то є причини, вагомими з яких є [1, с. 7]:

- отримання додаткового прибутку;
- залучення виробничих потужностей, які не використовуються і не приносять дохід;
- прагнення стати лідером на ринку з вичерпним асортиментом продовольчих товарів;
- ліквідація прогалин у виробництві з метою недопущення конкурентів.

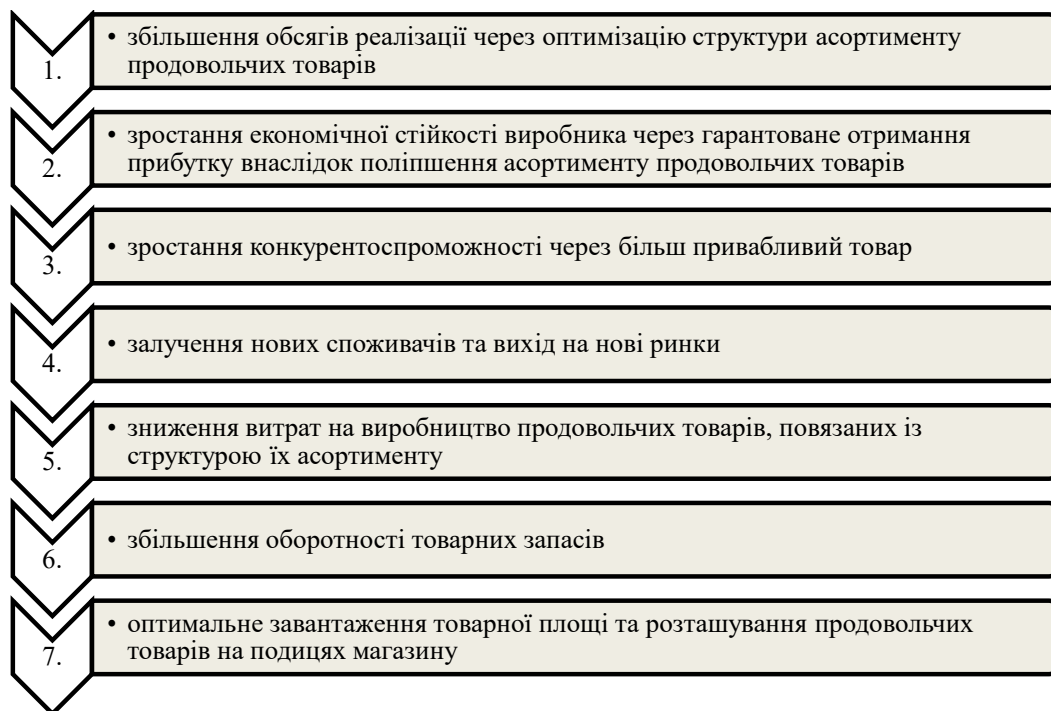

Рис. 3. Основні цілі асортиментної політики

Джерело: розроблено автором на основі [3, с. 30]

Для того щоб споживачі не перенаситилися тим асортиментом продовольчих товарів і послуг, яке підприємство пропонує на даний момент на ринку, а підприємство, в свою чергу, не позбулося прибутку, при створенні і впровадженні нової позиції в товарний асортимент необхідно переконатися, що новинка істотно відрізняється від уже наявних моделей. В протилежному випадку, збут одного товару перешкоджатиме збуту іншого.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати дослідження дозволяють стверджувати, що кожне сучасне підприємство має визначити перспективи розвитку своєї асортиментної політики на найближчий період, а саме знайти напрями підвищення прибутковості виробництва, розробити нові стратегії підтримки або навіть спробувати відновити баланс свого асортиментного портфеля. Ефективність удосконалення асортименту продовольчих товарів залежатиме від того, наскільки систематично та якісно воно буде проводитися. Тому рекомендовано застосовувати асортиментну матрицю як методичну основу асортиментної політики.

Необхідність удосконалення асортименту продовольчих товарів за допомогою асортиментної матриці обумовлюється наступними причинами:

– це буде відображати систему цінностей, погляди керівництва підприємства у розрізі удосконалення виробничого процесу та підвищення

прибутковості, допомагатиме зорієнтувати персонал у потрібному напрямку;

– зростаюча потреба населення України у якісних продовольчих товарах, які мають широкі ринки збуту і на які існує адекватний попит, а тому асортиментна політика повинна постійно вдосконалюватися та розвиватися, тобто має бути інтегрованою в місцеву, регіональну та національну економічну системи;

– проводитиметься аналіз середовища підприємства з огляду на сучасні умови ведення господарської діяльності, що буде визначати обмеження, які обумовлюються зовнішніми чи внутрішніми факторами і можливі напрями оптимізації розвитку асортименту продовольчих товарів;

– сформована товарна стратегія буде виступати інструментом координації підприємства на ринку, що забезпечуватиме узгодження його цілей та цілей споживачів, допомагатиме здійснювати діагностику господарської діяльності підприємства, визначаючи причини відхилень між результатами та цілями;

– буде забезпечуватися оптимальне співвідношення постійної частини асортименту продовольчих товарів з додатковою.

При проведенні подальших наукових досліджень доцільно розробити методичні рекомендації щодо реалізації питань стратегії та тактики при розповсюдженні товарного портфеля продовольчих товарів в сучасних умовах.

Список літератури:

1. Браницька І.І. Огляд сучасного ринку: стан асортименту та шляхи його оптимізації. *Вісник України*. 2018. № 1. С. 6–7.
2. Гейлер Г.В. Ассортиментная политика на рынке товаров народного потребления. Львів : Соняшник, 2015. 215 с.
3. Дамінов П.А. Огляд асортименту підприємств. *Ділові новини*. *Вісник Сумської ТПП*. 2017. № 4. С. 30–31.
4. Дробиз В.Г. Особливості на ринку асортиментного ряду: Исследования Центра исследований федерального и региональных рынков алкоголя «ЦИФРРА». *Russian food&drinks market magazine*. 2017. № 3. С. 6–8.
5. Комаха А.А. Ассортиментная политика. *Финансовый директор*. 2017. № 3. С. 74–78.
6. Кузенко Т.Б. Ринкові підходи та напрями формування асортиментного ряду. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія економічна*. 2017. № 456. С. 215–217.
7. Музикант В.Л. Ассортиментні технології в бізнесі, комерції, політиці. Черкаси : Армада-пресс, 2016. 686 с.
8. Суркіс А.С. Товарознавство: сучасний стан та методи оптимізації. Київ : Діловод, 2018. 587 с.
9. Широков О.Є. Економічне обґрунтування шляхів вдосконалення асортиментної політики сучасного підприємства. *Економіка України*. 2018. № 11. С. 30–33.
10. Яцков Д.С. Товарна політика в розрізі продовольчих товарів. *Вісник КНЕУ. Серія Економіка*. 2017. № 3(10). С. 12–16.

References:

1. Branitskaya, I.I. (2018). Ohlyad suchasnoho rynku: stan asortymentu ta shlyakhy yoho optymizatsiyi [Review of the modern market: the state of the range and ways to optimize it]. *Bulletin of Ukraine*, no. 1, pp. 6–7.
2. Geiler, G.V. (2015). Assortimentnaya politika na rynku tovarov narodnogo potrebleniya [Assortment policy in the market of consumer goods]. Lviv: Sunflower, 215 p.
3. Daminov, P.A. (2017). Ohlyad asortymentu pidpryyemstv [Overview of the range of enterprises. Business news]. *Bulletin of the Sumy CCI*, no. 4, pp. 30–31.
4. Drobiz, V.G. (2017). Osoblivosti na rynku asortimentnogo ryadu: Issledovaniya Tsentra issledovaniy federal'nogo i regional'nykh rynkov alkogolya «TSIFRRA» [Features in the market of the assortment series: Research of the Center of researches of the federal and regional markets of alcohol "CIFRRA"]. *Russian food & drinks market magazine*, no. 3, pp. 6–8.
5. Komaha, A.A. (2017). Assortimentnaya politika [Assortment policy]. *Finance Director*, no. 3, pp. 74–78.
6. Kuzenko, T.B. (2017). Rynkovi pidkhody ta napryamy formuvannya asortymentnoho ryadu [Market approaches and directions of formation of the range]. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. The series is economic*, no. 456, pp. 215–217.
7. Musician, V.L. (2016). Assortimentni tekhnologii v biznese, kommertsii, politike [Assortment technologies in business, commerce, politics]. Cherkasy: Armada-press, 686 p.
8. Surkis, A.S. (2018). Tovaroznavstvo: suchasny stan ta metody optymizatsiyi [Commodity science: current state and methods of optimization]. Kyiv: Clerk, 587 p.
9. Shirokov, O.E. (2018). Ekonomichne obgruntuвання shlyakhiv vdoskonalennya asortymentnoyi polityky suchasnoho pidpryyemstva [Economic substantiation of ways to improve the assortment policy of a modern enterprise]. *Ukraine economy*, no. 11, pp. 30–33.
10. Yatskov, D.S. (2017). Tovarna polityka v rozrizi prodovol'chykh tovariv [Commodity policy in terms of food products]. *KNEU Bulletin. Economics series*, no. 3(10), pp. 12–16.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-9-85-55>

УДК 332.365

Стільник В.В., Клочан В.В., Колесник І.В.
Миколаївський національний аграрний університет

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР В ССПП «КУЙБИШЕВА» БРАТСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. В статті проведено дослідження значення ефективності зернового виробництва на підприємстві братського району. Розглянуто погляди вчених-економістів на формування ефективного виробництва зерна. Проведено аналітичне дослідження основних показників виробництва зернових культур в сільськогосподарському підприємстві Братського району та району в цілому. На сучасному етапі проблема підвищення ефективності агропромислового виробництва є визначальним фактором економічного і соціального розвитку суспільства. Як економічна категорія ефективність виробництва нерозривно пов'язана з необхідністю дедалі повнішого задоволення матеріальних і культурних потреб населення України. Тому підвищення ефективності суспільного виробництва характеризується збільшенням обсягів сукупного продукту та національного доходу для задоволення потреб безпосередніх виробників і суспільства в цілому при найменших сукупних витратах на одиницю продукції.

Ключові слова: виробництво, зерно, землеробство, рентабельність, питома вага, валовий збір, урожайність.

Stilnik Vita, Klochan Vyacheslav, Kolesnik Irina
Mykolayiv National Agrarian University

EFFICIENCY OF GRAIN PRODUCTION IN PEASANT UNION OF PRIVATE SHARES «KUIBYSHEVA» OF BRATSK DISTRICT OF MYKOLAIV REGION

Summary. The article deals with the study of the value of the efficiency of grain production at the enterprise of the Bratsk district. The views of scientists and economists on the formation of effective grain production are considered. An analytical study of the main indicators of grain production in the agricultural enterprise of the Bratsk district and the district as a whole was conducted. At the present stage, the problem of increasing the efficiency of agro-industrial production is a determining factor in the economic and social development of society. As an economic category, production efficiency is inextricably linked to the need to meet the material and cultural needs of the Ukrainian population more and more fully. Therefore, increasing the efficiency of social production is characterized by an increase in the volume of total product and national income to meet the needs of direct producers and society as a whole at the lowest total cost per unit of production. Grain and its processed products are the basis of human nutrition: it is an indispensable feed in the production of livestock products, as well as the main raw material for the processing industry. It is also an important export product and should provide significant foreign exchange revenues to the state. After all, during storage, grain almost does not lose its quality and, therefore, is suitable for creating state reserves of food and feed. Production efficiency as an economic category reflects the effect of objective economic laws, which is manifested in the performance of production. It is the form in which the goal of social production is realized. Economic efficiency shows the final useful effect of the use of means of production and live labor, as well as their total investment. In this regard, it is necessary to distinguish between such concepts as effect and economic efficiency. The economic efficiency of production is determined by the ratio of the results obtained to the expenditure of means of production and live labor. Production efficiency is a generalizing economic category, the qualitative characteristic of which is reflected in the high efficiency of the use of living and embodied in the means of production apart.

Keywords: production, grain, agriculture, profitability, share, gross harvest, yield.

Постановка проблеми. З самого початку виникнення землеробства і дотепер у більшості країн світу виробництво зерна є пріоритетною його складовою. В Україні зернове виробництво традиційно є основою сільського господарства. На всіх етапах розвитку нашого суспільства держава приділяла увагу підвищенню ефективності функціонування зернопродуктового підкомплексу. Зміни, що відбуваються у функціонуванні економічної системи України впливають на ефективність господарської діяльності підприємств усіх галузей народного господарства. Виробництво та реалізація зерна – основне джерело надходження грошових коштів необхідних для розширеного відтворення та забезпечення продовольчої безпеки району, області, країни в цілому. Досягнення стабільності та ефективності виробництва зерна, особливо підвищення його валового збору, має стратегічне значення для зростання національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з ефективністю виробництва зерна, знайшли широке відображення в аграрній економічній літературі. Вивченням цих питань в сучасних ринкових умовах активно займаються відомі українські вчені В.Г. Андрійчук, П.Т. Саблук, О.М. Шпичак, І.О. Бистрова, С.М. Чмир, Н.П. Фастівець, О.В. Шубравська, Н.О. Єфремова, О.В. Боднар та багато інших, які в своїх публікаціях багато уваги приділяють аналізу ефективності вирощування зерна та пошуку шляхів удосконалення його виробництва.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Наявність дискусійних проблем, а також об'єктивна необхідність визначення головних чинників ефективного виробництва зернових культур та визначення показників ефективності виробництва зерна для забезпечення економічної безпеки обумовили вибір теми дослідження.

Метою статті є дослідження ефективності виробництва зернових культур на досліджуваному підприємстві та обґрунтування напрямів підвищення її економічної ефективності.

Виклад основного матеріалу. Братський район, як адміністративно-територіальна одиниця, створений 7 березня 1923 року, територія району в сучасних межах становить 1,1 тис. км², процент від загальної території області – 4,5%. Чисельність наявного населення становить 19,6 тис. осіб. В усіх сферах економічної діяльності зайнято 9,7 тис. осіб. У складі району 59 сіл і одне селище міського типу, які об'єднуються однією селищною і 15 сільськими радами [4, с. 133].

Аналізуючи основні соціально-економічні показники Братського району (табл. 1), ми можемо зробити наступний висновок, що загальна територія району на протязі трьох досліджуваних років не змінилась і становить 112,9 тис. га., а вартість валової продукції сільського господарства в 2019 році зросла на 38% в порівнянні з 2018 роком, але зменшилась порівняно з 2017 роком на 2%, що свідчить про нестабільність обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в аграрних підприємствах. Капітальні інвестиції в 2017 році мають найбільший показник і становлять 171,2 млн. грн., та з кожним роком цей показник зменшувався

і в 2019 році порівняно з 2018 роком зменшився на 19%. Частка площі сільськогосподарських угідь загальної території 91,14%.

Один з найбільш стабільних показників є земельна площа підприємства (сільськогосподарські угіддя, рілля, площа посіву, багаторічні насадження). З цим фактором в більшій мірі, ніж з іншими, пов'язана потреба господарства в основних фондах і капітальних вкладень на виробниче будівництво, меліорацію, пристрій дорожньої мережі [2, с. 187].

У районі найбільшу частину займають землі сільськогосподарського призначення і становлять 90,43% від загальної структури земель Братського району (табл. 2). Наступним кроком дослідження буде аналіз рівня розвитку виробництва зернових і зернобобових культур на досліджуваному підприємстві (табл. 3).

Аналізуючи дані таблиці ми бачимо, що площа посіву в 2019 році найбільша і становить 2012 га, що на 8,05% більше ніж в 2017 році та на 18,5% більше ніж в 2018 році.

Таким чином урожайність зернових культур в 2019 році становить 48,1 ц/га, що так як площа посіву збільшилась. Це 4,8% менше ніж в 2017 році та на 40,3% більше ніж в 2018 році. Рівень товарності протягом двох останніх років становить 100%.

Таблиця 1

Основні соціально-економічні показники Братського району

Показники	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. у % до 2017 р.
Загальна територія, тис. га	112,9	112,9	112,9	100,0
Чисельність постійного населення (на кінець року), тис. осіб	17,9	17,7	18,4	102,7
Середньооблікова кількість штатних працівників, осіб	2218	2277	2053	92,6
Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників, грн	3267	4992	6055	185,3
Вартість валової продукції сільського господарства в постійних цінах 2010 року, млн грн	242,0	173,2	238,1	95,9
Капітальні інвестиції, млн грн	171,2	161,2	131,8	77,0

Джерело: розраховано автором за статистичною інформацією [1]

Таблиця 2

Склад і структура земельних угідь Братського району станом на 01.01.2019 р.

Види угідь	Площа, тис. га	Структура, %
Землі сільськогосподарського призначення	102,1	90,43
Ліси та лісо вкриті площі	5,8	5,13
Забудовані землі	2,2	1,94
Землі під водою	0,9	0,79
Відкриті заболочені землі	0,7	0,62
Інші землі	1,2	1,06
Всього земель	112,9	100,0

Джерело: розраховано автором за статистичною інформацією [1]

Таблиця 3

Рівень розвитку виробництва зернових і зернобобових культур в ССПП «Куйбишева» Братського району Миколаївської області

Показники	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2019 р. у % до	
				2017 р.	2018 р.
Площа посіву, га	1862,0	1697,0	2012,0	108,05	118,5
Валовий збір, т	94183,0	58226,0	96912,0	102,8	166,4
Урожайність, ц з 1 га	50,5	34,3	48,1	95,2	140,3
Кількість реалізованої продукції, т	83667,0	58226,0	96912,0	115,8	166,4
Рівень товарності, %	88,8	100,0	100,0	112,5	100

Джерело: розраховано автором за статистичною інформацією [1]

Таблиця 4

Вихідні та розрахункові дані для індексного аналізу врожаю та врожайності зернових та зернобобових культур в ССПП «Куйбишева» Братського району Миколаївської області

Назви культур	Посівна площа, га		Урожайність, ц з 1 га		Валовий збір, ц		
	2018 р.	2019 р.	2018 р.	2019 р.	2018 р.	2019 р.	умовний
Пшениця	1076,0	1727,0	35,7	47,9	38361,0	82878,0	61570,1
Ячмінь	390,0	203,0	1,1	7,9	446,6	1613,0	232,4
Гречка	130,0	82,0	149,3	151,4	19418,2	12421,0	12248,4
Всього	1697,0	2012,0	34,3	48,1	58226,0	96912,0	74050,9

Джерело: розраховано автором за річними формами статистичної звітності підприємства

У 2019 році порівняно з 2018 роком валовий збір зернових культур зріс на 66,4% (або на 38686 ц), за рахунок зростання врожайності окремих культур валовий збір зріс на 30,9% , за рахунок збільшення посівної площі зернових культур валовий збір зріс на 18,6% за рахунок зміни структури посівів зернових валовий збір збільшився на 7,3%.

На основі статистичних даних проведемо індексний аналіз врожаю та врожайності зернових та зернобобових культур.

1. Індивідуальні індекси урожайності зернових і зернобобових культур:

$$i = \frac{y_1}{y_0} = \frac{48,1}{34,3} = 1,4 \quad (1)$$

2. Зміна валового збору в звітному періоді в порівнянні з базисним, в тому числі за рахунок факторів: урожайності, розміру і структури посівних площ. Для цього визначаємо індекси:

$$J_{в.з.} = \frac{\sum Y_1 \Pi_1}{\sum Y_0 \Pi_0} = \frac{96912}{58226} = 1,66 \quad (2)$$

$$J_y = \frac{\sum Y_1 \Pi_1}{\sum Y_0 \Pi_1} = \frac{96912}{74050,9} = 1,31 \quad (3)$$

$$J_y = \frac{\sum Y_0 \Pi_1}{y_0 \sum \Pi_1} = \frac{74050,9}{34,3 * 2012} = 1,07 \quad (4)$$

3. Зміна середньої врожайності зернових і зернобобових культур, в тому числі за рахунок урожайності окремих культур (агротехніки) і структури посівних площ.

$$J_{у.зм.} = \frac{\sum Y_1 \Pi_1}{\sum \Pi_1} : \frac{\sum Y_0 \Pi_0}{\sum \Pi_0} = \frac{96912}{2012} / \frac{58226}{1697} = 1,41 \quad (5)$$

$$J_{у.пост.} = \frac{\sum Y_1 \Pi_1}{\sum \Pi_1} : \frac{\sum Y_0 \Pi_1}{\sum \Pi_1} = \frac{96912}{2012} / \frac{74050,9}{2012} = 1,31 \quad (6)$$

$$J_{у.пост.} = \frac{\sum Y_0 \Pi_1}{\sum \Pi_1} : \frac{\sum Y_0 \Pi_0}{\sum \Pi_0} = \frac{74050,9}{2012} / \frac{58226}{1697} = 1,07 \quad (7)$$

У 2019 році порівняно з 2018 роком валовий збір зернових культур зріс на 66,4% (або на 38686 ц), за рахунок зростання врожайності окремих культур валовий збір зріс на 30,9% , за рахунок збільшення посівної площі зернових культур валовий збір зріс на 18,6% за рахунок зміни структури посівів зернових валовий збір збільшився на 7,3%.

Виходячи з цього головним шляхом підвищення урожайності є зниження собівартості. Основні затрати по утриманню культур здійснюються незалежно від продуктивності, а додаткові витрати пов'язані лише з побічної продукцією. При цьому витрати з розрахунку на одиницю продукції, як правило, зменшуються. Збільшення виробництва та поліпшення якості продукції за рахунок підвищення продуктивності культур відбувається на основі інтенсифікації господарства, яка є важливою умовою зниження собівартості продукції [5, с. 15].

На сьогодні перспективними напрямками інноваційного розвитку рослинництва є біологізація землеробства, використання сучасних комбінованих агрегатів, геоінформаційних систем, що

Таблиця 5

Розмір і структура витрат на виробництво 1 ц зернових культур в ССПП «Куйбишева» Братського району Миколаївської області

Елементи витрат	2018 р.		2019 р.	
	грн	%	грн	%
Прямі матеріальні витрати всього, в т.ч.:	277,73	70,6	213,33	71,1
– насіння	53,36	13,6	20,99	7,0
– мінеральні добрива	73,60	18,7	42,27	14,1
– нафтопродукти	45,80	11,6	27,71	9,2
– оплата послуг і робіт сторонніх організацій	0,12	0,03	1,94	0,65
– решта матеріальних витрат	104,98	26,7	122,36	40,8
Прямі витрати на оплату праці	32,43	8,2	25,22	8,4
Інші прямі та загально виробничі витрати всього, в тому числі:	83,47	21,2	61,42	20,5
– амортизація необоротних активів	10,87	2,8	3,8	1,3
– відрахування на соціальні заходи	7,04	1,8	5,33	1,8
– решта інших прямих та загально виробничих витрат	64,39	16,4	50,29	16,8
Всього витрат	393,63	100	299,97	100

Джерело: розраховано автором за річними формами статистичної звітності підприємства

забезпечують підвищення врожайності та якості культур і дозволяють мінімізувати витрати.

Прикладом успішних інновацій у вирощуванні пшениці є використання стимуляторів росту. Вони дозволяють значно зменшити норми внесення пестицидів, оскільки, посилюючи імунітет рослин, вони розкривають їх потенціал, сприяють реалізації закладених в організмі можливостей [3, с. 95].

У 2018 році спостерігається найбільша кількість витрат і становить 393,63 грн. Найбільшу частину витрат складають решта матеріальних витрат і становить 104,98 грн. В 2018 році витрати становлять 299,97 грн. Найбільшу частку прямих матеріальних витрат займають решта матеріальних витрат (2018 р.– 26,7%, 2019 р. – 40,8%), на другому місці матеріальні добрива. У 2018 році оплата послуг і робіт сторонніх організацій становить 0,03%, що на 0,62% менше ніж у 2019 році.

Збільшення виробництва та поліпшення якості продукції за рахунок підвищеної врожайності сільськогосподарських культур відбувається на основі інтенсифікації сільського господарства, яка є важливою умовою зниження собівартості продукції.

Тому фактори, що сприяють інтенсифікації виробництва, можна вважати факторами зниження собівартості продукції. Найважливішими серед них є: ефективне використання землі на основі впровадження науково обґрунтованих систем землеробства та інтенсивних технологій вирощування сільськогосподарських культур. Ці

та інші заходи вимагають збільшення виробничих витрат на 1 га сільськогосподарських культур, але одночасно сприяють зменшенню собівартості одиниці продукції.

Висновки та пропозиції. Розвиток та підвищення економічної ефективності зернового господарства – необхідна умова не тільки забезпечення населення продуктами харчування, а й підвищення ефективності виробництва інших видів продукції сільського господарства. Зміцнення матеріально-технічної бази галузі, впровадження інтенсивних технологій виробництва та прогресивних форм організації праці зумовили підвищення урожайності зернових культур та збільшення виробництва зерна. Водночас досягнутий рівень виробництва не забезпечує потреби України в зерні.

Один із напрямів підвищення економічної ефективності виробництва зерна – впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва. Вирішення цієї проблеми сприяє насамперед підвищенню продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві, що є основним якісним фактором економічного і соціального розвитку.

Основні заходи для збільшення ефективності виробництва зерна: підвищення родючості землі; застосування науково обґрунтованих технологічних карт; раціональне використання трудових ресурсів; використання високоякісного посівного матеріалу; внесення в ґрунт високоякісних гербіцидів; застосування новітньої техніки; своєчасний збір врожаю та правильне зберігання.

Список літератури:

1. Головне управління статистики у Миколаївській області. Миколаїв, 2004. URL: <http://www.mk.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.07.2020).
2. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. Лагос, 2017. 187 с.
3. Кулішов В.В. Економіка підприємства: теорія і практика : навч. посібник. Київ : Ніка-Центр, 2012. 95 с.
4. Мертенс В.П. Економіка сільського господарства / за ред. В.П. Мертенса. Київ, 2015. 133 с.
5. Ткачук В.І. Інновації як фактор підвищення ефективності виробництва зерна. *Ефективна економіка*. 2014. № 2. С. 10–16.

References:

1. The Main Department of statistics in the Mykolaiv region (2020). Statystyka [Statistics]. Available at: <http://www.mk.ukrstat.gov.ua/> (accessed 20 July 2020).
2. Zinovchuk, V.V. (2017). *Kooperatyvna ideya v silskomu gospodarstvi Ukrayiny i SShA* [Cooperative idea in agriculture of Ukraine and the USA]. Kiev: Logos. (in Ukrainian)
3. Kuleshov, V.V. (2012). *Ekonomika pidpryyemstva: teoriya i praktyka* [Enterprise Economics: theory and practice]. Kiev: Nika Center. (in Ukrainian)
4. Mertens, V.P., Matsibora, V.I., & Zhigalo, L.F. (2015). *Ekonomika silskogo gospodarstva* [Economics of agriculture]. Kiev: Harvest. (in Ukrainian)
5. Tkachuk, V.I. (2014). *Innovaciyi yak faktor pidvyshhennya efektyvnosti vyrobnyctva zerna* [Innovations as a factor of increasing the efficiency of grain production]. *Efficient economy*, no. 2, pp. 10–16.

НАШІ АВТОРИ

1. **Авер'янова Ніна Миколаївна** – кандидат філософських наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка
2. **Антомонов Михайло Юрійович** – доктор біологічних наук, професор, ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О.М. Марзеева Національної академії медичних наук України»
3. **Афанасьева Елла Юрійвна** – провідний концертмейстер Київського національного університету культури і мистецтва
4. **Білас Андрій Андрійович** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри французької філології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
5. **Бойченко Кирило Юрійович** – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, старший викладач кафедри медико-біологічних основ фізичного виховання та спорту Запорізького національного університету
6. **Бондар Віталій Дмитрович** – кандидат наук з державного управління, старший викладач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національного університету «Острозька академія»
7. **Братусь Іван Вікторович** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри образотворчого мистецтва Київського університету імені Бориса Грінченка
8. **Вінтюк Юрій Володимирович** – доцент, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»
9. **Волошук Ірина Петрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії, практики та перекладу англійської мови Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
10. **Воропаєва Тетяна Сергіївна** – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка
11. **Гнатковська Олена Михайлівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
12. **Горваль Алла Костянтинівна** – кандидат медичних наук, ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О.М. Марзеева Національної академії медичних наук України»
13. **Гунька Анна Миколаївна** – старший викладач кафедри образотворчого мистецтва Київського університету імені Бориса Грінченка
14. **Деркач Юлія Ярославівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової та дошкільної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка
15. **Дітчик Соломія Юрійвна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
16. **Драч Тамара Леонідівна** – тренер-хореограф Школи повітряної акробатики «Шоколад»; аспірантка Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв
17. **Єспринцева Ірина Олександрівна** – судовий експерт сектору молекулярно-генетичних досліджень відділу біологічних досліджень та обліку Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
18. **Захарченко Ірина Вячеславівна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
19. **Захожа Юліяна-Ганна Володимирівна** – магістрантка Львівського національного університету імені Івана Франка
20. **Іваніщева Ольга Анатоліївна** – старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
21. **Каламбет Ярина Ігорівна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
22. **Калугіна Вікторія Валеріївна** – магістр Дніпровського державного аграрно-економічного університету
23. **Карамушка Олександр Миколайович** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри інформаційних систем і технологій Дніпровського державного аграрно-економічного університету
24. **Клочан В'ячеслав Васильович** – доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту та маркетингу Миколаївського національного аграрного університету
25. **Козак Тетяна Ярославівна** – магістрантка Львівського національного університету імені Івана Франка

26. **Колесник Ірина Володимирівна** – здобувач вищої освіти факультету менеджменту Миколаївського національного аграрного університету
27. **Корнієнко Юрій Миколайович** – студент Херсонського державного університету
28. **Костюк Лариса Богданівна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології та мистецької освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
29. **Крохмальна Галина Іванівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри початкової та дошкільної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка
30. **Крючко Леся Станіславівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу Дніпровського державного аграрно-економічного університету
31. **Кузнецов Роман Володимирович** – головний судовий експерт Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
32. **Логвінова Дарія Анатоліївна** – аспірантка кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
33. **Макар Леся Миколаївна** – здобувач вищої освіти VI-го курсу факультету педагогічної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка
34. **Максим Ольга Василівна** – науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
35. **Махнюк Валентина Михайлівна** – доктор медичних наук, старший науковий співробітник, лікар-гігієніст вищої кваліфікаційної категорії ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О.М. Марзеева Національної академії медичних наук України»
36. **Могильний Сергій Миколайович** – науковий співробітник ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О.М. Марзеева Національної академії медичних наук України»
37. **Москальчук Марина Миколаївна** – кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
38. **Олефіренко Анна Миколаївна** – учителька географії Навчально-виховного комплексу № 183 «Фортуна»
39. **Очеретяна Ганна Володимирівна** – молодший науковий співробітник ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О.М. Марзеева Національної академії медичних наук України»
40. **Пахомська Олена Василівна** – асистент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
41. **Покась Лілія Антонівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психолого-педагогічних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; старший науковий співробітник Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України
42. **Проц Марта Орестівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової та дошкільної освіти Львівського національного університету імені Івана Франка
43. **Рябовол Тетяна Анатоліївна** – старший науковий співробітник лабораторії психології дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
44. **Сапожник Ірина Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
45. **Свердлик Зоряна Михайлівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Київського національного університету культури і мистецтв
46. **Середа Дарина Юріївна** – судовий експерт відділу товарознавчих та гемологічних досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
47. **Сляна Христина Юріївна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
48. **Смірнова Ольга Леонідівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри технічної електрохімії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
49. **Смірнова Селіна Дмитрівна** – магістр Харківської державної академії дизайну і мистецтв
50. **Стільник Віта Володимирівна** – кандидат економічних наук, асистент кафедри менеджменту та маркетингу Миколаївського національного аграрного університету

51. **Стрілець Сергій Олександрович** – старший судовий експерт Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
52. **Суродейкіна Тетяна Валеріївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
53. **Сушко Валентина Анатоліївна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв
54. **Фещенко Ольга Анатоліївна** – викладач КВНЗ «Житомирський медичний інститут» ЖОР
55. **Филиппова Ольга Николаевна** – заведуюча научным архивом Политехнического музея (г. Москва)
56. **Фурсов Ігор Ігорович** – аспірант кафедри «Програмна інженерія та інформаційні технології управління» Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
57. **Халатур Світлана Миколаївна** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування Дніпровського державного аграрно-економічного університету
58. **Цибеленко Юлія Павлівна** – магістрант факультету іноземних мов ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
59. **Чорна Валентина Володимирівна** – кандидат медичних наук, доцент кафедри медицини катастроф та військової медицини Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова
60. **Шерман Михайло Ісаакович** – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри інформатики, програмної інженерії та економічної кібернетики Херсонського державного університету
61. **Шматко Олександр Віталійович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри «Програмна інженерія та інформаційні технології управління» Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
62. **Якуніна Катерина Ігорівна** – кандидат історичних наук; старший викладач кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія»
63. **Ярема Оксана Григорівна** – кандидат юридичних наук, доцент, Львівський державний університет внутрішніх справ
64. **Ярмоліцька Наталія Вікторівна** – кандидат філософських наук, науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
65. **Ярослав Людмила Олександрівна** – асистент кафедри психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакція наукового журналу

пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам, молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам опублікувати свої статті за різними науковими напрямками

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

1. Заповнити електронну форму реєстрації, обов'язкову для публікації.

2. Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvcheny.in.ua статтю та квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть науковий розділ журналу, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.

3. Редакція рецензує вашу статтю протягом 2–3 днів. Статті студентів публікуються за

наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.

4. Якщо стаття успішно пройшла рецензування, ми відправляємо вам лист з інформацією: «Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації».

5. Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;

– виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття;

– формулювання цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку.

Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:

– відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.

– автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

– індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);

– назва статті, прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів), місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада мовою оригіналу статті;

– анотація (мінімум 700 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) мовою оригіналу статті;

– назва статті, прізвище та ім'я автора (-ів), місце роботи (навчання) англійською мовою;

– анотація (мінімум 1800 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) англійською мовою;

– текст статті може бути українською, російською або англійською мовою;

– список літератури подається наприкінці статті у двох формах: «Список літератури» і «References».

Формат статті	A4, орієнтація – книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (Arial і Courier New для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифту табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноски та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

Науковий журнал
«Молодий вчений»

№ 9 (85) вересень 2020 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: В. Удовиченко

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73021 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»

Телефон: +38 (0552) 399 530
E-mail: info@molodyvcheny.in.ua
Сайт: www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 30.09.2020 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 11,39. Тираж 100 прим.
Зам. 0920-93.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, буд. 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.